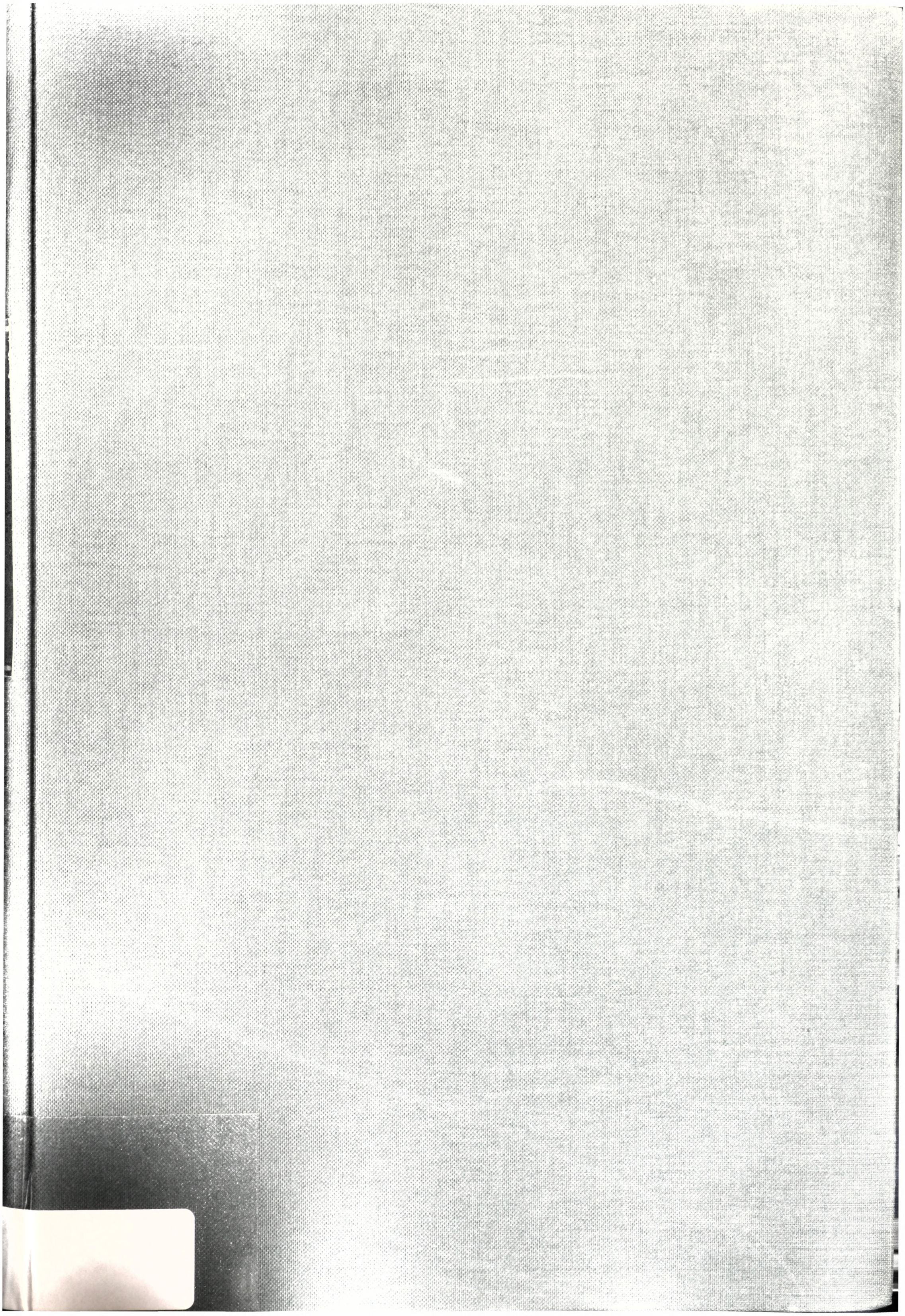

ΓΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
1833 – 1910
Η περίπτωση της Μεσσηνίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2002

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
1833 – 1910
Η περίπτωση της Μεσσηνίας

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΑΘΗΝΑ 2002

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ
Θέμα.Προβληματισμοί έρευνας.....

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΡΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
α) 1833-1862.....
β) 1863-1910.....
γ) 1911-1929.....

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Ο ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Ι) Η ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ.....
α) 1833-1860.....
β) 1861-1910.....
γ) 1911-2002.....

ΙΙ)Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ.....
1.ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ.....
α) Πρωτογενής τομέας (Γεωργία, Κτηνοτροφία).....
β) Δευτερογενής τομέας (Βιοτεχνία-Βιομηχανία).....
γ) Τριτογενής τομέας (Εμπόριο, Συγκοινωνία).....
2.ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ.....

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ, 1833-1910

Ι) Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΑΓΟΡΙΩΝ.....
1.Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσσηνία.....
2.Μαθητικός Πληθυσμός.Παράγοντες που επηρέασαν τη φοίτηση των μαθητών.....
3.Κοινωνικο–επαγγελματική προέλευση μαθητών.....
3^{α}.Εκπροσώπηση επαγγελματικών κατηγοριών στη Μέση Εκπαίδευση.....
3β.Ορφανοί μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης.....
4.Εγκατάλειψη σπουδών στη Μέση Εκπαίδευση.....
5.Σχολική αργοπορία (επανάληψη τάξεων).....

ΙΙ) Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ.....
1.Η γυναικεία εκπαίδευση στη Μεσσηνία και οι κοινωνικοοικονομικές συνιστώσες που οδήγησαν στις πρώτες «παράνομες» εγγραφές μαθητριών σε δημόσια σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης.....
2.Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με τη «γεωγραφική» καταγωγή τους και την «απόσταση» της κατοικίας από το σχολείο.....
3.Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με την κοινωνική τους προέλευση.....

ΙΙΙ) ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ.....
1.Ελληνοδιδάσκαλοι και Καθηγητές.....
2.Υπαλληλικοί Βαθμοί-Μισθοδοσία.....
3.Προσόντα.Προϋποθέσεις διορισμού.Ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό.....
4.Υπηρεσιακή κινητικότητα (μεταθέσεις, απολύσεις).....
5. «Εξω-εκπαιδευτική» δραστηριότητα.....

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ
Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ, 1870-1910

Γενικά.....
1.Ιδρυση και λειτουργία ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσσηνία .....
2. Στέγαση των ιδιωτικών σχολείων.....
3. Προγράμματα.....
4. Κοινωνική προέλευση μαθητών/μαθητριών.....
5. Διδακτικό προσωπικό.....
6. Συγκεφαλαιωτικές παρατηρήσεις.....

ΕΠΙΛΟΓΟΣ .....

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ.....
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι : ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ.....
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ: ΠΙΝΑΚΕΣ.....
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ: ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΛΛΗΝΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ, 1835-1910.....
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙV: ΤΑ ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ.....

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ .....

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Θέμα.Προβληματισμοί έρευνας

Με την παρούσα έρευνα επιχειρείται η προσέγγιση της Μέσης Εκπαίδευσης, όπως αυτή διαμορφώθηκε στο νομό Μεσσηνίας, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 1910.Στα πλαίσια αυτής της μελέτης εξετάζεται όχι μόνον η Δημόσια αλλά και η Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση την ίδια περίοδο.

Η πρωτοτυπία της έγκειται, όπως πιστεύουμε, στο ότι στηρίζεται σε πλούσιο πρωτογενές αρχειακό υλικό, στα *Μαθητολόγια* των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων[1], τα οποία αποτελούν βασικές πηγές γνώσης σε θέματα κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας[2].Το γεγονός μάλιστα ότι είχαμε τη δυνατότητα άμεσης πρόσβασης σ΄ αυτές τις πηγές, λόγω της θέσης μας ως Προϊσταμένης των ΓΑΚ/Αρχείων Νομού Μεσσηνίας, γέννησε την ιδέα της επιστημονικής αξιοποίησής τους.Εξάλλου, η έλλειψη, μέχρι σήμερα, μιας μονογραφίας με αυτό το αντικείμενο, καθώς και το γενικότερο επιστημονικό ενδιαφέρον για τα θέματα της Εκπαίδευσης, μαζί με το προσωπικό μας ενδιαφέρον για θέματα που σχετίζονται με το 19° αιώνα, στάθηκαν ικανοί λόγοι για την εκπόνηση αυτής της εργασίας.

Ο στόχος μας είναι διττός: α) Να «αποκαλύψουμε» την ιστορία της δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας από το 1833 έως το 1910, και μάλιστα στο πλαίσιο των πραγματικοτήτων στο ευρύτερο εθνικό πλαίσιο, και με παράλληλη ανάδειξη των μεταξύ των επαρχιών του νομού ιδιαιτεροτήτων. β) Να προσδιορίσουμε τη σχέση ανάμεσα στην Εκπαίδευση και στην Κοινωνία. Για το σκοπό αυτό το ενδιαφέρον της μελέτης μας επικεντρώνεται στα εξής θέματα:

1. Στην *ανάπτυξη του κρατικού σχολικού δικτύου Μέσης Εκπαίδευσης* (ίδρυση και λειτουργία Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων) στη Μεσσηνία κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Δηλαδή, το εκπαιδευτικό δίκτυο που αναπτύχθηκε κάλυπτε και σε ποιο βαθμό τις ανάγκες των κατοίκων; Είχε διεισδύσει εξίσου στον «αστικό» και στον «αγροτικό» χώρο του νομού, δίνοντας ισότιμες ευκαιρίες σε όλα τα κοινωνικά στρώματα;

2. Στα *ποσοστά φοίτησης* των παιδιών στα δημόσια σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης σε σχέση:

α) με το φ ύ λ ο τους: Δηλαδή αγόρια και κορίτσια είχαν τις ίδιες δυνατότητες πρόσβασης στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση;Πώς αντιμετώπισαν το ζήτημα Πολιτεία και τοπική κοινωνία;

β) με το ε π ά γ γ ε λ μ α του πατέρα τους: Δηλαδή η οικονομική και κοινωνική κατάσταση της οικογένειας επηρέαζε τη μαθητική τους «καρριέρα»; Ποιες κοινωνικοεπαγγελματικές ομάδες είχαν μεγαλύτερες δυνατότητες προσπέλασης στη Μέση Εκπαίδευση και μεγαλύτερες πιθανότητες περάτωσης των σπουδών τους, επομένως ελπίδα κοινωνικής τους ανέλιξης;

γ) με τη γ ε ω γ ρ α φ ι κ ή κ α τ α γ ω γ ή τους: Δηλαδή κατά πόσο οι οικονομικές συνθήκες και το κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο του γεωγραφικού χώρου από τον οποίο προέρχονταν οι μαθητές και οι μαθήτριες επηρέαζαν τη φοίτησή τους στα Μέσα

---

[1] Τα Μαθητολόγια παρέχουν πληροφορίες για: α) το φ ύ λ ο των παιδιών, β) τον τόπο κ α τ α γ ω γ ή ς τους και τις αλλαγές στον τόπο διαμονής τους, γ) το ε π ά γ γ ε λ μ α του πατέρα τους, δ) την η λ ι κ ί α εγγραφής τους στο Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο

[2] Βασίλης Κρεμμυδάς, «Τα Μαθητολόγια ως πηγή κοινωνικής ιστορίας.Ένα δείγμα:Κωνσταντινούπολη 1884-1891», Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών, *Πρακτικά επιστημονικού συνεδρίου «Πόλη και Παιδεία» «Ουκ εισέτι εάλω και εάν εάλω η Πόλις»*, Ελληνικά Γράμματα 1997.

σχολεία του νομού; Η α π ό σ τ α σ η της κατοικίας τους από την έδρα του σχολείου τους καθόριζε ή όχι την πορεία τους στη Μέση Εκπαίδευση;
3. Στην ανάδειξη της *σχέσης Εκπαίδευσης και Κοινωνίας*.Δηλαδή, πόσο οι οικονομι - κές και κοινωνικές συνιστώσες επηρέασαν την «ανώτερη» μόρφωση των παιδιών της Μεσσηνίας;Ο βαθμός επιτυχίας αυτής της μόρφωσης επέφερε αλλαγές στις δομές της μεσσηνιακής κοινωνίας από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι τις αρχές του 20ού;

Χρονικά όρια

Τα χρονικά πλαίσια αυτής της μελέτης είναι περιορισμένα. Τυπική χρονολογική αφετηρία θεωρήθηκε το 1833, που συμπίπτει με την άφιξη του Οθωνα και την οικοδόμηση του εκπαιδευτικού συστήματος από την Αντιβασιλεία. Ουσιαστική όμως χρονολογία έναρξης της έρευνας είναι το 1861 – έτος που συμπίπτει, αυτή τη φορά, με το τέλος της Οθωνικής περιόδου – γιατί από τότε υπάρχουν στοιχεία για τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση στη Μεσσηνία, εφόσον από το 1861 χρονολογείται το παλαιότερο Μαθητολόγιο. Η μελέτη ολοκληρώνεται με το σχολικό έτος 1910-1911, γιατί από το 1911 και ύστερα ανοίγει ένα άλλο κεφάλαιο της εθνικής μας ιστορίας, με την άφιξη του Βενιζέλου (1911) στην εξουσία και τους Βαλκανικούς πολέμους (1912-1913), που επέφεραν σημαντικές αλλαγές στη δομή της ελληνικής κοινωνίας. Την ί - δια εποχή ιδρύεται και ο Εκπαιδευτικό Ομιλος (1910), που μέσα στους κόλπους του θα αναπτυχθεί ο δημοτικισμός και θα σημάνει την έναρξη μιας νέας εποχής πρωτο - βουλιών και μεταρρυθμίσεων στο χώρο της Εκπαίδευσης.

***

ΠΡΩΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΔΗΜΟΣΙΑΣ[1] Μ. ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ
από την άφιξη του Οθωνα μέχρι τη μεταρρύθμιση του 1929
1833 – 1929

Σύντομη ανασκόπηση

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1833 – 1862)

Η περίοδος από το 1833 έως το 1862 προσδιορίζεται και οριοθετείται σε πολιτικό επίπεδο από την άφιξη και την εκθρόνιση του Οθωνα, δηλαδή από την κυριάρχηση της βαυαροκρατίας.Τότε, μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης προσπάθειας ανασυγκρότησης της χώρας, θεμελιώθηκε νομοθετικά και το εκπαιδευτικό σύστημα του νέου κράτους.

Με την άφιξη του Οθωνα και της Αντιβασιλείας, τερματίστηκε η περίοδος αναρχίας και εμφύλιου σπαραγμού, που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια, με επακόλουθο την καταστροφή του εκπαιδευτικού του έργου[2].Μάλιστα, μέσα στα πέντε πρώτα χρόνια, από το 1833 έως το 1837, διαμορφώθηκαν τα θεωρητικά πλαίσια και τα πρακτικά μέσα, που θα ίσχυαν σε όλες τις βαθμίδες της Εκπαίδευσης (Στοιχειώδους[3] – Μέσης – Ανώτατης[4]), για τα επόμενα εκατό περίπου χρόνια στη χώρα μας[5]. Με μία, όμως, σοβαρή επισήμανση.Το εκπαιδευτικό σύστημα στο σύνολό του, και ως διάρθρωση και ως ιδεολογία, ονομασία, οργάνωση κ.ά., οικοδομήθηκε με βάση ξένα, κυρίως γερμανικά, πρότυπα, χωρίς συνεκτίμηση της ελληνικής πραγματικότητας. Η μεταφύτευση αυτή, επομένως και η εξάρτηση της ελληνικής εκπαίδευσης από ξένα εκπαιδευτικά συστήματα, δεν μπορεί να ήταν ανεξάρτητη από την απ΄ έξω επιβολή της μοναρχίας του Οθωνα και τη γενικότερη εξάρτηση της χώρας μας στο κοινωνικοοικονομικό και πολιτικό επίπεδο από ξένα κέντρα της εποχής. Η εξάρτηση

---

[1] Για την Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση γίνεται λόγος σε ξεχωριστό κεφάλαιο αυτής της μελέτης

[2] Το ενδιαφέρον του Καποδίστρια (1828-1831) επικεντρώθηκε στην οργάνωση της Στοιχειώδους Εκπαίδευσης.Ιδρυσε σχολεία (Αίγινα, Τίρυνθα κ.ά), καθιέρωσε ως επίσημη μέθοδο διδασκαλίας την Αλληλοδιδακτική και φρόντισε και για τη μόρφωση των κοριτσιών.Κατά την περίοδο της αναρχίας, από τα 121 κυβερνητικά σχολεία αλληλοδιδακτικά που λειτουργούσαν κατά τα τέλη του 1830, έως τα μέσα του 1832 «δεν εσώζοντο παρά 60 Αλληλοδιδακτικά και τούτων τα πλείστα εν Αιγαίω».Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, β΄έκδ., εκδ.Δημ.Ν.Παπαδήμα, σελ. 44-48. Χρ.Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, εν Αθήναις 1942, σελ.7

[3] Με το Β.Δ. της 6/18 Φεβρ. 1834 «Περί δημοδιδασκάλων εν γένει και Δημοτικών σχολείων», έγινε η οργάνωση της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης.

[4] Με το διάταγμα της 14ης Απριλίου 1837 ιδρύθηκε το «Πανεπιστήμιο του Οθωνος» στην Αθήνα, που το 1862 μετονομάστηκε σε «Εθνικό Πανεπιστήμιο» με 4 σχολές, την ιατρική, τη θεολογία, τη νομική και τη φιλοσοφική.

[5] Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους*, τόμ.ΙΓ΄, σελ.484

αυτή, ευνοημένη και από το «εντόπιο κλίμα»[1], δηλαδή από τα τρία πολιτικά κόμματα αυτής της περιόδου, που εξέφραζαν πιστά τα συμφέροντα των «προστάτιδων» δυνάμεων, οδήγησε στη διαμόρφωση ενός εκπαιδευτικού συστήματος , που το χαρακτήριζε ο μεταφυτευμένος από τη Βαυαρία κλασικισμός, το φαναριώτικο πνεύμα και η αριστοκρατική παιδεία (περιφρόνηση κάθε χειρωνακτικής εργασίας).Αυτό, στη σχολική πράξη, σήμαινε επιβολή της αρχαιομάθειας, της αρχαιολατρίας και της αρχαΐζουσας γλώσσας, σε βάρος της ουσίας της ανθρωπιστικής παιδείας των αρχαίων[2] καθώς και της γλώσσας τους λαού, μεγαλώνοντας έτσι το επικοινωνιακό χάσμα ανάμεσα στους γραμματισμένους και στο λαό και ανεβάζοντας στα ύψη τα ποσοστά του αναλφαβητισμού[3].

*

Οι Βαυαροί, σε αντίθεση με τον Καποδίστρια που προσπάθησε να θεμελιώσει την πρωτοβάθμια-λαϊκή εκπαίδευση, έδωσαν προτεραιότητα στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση. Και αυτό, γιατί στόχευαν στη δημιουργία μιας αφοσιωμένης σ΄ αυτούς κοινωνικής τάξης (αποφοίτων Γυμνασίου) για τη στελέχωση του κρατικού μηχανισμού και πτυχιούχων του Πανεπιστημίου για τις ανώτερες κρατικές θέσεις.

Η διάρθρωση της Μέσης Εκπαίδευσης, μίμηση της γερμανικής, συνίστατο σε δύο κύκλους: έναν κατώτερο, με τρία χρόνια φοίτησης[4], το Ελληνικό σχολείο, και έναν ανώτερο, με τέσσερα χρόνια φοίτησης, το Γυμνάσιο.Και τα δύο αυτά σχολεία ήταν μίμηση των αντίστοιχων γερμανικών Lateinische Schule και Gymnasium.

Βασικός σκοπός του Ελληνικού σχολείου ήταν η προετοιμασία των μαθητών για το Γυμνάσιο, ενώ παράλληλα έπρεπε να αποτελεί και ένα αυθύπαρκτο σχολείο, για όσους δεν θα συνέχιζαν σπουδές στο Γυμνάσιο.Στην πράξη, όμως, τα Ελληνικά σχολεία ήταν υποταγμένα στα Γυμνάσια χωρίς δικό τους σκοπό.Το ίδιο και το Γυμνάσιο.Αποτελούσε προπαρασκευαστικό στάδιο για το Πανεπιστήμιο.Και οι δύο δηλαδή κύκλοι σχολείων έθεταν ως στόχο τους την επόμενη βαθμίδα σπουδών και οδηγούσαν σε έναν κάθετο μονόδρομο του Πανεπιστημίου, αποκλείοντας το δρόμο της παραγωγής, αφού δεν υπήρχε και ένα δεύτερο σχολικό δίκτυο, πιο πρακτικό, που να διαφοροποιείται από την κλασική παιδεία και να προετοιμάζει ειδικευμένο εργατικό δυναμικό.

Η πρώτη εγκαθίδρυση του σχολικού δικτύου της Μέσης Εκπαίδευσης έγινε το 1833.Τότε, ιδρύθηκαν τα πρώτα Μέσα Σχολεία της χώρας, ένα Ελληνικό σχολείο και ένα Γυμνάσιο στο Ναύπλιο, όπου ήταν ακόμη η έδρα της Κυβέρνησης.Μέχρι το 1835 είχε προστεθεί η σύσταση δύο ακόμη Γυμνασίων (Αθήνα, Σύρος) και δώδεκα Ελληνικών σχολείων[5], ανάμεσά τους και το Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας.

---

[1] Ο όρος χρησιμοποιείται από τον Αλέξη Δημαρα, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τόμ.Α΄, Αθήνα 1973, σελ.λ΄.

[2] Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, εκδ.Gutenberg,, 3η εκδ., Αθήνα 2001, σελ.36-45

[3] Το 1870 το 71,38% των ανδρών και το 93,70% των γυναικών ήταν αναλφάβητοι.*Στατιστική Επετηρίς της Ελλάδος*, Αθήνα 1933.

[4] Τα τρία χρόνια φοίτησης του Ελληνικού σχολείου ήταν δυνατόν να περιορισθούν και σε δύο μόνον και να διδάσκονται όλα τα μαθήματα του σχολείου σε τρία εξάμηνα σε κάθε τάξη.

[5] Με το διάταγμα της 25ης Μαρτίου 1835 ιδρύθηκαν δέκα Ελληνικά σχολεία – εκτός από εκείνα που λειτουργούσαν κιόλας στην Αθήνα, το Ναύπλιο και τη Σύρο – στις πόλεις Τρίπολη, Σπάρτη, Καλαμάτα, Πάτρα, Μεσολόγγι, Αμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Υδρα και Τήνο.Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμ.πρώτος, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, αρ.17, Αθήνα 1987, σελ.12

Το 1 8 3 6, με το Β.Δ. της 31ης Δεκεμβρίου "Περί του Κανονισμού των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων", έγινε η ο ρ γ ά ν ω σ η τ η ς Μ έ σ η ς Ε κ π α ί δ ε υ σ η ς.Τα εκατόν είκοσι πέντε άρθρα του διατάγματος αυτού ρύθμιζαν τα είδη των σχολείων, τους σκοπούς τους, τη διδακτέα ύλη, τις εγγραφές και εξετάσεις, το διδακτικό προσωπικό, το ωρολόγιο πρόγραμμα και άλλες λειτουργικές λεπτομέρειες.Οι δια τάξεις αυτές συμπληρώθηκαν είκοσι χρόνια αργότερα, το 1857, με την κατάρτιση του Εσωτερικού Κανονισμού των Γυμνασίων και Ελληνικών σχολείων, και έτσι ίσχυσαν, στα κύρια σημεία τους, ως το 1929[1].

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι όλες αυτές οι διατάξεις αφορούσαν αποκλειστικά τα α γ ό ρ ι α, χωρίς καμία πρόβλεψη για την "ανώτερη" (=μέση), ούτε φυσικά την ανώτατη εκπαίδευση των κοριτσιών, με αποτέλεσμα η γυναικεία μέση εκπαίδευση να αφεθεί στην ιδιωτική πρωτοβουλία[2].

Το ίδιο διάταγμα πρόβλεπε και για τις δ α π ά ν ε ς των σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης, που τις αναλάμβανε το Κράτος, σε αντίθεση με τα Δημοτικά σχολεία, που τα έξοδά τους αναλάμβαναν οι Δήμοι[3], πράγμα που δικαιολογεί και την ονομασία τους (–σχολεία του Δήμου, δημοδιδάσκαλος– δάσκαλος του Δήμου). Στην πράξη, όμως, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας της Πολιτείας, πολλά Μέσα σχολεία ήταν δημοσυντήρητα ή επιχορηγούνταν από ιδιώτες, ιδιαίτερα μετά το 1850.Αξίζει να σημειωθεί ότι μέχρι τη δεκαετία 1880-1890 (κατά τη διάρκεια της οποίας ο προϋπολογισμός του Υπουργείου Παιδείας τριπλασιάστηκε σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία) οι μεγάλες δωρεές ξεπερνούσαν κατά πολύ ολόκληρο τον προϋπολογισμό του Υπουργείου Παιδείας.Χαρακτηριστικό είναι ότι ακόμα και το 1907 οι ιδιωτικές χορηγίες κάλυπταν επίσημα το 1/3 περίπου των τρεχόντων αναγκών των Γυμνασίων (259.000 επί 767.000 δρχ.)[4].

Με το διάταγμα του 1836, επίσης, θεμελιώθηκε και η Ιδιωτική Εκπαίδευση (εξετάζεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο αυτής της μελέτης) και υπήρξε πρόβλεψη και για την ίδρυση Διδασκαλείου[5].

Τα σχετικά με τις ε γ γ ρ α φ έ ς και τις ε ξ ε τ ά σ ε ι ς ρυθμίστηκαν ως εξής: Στο Ελληνικό σχολείο εγγράφονταν μαθητές που είχαν τελειώσει την Δ΄τάξη του Δημοτικού[6] (στην αρχή χωρίς, αλλά αργότερα – από το 1867 και εξής – με εξετάσεις[7]).

---

[1] Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευση 1833-1929*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, αρ.17, Αθήνα 1987, τόμ.Α΄, σελ.13

[2] Για τη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών βλ.τη μελέτη της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, Αθήνα 1986. Ειδικότερα, για τη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στη Μεσσηνία βλ. το κεφάλαιο αυτής της εργασίας «Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στη Μεσσηνία, 1892-1910».

[3] Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, β΄έκδ., εκδ.Παπαδήμα, σελ.50

[4] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση... ο.π.*, σελ.488-489

[5] Η φοίτηση στο Διδασκαλείο, που λειτούργησε 30 χρόνια – έκλεισε το 1864 – ήταν διετής.Σ΄αυτό μπορούσαν να εγγραφούν, μετά από επιτυχείς εισαγωγικές εξετάσεις, οι κάτοχοι ενδεικτικού της δεύτερης τάξης του Ελληνικού σχολείου. Γ.Πυργιωτάκης, «Ξεκίνησε σωστά το εκπαιδευτικό σύστημα», *Επιστημονικό Βήμα*, εκδ.Δ.Ο.Ε., τ.2, Δεκ.1983, Γενάρης-Φλεβάρης '84.

[6] Η διάρκεια φοίτησης στα Δημοτικά σχολεία, σύμφωνα με το νόμο του 1834, ήταν επταετής.Επειδή όμως αυτό στην εφαρμογή του αποδείχθηκε αδύνατο, γιαυτό η φοίτηση περιοριζόταν στα 6 ή 5 έτη. Αργότερα, με το διάταγμα της 3ης Σεπτεμβρίου του 1880, τα Δημοτικά σχολεία διαιρέθηκαν σε 4 ή 5 τάξεις.Με το νόμο ΒΠΕ΄του 1892 ορίστηκε τετραετής η Στοιχειώδης Εκπαίδευση, ενώ με το νόμο ΒΤΜΘ΄του 1895 τετραετής (Κοινά Δημοτικά) ή εξαετής (Πλήρη Δημοτικά).Χρ.Λέφας, *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως*, Οργανισμός Εκδόσεως σχολικών βιβλίων, εν Αθήναις 1942, σελ.37, 39-40. Αλ.Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τόμ.Β΄, 1895-1967, Ερμής, Αθήνα 1990, σελ. 3-5.Θεόδωρος Μυλωνάς, *Η Αναπαραγωγή... ο.π.*, σελ.26-29

[7] Οι εισιτήριες εξετάσεις στα Ελληνικά σχολεία θεσμοθετήθηκαν με το διάταγμα της 26ης Αυγούστου του 1867.Οι μαθητές που προέρχονταν από τα Κοινά Δημοτικά, εάν κρίνονταν ικανοί, γράφονταν στην

Στο Γυμνάσιο εισάγονταν με εξετάσεις οι απόφοιτοι του Ελληνικού σχολείου.Εκτός, όμως, από τις εισαγωγικές εξετάσεις, υπήρχε και ένα αυστηρό εσωτερικό εξεταστικό σύστημα.Συγκεκριμένα, προβλεπόταν αυστηρό εξαμηνιαίο σύστημα εξέτασης. Οι συνεχείς αυτές εξετάσεις, όπως είναι ευνόητο, έπληττων περισσότερο τους οικονομικά ασθενέστερους μαθητές, αφού δε διέθεταν τα απαραίτητα εφόδια από άποψη γνώσεων. Και αυτό γιατί τα παιδιά της υπαίθρου φοιτούσαν σε Δημοτικά σχολεία κατώτερης "ποιότητας" (γ΄τάξεως), αφού το διάταγμα του 1834 πρόβλεπε δασκάλους τριών κατηγοριών για νομούς, δήμους και επαρχίες[1].Επιπλέον, και κάποιες αυθαίρετες ενέργειες ασυνείδητων καθηγητών επιβάρυναν την ήδη δύσκολη κατάσταση.Για παράδειγμα, το 1855 Σχολάρχες και Γυμνασιάρχες επέβαλαν παράνομα εισιτήριες εξετάσεις για το Ελληνικό σχολείο, ή αργότερα, το 1860, επίσης αυθαίρετα, όρισαν έναν "κλειστό αριθμό" παιδιών που θα δέχονταν στο σχολείο τους[2].

Το ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων κυριαρχείτο από τα θεωρητικά μαθήματα.Η διδασκαλία των νεκρών γλωσσών-Αρχαίων και Λατινικών- κάλυπτε σχεδόν το 55% του συνολικού χρόνου των ωρών διδασκαλίας μέχρι το 1884, ενώ η Νέα Ελληνική (καθαρεύουσα), η επίσημη γλώσσα του κράτους, δε διδασκόταν καθόλου μέχρι το 1884.Τα Μαθηματικά και οι θετικές επιστήμες μετείχαν σε ποσοστό μικρότερο από το 20%, μέχρι το 1914, ενώ ολοκληρωτική ήταν η έλλειψη πρακτικής διδασκαλίας οποιουδήποτε τύπου, ακόμη και της ιχνογραφίας.Ο προσανατολισμός αυτός δινόταν, γιατί η φιλοσοφία του συστήματος στηριζόταν στη διάχυτη πεποίθηση ότι οι κλασικές σπουδές ήταν το σημαντικότερο και λυσιτελέστερο εφαλτήριο κοινωνικής ανέλιξης[3].

Τέλος, θα ήταν παράλειψη εάν δεν αναφέραμε ότι η φοίτηση στη Μέση Εκπαίδευση, την περίοδο αυτή, ήταν σχεδόν δωρεάν. Συγκεκριμένα, η εγγραφή στο Ελληνικό σχολείο στοίχιζε 3 δραχμές και στο Γυμνάσιο 5 δρχ.[4], δηλαδή τα τέλη εγγραφής ήταν πολύ χαμηλά, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι το ύψος του αγροτικού και εργατικού ημερομίσθιου ήταν 2-5 δραχμές για τους άνδρες και 1-2 δραχμές για τις γυναίκες και τα παιδιά[5]. Το γεγονός δείχνει ότι στην Ελλάδα θεσμοθετήθηκε από πολύ νωρίς, 1836, η δωρεάν παιδεία στη Μέση Εκπαίδευση, και μάλιστα πολύ νωρίτερα απ΄ότι στις περισσότερες μεγάλες ευρωπαϊκές χώρες, στοιχείο αναμφίβολα δημοκρατικού χαρακτήρα.Η σημασία του όμως μειώνεται, θέτοντας σε αμφισβήτηση τη λεγόμενη δημοκρατικοποίηση της Μέσης Εκπαίδευσης, εαν σκεφθούμε ότι Μέσα σχολεία βρίσκονταν σε μεγάλα ή μικρά οικονομικά κέντρα της εποχής και ότι σ΄αυτά έφθαναν ευκολότερα όσοι μαθητές έμεναν εκεί, δηλαδή παιδιά των "αστικών" κυρίως στρωμάτων.

Με βάση τα παραπάνω, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι, την περίοδο 1833-1862, όλοι οι μαθητές, θεωρητικά τουλάχιστον, είχαν τη δυνατότητα πρόσβασης στη Μέση Εκπαίδευση, μετά την υποχρεωτική στοιχειώδη εκπαίδευση, και μάλιστα, σχε-

---

Α΄τάξη του Ελληνικού, ενώ όσοι προέρχονταν από Πλήρη Δημοτικά, εάν κρίνονταν ικανοί, είχαν τη δυνατότητα να γραφούν και σε ανώτερη τάξη.Θεόδωρος Μυλωνάς, *Η Αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς.Η Μέση Εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, εκδ. Γρηγόρης, Αθήνα 1982, σελ.25 και 29

[1]Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, ο.π., σελ.43

[2] Θεόδωρος Μυλωνάς, *Η Αναπαραγωγή...ο.π.*, σελ.24-25

[3] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των Κυβερνήσεων και Προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *Εκπαίδευση, Ι.Ε.Ε.*, τόμ.Γ΄, σελ.53

[4] Τα χρήματα αυτά δίδονταν ως «προικοδότησις» στο ταμείο συντάξεων δασκάλων και καθηγητών. Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (Τεκμήρια Ιστορίας)*, τόμ.Α΄, 1821-1894, Ερμής, Αθήνα 1990, σελ.60-65

[5]Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση.Λακωνία τέλη 19ου-αρχές 20ού αιώνα*, δ.δ., Αθήνα 1999, σελ.41

δόν "δωρεάν", με τις όποιες ενστάσεις αναφέραμε προηγουμένως, και χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, τουλάχιστον όσον αφορά στη φοίτηση στο Ελληνικό σχολείο (μέχρι το 1867). Παράλληλα, δεν έλειπαν και οι διατάξεις εκείνες, που αποτελούσαν πρόσκομμα για την απόκτηση ανώτερης μόρφωσης, κυρίως, για τα παιδιά των μη ευνοημένων κοινωνικών κατηγοριών που θα το τολμούσαν (εξετάσεις για τη μετάβαση στο Γυμνάσιο, αυστηρό εσωτερικό εξεταστικό σύστημα, Μέσα σχολεία στα αστικά κέντρα).Κοντά σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί και η παντελής απουσία πρόβλεψης του νομοθέτη του 1836 για την ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1863 – 1910)

Η περίοδος από το 1863 μέχρι το 1910 χαρακτηρίζεται από τις προσπάθειες για τη θεμελίωση ενός σύγχρονου αστικού κράτους, με κυρίαρχες πολιτικές φυσιογνωμίες τους Αλέξανδρο Κουμουνδούρο και Χαρίλαο Τρικούπη.Η τάση της εποχής ήταν ο εκσυγχρονισμός της ελληνικής κοινωνίας, και φυσικά η ριζική αναθεώρηση της εκπαίδευσης και η άρση των δυσλειτουργιών της.

Κατά τη μεταοθωνική περίοδο και μέχρι το 1880, η ελληνική εκπαίδευση, στοιχειώδης και μέση, χαρακτηρίζεται από μία στατικότητα[1], ιδιαίτερα η δεύτερη.Το επίσημο κράτος ασχολήθηκε περισσότερο με την αναδιάρθρωση του Δημοτικού σχολείου και δεν έθιξε σε βάθος και σε όλη την έκταση τα προβλήματα της μέσης βαθμίδας.Αξιοπρόσεκτη παρέμβαση αυτής της περιόδου για τη Μέση Εκπαίδευση μπορεί να θεωρηθεί η θεσμοθέτηση, το 1867, εισιτηρίων εξετάσεων στο Ελληνικό σχολείο, πράγμα που αποτέλεσε έναν πρόσθετο φραγμό στους ήδη υπάρχοντες για την κάθετη εκπαιδευτική κινητικότητα των μαθητών. Φωτεινή εξαίρεση αποτέλεσαν τα προτεινόμενα νομοσχέδια για τη Μέση Εκπαίδευση του Γεώργιου Μίλη, το 1877, που τα διέκρινε βέβαια μια προοδευτική τάση –κατάργηση του Ελληνικού σχολείου, επειδή δεν είχε χαρακτήρα πρακτικό και ήταν απόλυτα εξαρτημένο από το περιεχόμενο των σπουδών στο Γυμνάσιο- αλλά που έμειναν μόνον προτάσεις.

Μετά το 1880, μια καινούρια εποχή άρχισε, με νέους προσανατολισμούς και οραματισμούς. Αρχισε ένας «Νέος Διαφωτισμός» με τους φιλελεύθερους διανοούμενους της εποχής, τη «γενιά του 1880», με κύριο συσπειρωτικό πόλο το δημοτικισμό και κύρια διεκδίκηση το φωτισμό του λαού[2].Την ίδια περίοδο μεσουρανούσε στην πολιτική ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο πρώτος μεγάλος πολιτικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης στην Ελλάδα.Οι κυβερνήσεις του επεδίωξαν να προσαρμόσουν το εκπαιδευτικό σύστημα στις κοινωνικοοικονομικές μεταβολές που πραγματοποιούνταν, γεγονός που σήμαινε ότι τα αναλυτικά και ωρολόγια προγράμματα θα προετοίμαζαν τους μαθητές σύμφωνα με τις ανάγκες της κοινωνίας και της παραγωγής.

Τότε, λοιπόν, το 1884, και αφού είχε προηγηθεί ένα χρόνο νωρίτερα, 1883, η Εκθεση «καταπέλτης» των 14 επιθεωρητών του Υπουργείου Παιδείας (Χ.Παπαμάρκου, Ν.Πολίτη κ.ά.) για την ανεπαρκή και απαρχαιωμένη λειτουργία των Δημοτικών σχολείων, άρχισε μια πιο σύγχρονη αντίληψη και ένας αναπροσανατολισμός στο περιεχόμενο των προγραμμάτων της Μέσης Εκπαίδευσης.Συγκεκριμένα, το 1884 εμφανίστηκε για πρώτη φορά στο πρόγραμμα των Ελληνικών σχολείων το μάθημα των

---

[1] Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης..., ο.π.*, σελ.65

[2] Αννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, έβδομη έκδοση, Κέδρος, σελ.19

Νέων Ελληνικών, όταν στο Υπουργείο Παιδείας υπηρετούσε ο Νικόλαος Πολίτης. Επισημαίνουμε ότι το νεοελληνικό μάθημα εισήχθη στα Γυμνάσια το 1909, όταν στο Υπουργείο Παιδείας υπηρετούσε ένας επίσης πνευματικός άνθρωπος, ο Γεώργιος Δροσίνης [1].Στο σημείο αυτό αξίζει να σημειωθεί και η θέση του Τρικούπη απέναντι στο γλωσσικό ζήτημα.Ο ίδιος, χωρίς να είναι δημοτικιστής, σεβόταν τον Ψυχάρη και πίστευε πως «η γλώσσα εξελίσσεται αναλόγως των περιστάσεων και των αναπτυσσομένων αναγκών», γιαυτό και αντιτάχθηκε στην υπερβολική αρχαιολατρία[2].

Στα ίδια περίπου χρόνια, 1883, προστέθηκε και το μάθημα της Γυμναστικής - σημάδι προοδευτικότητας - στα Ελληνικά σχολεία (στα Γυμνάσια η εισαγωγή της Γυμναστικής είχε γίνει ήδη από το 1862).Για το μάθημα αυτό, αναφέρει ο Αλέξης Δημαράς, λαμβανόταν μέριμνα σχεδόν αποκλειστικά σε συνδυασμό με «προοδευτικές» εκπαιδευτικές προσπάθειες[3].

Όμως, οι παραπάνω νεωτερικές προσπάθειες δε στάθηκαν ικανές να αλλάξουν τη «φιλοσοφία» της Μέσης Εκπαίδευσης, αφού δεν άλλαξε ο κλασικιστικός της προσανατολισμός, καθώς η σχέση Αρχαίων Ελληνικών και Μαθηματικών ήταν 3:1, τόσο στα προγράμματα του 1884, όσο και στα αντίστοιχα του1886 και 1897[4].

Εξάλλου, τα όποια διστακτικά βήματα , που έγιναν για την ανάπτυξη της Τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, με την ίδρυση εμποροναυτικών σχολών, γεωργικών σχολείων κ.ά.[5], σε καμιά περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν σαν παράλληλο εκπαιδευτικό δίκτυο[6].

Λυτό, ακριβώς, το αδιέξοδο, δηλαδή η κάθετη και μονοδρομική πορεία του σχολείου, σε συνδυασμό με την επιθυμία για κοινωνική κινητικότητα, υπήρξαν οι βασικοί λόγοι που οδήγησαν μεγάλο αριθμό παιδιών (αγοριών), μετά το τέλος των δημοτικών τους σπουδών, στο ανώτερο επίπεδο της Μέσης Εκπαίδευσης, σε σημείο μάλιστα που να γίνεται λόγος για "υπερεκπαίδευση της δευτεροβάθμιας βαθμίδας", σύμφωνα με την ορολογία του Κωνσταντίνου Τσουκαλά. Κατά την τρικουπική, μάλιστα, περίοδο (1881-1895), οι ρυθμοί αύξησης του σώματος των μαθητών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακοί .Τα Ελληνικά σχολεία από 136 που ήταν, με δύναμη 8.000 μαθητών το 1875, έγιναν 281 με 18.000 μαθητές το 1892. Επίσης, οι μαθητές του Γυμνασίου διπλασιάσθηκαν και αυτοί ανάμεσα στο 1875 και στο 1888[7].Στην πραγματικότητα, όμως, η ποσοτική αυτή

[1] Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, τόμ.Α΄, σελ.μγ΄ και τόμ.Β΄, σελ.λε΄.

[2] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των Κυβερνήσεων..., ο.π.», *Ι.Ε.Ε.*, σελ. 53

[3] Αλέξης Δημαράς, *ό.π.*, τόμ.Α΄, σελ.λς΄και μγ΄.

[4] Στο ωρολόγιο πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων του 1884 προβλέπονταν 66 ώρες αρχαία ελληνικά και 22 ώρες μαθηματικά (σχέση 3:1).Η σχέση αυτή παρέμεινε αμετάβλητη και στο αντίστοιχο ωρολόγιο πρόγραμμα του 1886.Και το πρόγραμμα του 1897 παρέμεινε στη φιλοσοφία του το ίδιο μ΄εκείνο του 1886, αφού τα αρχαία ελληνικά κάλυπταν με 74 ώρες το 32% του προγράμματος και τα Μαθηματικά με 27 ώρες μόνο το 12% του προγράμματος. Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998)*, τρίτη έκδοση, εκδ.Gutenberg, σελ.48 και 51

[5] Τα διατάγματα της 8ης και 11ης Απριλίου 1867 και 22ας Ιουνίου 1882 αφορούσαν σε ναυτικά σχολεία και Σχολές στην Ερμούπολη, Υδρα, Σπέτσες, Γαλαξείδι, Αργοστόλι και γενικά σε ναυτικές πόλεις του κράτους (Αλ.Δημαράς, *ο.π.*, σελ.203-205, 245-246).Τα γεωργικά σχολεία Αθηνών, Αϊδινίου, Αλμυρού, Τίρυνθας και Βυτίνας ιδρύθηκαν μετά το 1887 (Κ.Τσουκαλάς, «Πολιτική των Κυβερνήσεων και Προβλήματα από το 1881 έως το 1895», *Εκπαίδευση*, Ιστορία του Ελληνικού Εθνους, τόμ.ΙΔ΄, Εκδοτική Αθηνών 1977, σελ.52-54).Το 1901 ιδρύθηκε η «Αβερώφειος Γεωργική Σχολή Λάρισας» (Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα..., ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.64-67).Το 1903 ιδρύθηκαν Εμπορικές Σχολές στην Πάτρα και στην Αθήνα (Αλέξης Λημαράς, *ο.π.*, σελ.λ΄).

[6] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.505

[7] Από το 1878 ως το 1895 οι μαθητές του Δημοτικού σχολείου διπλασιάσθηκαν από 79.000 σε 158.000.Επίσης, οι νέες εγγραφές στο Πανεπιστήμιο Αθηνών ήταν 561 το 1880 και 987 το 1890. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των Κυβερνήσεων..., ο.π»., *Ι.Ε.Ε.*, σελ.52

υπερφοίτηση μαθητών αφορούσε, κυρίως, μία "μεγάλη μειοψηφία των αστικών περιοχών", σύμφωνα με το Θεόδωρο Μυλωνά[1].Επρόκειτο δηλαδή για μία υπεραντιπροσώπευση παιδιών αστικής προέλευσης, πράγμα που δημιουργεί την ψευδαίσθηση ότι επρόκειτο για υπερεκπαίδευση του συνόλου του μαθητικού πληθυσμού. Το γεγονός, εύλογα, θέτει σε αμφισβήτηση το δημοκρατικό χαρακτήρα της Μέσης Εκπαίδευσης.

Με την πάροδο του χρόνου, αυτή η "υπερπαραγωγή" ανειδίκευτων αποφοίτων του Γυμνασίου οδήγησε σε μια προϊούσα αύξηση της ανεργίας ανάμεσα στους "μορφωμένους", καθώς ο τριτογενής τομέας είχε κορεσθεί, ενώ οι ανάγκες για ειδικευμένα και τεχνικά στελέχη δεν μπορούσαν να εξυπηρετηθούν από την υπάρχουσα εκπαίδευση[2]. Η κατάσταση, εύστοχα, περιγράφεται από το Γληνό, όταν σημειώνει ότι "οι καθ΄οιονδήποτε τρόπον εξασφαλίσαντες ένα χαρτί ή συνωθούνται περί το δημόσιον ταμείον ή ρίπτονται εις την κοινωνίαν πνευματικοί προλετάριοι, επιστήμονες άεργοι"[3].Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τους γρήγορους ρυθμούς αύξησης του πληθυσμού και του αδιέξοδου που δημιουργείτο λόγω της μη παράλληλα ανάλογης αύξησης των οικονομικών δυνάμεων της χώρας, οδήγησε στη μετανάστευση πολλών νέων, κυρίως, ανθρώπων, με αποτέλεσμα την έλλειψη εργατικών χεριών, την αύξηση του κόστους εργασίας και τελικά την αποθάρρυνση κάθε σημαντικής επένδυσης στον τομέα της γεωργίας[4].Για όλους αυτούς τους λόγους, επιτακτική προβαλλόταν η ανάγκη λήψης μέτρων.

Μέσα σε μια τέτοια πραγματικότητα, και επειδή ο Τρικούπης διέβλεπε τις πιθανές διαβρωτικές επιπτώσεις της απόλυτης εκπαιδευτικής ισοπολιτείας (δωρεάν παιδεία) στη διαδικασία παγιώσεως της αστικής κυριαρχίας[5], εισηγήθηκε και ψήφισε το 1892 το παροδικό και αντιδημοφιλές, καθαρά "αστικό" εκπαιδευτικό μέτρο, την επιβολή υψηλών διδάκτρων[6] στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια, μέτρο που κατέστησε την εκπαίδευση δυσπρόσιτη στα στρώματα χαμηλού εισοδήματος, προκαλώντας κύμα αντιδράσεων.Γιαυτό και τρία χρόνια αργότερα, 1895, τα εκπαιδευτικά τέλη ελαττώθηκαν, αλλά δεν καταργήθηκαν, όπως είχε υποσχεθεί το κόμμα του Θ.Δηλιγιάννη.

---

[1] Θεόδωρος Μυλωνάς, *Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.24, 35

[2] Σπύρος Τζόκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους*, *Οδοιπορικό στον 19ο αιώνα*, εκδ.Θεμέλιο, 1999, σελ.220

[3] Δ.Γληνός, *Ενας άπιφως νεκρός*, Αθήνα 1925, σελ.41

[4] Εμμανουήλ Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου Νόμου περί μεταναστεύσεως*, εν Αθήναις 1912, σελ.43-46

[5] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, «Πολιτική των Κυβερνήσεων..., ο.π.», *I.E.E.*, σελ.54

[6] Με το νόμο ΒΝΔ΄του 1892 ορίστηκε να πληρώνουν στο δημόσιο ταμείο οι μαθητές των Ελληνικών σχολίων 20 δρχ. για το πρώτο εξάμηνο και 15 δρχ. για το δεύτερο και οι μαθητές των Γυμνασίων 40 και 25 δρχ. αντίστοιχα.Επίσης, αυξήθηκε και η αξία του χαρτοσήμου, στο οποίο εγγράφονταν τα ενδεικτικά προαγωγής και τα πολυτήρια των μαθητών.Συγκεκριμένα, το τέλος απολυτηρίου του Ελληνικού σχολείου έγινε 15 δρχ. από 2 δρχ. και του Γυμνασίου έγινε 25 δρχ. από 5 δρχ., που ήταν με το νόμο ΑΧΚΕ΄του 1887.Επίσης, το τέλος ενδεικτικού του Ελληνικού σχολείου έγινε 5 δεχ. Από 1 δρχ. που ήταν πριν και του Γυμνασίου 10 δρχ. από δρχ.Την ίδια περίοδο (1890-1892) ένας κατώτερος δημόσιος υπάλληλος (γραφέας α΄) δεν ξεπερνούσε τις 120 δρχ., ενώ οι μισθοί των δημοδιδασκάλων κυμαίνονταν από 100 έως 150 δρχ. το μήνα, πράγμα που δείχνει ότι το εκπαιδευτικό αυτό μέτρο του Τρικούπη ήταν ιδιαίτερα δαπανηρό.
Μέχρι τότε τα εκπαιδευτικά τέλη δεν ήταν υψηλά.Συγκεκριμένα, από το 1837 μέχρι το 1887, η εγγραφή των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία στοίχιζε 3 δρχ. και στο Γυμνάσιο 5 δρχ., ενώ για το αποδεικτικό «αποπερατώσεως των μαθημάτων» πλήρωναν 1 και 3 δρχ. αντίστοιχα.Στα 1887, επί κυβερνήσεως Τρικούπη, με το νόμο ΑΧΚΕ΄, τα τέλη αυτά τριπλασιάθηκαν λίγο αλλά όχι αισθητά.Δηλαδή το ενδεικτικό του Ελληνικού σχολείου και του Γυμνασίου στοίχιζε 1 δρχ. και το απολυτήριο του Ελληνικού σχολείου 2 δρχ. και του Γυμνασίου 5 δρχ. Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμισις...*, *ο.π*, τόμ.Α΄, σελ.60-65 και 272. Πέτρος Πιζάνιας, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923.Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας*, Αθήνα 1985, σελ.99

Εκτοτε, και μέχρι το 1910, δεν επήλθε καμία ουσιαστική αλλαγή στη Μέση Εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών (η ανώτερη γυναικεία εκπαίδευση εξακολουθούσε να βρίσκεται στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας).Το μόνο αξιοπρόσεκτο είναι ότι ήλθε στο προσκήνιο του κρατικού ενδιαφέροντος το εκπαιδευτικό προσωπικό.Το ενδιαφέρον αυτό εκφράστηκε πρώτον με το νόμο Γ>Α΄του 1905, που πρόβλεπε το διορισμό μόνιμων επιθεωρητών και την ίδρυση του Εποπτικού Συμβουλίου Μέσης Εκπαίδευσης, και δεύτερο με την ίδρυση του Διδασκαλείου Μέσης Εκπαίδευσης, το 1910.Μέτρα που μαρτυρούν την πρόθεση χειραγώγησης και κεντρικού ελέγχου του διδακτικού προσωπικού.Ιδιαίτερα, η ίδρυση του Διδασκαλείου, τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή, στόχευε, πέρα από την παιδαγωγική μόρφωση των λειτουργών της Μέσης Εκπαίδευσης, στο να μπορέσει το κράτος να τους ελέγξει (τα Διδασκαλεία όπου εκπαιδεύονταν οι δάσκαλοι ήταν ήδη κρατικά), για να μη γίνουν όργανα του "Εκπαιδευτικού Ομίλου", που είχε αρχίσει να συσπειρώνει τις δυνάμεις της ανανέωσης και να εξελίσσεται σε όργανο μελέτης και προβολής εκπαιδευτικών και γλωσσικών θεμάτων[1].

Επιχειρώντας μια συνολικότερη αποτίμηση αυτής της περιόδου, 1863-1910, σημασία έχει να συγκρατήσουμε ότι δεν εφαρμόσθηκε κάποιο ολοκληρωμένο εκπαιδευτικό σχέδιο μεταρρύθμισης, παρά μόνον κάποιες αποσπασματικές κρατικές παρεμβάσεις, που αναφέρθηκαν προηγουμένως.Δεν μπορούμε όμως να αγνοήσουμε ότι η ίδια περίοδος υπήρξε δημιουργική σε εκδήλωση προθέσεων και διατύπωση προτάσεων.Και αυτό, γιατί τα νομοσχέδια που κατέθεσε στη Βουλή, το 1899, ο υπουργός Παιδείας Αθανάσιος Ευταξίας[2], της Κυβέρνησης Γ. Θεοτόκη, για τη μεταρρύθμιση του εκπαιδευτικού συστήματος – ανάλογα νομοσχέδια είχε προτείνει, το 1889, και ο Γ.Θεοτόκης[3], ως υπουργός Παιδείας, τότε, της κυβέρνησης Τρικούπη - περιείχαν, για πρώτη φορά, νομικά διατυπωμένη από το επίσημο κράτος, με συνοχή και τεκμηρίωση, την αστική αντίληψη για το εκπαιδευτικό σύστημα. Σύμφωνα με αυτή την αντίληψη, το σχολείο έπρεπε να προετοιμάζει την ενσωμάτωση του μαθητή στην κοινωνία τόσο επαγγελματικά όσο και ιδεολογικά, από τη μια μεταδίδοντας πρακτικές γνώσεις και από την άλλη τις αρχές της λειτουργίας του αστικού κράτους[4].Τα νομοσχέδια αυτά δεν ψηφίστηκαν. Προκάλεσαν μεγάλη αντίδραση, μέσα από την οποία διαφάνηκαν

---

[1] Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε, ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.λζ΄. Στέφανος Μ.Φίλος, *ο.π.*, σελ. 27. Σ.Γ.Τζουμελέας – Π.Α.Παναγόπουλος, *ο.π.*, σελ.89

[2] Τα νομοσχέδια του Ευταξία το 1899 πρόβλεπαν μία επταετή πρωτοβάθμια εκπαίδευση με ενιαίο πρόγραμμα και μία οκταετή δευτεροβάθμια εκπαίδευση.
Η Μέση Εκπαίδευση χωριζόταν σε δύο κύκλους (1ος κύκλος 4 χρόνια και 2ος κύκλος επίσης 4 χρόνια). Και στους δύο κύκλους προβλεπόταν η διδασκαλία των εγκυκλίων μαθημάτων, αλλά στον πρώτο συμπτυγμένα για τη μέση κοινωνική τάξη και ευρύτερα στο δεύτερο κύκλο για την τάξη που επρόκειτο να ακολουθήσει παραπέρα επιστημονική ή ανώτερη τεχνική εκπαίδευση.Ο δεύτερος τετραετής κύκλος της Μέσης Εκπαίδευσης ήταν χωρισμένος σε φιλολογική ή ανθρωπιστική και σε πραγματική ή πρακτική κατεύθυνση, κατά το σύστημα των Σκανδιναυικών χωρών.Στο φιλολογικό τμήμα διδάσκονταν περισσότερες ώρες αρχαία και ιστορία και λιγότερες μαθηματικά και φυσικά, ενώ το αντίθετο συνέβαινε στο πρακτικό τμήμα.Ακόμη στο πρακτικό τμήμα δε διδάσκονταν καθόλου λατινικά, αλλά διδάσκονταν περισσότερες ώρες γαλλικά, παράλληλα και μία από τις γλώσσες γερμανικά-αγγλικά. Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986)*, εκδ.Δημ.Παπαδήμα, Αθήνα 1990, σελ.255-256

[3] Το 1889 ο υπουργός Παιδείας Γ.Θεοτόκης είχε προτείνει στη Βουλή για τη Μέση Εκπαίδευση των Αγοριών τα ακόλουθα: 1.Κατάργηση Ελληνικού σχολείου, 2.Καθιέρωση πενταετούς Γυμνασίου, 3.Πρόβλεψη έκτης (προπανεπιστημιακής) τάξης Γυμνασίου, 4.Περιορισμός διδασκαλίας Λατινικών, 5.Διδασκαλία Γερμανικών (επιπλέον των Γαλλικών), 6.Ρυθμίσεις πειθαρχικών κυρώσεων εκπαιδευτικών, 7.Εκπαιδευτικό Συμβούλιο. Αλέξη Δημαρά, «Οι Κυβερνήσεις Τρικούπη και τα Εκπαιδευτικά», από το βιβλίο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες*, επιμέλεια: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη και Λύντια Τρίχα, εκδ.Παπαζήση, σελ.415

[4] Αννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση...*, *ο.π.*, σελ.22-25

οι ιδεολογικές συγκρούσεις (ιδιαίτερα στο γλωσσικό ζήτημα) ανάμεσα στους εκφρα - στές του αρχαϊστικού, κλασικιστικού πνεύματος από τη μια και τους ανανεωτικούς φιλελεύθερους διανοούμενους από την άλλη.Σε κάθε, πάντως, περίπτωση, προετοίμασαν το έδαφος για τις μεγάλες μεταρρυθμιστικές εκπαιδευτικές προσπάθειες που σημειώθηκαν στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1911-1929)

Τα χρονικά όρια της τρίτης περιόδου συμπίπτουν, ουσιαστικά, με την πρώτη (1910-1912) και την τελευταία (1928-1932) κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου. Οι δυο αυτές δεκαετίες, του ΄10 και του ΄20, έχουν καταγραφεί ως η εποχή των μεγάλων μεταρρυθμιστικών προσπαθειών για την ελληνική εκπαίδευση, στο πλαίσιο του αστικού μετασχηματισμού της κοινωνίας, που προωθήθηκε από τις βενιζελικές κυβερνήσεις.

Πιο συγκεκριμένα, μετά τη στάση στο Γουδί το 1909 και τη μεγάλη νίκη των Φιλελευθέρων το 1910, επιδιώχθηκε η "εκπαιδευτική ανόρθωσις", για να χρησιμεύσει ως εργαλείο ανόρθωσης της κοινωνίας. Μέσα στα πλαίσια αυτής της ευρύτερης τάσης για αναζήτηση νέων ιδανικών στο θέμα της Εκπαίδευσης, ιδρύθηκαν το 1910 ο "Εκπαιδευτικός Ομιλος"[1], το "Λαϊκό Κόμμα"[2] και η "Φοιτητική Συντροφιά"[3], χώροι στήριξης των εκπαιδευτικών επιλογών της τότε αστικής εξουσίας (Βενιζέλος), οι οποίες αντικατοπτρίζονται στα προοδευτικά εκπαιδευτικά νομοσχέδια του 1913[4] και του 1917[1], έργο της γνωστής ηγετικής τριανδρίας του "Εκπαιδευ-

---

[1] Ο «Εκπαιδευτικός Ομιλος» συστάθηκε το Μάιο του 1910 στην Αθήνα, με σκοπό την ίδρυση Πρότυπου Δημοτικού σχολείου στην Αθήνα και την προσπάθεια αναμόρφωσης της Ελληνικής Εκπαίδευσης Διαλύθηκε το 1927 λόγω της διάσπασης που ακολούθησε τη διαφωνία Δ.Γληνού και Α.Δελμούζου. Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση... ό.π.*, τόμ.Β΄, 1895-1967, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1984, σελ.λε΄ και με΄

[2] Το «Λαϊκό Κόμμα» ιδρύθηκε στα μέσα του 1910 από τα μέλη της «Κοινωνιολογικής Εταιρείας» (1908).Αρχηγός ήταν ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου.Αλέξης Δημαράς, *ο.π.*, σελ.78-79

[3] Η «Φοιτητική Συντροφιά», που το 1910 ιδιαίτερα ενδιαφερόταν για θέματα Γλώσσας και Παιδείας, στη συνέχεια αδράνησε και ανασυστάθηκε το 1920.Αλέξης Δημαράς, *ο.π.*, σελ. λστ΄, μα΄, 79-80, 129-130

[4] Τα «Νομοσχέδια Τσιριμώκου» πρόβλεπαν 2/ετή Νηπιαγωγεία και 6/ετή υποχρεωτική Δημοτική Εκπαίδευση.Μετά την εξάχρονη, ομοιόμορφη για όλα τα παιδιά, πρωτοβάθμια εκπαίδευση που θα παρείχε και στοιχειώδεις γνώσεις γύρω από τη γεωργία, τη βιοτεχνία και την κτηνοτροφία, υπήρχαν δύο ξεχωριστά σχολικά δίκτυα με διαφορετικές διεξόδους το καθένα.Το ένα οδηγούσε στο τριετές «Αστικό σχολείο», στο οποίο μπορούσαν να φοιτήσουν χωρίς εξετάσεις οι απόφοιτοι του Δημοτικού. Οι απόφοιτοι του «Αστικού σχολείου», όπου το βάρος δινόταν στα πρακτικά μαθήματα, είχαν τη δυνατότητα να εγγραφούν μετά από εισαγωγικές εξετάσεις στο Διδασκαλείο Δημοτικής Εκπαίδευσης, στη Ναυτική σχολή δοκίμων, σε Εμπορικές, Γεωπονικές και άλλες τεχνικοεπαγγελματικές σχολές.Επίσης, προβλεπόταν η δυνατότητα μεταπήδησής τους σε μια από τις τρεις τάξεις του Γυμνασίου μετά από κατατακτήριες εξετάσεις.Το Γυμνάσιο που δεχόταν χωρίς εξετάσεις αποφοίτους Δημοτικού σχολείου, προβλεπόταν εξαετές, χωρισμένο σε δύο κύκλους.Ο πρώτος που είχε ενιαίο πρόγραμμα για όλα τα παιδιά, κάλυπτε τα δύο πρώτα έτη και ο δεύτερος τα επόμενα τέσσερα.Ο τετραετής αυτός κύκλος χωριζόταν σε δύο τμήματα, το φιλολογικό (οι απόφοιτοί του μπορούσαν να εγγραφούν στις θεωρητικές σχολές του Πανεπιστημίου) και το πραγματικό (οι απόφοιτοί του είχαν τη δυνατότητα εγγραφής σε μία από τις θετικές σχολές (ιατρική φαρμακευτική, φυσικομαθηματικά) (Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-1998, ο.π.*, σελ.64-65).
Από τα επτά αυτά νομοσχέδια που κατέθεσε στη Βουλή το 1913 ο Υπουργός Παιδείας Ιωάννης Τσιριμώκος ψηφίστηκαν τα τέσσερα – παρά την εντύπωση που έχει επικρατήσει ότι εν συνόλω δεν έφθασαν ποτέ στη διαδικασία της ψήφισης.Νόμους αποτέλεσαν τα νομοσχέδια που αφορούσαν τα Διδασκαλεία της Δημοτικής Εκπαίδευσης, το τεχνικό Διδασκαλείο, την παιδαγωγική μόρφωση των λειτουργών της μέσης βαθμίδας, τη διοίκηση της εκπαίδευσης.

τικού Ομίλου" (Γληνού, Δελμούζου και Τριανταφυλλίδη). Τα δύο αυτά νομοσχέδια συνιστούσαν ολοκληρωμένα σχέδια και όχι αποσπασματικές προσπάθειες, όπως οι κρατικές παρεμβάσεις των αρχών του αιώνα. Οι βασικές τους επιδιώξεις συνέκλιναν στην προσαρμογή της εκπαίδευσης στις ανάγκες της οικονομίας με τη δημιουργία και ενός δεύτερου σχολικού δικτύου, δηλαδή της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης, στην ενίσχυση του κρατικού σχεδιασμού και του συγκεντρωτισμού (εφαρμογή ενιαίων προγραμμάτων, θεσμοθέτηση εποπτικών συμβουλίων, με απώτερο στόχο την αποφυγή αποκλίσεων από περιοχή σε περιοχή) και, τέλος, στην αναμόρφωση του περιεχομένου της παιδείας, έτσι ώστε να μπορέσει να λειτουργήσει αποτελεσματικά ως εργαλείο μιας νέας εθνικής συνείδησης που διαμορφωνόταν (σεβασμός της "ένδοξης ιστορίας του έθνους", αλλά με σταθερό σημείο αναφοράς την τελική της απόληξη, τη σύγχρονη πραγματικότητα. Κοντολογίς στροφή στο νεοελληνικό πολιτισμό)[2]. Δυστυχώς, τα νομοσχέδια αυτά κατά ένα μόνο μέρος ευοδώθηκαν, προκαλώντας έντονες συγκρούσεις και διαμάχες, κυρίως, όσον αφορά στο γλωσσικό μέρος της μεταρρύθμισης του 1917, δηλαδή στην εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στη στοιχειώδη εκπαίδευση. Η καινοτομία αυτή, εύλογα προκάλεσε αντιδράσεις, γιατί η δημοτική γλώσσα θα αποτελούσε το όχημα για ένα ολόκληρο σώμα νέων παιδαγωγικών αντιλήψεων, για την εισαγωγή ενός νέου πνεύματος (της αστικής ιδεολογίας) στην παιδεία. Αξίζει να σημειωθεί ότι η γλωσσική αλλαγή που έγινε το 1917 δεν αφορούσε στη Μέση Εκπαίδευση.

Οσον αφορά στη Μέση Εκπαίδευση, εκείνο που μπορεί να θεωρηθεί σημαντικό βήμα για την περίοδο αυτή είναι η πρόβλεψη ρύθμισης της εκπαίδευσης μέσης βαθμίδας των κοριτσιών. Από το 1914 άρχισαν να ιδρύονται τα πρώτα Αστικά Σχολεία θηλέων, σχολεία με επαγγελματικό γενικά χαρακτήρα[3], τριετούς φοιτήσεως. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για καθαρά γυναικεία σχολεία, δηλαδή κατώτερα από τα αντίστοιχα Μέσα σχολεία των αγοριών. Και αυτό, γιατί απέβλεπαν στο να προετοιμάσουν τα κορίτσια για την αποστολή που είχαν μέσα στο σπίτι τους σαν νοικοκυρές, και να τους δώσουν την εγκυκλοπαιδική μόρφωση που χρειαζόταν η αστική τάξη για να στραφεί προς διάφορα επαγγέλματα που δεν ήταν όμως επιστημονικά[4]. Λίγο αργότερα, με τη μεταρρύθμιση του 1917, προωθήθηκε ακόμη περισσότερο η γυναικεία Μέση Εκπαίδευση. Ιδρύθηκαν τα πρώτα δημόσια Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία θηλέων, που αριθμητικά, όμως, υπολείπονταν πο-

---

Η μεταρρύθμιση αυτή, τελικά, έμεινε λειψή, καθώς ανάμεσα στα νομοσχέδια που δεν ψηφίστηκαν περιλαμβάνονταν δύο από τα πιο σημαντικά, αυτά για τη Δημοτική και τη Μέση Εκπαίδευση (Στρατής Μπουρνάζος, «Η Εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», από την *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922, Οι Απαρχές*, τόμ.Α΄, μέρος 2ο, σελ.246)

[1] Με τη μεταρρύθμιση του 1917 η διάρθρωση του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος παρέμεινε η ίδια με εκείνη της μεταρρυθμιστικής προσπάθειας του 1913. Το σημαντικότερο καινοτόμο στοιχείο της μεταρρύθμισης του 1917, εκτός από τη συγγραφή των νέων σχολικών βιβλίων, ήταν, αναμφισβήτητα, η εισαγωγή της δημοτικής γλώσσας στο Δημοτικό σχολείο.

[2] Στρατής Μπουρνάζος, «Η Εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», από την *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922, Οι Απαρχές*, τόμ.Α2, σελ.263 και 265

[3] Τα Αστικά σχολεία θηλέων ιδρύθηκαν με το Β.διάταγμα της 8ης Σεπτεμβρίου του 1914. Τέτοια σχολεία ιδρύθηκαν και από τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία και από δήμους και κοινότητες. Οι απόφοιτές τους είχαν τη δυνατότητα να καταταγούν ύστερα από εξετάσεις στην Α΄τάξη Διδασκαλείων ή άλλης επαγγελματικής σχολής. Με το Β.διάταγμα της 24ης Αυγούστου του 1919 τα δημόσια γυμνασιακά ή ανώτερα Παρθεναγωγεία μετατράπηκαν σε Αστικά Σχολεία. Λαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμ.Α΄, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, αρ.17, σελ.63-64

[4] Λίζα Κόττου, «Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα», από το βιβλίο της Ζωής Φράγκου, *Γύρω από το παιδί*, Αθήνα 1930, σελ.377-378

λύ των αντίστοιχων σχολείων αρρένων (7 Γυμνάσια θηλέων έναντι 138 αρρένων και 23 Ελληνικά σχολεία θηλέων έναντι 405 αρρένων)[1].

Εκτοτε, συγκεκριμένα από το 1 9 2 0 (άνοδος στην εξουσία φιλομοναρχικών κομμάτων, πτώση Βενιζέλου) μέχρι το 1 9 2 8 (επάνοδος του Βενιζέλου), σημειώθηκε α ν α σ τ ο λ ή τ η ς α ν α κ α ι ν ι σ τ ι κ ή ς ε κ π α ι δ ε υ τ ι κ ή ς προσπάθειας του 1913 και 1917, λόγω της επικρατούσας πολιτικής αστάθειας – άλλαξαν 34 κυβερνήσεις και από το Υπουργείο Παιδείας πέρασαν 25 Υπουργοί – με μοναδικό διάλειμμα τη δημοκρατική κυβέρνηση του Α.Παπαναστασίου, το 1924, που συνοδεύτηκε με μία σύντομη "εκπαιδευτική άνοιξη", κατά την οποία ο Δ.Γληνός και ο Α.Δελμούζος ανέλαβαν μία ακόμη προσπάθεια παιδαγωγικής ανακαίνισης (Διευθυντής Παιδαγωγικής Ακαδημίας ο πρώτος, Διευθυντής Μαρασλείου Διδασκαλείου ο δεύτερος). Ουσιαστικά, όμως, καμία αλλαγή στο εκπαιδευτικό σύστημα δεν επήλθε.Ο προσανατολισμός της εκπαίδευσης εξακολουθούσε να παραμένει θεωρητικός-κλασικιστικός. Χαρακτηριστικό είναι ότι το σχολικό έτος 1926-1927, σε μία χώρα καθαρά γεωργική, όπως ήταν η Ελλάδα, υπήρχαν μόνο 15 γεωργικές σχολές με 744 μαθητές, 38 τεχνικές – επαγγελματικές σχολές με 3968 μαθητές και 5 ναυτικές με 1018 μαθητές[2]. Φυσικό επακόλουθο ήταν η συντριπτική πλειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού να συνεχίζει να ακολουθεί τους μονοδρομικούς σχολικούς μηχανισμούς (Δημοτικό – Γυμνάσιο – Πανεπιστήμιο).

Ο χρόνος, επομένως, για την ανάληψη μιας νέας μεταρρυθμιστικής προσπάθειας είχε πια ωριμάσει.Το 1 9 2 9 , η α ν α κ α ι ν ι σ τ ι κ ή π ρ ο σ π ά θ ε ι α, που ανα λήφθηκε, προήλθε από τις ίδιες πολιτικές δυνάμεις, το κόμμα των φιλελευθέρων με το Βενιζέλο, που το έργο τους είχε ανακοπεί το 1920.Επρόκειτο για μια μεταρρύθμιση που επεδίωξε την προσαρμογή του σχολείου στις ανάγκες της οικονομικής ανάπτυξης της χώρας. Αφορούσε τόσο τη Στοιχειώδη (νόμος 4397/16-8-1929), όσο και τη Μέση Εκπαίδευση (νόμος 4373/13-8-1929).

Η Σ τ ο ι χ ε ι ώ δ η ς Ε κ π α ί δ ε υ σ η περιλάμβανε 2/ετή Νηπιαγωγεία, 6/ετή υποχρεωτικά μικτά Δημοτικά σχολεία, δηλαδή παρατηρείται αύξηση των ετών φοίτησης στο Δημοτικό (φιλολαϊκότερη δομή σε σύγκριση με την παλιά) και 2/ετή ή 3/ετή κατώτερα Επαγγελματικά σχολεία (Γεωργικά, Εμπορικά, Βιοτεχνικά, Οικοκυρικά θηλέων).Στα τελευταία εγγράφονταν οι μαθητές χωρίς εξετάσεις, με απολυτήριο της έκτης τάξης του Δημοτικού σχολείου δημόσιου ή ιδιωτικού[3].Ο τύπος αυτός σχολείων (κατώτερα Επαγγελματικά) συνιστούσε, αναμφισβήτητα, σημαντική καινοτομία της μεταρρύθμισης, γιατί αντικαταστούσε το μέχρι τώρα μονοδιάστατο του ελληνικού εκπαιδευτικού συστήματος, επιδιώκοντας έτσι και τη λύση του προβλήματος του υπερπληθυσμού στα Γυμνάσια.

Η Μ έ σ η Ε κ π α ί δ ε υ σ η περιλάμβανε τα Γυμνάσια, τα Πρακτικά Λύκεια, τα Ημιγυμνάσια, τα Ανώτερα Παρθεναγωγεία και τα Διδασκαλεία κάθε βαθμού.Αναλυτικότερα, η Μέση Εκπαίδευση διαμορφώθηκε ως εξής[4]:

*Ιδρύθηκαν 6/ετή Γ υ μ ν ά σ ι α και Π ρ α κ τ ι κ ά Λ ύ κ ε ι α, όπου η φοίτηση σ΄ αυτά προϋπέθετε Απολυτήριο Δημοτικού σχολείου και εισιτήριες εξετάσεις.Με την ίδρυση των Πρακτικών Λυκείων αλλά και με το Πρόγραμμα μαθημάτων των Γυμνασίων επιδιώχθηκε η στροφή της εκπαίδευσης από τον κλασικισμό στην κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα.Στο πρόγραμμα των Γυμνασίων παρά την κυριαρχία των Αρχαίων Ελληνικών επικράτησε και ένα πνεύμα ανακαινιστικό:τα Λατινικά έγιναν

---

[1] Λίζα Κόττου, «Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων..., ο.π.»,σελ.376. Σ.Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών... ο.π.*, σελ.354-355

[2] Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998), ο.π.*, σελ.80

[3] Θεοφάνης Χατζηστεφανίδης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης (1821-1986), ο.π.*,σελ.274

[4] Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε, ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.169-170

προαιρετικό μάθημα, ενώ παράλληλα θεσπίστηκαν μαθήματα "ειδικής επιδόσεως" στις ελεύθερες απογευματινές ώρες για όσους μαθητές είχαν ιδιαίτερη κλίση σε κάποιο μάθημα ή παρουσίαζαν υψηλές επιδόσεις[1].

*Αν συνυπήρχαν Γυμνάσιο και Πρακτικό Λύκειο, μπορούσαν να συγχωνευθούν σε ένα Εκπαιδευτήριο με το όνομα "Σ χ ο λ ή Μ έ σ η ς Ε κ π α ί δ ε υ σ η ς". Η Σχολή αυτή αποτελείτο από έξι τάξεις και διαιρείτο από την τρίτη τάξη σε δύο τμήματα, κλασικό και πρακτικό, με ξεχωριστό Διευθυντή το καθένα.Στην ουσία, δηλαδή, οι σπουδές διακλαδίζονταν (κλασική, πρακτική κατεύθυνση) μετά τη δεύτερη τάξη του Γυμνασίου ή Πρακτικού Λυκείου, αφού στις δύο πρώτες τάξεις και των δύο εφαρμοζόταν το ίδιο πρόγραμμα διδασκαλίας

*Καταργήθηκαν τα Ελληνικά σχολεία ή τα Ημιγυμνάσια των κωμοπόλεων, όπου λειτουργούσε εξατάξιο Γυμνάσιο ή Λύκειο.Διατηρήθηκαν μόνο στα μέρη εκείνα όπου δεν υπήρχε Γυμνάσιο ή Λύκειο, δηλαδή όχι σε μεγάλα αστικά κέντρα, μετατρεπόμενα σε διτάξια Η μ ι γ υ μ ν ά σ ι α, που είχαν το ίδιο πρόγραμμα με τις δύο κατώτερες τάξεις του εξαταξίου Γυμνασίου. Οι μαθητές των Ημιγυμνασίων, για να γραφτούν σε τάξη αντίστοιχη του εξαταξίου Γυμνασίου ή Λυκείου έπρεπε να υποβληθούν σε κατατακτήρια εξέταση, γεγονός που αναμφίβολα δυσκόλευε την παραπέρα μαθητική τους πορεία.Και αυτό, γιατί μια πιθανή αποτυχία τους θα συνοδευόταν από μια εξί - σου πιθανή αποθάρρυνση και εγκατάλειψη των σπουδών τους προτού καν τις ολοκληρώσουν.

*Διατηρήθηκαν τα 7 Γ υ μ ν ά σ ι α Θ η λ έ ω ν που είχαν ιδρυθεί με τη μεταρρύθμιση του 1917, στα οποία προσαρτήθηκαν και τα 24 Ελληνικά σχολεία θηλέων, που λειτουργούσαν ως τότε. Ετσι, τα κορίτσια εξασφάλισαν, επιτέλους, ίσες ευκαιρίες με τα αγόρια, μετά από έναν περίπου αιώνα (1830-1929)[2]. Παράλληλα, τα 16 τριτάξια Λστικά σχολεία θηλέων, που είχαν ιδρυθεί από το 1914, μετατράπηκαν σε τετρατάξια Α ν ώ τ ε ρ α Π α ρ θ ε ν α γ ω γ ε ί α, όπου τα κορίτσια προετοιμάζονταν για τη ζωή. Η αναλογία των Μέσων σχολείων θηλέων και αρρένων ήταν η εξής[3]:

Μέση Εκπαίδευση Αρρένων	*Μέση Εκπαίδευση Θηλέων*
Γυμνάσια 139	Γυμνάσια 7
Ημιγυμνάσια 295	Ανώτερα Παρθεναγωγεία 16
Πρακτικά Λύκεια 12	

Είναι προφανής η αριθμητική υπεροχή των διαφόρων τύπων σχολείων για τα αγόρια σε σχέση με τα αντίστοιχα των κοριτσιών.Εξίσου, όμως, προφανής είναι και η δυνατότητα επιλογής σπουδών που παρεχόταν και στα κορίτσια.Από τη μια μπορούσαν να φοιτήσουν στα εξαετή δημόσια Γυμνάσια, με προοπτική φοίτησης και στο Πανεπιστήμιο. Από την άλλη είχαν την εναλλακτική λύση να φοιτήσουν, μετά την έκτη τάξη του Δημοτικού και χωρίς εισαγωγικές εξετάσεις, στα Ανώτερα Παρθεναγωγεία, όπου όμως οι απόφοιτές τους δεν είχαν άλλη διέξοδο από την αγορά εργασίας.Σε κάθε, πάντως, περίπτωση η δημιουργία των τετραετών Ανώτερων Παρθεναγωγείων για τα κορίτσια, μαζί με την ίδρυση των κατώτερων Επαγγελματικών σχολείων για τα αγόρια, αποτέλεσαν τη σημαντικότερη καινοτομία της μεταρρύθμισης του 1929, για τί, με τη δημιουργία ενός δεύτερου σχολικού δικτύου, αναδείχθηκε η προσπάθεια επαναπροσδιορισμού των στόχων του σχολείου, που δεν ήταν πια αποκλειστικά η προετοιμασία των μαθητών για τη μεταπήδησή τους από μια κατώτερη βαθμίδα εκπαίδευσης σε μια ανώτερη, αλλά η προπαρασκευή τους για τη ζωή.

---

[1] Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε 1895-1967*, τόμ.Β΄, σελ.175-176

[2] Σ.Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893)*, *ο.π.*, σελ.356

[3] Λίζα Κόττου, «Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα, ο.π.», σελ.383-384

Δυστυχώς, όμως, οι αντιδραστικοί μηχανισμοί (αντιδράσεις των "αντιπάλων", αλλά και εγγενείς δισταγμοί και διαφορές πολιτικής μέσα στο ίδιο το βενιζελικό στρατόπεδο) αντιστρατεύθηκαν, για άλλη μια φορά, ένα μεγάλο μέρος του κυβερνητικού εγχειρήματος της μεταρρύθμισης του 1929-1932. Ιδιαίτερα επίμονες και ισχυρές ήταν οι αντιδράσεις που αφορούσαν στην ανάπτυξη της τεχνικοεπαγγελματικής εκπαίδευσης.Τα κατώτερα Επαγγελματικά σχολεία έμειναν στα χαρτιά[1]. Το κλασικό Γυμνάσιο εξακολούθησε να παραμένει ο κυρίαρχος και ο μόνος αξιόπιστος θεσμός Μέσης Εκπαίδευσης που οδηγούσε στο Πανεπιστήμιο.

Μετά από τη μεταρρύθμιση του 1929-1932, ακολούθησε μία μακρά περίοδος στασιμότητας.Στα χνάρια αυτής της μεταρρύθμισης, κάτω από την πίεση ενός ριζικού επαναπροσανατολισμού της ελληνικής εκπαίδευσης, ιδιαίτερα της μέσης παιδείας, και ταυτόχρονα κάτω από την ανάγκη της προσαρμογής της με τις νέες κοινωνικοοικονομικές πραγματικότητες του τόπου, τέθηκε επανειλημμένα το ίδιο ζήτημα αρκετές δεκαετίες αργότερα.Πρόκειται για τις μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του 1964, του 1976, του 1981-1985, και του 1997-98, που η παρουσίασή τους και η κριτική τους θεώρηση απαιτούν ιδιαίτερη μελέτη, που όμως ξεπερνά τους στόχους της παρούσας εργασίας.

*

Συγκεφαλαιώνοντας τη σύντομη αυτή επισκόπηση της Μέσης Εκπαίδευσης κατά τη χρονική περίοδο 1833-1929, συγκλίνουμε στη διαπίστωση ότι η φιλοσοφία της Μέσης Εκπαίδευσης μέχρι το 1929 εκφραζόταν με το νόμο του 1836, με τον οποίο σχεδιάστηκε το οικοδόμημα ενός τρίχρονου Ελληνικού σχολείου και ενός τετράχρονου Γυμνασίου, το οποίο παρέμεινε αμετάβλητο ολόκληρο το 19ο αιώνα και μόλις το 1929 άλλαξε, με την κατάργηση των Ελληνικών σχολείων και την εγκαθίδρυση εξαταξίων Γυμνασίων αρρένων και θηλέων.

Το δίκτυο των Μέσων Σχολείων[2] που απλώθηκε το 19ο αιώνα σε ολόκληρη τη χώρα με μεγάλη ταχύτητα, παρά τον αγροτικό της χαρακτήρα, έδινε την εντύπωση της επάρκειας.Στην πραγματικότητα, όμως, "αν η οικοδόμηση των Ελληνικών στις επαρχιακές κωμοπόλεις υπήρξε σχετικά ταχύρρυθμη, Γυμνάσια δεν κτίστηκαν έξω από τις μεγάλες πόλεις παρά μόνο σταδιακά και με πολύ αργούς ρυθμούς"[3]. Επίσης, τα ποσοστά πρόσβασης στο δευτεροβάθμιο επίπεδο, για τα δεδομένα της εποχής, ήταν εξαιρετικά υψηλά, δημιουργώντας την ψευδαίσθηση της "δημοκρατικοποίησης" της Μέσης Εκπαίδευσης, πράγμα όμως που δεν ανταποκρινόταν στην πραγματικότη-

---

[1] Σήφης Μπουζάκης, «Νεοελληνική Εκπαίδευση 1821-1998, ο.π.», σελ.88

[222] Στον παρακάτω Πίνακα φαίνεται ο ρυθμός ίδρυσης των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης σε σχέση με τον πληθυσμό.

Πίνακας

Ετος	*Πληθυσμός*	*Αριθμός Ελληνικών σχολ*	*1 Ελλην.σχολ ανά... κατοίκους*	*Αριθμός Γυμνασίων*	*1 Γυμνάσιο ανά... κατοίκους*
1856	1.043.153	93	1 ανά 11217 κατ	10	1 ανά 104315
1879	1.679.775	167	1 ανά 10059 κατ	22	1 ανά 76353
1910	2.631.952	282	1 ανά 9333 κατ	40	1 ανά 65799
1928	6.210.323	430	1 ανά 14443 κατ	147	1 ανά 42247

Πηγές: 1.Αλέξης Δημαράς, Ι.Ε.Ε., τομ.ΙΓ΄, σελ.488
2.Δαυίδ Αντωνίου, Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), τόμ.Α΄, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987, σελ.69
3.Μιχαήλ Χουλιαράκης, Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971, ΕΚΚΕ, τόμ.Α΄, σελ.XXI

[3] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.415

τα, αφού αυτή η υπεραντιπροσώπευση αφορούσε κυρίως τους γόνους των κυρίαρχων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων.

Το σύστημα χώλαινε και σε άλλα σημεία.Χαρακτηριζόταν για το μονοδιάστατο και "αριστοκρατικό" του χαρακτήρα, εφόσον απευθυνόταν μόνο σε όσους μαθητές θα έφθαναν τελικά μέχρι το Πανεπιστήμιο.Η κατεύθυνση ήταν μονομερής, καθαρά θεωρητική, υποτιμώντας τις θετικές επιστήμες και γενικά την πρακτική μόρφωση, χρησιμοποιώντας σχολαστικιστικές μεθόδους διδασκαλίας (δασκαλοκεντρική) και προσφέροντας περισσότερο τυπικά παρά ουσιαστικά προσόντα.Εξάλλου, η προσήλωση στις κλασικές σπουδές και η αποτυχία τελικά επικράτησης της δημοτικής στη Μέση Εκπαίδευση, παρά τους αγώνες των δημοτικιστών, συνέβαλαν στην αποσύνδεσή της από την κοινωνικοοικονομική πραγματικότητα, ενώ ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη υπήρξε και η αδυναμία της να παράσχει ανώτερη μόρφωση στα κορίτσια της εποχής, παρά τις ιδιωτικές προσπάθειες.

Η κατάσταση "έτεινε" να αλλάξει το 1929, δηλαδή εκατό περίπου χρόνια από την εγκαθίδρυση του πρώτου σχολικού δικτύου της Μέσης Εκπαίδευσης, οπότε έγιναν "νομική πραγματικότητα μια σειρά αιτήματα που εκκρεμούσαν από το 1899 και το 1913"[1].Όμως, η μεταρρύθμιση για την οποία αγωνίζονταν και την οποία ευαγγελίζονταν οι φιλελεύθεροι διανοούμενοι της εποχής και οι πολιτικοί εκπρόσωποι της αστικής τάξης "δεν έγινε" ούτε το 1929[2].

***

[1] Αννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση...*, *ο.π.*, σελ.66

[2] Η μεταρρύθμιση του 1929 «δεν έγινε» γιατί το Λαϊκό σχολείο δεν επιτεύχθηκε, τα ποσοστά αναλφαβητισμού έμειναν υψηλά και η τεχνική- επαγγελματική εκπαίδευση δεν έγινε, αφού τα κατώτερα επαγγελματικά σχολεία που ίδρυσε η μεταρρύθμιση του 1929, ανεπαρκέστατα και άθλια οργανωμένα, περιφρονημένα από το κράτος, από τους δασκάλους και τους μαθητές, έπαιξαν για ελάχιστο ποσοστό το ρόλο καταφυγίου μπροστά στην αποτυχία εισαγωγής στο γυμνάσιο ή τη χαμηλότατη οικονομική κατάσταση του μαθητή, που έφθανε αργοπορημένος στο απολυτήριο του Δημοτικού.Επίσης, γιατί η κλασική κατεύθυνση των Γυμνασίων εξακολούθησε να παραμένει, ενώ οι θετικές επιστήμες παρέμειναν κάτι απρόσιτο για το ελληνικό σχολείο.Το ζήτημα της σχολικής γλώσσας έμεινε άλυτο και η ποιότητα, γενικά, του σχολείου παρέμεινε χαμηλότατη.Αννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση...*, *ο.π.*, σελ.149-150

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

ΥΠΟ ΕΥΑΓ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΡΟΥ

ΗΛΕΙΑ

ΑΡΚΑΔΙΑ

ΛΑΚΩΝΙΑ

ΤΑΥΓΕΤΟΣ

ΑΛΦΕΙΟΣ (Ρουφιάς)

ΑΘΗΝΑΙ-ΠΑΤΡΑΙ

ΝΕΑΑ ΚΙΟΥ

ΚΑΛΑΜΑΤΑ

ΝΟΜΙΑ ΟΡ.

ΜΕΣΣΗΝΗ ΟΡ.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Κλίμαξ, 1:130,000.

(1 Χιλιοστόμ. επί τού χάρτου = 130 μέτρα επί τού φύσει. 1 Χιλιόμετρο)

- Πρωτεύουσαι επαρχιών
- Φρούρια
- Δουφρά
- Ύφάμετρα
- Όρη
- Λόφοι
- Χείμαρροι
- Ποταμοί - Γέφυραι
- Έλη
- Ισοβαθρομετρική γραμμή

Χμηλός, Ελαία, Έλάτη, Γυμνή, Πευκη

Ως αφετηρία μετρήσεως τών υψών ελήφθη ή στάθμη τής θαλάσσης κατά τήν άμπωτιν τής 1ης Ιανουαρίου 1928.

Τά περισσότερα τών ονομάτων τών χωρίων μετεγραμμένα κατά τήν επίσημον διανομήν τών χωρίων.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Ο ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΑΝΕΞΑΡΤΗΣΙΑ

Ι. ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΗ ΔΙΑΙΡΕΣΗ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 1833–2002

ΠΡΩΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1833 – 1860)

Η Μεσσηνία, με την πρώτη διοικητική διαίρεση του νεοελληνικού κράτους, αποτέλεσε τον έναν από τους δέκα νομούς του Ελληνικού Βασιλείου, σύμφωνα με το Β.Δ. της 3ης (15) Απριλίου 1833 (ΦΕΚ 12) «Περί της διαιρέσεως του βασιλείου και της διοικήσεώς του», με πρώτη πρωτεύουσα-μητρόπολη την Αρκαδία (Κυπαρισσία).

Φυσικά όρια του νομού, σύμφωνα με το πρώτο άρθρο του διατάγματος, καθορίστηκαν «..προς μεν την Ηλιδα... ο Αλφειός, προς δε την δυτικήν Λακωνίαν η από του Ταϋγέτου προβαίνουσα ράχις Βέργα παρά τον Αρμυρόν». Οι περιοχές που περιλάμβανε ήταν αυτές της επαρχίας Πύργου (αρχαία Ηισάτη), που βρίσκονταν στην αριστερή όχθη του Αλφειού και οι μέχρι τότε επαρχίες[1] Φαναρίου, Αρκαδίας (Κυπαρισσίας), Μεθώνης, Νεοκάστρου, Κορώνης, Καλαμάτας, Νησίου, Ανδρούσης, Ι(Ε)μπλακίων και Μικρομάνης.

Διαιρείτο σε πέντε επαρχίες: 1.Ολυμπίας, 2.Τριφυλίας, 3.Μεθώνης, 4.Μεσσήνης και 5.Καλαμών, με πρωτεύουσες το Φανάρι (Παρρασία), την Αρκαδία (Κυπαρισσία), τη Μεθώνη, την Ανδρούσα και την Καλαμάτα αντίστοιχα.

Γύρω στα 1835, έγινε η μεταφορά της πρωτεύουσας του νομού από την τριφυλιακή πρωτεύουσα Αρκαδία (Κυπαρισσία) στην *Καλαμάτα*[2], ενώ την ίδια χρονιά, με το διάταγμα της 9ης (21) Απριλίου, σχηματίστηκαν 58 δήμοι στο νομό, οι οποίοι είχαν διάρκεια ζωής μόνον πέντε έτη, αφού το 1840 συγχωνεύθηκαν σε 28 για λειτουργικούς λόγους[3].

Το επόμενο έτος, 1836, καταργήθηκε το νομαρχιακό σύστημα και εφαρμόστηκε το σύστημα των περιφερειακών Διοικήσεων και Υποδιοικήσεων, σύμφωνα με το Β.Δ. της 20ής Ιουνίου (2 Ιουλίου, ΦΕΚ 28) «Περί διοικητικού οργανισμού του

---

[1] Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας οι επαρχίες Φαναρίου, Αρκαδίας, Μεθώνης, Νεοκάστρου, Κορώνης, Καλαμάτας, Νησίου, Ανδρούσης, Ιμπλακίων και Μικρομάνης ήταν επαρχίες του σαντζάκ της Πελοποννήσου. Μιχαήλ Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, Αθήναι 1973, τόμ.Α΄, μερ.Ι, σελ.46

[2] «Στις 5 Νοέμβρη 1835, με την ευκαιρία της μεταφοράς της έδρας της Νομαρχίας Μεσσηνίας από την Κυπαρισσία στην Καλαμάτα, και ύστερα από επίσημη δοξολογία στο ναό του Αγ.Ιωάννου, μίλησε ο Σχολάρχης Καλλίνικος Καστόρχης, που εξήρε το γεγονός και επαίνεσε την τότε Κυβέρνηση.Μίμη Φερέτου, «Η Νομαρχία της Μεσσηνίας από την Κυπαρισσία στην Καλαμάτα», εφ. *Θάρρος*, 6 Φεβρ. 1994, φ.28445, σελ.11

[3] Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, *Ιστορικό διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήναι 1994, σελ. 335

Κράτους», οπότε στο νομό Μεσσηνίας σχηματίστηκαν τρεις Διοικήσεις και δύο Υποδιοικήσεις, σε σύνολο 30 Διοικήσεων και 19 Υποδιοικήσεων της Επικράτειας, ως εξής:
Ι) Η Διοίκηση Μεσσηνίας, με έδρα την Καλαμάτα, με δύο επαρχίες (Καλαμών, Μεσσηνίας) και πέντε δήμους[1].Σε αυτή τη Διοίκηση υπαγόταν η Υποδιοίκηση Μεσσήνης, η οποία περιλάμβανε την επαρχία Μεσσηνίας με δεκατρείς δήμους[2].
ΙΙ)Η Διοίκηση Τριφυλίας, με έδρα την Κυπαρισσία, με δύο επαρχίες (Ολυμπίας, Τριφυλίας) και δέκα δήμους[3].Σε αυτή τη Διοίκηση υπαγόταν η Υποδιοίκηση Ολυμπίας, που είχε δώδεκα δήμους[4].
ΙΙΙ)Η Διοίκηση Πυλίας, με έδρα την Πύλο, μία επαρχία, την επαρχία Μεθώνης, και δεκατρείς δήμους[5].

Το σύστημα αυτό των Διοικήσεων και Υποδιοικήσεων διατηρήθηκε από το 1836 μέχρι το 1845 με μικρές μόνο μεταβολές, τόσο σε επίπεδο Διοικήσεων-Υποδιοικήσεων, όσο και σε επίπεδο Δήμων. Συγκεκριμένα, το 1838, έγιναν μετασχηματισμοί στις Διοικήσεις, σύμφωνα με το Β.Δ. της 22ας Ιουνίου (4 Ιουλίου, ΦΕΚ 24) «Περί μεταρρυθμίσεων των διοικήσεων».Διατηρήθηκε τότε η Διοίκηση Τριφυλίας, όπως είχε σχηματισθεί το 1836, αλλά καταργήθηκε η Διοίκηση Πυλίας, και στη Διοίκηση Μεσσηνίας προστέθηκε η επαρχία Μεθώνης, η οποία αποτέλεσε ξεχωριστή υποδιοίκηση, την Υποδιοίκηση Πυλίας, με έδρα την Πύλο.Η Υποδιοίκηση Πυλίας καταργήθηκε το 1843, με το Β.Δ. της 29ης Ιουλίου (10 Αυγούστου, ΦΕΚ 28) «Περί καταργήσεως των υφισταμένων υποδιοικήσεων του Κράτους», οπότε καταργήθηκαν όλες οι υποδιοικήσεις. Το 1840 πραγματοποιήθηκαν σε μεγάλη έκταση συγχωνεύσεις δήμων, για να γίνει πιο λειτουργικό το σχήμα της τοπικής αυτοδιοίκησης, σύμφωνα με το Β.Δ. της 30ής Αυγούστου (11 Σεπτεμβρίου, ΦΕΚ 22) «Περί συγχωνεύσεως δήμων». Ειδικότερα, οι δεκατρείς δήμοι της Υποδιοίκησης Μεσσήνης που είχαν σχηματισθεί το 1836, συγχωνεύθηκαν σε έξι[6].Οι δέκα δήμοι της Διοίκησης Τριφυλίας σε έξι[7].Οι δεκατρείς δήμοι της Υποδιοίκησης Πυλίας σε πέντε[8] και οι δώδεκα δήμοι της Υποδιοίκησης Ολυμπίας σε έξι[9].

Το 1845 καταργήθηκε η διαίρεση σε Διοικήσεις και Υποδιοικήσεις και επανήλθε σε ισχύ το Νομαρχιακό και Επαρχικαό σύστημα, με το νόμο ΚΕ΄ της 5ης Δεκεμβρίου (ΦΕΚ 32) «Περί της διαιρέσεως των νομαρχιακών και επαρχιακών αρχών»[10].Ο νομός Μεσσηνίας διατήρησε τα όριά του, όπως αυτά είχαν καθορισθεί με το διάταγματου 1833, και τη διαίρεσή του σε πέντε επαρχίες, με μόνη διαφορά ότι η επαρχία Μεθώνης μετονομάστηκε σε επαρχία Πυλίας, σύμφωνα με τον ίδιο νόμο (επαρχίες: Καλαμών, Μεσσήνης, Τριφυλίας, Πυλίας και Ολυμπίας).

Το ίδιο έτος, 1845, ορίστηκαν και οι έδρες των νομαρχών και επάρχων, σύμφωνα με το Β.Δ. της 5ης Δεκεμβρίου «Περί προσδιορισμού των εδρών των νομαρχών και

---

[1] δ.Καλαμών, δ.Θουρίας, δ.Αριος, δ.Αλαγονίας, δ.Αμφείας
[2] δ.Παμίσου, δ.Εύας, δ.Δερρών, δ.Στενυκλήρου, δ.Οιχαλίας, δ.Ανδανίας, δ.Πολίχνης, δ.Βαλύρας, δ.Ιθώμης, δ.Υαμίας, δ.Λευκοθέας, δ.Αριστομένους, δ.Τομέως.
[3] δ.Κυπαρισσίας, δ.Εράνης, δ.Πλαταμώδους, δ.Κενηρίου, δ.Φλεσιάδος, δ.Τριπύλης, δ.Αετού, δ.Ηλέκτριδος, δ.Δωρίου, δ.Αυλώνος
[4] δ.Αλιφείρας, δ.Αρήνης, δ.Βώλακος, δ.Είρας, δ.Ηπείου, δ.Θείσης, δ.Λεπρέου, δ.Μακίστου, δ.Σκυλούντος, δ.Τυμπαναίων, δ.Φυγαλίας, δ.Ανδριτσαίνης
[5] δ.Μεθώνης, δ.Πηδάσου, δ.Νέας Κρήτης, δ.Αιγαλέου (Χανδρινού), δ.Τιμαθείας (Σουλιναρίου), δ.Βουφρασίου (Χατζή), δ.Κυλλωνίδος (Κορώνης), δ.Αυπείας, δ.Κορώνης, δ.Βίαντος (μίσκα), δ.Πύλου, δ.Κυπαρισσίου (Ικλενα), δ.Σκάρμιγγος (Σκάρμιγγα)
[6] δ.Παμίσου, δ.Εύας, δ.Οιχαλίας, δ.Ανδανίας, δ.Ιθώμης, δ.Αριστομένους
[7] δ.Κυπαρισσίας, δ.Εράνης, δ.Τριπύλης, δ.Φλεσιάδος, δ.Δωρίου, δ.Αυλώνος
[8] δ.Πύλου, δ.Βουφράσου, δ.Κορώνης, δ.Κολωνίδων, δ.Μεθώνης
[9] δ.Ανδριτσαίνης, δ.Φιγαλείας, δ.Αλιφείρας, δ.Βώλακος, δ.Αρήνης, δ.Σκιλλούντος
[10] Ελευθέριος Σκιαδάς, *ο.π.*, σελ.14

επάρχων».Ετσι, έδρα του νομάρχη Μεσσηνίας ορίστηκε η Καλαμάτα (Καλάμαι), του επάρχου Τριφυλίας η Κυπαρισσία, του επάρχου Πυλίας το Νεόκαστρο και του επάρχου Ολυμπίας η Ανδρίτσαινα, ενώ μέχρι τότε έδρα ήταν το Φανάρι (Παρρασία).Η διοίκηση της επαρχίας Μεσσήνης ανατέθηκε απευθείας στο νομάρχη[1].Η σύσταση των δήμων παρέμεινε η ίδια, όπως είχε ορισθεί μετά τις συγχωνεύσεις του 1840, δηλαδή η επαρχία Καλαμών περιλάμβανε πέντε δήμους[2], η επαρχία Μεσσήνης έξι[3], η επαρχία Πυλίας πέντε[4], η επαρχία Τριφυλίας έξι[5] και η επαρχία Ολυμπίας επίσης έξι[6].

Κατά τα επόμενα χρόνια, μέχρι το 1860, που συμπίπτουν και με τα τέλη της Οθωνικής περιόδου, δεν σημειώθηκαν σοβαρές αλλαγές που να επηρέασαν την μέχρι τότε διοικητική διαίρεση του νομού. Μεταφέρθηκαν μόνο κάποιες έδρες δήμων[7], έγιναν μεμονωμένες μετονομασίες οικισμών δήμων[8], μετασχηματίστηκε ο δήμος Φλεσιάδος[9] (επαρχία Τριφυλίας) σε δύο δήμους, το δήμο Πλαταμώδους και το δήμο Φλεσιάδος, και τέλος εγκρίθηκε, σύμφωνα με το Β.Δ. της 24ης Νοεμβρίου 1860 (ΦΕΚ 59), «να συνοικισθή πόλις, φέρουσα την επωνυμίαν *Νέαι Καλάμαι*...» στην Παραλία της Καλαμάτας.

ΔΕΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1861-1910)

Κατά την πρώτη τεσσαρακονταετία αυτής της περιόδου (1861-1899), στη Μεσσηνία ίσχυσε η διοικητική διαίρεση του 1845, με μικρές μόνον παραλλαγές, που όμως δεν στάθηκαν ικανές να αλλοιώσουν τη διοικητική διαρρύθμιση του νομού.

Οι μεταβολές που σημειώθηκαν αφορούσαν σε μεταφορά εδρών δήμων[10], σε μετονομασίες δήμων ή οικισμών δήμων[1], στην ίδρυση οικισμού στη θέση Μπούκα

---

[1] Ελευθέριος Σκιαδάς, *ο.π.*, σελ.342

[2] δ.Καλαμών, δ.Θουρίας, δ.Αριος, δ.Αμφείας, δ.Αλαγονίας

[3] δ.Νησίου, δ.Εύας, δ.Ιθώμης, δ.Οιχαλίας, δ.Ανδανίας, δ.Αριστομένους

[4] δ.Πύλου, δ.Μεθώνης, δ.Κολλωνίδων, δ.Κορώνης, δ.Βουφράσου

[5] δ.Κυπαρισσίας, δ.Εράνης, δ.Φλεσιάδος, δ.Τριπύλης, δ.Αυλώνος, δ.Δωρίου

[6] δ.Ανδριτσαίνης, δ.Αλιφείρας, δ.Σκυλούντος, δ.Βώλακος, δ.Αρήνης, δ.Φυγαλίας

[7] Η έδρα Κορώνης (επαρχία Πυλίας) μεταφέρθηκε από τον οικισμό Χαϊκάλιο, στον οικισμό Λογγά, με το Β.Δ. της 21ης Ιανουαρίου 1855 (ΦΕΚ 9).Επίσης, η θερινή έδρα του δ.Αμφείας (επαρχία Καλαμών) μεταφέρθηκε από τον οικισμό Πολιανή, στον οικισμό Αρφαρά, και η χειμερινή από τον οικισμό Αγριλο στον οικισμό Σκομορά (Κάτω Αρφαρά), με το Β.Δ. της 17ης Αυγούστου 1855 (ΦΕΚ 36).Η έδρα του δ.Οιχαλίας (επαρχία Μεσσήνης) από τον οικισμό Σκάλα μεταφέρθηκε στον οικισμό Μελιγαλά, με το Β.Δ. της 17ης Μαρτίου 1856 (ΦΕΚ 10).Η έδρα του δ.Βουφράσου (επαρχία Πυλίας) μεταφέρθηκε από τον οικισμό Βλαχόπουλο (Βλάσι) στον οικισμό Χατζή, με το Β.Δ. της 6ης Ιουλίου 1856 (ΦΕΚ 34)

[8] Ο οικισμός Γαϊδουροχώρι του δ.Αριος (επαρχία Καλαμών) μετονομάστηκε Αριοχώρι, με το Β.Δ. της 14ης Σεπτεμβρίου 1855 (ΦΕΚ 38)

[9] Β.Δ. της 31ης Αυγούστου 1855 (ΦΕΚ 45)

[10] Η πρωτεύουσα του δ.Αριστομένους μεταφέρθηκε από το Κουτήφαρι, στον οικισμό Μουσταφά Πασά (επαρχία Μεσσήνης), με Β.Δ. της 27ης Μαϊου 1863 (ΦΕΚ 29).
Η έδρα του δ.Εύας μεταφέρθηκε από τον οικισμό Ναζήρι, στον οικισμό Ανδρούσα (επαρχία Μεσσήνης), με το Β.Δ. της 28ης Φεβρουαρίου 1867 (ΦΕΚ 25)
Η έδρα του δ.Εύας μεταφέρθηκε από την Ανδρούσα στο Καρτερόλι (επαρχία Μεσσήνης), με Β.Δ. της 13ης Μαρτίου 1868 (ΦΕΚ 32)
Ως χειμερινή έδρα του δ.Ιθώμης (επαρχία Μεσσήνης) ορίστηκε το Χασάμπασα.Ως θερινή το Μαυρομμάτι, με Β.Δ. της 27ης Φεβρουαρίου 1873 (ΦΕΚ 11)
Εδρα του δ.Αμφείας ορίστηκε ο Αγριλος, αντί των οικισμών Ανω Αρφαρά (θερινή) και Κάτω Αρφαρά ή Σκόμορα (χειμερινή) (επαρχία Καλαμών), με Β.Δ. της 3ης Ιουνίου 1873 (ΦΕΚ 60)
Η έδρα του δ.Αμφείας μεταφέρθηκε από τον Αγριλο στ΄Αρφαρά (επαρχία Καλαμών), με Β.Δ. της 24ης Δεκεμβρίου 1875 (ΦΕΚ 9)

του δ.Παμίσου επαρχίας Μεσσήνης[2] καθώς και στο δυτικό τμήμα της Παραλίας Μεσσήνης[3], στο μετασχηματισμό των δήμων Τριπύλης και Δωρίου σε τέσσερις δήμους[4] και του δήμου Κορώνης (επαρχία Πυλίας) σε δύο δήμους[5], και τέλος στην κατάργηση του δήμου Ηλέκτρας με υπαγωγή του στο δήμο Δωρίου[6].

Μεγάλη διοικητική τομή σημειώθηκε στο νομό το 1899, με κατάτμηση του νομού Μεσσηνίας σε δύο μικρότερους, το νομό Τριφυλίας, με έδρα την Κυπαρισσία, και το νομό Μεσσηνίας, με έδρα την Καλαμάτα, σύμφωνα με το νόμο ΒΧΔ΄της 6ης Ιουλίου 1899 (ΦΕΚ 136) «Περί διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους».Πρέπει να σημειωθεί ότι αθροιστικά ο αριθμός των επαρχιών εξακολούθησε να είναι ο ίδιος, πέντε, ήτοι τρεις ο νομός Μεσσηνίας (Καλαμών, Μεσσήνης και Πυλίας) και δύο ο νομός Τριφυλίας (Τριφυλίας και Ολυμπίας).

Η διοικητική αυτή διαίρεση διατηρήθηκε επί μία δεκαετία. Σε αυτό το διάστημα σημειώθηκαν μερικοί επουσιώδεις μετασχηματισμοί, όπως μετονομασίες δήμων και οικισμών δήμων[7] ή μεταφορά έδρας δήμου[8].

Η οικονομική, όμως, αιμορραγία που προκλήθηκε στον κρατικό προϋπολογισμό λόγω της αύξησης των νομών, με την εφαρμογή του νόμου ΒΧΔ΄, είχε σαν επακόλουθο την ψήφιση του νόμου ΓΥΛΔ΄της 16ης Νοεμβρίου 1909 (ΦΕΚ 282), ο οποίος ουσιαστικά δεν καταργούσε τον προηγούμενο νόμο (ΒΧΔ΄), αλλά μείωνε τον αριθμό των νομών.Ετσι, καταργήθηκε ο νομός Τριφυλίας και η περιφέρειά του επανήλθε στο νομό Μεσσηνίας.

Το τέλος, λοιπόν, της δεύτερης περιόδου (1861-1910) βρίσκει τη Μεσσηνία διαρθρωμένη διοικητικά, όπως το 1845, που σημαίνει ότι συνεχίστηκε η εφαρμογή του νομαρχιακού συστήματος και ότι εξακολούθησε να ισχύει ο δημοτικός νόμος της αντιβασιλείας[9].

---

[1] Οι οικισμοί Καμάρι και Φουρτζάλα μετονομάστηκαν σε Θουρία, ο οικισμός Βενζάμι μετονομάστηκε σε Ανθεια, το Φαρμίσι σε Αίπεια, το Ντ(Δ)ελίμεμι σε Ανθαία, το Κυυρτσαούσι σε Σπερχογεία και το Βεϊζαγα (Αϊζαγα) σε Αντικάλαμο
Το Νησί, έδρα του δ.Παμίσου, μετονομάστηκε Μεσσήνη (επαρχία Μεσσήνης), με το Β.Δ. της 19ης Αυγούστου 1867 (ΦΕΚ 57)
Ο οικισμός Μουσταφάμπασα του δ.Αριστομένους μετονομάστηκε Αριστομένης (επαρχία Μεσσήνης), με Β.Δ. της 25ης Φεβρουαρίου 1871 (ΦΕΚ 41)
Ο δ.Ηλεκτρίδος μετονομάστηκε σε δ.Ηλέκτρας (επαρχία Τριφυλίας), με Β.Δ. της 16ης Ιουνίου 1882 (ΦΕΚ 89)
Ο δ.Βουφράσου μετονομάστηκε σε δ.Βουφράδος (επαρχία Πυλίας), με Β.Δ. της 16ης Ιουνίου 1882 (ΦΕΚ 89)
[2] Με το Β.Δ. της 30ής Ιανουαρίου 1872 (ΦΕΚ 3)
[3] Με το Β.Δ. της 24ης Αυγούστου 1882 (ΦΕΚ 93)
[4] δ.Τριπύλης, δ.Αετού, δ.Δωρίου και δ.Ηλέκτριδος, σύμφωνα με το Β.Δ. της 4ης Νοεμβρίου 1876 (ΦΕΚ 49)
[5] δ.Κορώνης και δ.Αιπείας, σύμφωνα με το Β.Δ. της 3ης Ιουνίου 1890 (ΦΕΚ 133)
[6] Με το Β.Δ. της 12ης Αυγούστου 1892 (ΦΕΚ 282)
[7] Το Γαϊδουροχώρι του δ.Εύας μετονομάστηκε Μοσχούριον (επαρχία Μεσσήνης), με το Β.Δ. της 20ής Μαΐου 1905 (ΦΕΚ 85)
Ο δ.Κορώνης μετονομάστηκε δ.Πεταλιδίου (επαρχία Πυλίας), με το Β.Δ. της 17ης Ιουνίου 1905 (ΦΕΚ 103)
Ο οικισμός Βλάκα του δ.Δωρίου μετονομάστηκε Χρυσοχώριον (επαρχία Τριφυλίας), με το Β.Δ. της 18ης Ιανουαρίου 1907 (ΦΕΚ 16)
[8] Η έδρα του δ.Δωρίου μεταφέρθηκε από το Σουλιμά στο Ψάρι (επαρχία Τριφυλίας), με το Β.Δ. της 29ης Νοεμβρίου 1906 (ΦΕΚ 16)
Η έδρα του δ.Αλαγονίας μεταφέρθηκε από το Σίτσοβο στην Τσερνίτσα (επαρχία Καλαμών), με το Β.Δ. της 24ης Νοεμβρίου 1907 (ΦΕΚ 246)
[9] Ο δημοτικός νόμος της αντιβασιλείας ίσχυσε μέχρι την εφαρμογή (1914) του νόμου ΔΝΖ΄του 1912, με μοναδική μεταβολή αυτή του 1864. Χρήστος Π.Κλειώσης, Ιστορία της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως, Αθήναι 1977, σελ.123.

ΤΡΙΤΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ (1911-2002)

Η περίοδος 1911-2002, και με την έναρξή της (1911) και με το κλείσιμό της (1999), σηματοδοτεί ριζικές τομές, κυρίως στο χώρο του Α΄βαθμού Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Με μία διαφορά: Το 1911 ήταν η χρονιά της έναρξης της διοικητικής προπαρασκευής των οργανισμών της τοπικής αυτοδιοίκησης, για την εφαρμογή του νόμου ΔΝΖ΄του 1912 «Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων», που οδήγησε στον κατακερματισμό των δήμων της Αντιβασιλείας, ενώ το 1999 είναι η χρονιά της ολοκλήρωσης της διαδικασίας συγχώνευσης των δήμων και κοινοτήτων, με το νόμο 2539/4-12-1997 «Συγκρότηση της Πρωτοβάθμιας Τοπικής Αυτοδιοίκησης», γνωστός ευρύτερα ως πρόγραμμα «Καποδίστριας».

Η Μεσσηνία, ακολουθώντας την αναδιάρθρωση του διοικητικού χάρτη της χώρας στο επίπεδο του Α΄βαθμού τοπικής αυτοδιοίκησης, εφάρμοσε και τους δύο βασικούς νόμους.Ετσι, το 1912 με το Β.Δ. της 31ης Αυγούστου (ΦΕΚ 262) «Περί συστάσεως δήμων και κοινοτήτων εν τω νομώ Μεσσηνίας», συστάθηκαν ένας δήμος[1], ο δήμος Καλαμάτας, και 259 Κοινότητες[2].Ο αριθμός αυτό αυξήθηκε, με τις διάφορες μεταβολές που έγιναν (αναγνωρίσεις, καταργήσεις, συγχωνεύσεις κ.ά.), πριν από τη συγχώνευση του 1999 σε 9 δήμους και 273 κοινότητες.

Μεταβολές σημειώθηκαν και στα όρια του νομού. Το 1937 αποσπάστηκε η περιοχή της μεσσηνιακής Μάνης (τ.δήμοι Λβίας, Καρδαμύλης και Λεύκτρου) από το νομό Λακωνίας (επαρχία Οιτύλου) και εντάχθηκε διοικητικά στο νομό Μεσσηνίας (επαρχία Καλαμών), με τον Α.Ν.1026/24-12-1937 (ΦΕΚ 8).Επίσης, το 1939 αποσπάστηκε η επαρχία Ολυμπίας από το νομό Μεσσηνίας και εντάχθηκε διοικητικά στο νομό Ηλείας, σύμφωνα με τον Α.Ν. 1939 της 30ής Αυγούστου (ΦΕΚ 355), εκτός από οκτώ κοινότητες (Αγ.Σώστη, Αμπελιώνας, Κακαλετρίου, Νέδας, Πετραλώνων, Πέτρας, Σκληρού και Στασίμου), που παρέμειναν στο νομό Μεσσηνίας.Εκτοτε, οι επαρχίες του νομού παρέμειναν τέσσερις:Καλαμάτας, Μεσσήνης, Πυλίας και Τριφυλίας.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 εφαρμόστηκαν μεγάλες αλλαγές στο χώρο της τοπικής αυτοδιοίκησης.Συγκεκριμένα, το 1994, με το νόμο 2218, θεσμοθετήθηκε η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση, δηλαδή Αυτοδιοίκηση Β΄βαθμού, με παράλληλη κατάργηση των Νομαρχιών και των μετακλητών Νομαρχών και με το Ν.2539/1997 σημειώθηκε πλήρης και υποχρεωτική αναδιάρθρωση της Αυτοδιοίκησης Α΄βαθμού. Ο νομός, μετά την εφαρμογή του Ν.2539 του 1997, κατατμήθηκε σε 29 δήμους και 2 κοινότητες.

Τελειώνοντας την αναφορά στη διοικητική εξέλιξη της Μεσσηνίας, είναι σκόπιμο να επισημανθούν τα παρακάτω:

1. Η μεταφορά της πρωτεύουσας του νομού από την Αρκαδία (Κυπαρισσία) στην Καλαμάτα το 1835.
2. Η διαίρεση του νομού Μεσσηνίας σε δύο μικρότερους, το νομό Μεσσηνίας και το νομό Τριφυλίας, για βραχύ χρονικό διάστημα, από το 1899 έως το 1909.
3. Η ένταξη της Δυτικής Μάνης στο νομό Μεσσηνίας (1937) και αντίστοιχα η αποκοπή της επαρχίας Ολυμπίας (1939)
4. Η μείωση του αριθμού των επαρχιών από πέντε σε τέσσερις, το 1939, μετά την απόσπαση της επαρχίας Ολυμπίας από το νομό Μεσσηνίας.

---

[1] Δήμοι ήταν οι πρωτεύουσες των νομών και οι πόλεις που είχαν πάνω από 10.000 κατοίκους. Μιχ. Χουλιαράκης, *Γεωγραφική, Διοικητική και Πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1971*, Αθήναι 1975, τόμ.Β΄, σελ.1

[2] Επαρχία Καλαμών: 54 κοινότητες, Επαρχία Μεσσήνης: 52 κοινότητες, Επαρχία Ολυμπίας: 48, Επαρχία Πυλίας: 46, Επαρχία Τριφυλίας: 59

5. Η πλήρης μεταβολή του αυτοδιοικητικού τοπίου στη δεκαετία του 1990, με τη λειτουργία της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης και των 29 δήμων και 2 κοινοτήτων.

***

ΙΙ. Η ΦΥΣΙΟΓΝΩΜΙΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1833 – 1910

Πριν προχωρήσουμε στη μελέτη της Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, που αποτελεί και το αντικείμενο αυτής εδώ της εργασίας, είναι αναγκαία μια σύντομη περιγραφή των συνολικών πραγματικοτήτων του νομού κατά το 19ο αιώνα, ώστε να μπορέσουμε να εκτιμήσουμε το μέγεθος της εξάρτησης της Μέσης Εκπαίδευσης από τους οικονομικο-κοινωνικούς παράγοντες της περιοχής.

1.ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΖΩΗ

α) Πρωτογενής τομέας

Γ ε ω ρ γ ί α

Ο νομός στηρίχθηκε οικονομικά, σε μεγάλο βαθμό, στην ανάπτυξη του πρωτογενούς τομέα της παραγωγής (Γεωργίας και Κτηνοτροφίας).Συγκεκριμένα, στην καλλιέργεια δημητριακών, στη σηροτροφία, στην ελαιοκαλλιέργεια, στη συκοκαλλιέργεια, στη σταφιδοκαλλιέργεια κ.ά., καθώς και στην εκτροφή αιγοπροβάτων, βοοειδών, ίππων κ.ά.

Εκτιμάται ότι το 1864 παράγονταν στη Μεσσηνία, κατά επαρχία, οι παρακάτω ποσότητες δ η μ η τ ρ ι α κ ώ ν κ α ρ π ώ ν, όπως καταγράφονται στον επόμενο πίνακα, συνιστώντας μία σημαντική πλουτοπαραγωγική πηγή. Επισημαίνουμε ότι στη Στατιστική της Γεωργίας του 1864 έχει ανεξήγητα παραλειφθεί η επαρχία της Μεσσήνης, εκτός εάν τα δεδομένα της ενλόγω επαρχίας έχουν συνυπολογισθεί με εκείνα της επαρχίας Καλαμάτας.

Πίνακας 1

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΚΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΣΕ ΚΟΙΛΑ[1]

1 8 6 4

Επαρχίες	Αραβόσιτο	Σιτοκριθή	Σίτος	Κριθάρι	Βρόμη	Καλαμπόκ	Σίκαλη
Καλαμάτα	152.468	92.454	55.669	23.743	23.515	13.113	3185
Μεσσήνης[2]							
Τριφυλίας	70.246	69.962	42.321	26.238	23.911	13.189	
Πυλίας	53.422	98.655	36.379	4.111	23.948	4.195	1333
Ολυμπίας	127.844	5.720	41.384	30.990		14.044	
Ν.Μεσσηνίας	**403.980**	**266.962**	**175.753**	**85.082**	**71.374**	**44.541**	**5148**

Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας του 1864

Τα διαθέσιμα στοιχεία προδίδουν μία σημαντική παραγωγή δημητριακών καρπών (1.052. 840 κοιλά), στη Μεσσηνία, περί τα μέσα του 19ου αιώνα. Ηταν ο τέταρτος, σε σειρά, νομός, μετά τους νομούς Αρκαδίας (1.284. 633), Φθιώτιδας-Φωκίδας (1.259.391) και Αχαΐας-Ηλιδας (1.183.951)[3].

Το 1911,οι ποσότητες παραγωγής των ίδιων δημητριακών εμφανίζονται αυξημένες, όπως προκύπτει από τη μελέτη των στοιχείων της Γεωργικής Απογραφής εκείνης της χρονιάς.Για παράδειγμα η ετήσια παραγωγή του σιταριού σε οκάδες έφθανε τις 15.647.109 οκ., του κριθαριού 1.529.922 οκ., του αραβόσιτου 5.555.078 οκ., της βρόμης 2.534.219 οκ., της σίκαλης 149.062 οκ. κ.λ.π.[4].

Οσο αμφιβολία κι αν είναι τα δεδομένα και των δύο Στατιστικών, η τάση δεν μπορεί να αμφισβητηθεί. Είναι προφανές ότι από το 1864 έως το 1911 σημειώθηκε μία σημαντική αύξηση της παραγωγής των δημητριακών, ιδιαίτερα του σιταριού (1864:175.753 κοιλά = 3.866.566 οκάδες, 1911: 15.647.109 οκάδες).

*

Αξιόλογη παραδοσιακή πηγή ανάπτυξης της οικονομίας της Μεσσηνίας αποτέλεσε και η καλλιέργεια της μουριάς, δηλαδή η παραγωγή μουρόφυλλων, απαραίτητων στη σηροτροφία. Στις αρχές της δεκαετίας του 1850, η επιδημία που έπληξε τη σηροτροφία στη Γαλλία προκάλεσε απότομη άνοδο της ζήτησης κουκουλιών, με αποτέλεσμα οι αγρότες των σηροτροφικών περιοχών να στραφούν μαζικά στην παραγωγή κουκουλιών, που είχαν γίνει πολύτιμη πρώτη ύλη προς εξαγωγή[5]. Είναι χαρακτηριστική η εξής μαρτυρία: «Ενθυμούμεθα ότι περιερχόμενοι περί την εποχήν εκείνην [1853] την Μεσσηνίαν, εβλέπομεν τους χωρικούς εκριζούντας αλύπως, καθ΄ημάς δε αξιοκατακρίτως, ελαίας μεγάλας ίνα τας αντικαταστήσωσι δια μωρεών»[6].Επισημαίνουμε ότι η Μεσσηνία μαζί με τη Λακωνία παρήγαν τα εκλεκτότερα κουκούλια της Ελλάδος, επειδή η εταιρία του Δουρούτη εισήγαγε το 1837 ιταλικούς σπόρους, που την εποχή εκείνη ήταν οι αξιολογότεροι[7].

---

[1] Ενα κοιλό αντιστοιχούσε σε 22 οκάδες (η οκά= 1283 γραμμάρια).Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος*, εκ του εθνικού τυπογραφείου, εν Αθήναις 1867, Εισαγωγή Θ.Βερέμης-Σ. Παπαγεωργίου-Κ.Παπαθανασοπούλου, Αθήνα , Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, 1980, σελ. 140

[2] Η επαρχία Μεσσήνης δεν εμπεριέχεται στη Στατιστική της Γεωργίας του 1864.

[3] Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος, ο.π.*, σελ.60

[4] Βασίλειον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, Αθήναι, εκ του τυπογραφείου Ηλ.Παπαπαύλου

[5] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές...ο.π.*, σελ.54

[6] Β.Φωκίωνος., «Σκωληκοτροφία», *Πανδώρα*, τ.ΙΑ΄, τχ.268, 15 Μαΐου 1861, σελ.89.Η πληροφορία αντλείται από Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές..., ο.π.*, σελ.54

[7] Γ.Αναστασόπουλος, *Ιστορία της ελληνικής Βιομηχανίας*, τόμ.Α΄, 1840-1884, σελ.190

Το 1860, ο νομός κατείχε τη δεύτερη θέση, μετά τη Λακωνία, σε αριθμό μωραιόδενδρων (398.623 δένδρα)[1].Το 1875, η επαρχία Καλαμάτας, με 317.600 δένδρα, ήταν δεύτερη σε πανελλήνιο επίπεδο, μετά την επαρχία Μαντινείας του νομού Αρκαδίας[2] .Το 1911 η επαρχία Καλαμάτας, επίσης, κατείχε την τέταρτη θέση σε πανελλήνιο επίπεδο, μετά τις επαρχίες Αγιάς, Τυρνάβου και Λακεδαίμονος, ενώ σε επίπεδο νομού, εξακολουθούσε να βρίσκεται στην πρώτη θέση, όπως φαίνεται και στον παρακάτω πίνακα, γεγονός που εξηγεί την ανάπτυξη της μεταξοβιομηχανίας στην πόλη της Καλαμάτας, αφού ήταν εύκολη η πρόσβαση στην αγορά της αναγκαίας πρώτης ύλης (κουκούλι), ενώ παράλληλα ήταν εξίσου εύκολη η εξαγωγή του προϊόντος από το λιμάνι της πόλης.

Πίνακας 2

ΜΩΡΑΙΟΔΕΝΔΡΑ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ
1911

Επαρχία Καλαμάτα	Επαρχία Μεσσήνης	Επαρχία Ολυμπίας	Επαρχία Πυλίας	Επαρχία Τριφυλίας
80.066 δένδρα	59.470 δένδρα	7.960 δένδρα	4.125 δένδρα	7.180 δένδρα

Πηγή: Γεωργική Απογραφή του έτους 1911

*

Μία άλλη βασική πηγή προσπορισμού εισοδήματος για το νομό ήταν η καλλιέργεια και παραγωγή σ ύ κ ω ν. Το 1860, η Μεσσηνία παρήγε 87.804 καντάρια[3] και κατείχε την πρώτη θέση σε πανελλήνιο επίπεδο[4].Το 1911, είχε τις περισσότερες συκιές από όλους τους νομούς της Πελοποννήσου (878. 880 δένδρα).Η πλειονότητά τους, μάλιστα, ήταν συγκεντρωμένη στην επαρχία Μεσσήνης (επαρχία Μεσσήνης: 626.337 δένδρα, επαρχία Καλαμάτας: 178.275, επαρχία Ολυμπίας: 15.695, επαρχία Πυλίας: 39.269 και επαρχία Τριφυλίας: 19.304)[5]. Το παραδοσιακό αυτό προϊόν συνέχισε να αποτελεί για το νομό ένα από τα πιο σταθερά προϊόντα εξαγωγής μέχρι και μετά το Β΄Παγκόσμιο πόλεμο.

*

Μία εξίσου σημαντική καλλιέργεια του νομού, πριν από την εντατική καλλιέργεια της σταφίδας, ήταν η ε λ α ι ο κ α λ λ ι έ ρ γ ε ι α, η οποία είχε ήδη ενισχυθεί και επεκταθεί κάτω από τη θετική επίδραση των Βενετών[6].Στην περίοδο της δεύτερης τουρκοκρατίας (1715-1821), τα βιλαέτια της Αρκαδιάς (Κυπαρισσίας) και Μεθώνης ήταν από τις πλέον ελαιοπαραγωγές περιοχές[7].

Τεράστια καταστροφή προκλήθηκε στους ελαιώνες του νομού, το 1825, στο πέρασμα του Ιμπραήμ.Γοργότεροι ρυθμοί επέκτασης των ελαιοφυτειών σημειώθηκαν στη δεκαετία του 1850, ως αντίδραση στην καταστροφή της σταφίδας από τη θειαφασθένεια.Γύρω στα 1860, η Μεσσηνία κατείχε τη δεύτερη θέση, μετά τη Λακωνία,

---

[1] Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος, ο.π.*, σελ.78
[2] Α.Μανσόλας, *Απογραφικαί Πληροφορίαι περί Γεωργίας κατά το έτος 1875*, σελ.27
[3] Καντάρι (από το ιταλ.cantaro) είναι μονάδα βάρους 44 οκάδων (η οκά= 1283 γραμμάρια)
[4] Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος..., ο.π.*, σελ.78
[5] *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*
[6] Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Πελοπόννησος*, Αθήνα 1997, σελ.428
[7] Μιχαήλ Β.Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1978, σελ.267

στην πανελλήνια κλίμακα παραγωγής λαδιού (904.110 οκάδες)[1], με την επαρχία Καλαμάτας στην πρώτη θέση, σε επίπεδο νομού, όπως φαίνεται και στον πίνακα.

Πίνακας 3

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΛΑΔΙΟΥ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ
1 8 6 4

Επαρχία Καλαμάτα	Επαρχία Μεσσήνης	Επαρχία Τριφυλίας	Επαρχία Πυλίας	Επαρχία Ολυμπίας
811.760 οκάδες	--------[2]	44.600 οκάδες	22.850 οκάδες	11.760 οκάδες

Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας του 1864

Τα χρόνια που ακολούθησαν, και μέχρι το γύρισμα του αιώνα, παρατηρήθηκε μία κάμψη, λόγω της ραγδαίας εξάπλωσης της σταφίδας, που οδήγησε στην εκρίζωση πολλών ελαιοδένδρων.Μία επιστολή του Διευθυντή του υποκαταστήματος Κυπαρισσίας προς την κεντρική διεύθυνση της ΕΤΕ, με ημερομηνία 23 Μαρτίου 1877, επιβεβαιώνει τον ισχυρισμό μας.Διαβάζουμε ότι «εις τοιαύτην υποτίμησιν περιήλθον τα ελαιόδενδρα ώστε οι ιδιοκτήται δεν φείδονται εξόδων και κόπων, ίνα εκριζώσουν ταύτα και διαθέσουν τους αγρούς των ε π ί τ ο ω φ ε λ ι μ ώ τ ε ρ ο ν...»[3], υπονοώντας φυσικά τη διάθεση των αγρών για καλλιέργεια σταφίδας.

Το 1908, η παραγωγή ελαιόλαδου στη Μεσσηνία έφθανε το 1.500.000 οκάδες[4].Το1911, σύμφωνα με τη Γεωργική Απογραφή του ίδιου έτους, οι ελαιοφυτείες της Μεσσηνίας είχαν αυξηθεί (1.652.652 δένδρα).Τα περισσότερα ελαιόδενδρα βρίσκονταν στις επαρχίες Μεσσήνης (480.168 δένδρα) και Καλαμάτας (478.717). Ακολουθούσαν οι επαρχίες Τριφυλίας (366.577 δένδρα), Πυλίας (297.150 δένδρα) και Ολυμπίας (80.040 δένδρα).Η παραγωγή, το ίδιο έτος, έφθανε τις 4.776.328 οκάδες λαδιού, δηλαδή ο νομός είχε την τρίτη θέση, σε επίπεδο Πελοποννήσου, μετά τη Λακωνία και Αργολιδοκορινθία, που σημαίνει ότι η ελιά και το λάδι αποτέλεσαν, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, για τη Μεσσηνία μία σημαντική πηγή πλούτου, όχι όμως τόσο ικανή, ώστε να θέσει σε δεύτερη μοίρα την καλλιέργεια και το εμπόριο σύκων και σταφίδας.

*

Η καλλιέργεια της σ τ α φ ί δ α ς στάθηκε ο κεντρικός «μοχλός» της οικονομικής ανάπτυξης του νομού.Πριν από την επανάσταση του ΄21 η σταφίδα ήταν σχεδόν άγνωστη στη Μεσσηνία[5].Η καλλιέργειά της άρχισε να εντατικοποιείται μετά την ίδρυση του ελληνικού Βασιλείου. Ιδιαίτερα ανοδική υπήρξε η πορεία της μετά το 1860. Συγκεκριμένα, το 1864, η Μεσσηνία ήταν δεύτερη, μετά το νομό Αχαίας-Ηλιδος, στην έκταση «σταφιδώνων» (36.159 στρέμματα)[6].Η παραγωγή της έφθανε τα 18.277.100 λίτρα[7] σταφίδας, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα.

---

[1] Α.Μανσόλας, *ο.π.*, σελ.75

[2] Η επαρχία Μεσσήνης δεν αναφέρεται στη Στατιστική Γεωργίας του 1864

[3] Ιστορικό Αρχείο ΕΤΕ, Σειρά XXI Αλληλογραφία.Γ΄Εγγραφα Εμμίσθων Υποκαταστημάτων προς το Δικαστικό τμήμα της ΕΤΕ, φ.29.Η πληροφορία αντλείται από τη μεταπτυχιακή εργασία της Σταυρούλας Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ.Πελοπόννησο το 19ο αιώνα.Η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας 1830-1871*, Καλαμάτα, Μάρτιος 1998, σελ.16

[4] Στράτου Κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, εν Αθήναις, σελ.191

[5] «Περιφέρειαι ως η Μεσσηνία και η Τριφυλία ουδόλως εκαλλιέργουν ταύτην...», Μιχαήλ Β.Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Αθήνα 1978, σελ.205

[6] Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί.., ο.π.*, σελ.72-73

[7] Το λίτρο= η λίτρα (από το λατ.libra).Πρόκειται για μετρική μονάδα όγκου ή χωρητικότητας υγρών και στερεών ίση με ένα κυβικό υποδεκάμετρο.Η «μεγάλη ή βαρεία ενετική λίτρα», μονάδα βάρους στο εμπόριο της σταφίδας, είναι ίση προς 477,05 γραμμάρια.Η «μικρά ή ελαφρά ενετική λίτρα», παλιότε –

Πίνακας 4

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΣΤΑΦΙΔΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ
1 8 6 4

Επαρχία Καλαμάτα	Επαρχία Μεσσήνης	Επαρχία Τριφυλίας	Επαρχία Ολυμπίας	Επαρχία Πυλίας
7.231.000 λίτρα	-----	7.264.000 λίτρα	2.280.100 λίτρα	1.502.000 λίτρα

Πηγή: Στατιστική της Γεωργίας του 1864

Η σημειούμενη ανοδική πορεία έφθασε στο απόγειό της το 1878-1879, οπότε η Γαλλία άνοιξε τα λιμάνια της στη σταφίδα, λόγω της φυλλοξήρας που έπληττε τους αμπελώνες της, με αποτέλεσμα οι σταφιδοπαραγωγές περιοχές της χώρας και του νομού να επιδοθούν σε μία ακραία εξειδίκευση, στη μονοκαλλιέργεια της σταφίδας.Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα στη Μεσσηνία υπήρξε η επαρχία Τριφυλίας, η οποία το 1877 είχε τη μεγαλύτερη έκταση «σταφιδώνων», τρίτη στη σειρά, μετά την Ηλεία και την Αχαΐα, με 45.430 στρέμματα[1], πράγμα που την έβγαλε από την αυτάρκειά της και την προσανατόλισε προς την εμπορευματοποιημένη παραγωγή. Το 1884, η επαρχία Τριφυλίας παρήγε 39.501.391 λίτρα σταφίδας[2]. Ακολουθούσαν η Κάτω Μεσσηνία με 34.290.615 λίτρα και η επαρχία Πυλίας με 20.243.596 λίτρα[3].Το 1908, η παραγωγή ολοκλήρου της Μεσσηνίας σε σταφίδα ανήλθε στα 72.600.000 λίτρα[4].Η ποιότητά της δεν ήταν πρώτη.Η Τριφυλιακή σταφίδα (Κυπαρισσίας, Φιλιατρών, Γαργαλιάνων) συγκαταλεγόταν στην πρώτη θέση μεταξύ των δευτερευουσών ποιοτήτων των επαρχιών Πύργου, Ολυμπίας, Πυλίας και Μεσσήνης, σύμφωνα με τον ισχυρό σταφιδοεξαγωγέα του Αιγίου, Θεόδωρο Βουρλούμη[5].

Από το 1883 και ύστερα άρχισαν να εμφανίζονται στον ορίζοντα οι πρώτες δυσκολίες, που διαρκώς αυξάνονταν, με αποκορύφωμα το 1893, οπότε ξέσπασε, λόγω της ανασυγκρότησης των γαλλικών αμπελώνων, η μεγάλη σταφιδική κρίση (υπερπαραγωγή, συρρίκνωση των εξαγωγών λόγω του δασμολογίου του Meline, πτώση των τιμών).Η κρίση επιδεινώθηκε το 1900 με τον περονόσπορο[6]. Κράτησε μέχρι το 1903. Για την αντιμετώπισή της πάρθηκαν κάποια κυβερνητικά μέτρα, που εφαρμόστηκαν και σε τοπικό επίπεδο. Αρχισε ο παρεμβατισμός του κράτους στην ιδιωτική οικονομία και επιβλήθηκε το λεγόμενο «παρακράτημα», που έδινε το δικαίωμα στο κράτος να «κατακρατεί» από κάθε αγρότη σταφιδοπαραγωγό 10% έως 24% επί της εξαγόμενης

ρα, μονάδα βάρους των πολύτιμων μετάλλων και λίθων, είναι ίση προς 301,23 γραμμάρια. Ιωάννη Σταματάκου, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*, εκδοτικός οργανισμός «Ο Φοίνιξ» Γ.Π.Γ., Φειδίου 6, Αθήναι, 1971, σελ.1827

[1] Γ.Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας...*, *ο.π.*, σελ.406

[2] Τόση ήταν η ευμάρεια της περιοχής λόγω της αυξημένης σταφιδοπαραγωγής, ώστε το 1882, ο Κωστής Παλαμάς, που βρισκόταν για εννιά περίπου μήνες στην Κυπαρισσία, έγραφε σε άρθρο του «Η Πανήγυρις της Κυπαρισσίας» στο περιοδικό του Βλάση Γαβριηλίδη *Μη χάνεσαι*: «Η σταφιδάμπελος και η καλλιέργειά της δεν αφήνει ουδένα να τείνη επαίτιδα την χείρα, αλλ΄ούτε τα επαγγέλματα του αχθοφόρου, υδροφόρου, πλυντρίας κ.λ.π.». Εφ. *Μεσσηνιακός Λόγος*, 28 Σεπτ.2000, φ.551, σελ.6

[3] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 24 Φεβρ.1976, φ.303, σελ.2

[4] Στράτου Κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, εν Αθήναις, σελ.191

[5] Η συνέντευξη του Θεόδωρου Βουρλούμη περιλαμβάνεται στην Εκθεση του Εμμ.Ροδοκανάκη, γραμματέα της ελλανοδίκου επιτροπής της Διεθνούς Εκθέσεως του Παρισιού το 1889.Rapport sur les raisins secs a l; exposition Universelle de 1889, σελ.10.Πρώτης ποιότητας ήταν η σταφίδα της Πάτρας, της Κορίνθου, της Βοστίτζας και των Ιονίων νήσων.Η πληροφορία αντλείται από τη μεταπτυχιακή εργασία της Σταυρούλας Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ. Πελοπόννησο το 19ο αιώνα.Η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)*, Καλαμάτα, Μάρτιος 1998, σελ.Γ7

[6] Γ.Κυριακού, Δ/ντή του Γεωργικού Σταθμού Καλαμάτας, «Περιγραφή του Περονόσπορου και Ιστορία της ζωής του» και «Η θεραπεία του Περρονόσπορου» .Εφ. *Φαραί*, 15 Μαρτ.1898, φ.133, σελ.1και 22 Μαρτίου 1898, φ.134.

σταφίδας[1]. Επειδή, μάλιστα, είχε απαγορευτεί η διοχέτευση της παρακρατούμενης σταφίδας στην αγορά, γιαυτό ιδρύθηκαν στις σταφιδοπαραγωγές περιοχές όλης της χώρας γενικότερα, και στην Καλαμάτα ειδικότερα, πολλά οινοποιεία και οινοπνευματοποιεία, που ανέλαβαν τη βιομηχανική μετατροπή των παρακρατούμενων ποσοτήτων, όπως θα δούμε στη συνέχεια του κεφαλαίου. Εντούτοις, η κρίση συνεχίστηκε στο νομό, με εξαιρετικά δυσάρεστες επιπτώσεις, ιδιαίτερα για τους άμεσα πληττόμενους παραγωγούς και εμπόρους.

Αρχές της δεκαετίας 1890-1900, εμφανίστηκαν στη Μεσσηνία τα πρώτα μαζικά μεταναστευτικά ρεύματα[2] προς την Αμερική και τα αναπτυσσόμενα αστικά κέντρα Αθηνών-Πειραιά, όπως επίσης και τα πρώτα κοινωνικά κινήματα[3]. Το Δεκέμβριο του 1894 οργανώθηκε στην Καλαμάτα παμμεσσηνιακό συλλαλητήριο σταφιδοπαραγωγών, σταφιδοεξαγωγέων, σταφιδεμπόρων, μεσιτών, κολλυβιστών, βιοτεχνών, άλλων αγροτών και επαγγελματιών, εναντίον του τότε Πρωθυπουργού Χαρίλαου Τρικούπη και της Κυβέρνησής του[4].Η παλλαϊκή δυσαρέσκεια εκφράστηκε από τους κεντρικούς ομιλητές του Συλλαλητηρίου, το φαρμακοποιό Σάββα Δουκάκη και το δικηγόρο, βουλευτή και γνωστό λόγιο Δημήτριο Π.Τζάννε[5].Την ίδια περίοδο, πολλοί σταφιδοπαραγωγοί, έμποροι κ.ά. συνασπίστηκαν και ίδρυσαν, στην Καλαμάτα, «Σταφιδικό Σύνδεσμο», σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης του σταφιδικού ζητήματος[6].Ο τοπικός Τύπος[7] δημοσίευε πύρινα άρθρα διαφόρων παραγόντων, όπως του γιατρού και σταφιδέμπορου Κωνσταντίνου Ζουμπούλη ή του εργοστασιάρχη Βίκτορα Τζαν, για

---

[1] Κωνσταντίνος Βεργόπουλος, «Το Σταφιδικό Ζήτημα», *Ι.Ε.Ε.*, τόμ.ΙΔ΄, σελ.67

[2] Η μετανάστευση στη Μεσσηνία, κατά το διάστημα 1902-1903 είχε πάρει ανησυχητικές διαστάσεις. Στις αρχές του 1902, μαρτυρείται ότι από τη *Μεσσηνία*, κυρίως από την περιοχή της *Αλαγονίας*, είχαν μεταναστεύσει στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής περισσότερα από χίλια άτομα και ότι άλλοι τόσοι μετανάστες είχαν φύγει και από τη Λακωνία.Επίσης, μαρτυρείται και μετανάστευση στη Βραζιλία. Η εφημερίδα «Θάρρος» δημοσίευσε σειρά άρθρων, όπου περιγράφονται οι οικονομικές και εθνικές συνέπειες από το φαινόμενο της μετανάστευσης, καθώς και οι άθλιες συνθήκες που αντιμετώπιζαν οι μετανάστες στην Αμερική.Πρόκειται για τα εξής άρθρα:
Εφ. *Θάρρος*, αρ.865, 13 Φεβρ.1902, σελ.1, και αρ.882, 9 Μαρτ.1902, σελ.1, και αρ.1860, 21 Μαΐου 1905, σελ.2, «Η μετανάστευσις», αρ.431, 7 Σεπτ.1900, σελ.1 – «Αι μεταναστεύσεις», αρ.576, 2 Μαρτ. 1901, σελ.1 – «Κατά των μεταναστεύσεων», αρ.884, 12 Μαρτ.1902, σελ.1-2 – «Η μετανάστευσις εκτείνεται», αρ.1176, 27 Φεβρ.1903, σελ.1 – «Η μετανάστευσις», αρ.2384, 4 Φεβρ.1907, σελ.1 – Εμμ. Τσαγκαράκη, «Το χρήμα των μεταναστών», αρ.1814, 27 Μαρτ.1905, σελ.1 – «Μελέτη επί της μεταναστεύσεως», αρ.2442-2445, 14-18 Απρ.1907, σελ.1 – Σ.Μ., «Ο εκπατρισμός των Ελλήνων εις Αμερικήν», αρ.880, 7 Μαρτ.1902, σελ.1 – «Ο εν Αμερική Ελληνισμός», αρ.2341, 14 Δεκ.1906, σελ.1, - «Δεινοπαθήματα των μεταναστών λόγω οικονομικής κρίσεως Αμερικής», αρ.2672, 12 Ιαν.1908, σελ.1 – αρ.2676, 13 Φεβρ.1908, σελ.1.

[3] Ελένη Χουρμούζη, «Το Σταφιδικό Ζήτημα», *Ι.Ε.Ε.*, τόμ.ΙΔ΄, σελ.170-171

[4] Μ.Φερέτου, «Το Παμμεσσηνιακό Συλλαλητήριο των σταφιδοπαραγωγών κατά του Χ.Τρικούπη, η έναρξη της σταφιδικής κρίσης στα 1880», εφ. *Θάρρος*, 3 Ιουλίου 1994, φ.28566, σελ.12

[5] Μ.Φερέτου, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894», εφ. *Θάρρος*, 21 Αυγ.1994, φ. 28607, σελ.13

[6] Το Νοέμβριο του 1898 εκλέχθηκε Διοίκηση στο «Σταφιδικό Σύνδεσμο».Πρόεδρος εξελέγη ο Θ.Στραβοσκιάδης. Αντιπρόεδροι ο Ν.Παπαφωτεινός και ο Γ.Καρατζάς, φαρμακοποιός.Γενικός Γραμματέας ο Π.Σπανίδης, δικηγόρος.Ταμίας ο Δημ.Παυλίκος και Εφορος ο Ανας.Παναγιωτόπουλος, δικηγόρος. ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου, φακ.Σωματεία Καλαμάτας

[7] Στην καλαματιανή εφημερίδα *Θάρρος* περιέχονται εκτενή άρθρα που αναφέρονται στο *σταφιδικό* ζήτημα.Πρόκειται για τα εξής άρθρα:
Αθ.Κ.Βακαλόπουλου, «Μονοπώλιον της σταφίδος και αι εξ αυτού προκύπτουσαι ωφέλειαι», αρ.704, 4 Αυγ.1901, σελ.1 – Γ.Γεωργαντάκη, «Η σταφίς. Παρακράτησις. Μονοπώλιον.Πως εξαναγκαστή η προς τούτο πώλησις», αρ.1210-1212, 9-11 Απρ.1903, σελ.1-2 – Γ.Κοντογιαννάκου, «Γνώμαι δια την σταφίδα.Εν υπόμνημα», αρ.1516, 8 Απρ.1904, σελ.1 – Δημ.Λούπινα-Αντωνιάδη, «Η σταφίς και το εμπόριον», αρ.1037, 10 Σεπτ.1902, σελ.1-2 – Χρ. Λούπινα, «Γνώμη επί του σταφιδικού ζητήματος. Μόνη η Σταφιδική Τράπεζα θα λύση το σταφιδικόν όταν έλθη εις την περιωπήν της», αρ.1446-1449, 15-18 Ιαν.1904, σελ.1-2

την οικονομική κρίση, επίσης. Υπεύθυνη θέση πήρε, πάνω στο ίδιο ζήτημα, και ο Εμπορικός Σύλλογος της Καλαμάτας «Ερμής», που εξέδωσε μάλιστα και ειδικό φυλλάδιο, με τον τίτλο «Σκέψεις επί της σταφιδικής κρίσεως, ιδία επί του προτεινομένου φαρμάκου», υπονοώντας την εφαρμογή του θεσμού της παρακρατήσεως, που εναντίον του είχε ταχθεί ο εμπορικός και σταφιδοπαραγωγικός κόσμος, γιατί κάτι τέτοιο θα απέβαινε σε βάρος τους και προς όφελος των βιομηχάνων και του εμποροτραπεζιτικού κεφαλαίου[1].

Λίγο αργότερα, το 1905, στην Καλαμάτα και την Κυπαρισσία, ιδρύθηκαν Υποκαταστήματα της «Σταφιδικής Προνομιούχου Εταιρείας», με σκοπό την προστασία της παραγωγής και των σταφιδοπαραγωγών[2]. Από τον τοπικό, μάλιστα, τύπο πληροφορούμαστε ότι «οι ιδρυταί της Προνομιούχου Εταιρείας κατιδόντες ότι η τύχη της σταφίδας εξαρτάται ου μόνον εκ της επεκτάσεως της καταναλώσεως, αλλά, και κυρίως, εκ της βελτιώσεως της ποιότητος, εν τη καταρτισθείση υπ΄αυτών συμβάσει περιέλαβον τον σπουδαιότατον τούτον όρον, δια του άρθρου 15 απαγορευομένης της εξαγωγής σταφίδος ανεπαρκώς ξηρανθείσης ή ατελώς καθαρθείσης, νενοθευμένης ή βεβλαμμένης εις βαθμόν, ώστε να μη είναι εμπορεύσιμος...»[3].

Ανάκαμψη της σοβαρής αυτής σταφιδικής-οικονομικής κρίση φαίνεται ότι σύντομα σημειώθηκε στο νομό, γιατί το 1908 η τοπική εφημερίδα «Θάρρος» έγραφε ότι το εμπόριο [άρα και η παραγωγή] «του σταφιδικού ιδίαπροϊόντος και των σύκων» βρισκόταν «εις τον κολοφώνα του και συγκροτούσε ζωηροτάτην και λίαν ενθουσιώδη κίνησιν δια την πόλιν ημών [Καλαμάτα] και την Μεσσηνίαν άπασαν»[4].

*

Εκτός, βέβαια, από τις βασικές καλλιέργειες που αναφέραμε, στη Μεσσηνία, αναπτύχθηκαν και άλλες, όχι όμως με τόσο μεγάλη ένταση. Για παράδειγμα αναφέρουμε την καλλιέργεια του καπνού, που η παραγωγή του και το 1860 και το 1911 κυμαινόταν στα ίδια επίπεδα, 8.145[5] και 8.281[6] οκάδες αντίστοιχα. Επίσης, την καλλιέργεια των βαλανιδιών, με παραγωγή 3.005 καντάρια το 1860[7], που στα τέλη του 19ου αιώνα είχε σημαντικά αυξηθεί, ώστε να γίνονται και εξαγωγές ύψους 269.088 οκάδων[8]. Το είδος αυτό συγκαταλεγόταν στα σπουδαιότερα δασικά προϊόντα και βρισκόταν κυρίως στην επαρχία Τριφυλίας[9]. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε την καλλιέργεια των εσπεριδοειδών (πορτοκαλιών, λεμονιών, κίτρων, μανταρινιών, νεραντζιών, φραπών, απιδιών, ροδακινιών, βερυκοκιών κ.ά.), που πρωτοεμφανίστηκε στη Μεσσηνία στα μέσα του 19ου αιώνα[10], γρήγορα επεκτάθηκαν, και το 1911[1] αποτελούσαν βασικά προϊόντα του νομού.

---

[1] Μ.Φερέτου, «Το Παμμεσσηνιακό Συλλαλητήριο..., ο.π.»
[2] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906
[3] Εφ. *Θάρρος*, 12 Ιουλ.1908
[4] Εφ. *Θάρρος*, 2 Αυγ.1908, φ.2846, σελ.1
[5] Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι...*, *ο.π.*, σελ.65
[6] *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*
[7] Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι...*, *ο.π.*, σελ.79
[8] Ν.Ζερβή, «Η Καλαμάτα τον περασμένο αιώνα», εφ. *Θάρρος*, 28 Σεπτ.1997, φ.29533, σελ.10-11
[9] Γεώργιος Α.Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*..., *ο.π.*, σελ.408
[10] Α.Μανσόλας, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι...*, *ο.π.*, σελ.81

Σ υ ν ο ψ ί ζ ο ν τ α ς, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι:

Η *καλλιέργεια δημητριακών*, ιδιαίτερα η παραγωγή *σιτηρών*, υπήρξε σημαντική στη Μεσσηνία, σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, και κυρίως στις αρχές του 20ού.

Η *ελαιοκαλλιέργεια* επεκτάθηκε το 19ο αιώνα σε όλες τις επαρχίες του νομού, κυρίως στις Καλαμάτας, Μεσσήνης και Τριφυλίας, λιγότερο στην Πυλία και ακόμη λιγότερο στην Ολυμπία.

Η *συκοκαλλιέργεια* σημείωσε μεγάλη ανάπτυξη στο νομό όλο το 19ο αιώνα και αρχές του 20ού.Προηγείτο, με μεγάλη διαφορά από τις υπόλοιπες επαρχίες, η επαρχία Μεσσήνης.Δεύτερη ήταν η επαρχία Καλαμάτας, και ακολουθούσαν οι επαρχίες Πυλίας, Τριφυλίας και Ολυμπίας.

Η *σταφιδοκαλλιέργεια* έφθασε στο απόγειό της κατά την περίοδο 1860-1890. Τα σκήπτρα κατείχε η σταφιδοπαραγωγός επαρχία της Τριφυλίας, δεύτερη ήταν η επαρχία Μεσσήνης και ακολουθούσαν οι επαρχίες Καλαμάτας, Ολυμπίας και Πυλίας. Οι ανοδικές ή καθοδικές τάσεις της ανάπτυξής της υπήρξαν συνάρτηση της διεθνούς αγοράς.

Η *σηροτροφία* αναπτύχθηκε περισσότερο στην επαρχία Καλαμάτας, λιγότερο στην επαρχία Μεσσήνης και ελάχιστα στις υπόλοιπες.

Τα *εσπεριδοειδή* αναπτύχθηκαν κυρίως στις επαρχίες Καλαμάτας και Μεσσήνης, λιγότερο στην επαρχία Τριφυλίας και ακόμη λιγότερο στις υπόλοιπες.Σημαντική υπήρξε η παραγωγή τους προς τα τέλη του 19ου αιώνα-αρχές του 20ού.

*

Κ τ η ν ο τ ρ ο φ ί α

Συνεχίζοντας τη μελέτη του μεσσηνιακού πλούτου, θα ήταν παράλειψη εάν δεν εξετάζαμε και την Κ τ η ν ο τ ρ ο φ ί α, που αναπτύχθηκε στο νομό, αφού Γεωργία και Κτηνοτροφία θεωρούνται αναπόσπαστα συνδεδεμένες. Οι Πίνακες που ακολουθούν απεικονίζουν αδρομερώς τη ζωοτροφία του νομού, με βάση τα στοιχεία των γεωργικών απογραφών της εποχής.

1

Πίνακας
Αριθμός Εσπεριδοειδών στη Μεσσηνία
1 9 1 1

Επαρχίες	**Λεμονιές**	**Κιτριές**	**Πορτοκαλιές**	**Μανταρινιές**	**Νεραντζιές**	**Φράπες**	**Απιδιές**	**Μηλιές**	**Ροδακινιές**	**Βερυκοκιές**	**Κερασιές**
Καλαμάτας	24.753	887	22.671	7.168	1.372	620	15.790	2.411	2.640	710	8.055
Μεσσήνης	37.610	314	14.458	128	648	12	33.242	1.316	1.155	35	67
Ολυμπίας	3.127	60	1.040	201	245	22	15.532	2.919	1.735	61	644
Πυλίας	4.460	116	2.337	288	343	12	12.316	2.830	1.406	91	10
Τριφυλίας	6.315	134	2.314	282	289	10	14.099	1.714	2.410	97	60
Σύνολο:	**76.265/**	**1.511/**	**42.820/**	**8.067/**	**2.897 /**	**676/**	**90.979/**	**11.190/**	**9.346/**	**994/**	**8.836**

Πηγή:Γεωργική Απογραφή του έτους 1911

Πίνακας 5

ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΟ 1860

Επαρχίες	Αιγοπρόβατα	Βόδια	Αλογα
Καλαμάτας	66.902	2704	890
Μεσσήνης	86.357	3896	2697
Πυλίας	102.687	3426	2128
Τριφυλίας	107.267	3196	1981
Ολυμπίας	102.775	3960	2039

Πηγή:Στατιστική της Γεωργίας του έτους 1864

Πίνακας 6

ΑΡΙΘΜΟΣ ΖΩΩΝ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΕΣ ΤΟ 1911

Επαρχίες	Αιγοπρόβατα	Βόδια	Αλογα
Καλαμάτας	65.361	2704	1743
Μεσσήνης	73.979	3786	4249
Πυλίας	64.002	3588	2786
Τριφυλίας	106.913	4827	3427
Ολυμπίας	100.302	5188	3446

Πηγές: 1.Στατιστική της Γεωργίας του έτους 1864
2.Γεωργική Απογραφή του έτους 1911, Β.Αριθμός των ζώων, των κατοικιδίων πτηνών και κυψελών V.Πελοπόννησος

Στους πίνακες φαίνεται ότι η κτηνοτροφία του νομού δεν σημείωσε καμία πρό οδο από το 1860 μέχρι το 1911.Τα περισσότερα ζώα επισημάνθηκαν στις επαρχίες Τριφυλίας και Ολυμπίας, και τα λιγότερα στην επαρχία Καλαμάτας. Αξιοπρόσεκτη είναι η αύξηση των ίππων στις αρχές του 20ού αιώνα, η μείωση των αιγοπροβάτων και η σταθερή σχετικά παρουσία των βοδιών. Σε κάθε περίπτωση, η κτηνοτροφία του νομού, καθόλου ευκαταφρόνητη, δεν μπορεί παρά να συνετέλεσε αποφασιστικά στην προαγωγή τόσο της αγροτικής, όσο και της βιομηχανικής παραγωγής της Μεσσηνίας, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω.

* * *

Δευτερογενής τομέας

Η μεσσηνιακή γεωργική και κτηνοτροφική παραγωγή, που περιγράψαμε, τροφοδότησε, όπως ήταν επόμενο, και ορισμένες δευτερογενείς δραστηριότητες, κάποιες μικρές βιοτεχνίες, που χρησιμοποίησαν τις διαθέσιμες πρώτες ύλες, γεωργικές ή κτηνοτροφικές, οι οποίες απαιτούσαν ελάχιστη επεξεργασία και στοιχειώδεις τεχνικές γνώσεις.

Ένα καλό παράδειγμα βιοτεχνικής παραγωγής, στη Μεσσηνία, αποτέλεσε η βυρσοδεψία, που η αρχική της εμφάνιση σημειώθηκε στην εποχή της τουρκοκρατίας και συνεχίστηκε και κατά τα μετέπειτα επαναστατικά και μετεπαναστατικά χρόνια. Βυρσοδεψεία-ταμπάκικα, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, επισημάναμε στη *Λιγούδιστα (σημερινή Χώρα)*[1] της επαρχίας Τριφυλίας, καθώς και στα *Φιλιατρά*[2] της ίδιας επαρχίας. Επίσης, στο *Νησί (σημερινή Μεσσήνη)*[3] της επαρχίας Μεσσήνης, συ-

---

[1] Πρόκειται για τα βυρσοδεψεία των Α.Διονυσοπούλου, Κ.Κωνσταντοπούλου και Π.Παυλοπούλου. Νικ.Γ.Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.615

[2] Πρόκειται για το βυρσοδεψείο του Κ.Βυνακιώτη. περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τεύχ.7-8, σελ.34

[3] Επισημάναμε στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, σε συμβολαιογραφικό αρχείο της εποχής, τους παρακάτω βυρσοδέψες:
Θεόδωρος Μπαρμπερόπουλος (συμβόλαιο 81/2-9-1835, ειρηνοδίκη Νησίου Ηλία Γ.Βεργόπουλου)

γκεκριμένα στις όχθες του ποταμού Παμίσου[1], καθώς και στη Β.Δ. συνοικία της *Καλαμάτας*, τα Καλύβια, δίπλα στον ποταμό Νέδοντα, και αργότερα στη Δυτική Παραλία της[2].Δηλαδή εκεί όπου υπήρχε νερό.Τα βυρσοδεψεία αυτά λειτούργησαν, κατά το πλείστον, ως οικογενειακές επιχειρήσεις, όπου τα μέλη της οικογένειας ασκούσαν το ίδιο, συνήθως, επάγγελμα ακολουθώντας την πατρογονική παράδοση. Ηταν εργαστήρια, όπου ο ιδιοκτήτης τους ήταν συγχρόνως και ο αρχιβυρσοδέψης που με τη βοήθεια ολιγάριθμων εργατών επεξεργάζονταν διάφορα δέρματα, όπως «πετσά κόκκινα και άσπρα, τελατίνια, βιδέλα, βακέτες άσπρες και μαύρες, τελατίνια σύζω Ρωσίας μαύρα, σαγρέδες, μελιτζανιά, συντζαπιά, λιόκια, κολόρα, τομάρια, προβιές κ.λ.π.»[3] Δε φαίνεται να εξελίχθηκαν σε βιομηχανία. Πάντως, στο τέλος του 19ου αιώνα, αλλά και σε όλη τη διάρκεια της πρώτης δεκαετίας του 20ού, εξακολουθούσαν να λειτουργούν πολλές τέτοιες βυρσοδεψικές μονάδες, με εξειδικευμένο, μάλιστα, προσωπικό από το εξωτερικό, όπως εντοπίσαμε σε καλαματιανό βυρσοδεψείο του 1897, του *Σωτήρη Σταυρούλια*, όπου είχαν προσληφθεί «άριστοι τεχνίται εκ Μασσαλίας»[4], δείγμα της άνθησης της ενλόγω βιοτεχνίας στην πόλη, κυρίως, της Καλαμάτας[5].

*

Από τους πρώτους και πλέον δυναμικούς κλάδους του δευτερογενούς τομέα, που αναπτύχθηκε στο νομό, υπήρξε η Μ ε τ α ξ ο υ ρ γ ί α. Σε μια πρώιμη σχετικά ε-

---

Κωνσταντίνος Οικονομόπουλος (συμβόλαιο 26/22-7-1835, ειρηνοδίκη Νησίου Ηλία Γ.Βεργόπουλου)

[1] Παν.Κ.Γεωργούντζου, «Η Οικονομική κατάστασις της Μεσσηνίας προ 200 ετών», περ. *Ιθώμη*, σελ. 14/38-16/40

[2] Β.Α.Παπαδόπουλου, «Η Βυρσοδεψία άλλοτε στην Καλαμάτα», *Πρακτικά του Γ΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985)*, Αθήναι, 1987-1988, σελ.268-272

[3] *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εν Καλάμαις 1897, σελ.63

[4] *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897, ο.π.*, σελ.63

[5] Επισημάναμε στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, στο καλαματιανό *συμβολαιογραφικό αρχείο του Παναγιώτη Στραβοσκιάδη τους παρακάτω β υ ρ σ ο δ έ ψ ε ς, στη δεκαετία του 1850:*
Αγοργιανίτης Αθανάσιος (4869/9-5-1853), Αγοργιανίτης Γαλάνης (4399/16-2-1853), Αγοργιανίτης Καλόγηρος (296/ 27-5-1850), Αγγελάκης Παναγιώτης του Δ. (1410/31-3-1851), Δημόπουλος Βασίλειος (1827/26-7-1851), Δημόπουλος Γεώργιος (1828/26-7-1851), Δημόπουλος Δημήτριος (1827/26-7-1851), Ζαμπούρος Δημήτριος (2960/28-4-1852), Κατζικέας Νικόλαος (4261/28-1-1853), Κατζικέας Μπενιζέλος (4409/18-2-1853), Καψαλόποδας Ιωάννης (1016/27-12-1850), Κίσκιλας Παναγιώτης του Π. (7389/10-9-1854), Κοκκινογούλης Ιωάννης (1866/10-8-1851), Κοκκινογούλης Πανάγος (488/13-7-1850), Κολοκούνης Γεώργιος (4229/24-1-1853), Κολοκούνης Θεόδωρος (2672/1-3-1852), Μαμαλούκας Βασίλειος (3133/11-6-1852), Μαμαλούκας Δημήτριος του Θ. (4624/26-3-1853), Μαραβάς Γεώργιος του Δ.(656/15-9-1850), Μαραβάς Δημήτριος του Ιω.(829/30-10-1850), Μαραβάς Δημήτριος του Θ. (869/11-11-1850), Μαραβάς Θεόδωρος (363/10-6-1850), Μαρκόπουλος Πούλος (7463/19-9-1854), Μαστοράκος Ηλίας (293/26-5-1850), Μπαμπαλόπουλος Ηλίας (674/20-9-1850), Μπαμπαλόπουλος Ιωάννης (674/20-9-1850), Σκοπετέας Παναγιώτης (3141/14-6-1852), Στασινόπουλος Ιωάννης (2852/5-4-1852), Στασινόπουλος Μιχαήλ (1269/4-3-1851), Τζαφουλιας Παύλος (4356/10-2-1853), Χαϊδόπουλος Θεόδωρος του Π. (3232/10-7-1852) κ.ά.

Στον Οδηγό του Μιλτιάδη Μπούκα του έτους 1875 (σελ.237) αναφέρονται οι εξής βυρσοδέψες, στην Καλαμάτα: Νικόλαος Γιαβραμάκης, Κωνσταντίνος Καμπλίρης, Βασίλειος Μαμαλούκας, Ιωάννης Μέντ[η]ς, Νικόλαος Μέντης και Π.Νικηφόρος.

Στο συμβολαιογραφικό αρχείο του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Νικόλαου Μαντζαβάκου επισημάναμε αρκετούς βυρσοδέψες, *στη δεκαετία του 1890:* Π.Κοροβέσης (13852/1890), Αρ.Μανδηλάρης (17.290), Φωτ.Νικολόπουλος (18508/1892), Ν.Μέντης (21654/1893), Κ.Π.Κοροβέσης (21654/1893), Π.Κοτσίρης (24254/1893), Θ.Ι.Κορδελεάκος (25759/1894), Π.Β.Κατσικέας (30192/1895), Β. Μαμαλούκας (32432/1896), Ηλ.Ι.Αγγελάκης (36139/1898), Νικ.Νικηφόρος (38417/1898), Π.Νικηφόρος (38967/1899) κ.ά.

Στους Οδηγούς του Νικ.Γ.Ιγγλέση των ετών 1905-1906 (σελ.866) και 1910-1911(σελ.754) καταγράφονται οι εξής βυρσοδέψες, στην Καλαμάτα:Καρμπαλιώτης και Σία, Π. Μαμαλούκας, Σωτήρης Σταυρούλιας, Χαρ. Μαυράκης, Γ.Μέντης, Π.Νικηφόρος και Θ. Κατσικέας.

ποχή, το 1837, στη Μεσσηνία, όπου ήδη από την εποχή της τουρκοκρατίας η παραγωγή μεταξοκλωστής απ΄το κουκούλι ήταν συνηθισμένη ενασχόληση των κατοίκων, άρχισε η επεξεργασία του. Αυτή τη φορά, όμως, σε οργανωμένη βάση. Ετσι, το 1837, ιδρύθηκε το πρώτο μεταξουργείο, η πρώτη «φάμπρικα», σηματοδοτώντας την απαρχή της «βιομηχανικής» εμπειρίας του νομού. Πρόκειται για το πρώτο αναπηνιστήριο μετάξης του *Κωνσταντίνου Δουρούτη*, στο *Νησί* της επαρχίας Μεσσήνης[1], το οποίο, μαζί με ένα αντίστοιχο του ίδιου στη Σπάρτη, σηματοδότησαν, στις δεκαετίες του 1830-1840, το πέρασμα σε μια νέα εποχή για την οικονομία του ελληνικού κόσμου[2], αφού η παραγωγή μεταξοκλωστής αποτέλεσε για την Ελλάδα τον πρώτο κλάδο που λειτούργησε με το εργοστασιακό σύστημα, δηλαδή ως μια συστηματική μεταποιητική δραστηριότητα που στεγάστηκε για πρώτη φορά σε συγκεντρωμένες μονάδες παραγωγής[3].

Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, όσα μεταξουργεία ιδρύθηκαν στο νομό, λειτούργησαν αποκλειστικά στην *Καλαμάτα*, αφού η πόλη πληρούσε τις προϋποθέσεις για την άνθιση τέτοιων επιχειρήσεων (πόλη-λιμάνι, αναπτυσσόμενο αστικό κέντρο, αξιόλογο σηροτροφικό κέντρο, χρηματοπιστωτική δυνατότητα, αφού από το 1858[4] είχε ιδρυθεί στην Καλαμάτα παράρτημα της Εθνικής Τράπεζας).Σ΄ ένα τέτοιο περιβάλλον, το 1853, ο Γάλλος *Αλέξανδρος Φουρναίρ*, εγκατέστησε την πρώτη σημαντική επιχείρηση αναπήνισης μεταξιού της πόλης, δυναμικότητας 40 λεκανών[5]. Το 1859, πάλι με ξένη πρωτοβουλία, ιδρύθηκε ακόμη ένα μεταξουργείο, αυτή τη φορά από το μεγάλο εξαγωγικό οίκο της Πάτρας «*Φελς και Σία*», που αριθμούσε 76 λεκάνες και η ετήσια παραγωγή του έφθανε τις 4.000 οκάδες μετάξι όλων των ποιοτήτων[6]. Στη δεκαετία του 1860 προστέθηκαν τα μεταξουργεία του *Δ.Μαραβά*, των *Θ.Μαρκόπουλου - Δ. Λυμπερόπουλου*, του *Λεωνίδα Ευμορφόπουλου* και των *αδελφών Αποστολάκη*[7].

Από το1869 και ύστερα, ένας εκσυγχρονιστικός άνεμος άρχισε να πνέει πάνω από τα μεταξουργεία της πόλης, αφού σε ένα απ΄αυτά, της Εμπορικής Εταιρίας *Φελς και Σία*, έγινε χρήση της α τ μ ο μ η χ α ν ή ς, πράγμα που εισήγαγε την πόλη στην πραγματικά βιομηχανική της ηλικία[8].Στη δεκαετία του 1870 λειτούργησε και το μεταξουργείο των *Ν. Ψάλτη- Ν.Παπαφωτεινού*. Αξίζει να υπογραμμισθεί ότι την εποχή αυτή η Καλαμάτα, ευνοούμενη από την παρακμή των μεγάλων μεταξουργείων της Αθή-

---

[1] Το μεταξουργείο του Κ.Δουρούτη, στο Νησί, εξακολουθούσε να λειτουργεί και το 1844-1845.Είχε χαμηλούς παραγωγικούς ρυθμούς, που έφθαναν τις 5 λίτρες την ημέρα με 180 δράμια το καζάνι. (Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄μισό του 19ου αιώνα», από το βιβλίο *Το Μεταξουργείο της Αθήνας*, επιμέλεια Χριστίνας Αγριαντώνη και Μαρίας Χριστίνας Χατζηϊωάννου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σελ.34)

[2]Μαρία Χριστίνα Χατζηϊωάννου, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄μισό του 19ου αιώνα», ο.π., σελ.34

[3] Μ.Ρηγίνος, «Η ανάπτυξη της Βιομηχανίας», *Θέματα Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 1992, σελ.123-124

[4] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές...*, *ο.π.*, σελ.165

[5] Ο Γάλλος Αλέξανδρος Φουρναίρ ήλθε στην Πελοπόννησο με το εκστρατευτικό σώμα του Μαιζόν (1828), γεγονός που του χάρισε τον τίτλο του «Φιλέλληνα».Στη δεκαετία του 1830 συμμετείχε σε έναν όμιλο Γάλλων επιχειρηματιών που ήθελαν να ιδρύσουν υαλουργείο στον Πειραιά και το 1838 διατηρούσε εργοστάσιο σόδας στην Πύλο.Το μεταξουργείο που ίδρυσε στην Καλαμάτα το 1853, διατηρήθηκε μέχρι το θάνατο του ιδιοκτήτη του, δηλαδή μέχρι το 1876.(Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, *ο.π.*, σελ.58. Ν.Ζερβή, «Ο sir Thomas Wyse στην Καλαμάτα (1858).Το μεταξουργείο του Fournaire", εφ. *Θάρρος*, 25 Σεπτ.1994

[6] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, *ο.π.*, σελ.59

[7] Εφ. *Πελοπόννησος*, 5 Ιουν.1868, φ.226. Μεταπτυχιακή εργασία Σταυρούλας Βερράρου, *Πόλη και Βιομηχανία Τα Μεταξουργεία της Καλαμάτας*, Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 1995, σελ.12

[8] Εφ. *Πελοπόννησος*, 25 Οκτ.1869, φ.254

νας (Αθανάσιου Δουρούτη) και του Πειραιά (Λουκά Ράλλη)[1], εξελίχθηκε στο πρώτο μεταξοπαραγωγικό κέντρο της χώρας, εξασφαλίζοντας πάνω από το μισό του συνό - λου της εθνικής παραγωγής σε μετάξι[2]. Υπολογίζεται ότι το 1879 η συνολική παραγωγή των πέντε μεταξουργικών επιχειρήσεων της πόλης, με σπουδαιότερη εκείνη των *Φελς και Σία*, έφθανε τις 11.900 οκάδες μετάξι[3].

Στη δεκαετία του 1880, παρά την ασθένεια του μεταξοσκώληκα (πεπερίνη) που έπληξε την ελληνική σηροτροφία, νέες, ατμοκίνητες, εγκαταστάσεις παραγωγής μεταξιού έκαναν την εμφάνισή τους στην πόλη. Πρόκειται για την ιδιαίτερα δραστήρια επιχείρηση των αδελφών *Στασινόπουλων* (1882), που κατάφερε να επιβιώσει μέχρι και το μεσοπόλεμο και του *Ιωάννη Δανασσή* (1885). Επίσης, των *αδελφών Αγγελόπουλων* (1885), που η δραστηριοποίησή της εντατικοποιήθηκε μετά το 1900, οπότε έγινε ατμοκίνητη.

Το 1900, τα τέσσερα ατμοκίνητα καλαματιανά μεταξουργεία, των αδελφών *Στασινόπουλων*(160 εργάτριες), *Μαραβά* (120 εργάτριες), *Αγγελόπουλων* (60 κορίτσια) *και Ιωάννη Δανασσή* (120 εργάτριες), είχαν ετήσια παραγωγή πάνω από15.000 οκάδες μετάξι, που αποστελλόταν στη Μασσαλία, Λυών, και Ιταλία, εκτός του *Δανασσή*, που αποστελλόταν και στη Γερμανία, Ελβετία και Αγγλία[4].

Τα στοιχεία αυτά μαρτυρούν, αναμφίβολα, μιαν αξιόλογη και ιδιαίτερα ανθηρή βιομηχανία, η οποία, στο γύρισμα του αιώνα θα δώσει τη σκυτάλη στη μεταξοϋφαντουργία, η οποία είχε μακρά παράδοση στην καλαματιανή κοινωνία, με κύριο μεταξοϋφαντικό κέντρο το *μοναστήρι των Αγ.Κωνσταντίνου και Ελένης*. Τότε, συγκεκριμένα το 1897, συστάθηκαν και τα πρώτα μεταξοϋφαντήρια ιδιωτών, του *Δ.Μαλεύρη* και του *Κ. Πάτσου*[5], τα οποία, μαζί με τους εκατοντάδες οικιακούς αργαλειούς – «λάκκους»[6], που δέχονταν παραγγελίες «με το κομμάτι» από τις βιοτεχνίες και τους ιδιώτες, συνέβαλαν στην ανάπτυξη της εγχώριας «βιομηχανίας μεταξωτών».

*

Από τις πρώτες, επίσης, μεταποιητικές μονάδες που αναπτύχθηκαν στο νομό ήταν και αυτές της αλευροβιομηχανίας, της ελαιουργίας και της σαπουνοποιίας.

Η αλευροβιομηχανία, στέγαζε πολλές φορές και άλλες δραστηριότητες, όπως ελαιοτριβεία και μανεστροποιεία[7]. Αλευρόμυλοι λειτούργησαν σε όλες τις επαρχίες του νομού. Συγκεκριμένα:
α) Στην <u>επαρχία Καλαμάτας</u>, λειτουργούσε το 1869 «εταιρικόν κατάστημα ατμομηχανής αλευροποιείου και εκθλίψεως ελαιοκαρπού υπό των *Λ.Παρασκευοπούλου και Σ. Σταυριανάκου*[8] .Το 1875, λειτουργούσαν οι ατμοκίνητοι αλευρόμυλοι του *Γ. Λιόντου*

---

[1] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές...ο.π.*, σελ.238
[2] Μεταπτυχική εργασία της Σταυρούλας Βερράρου, *Πόλη και Βιομηχανία, Τα Μεταξουργεία της Καλαμάτας*, Ρέθυμνο, Σεπτέμβριος 1995, σελ.13-18
[3] Εφ. *Αριστόδημος*, 19 Μαρτίου 1879
[4] *Ημερολόγιον Ευνομίας του έτους 1897*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εν Καλάμαις 1897, σελ.37-38. *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εκ του τυπογραφείου της «Ευνομίας» Ιω.Πολυμενάκη, 1900, σελ.35
[5] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτους Α΄, 1905-1906, σελ.867
[6] Το 1909 υπήρχαν στην Καλαμάτα 500 αργαλειοί, «οι οποίοι εργάζονταν αποκλειστικώς, δια να πορίζωνται προς το ζην ισάριθμοι οικογένειαι». Ιω.Καμπάς, «Η σηροτροφία εν Καλάμαις», περ. *Ελληνική Επιθεώρησις*, Οκτ.1909, σελ.247-249
[7] Ο αλευρόμυλος των Σκλαβέα και Παρασκευόπουλων, το 1875, στην Καλαμάτα, είχε και παράρτημα Ελαιοτριβείου και Μανεστροποιείου.Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1875*, εν Αθήναις τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας» επί των δών Αιόλου και Ακαδημίας, 1875, σελ.235
[8] Εφ *Πελοπόννησος*, 25 Οκτ.1869, φ.254

και των *Σκλαβέα – Παρασκευόπουλων*[1].Το 1900, των *αδελφών Μπαλή*[2].Το 1905-1906 και 1910-1911, ο ηλεκτροκίνητος των *Καπράλου και Μπαλή* (έτος ίδρυσης 1886)[3], και το 1905-1906, οι κινούμενοι με γκαζολίνη των *Μπάρδη – Γεωργόπουλου* και *Φί - στα-Λαφαζάνη*[4].

β) Στην επαρχία Μεσσήνης, το 1874/75 λειτουργούσε στη Μεσσήνη ένας αλευρόμυλος με 10-15 εργάτες και ετήσια κατανάλωση σιταριού 500-600 χιλιάδες οκάδες[5].Το 1905-1906 λειτουργούσαν τρεις: ένας στο Διαβολίτσι, του *Α.Παπαμιχαλόπουλου*, έ - νας στη Μεσσήνη, του *Δ.Παπαχελά* και ένας στο Μελιγαλά, των *αδελφών Περδίκη*[6].

γ) Στην επαρχία Ολυμπίας, το 1905-1906 λειτουργούσαν δύο ατμοκίνητα εργοστάσια αλευροποιίας: ένα στη Ζαχάρω, του *Κ.Γ.Φακάλου*, και ένα στην Αγουλινίτσα, του *Δ. Κουφόπουλου*[7].Το τελευταίο εξακολουθούσε να λειτουργεί και το 1910-1911[8].Το 1910, επίσης, λειτουργούσαν στα Κρέσταινα τρεις ατμόμυλοι, των *αδελφών Νασόπου λου* (έτος ίδρυσης 1890), του *Ι.Παναγόπουλου* (έτος ίδρυσης 1895) και του *Δ.Τερζόπουλου* (έτος ίδρυσης 1900)[9].

δ) Στην επαρχία Πυλίας, το 1905-1906 λειτουργούσε το ατμοκίνητο εργοστάσιο του *Δ.Σαρασιώτη* (έτος ίδρυσης 1902), με ετήσια παραγωγή 100.000 οκάδες άλευρα[10].

ε) Στην επαρχία Τριφυλίας, το 1905-1906 λειτουργούσαν δύο ατμόμυλοι, των *αδελφών Μαρίνου* και του *Οδυσσέα Σκούντζου*, στους Γαργαλιάνους, και ένας αλευρόμυλος, των *Ανδριτσάκη και Ν.Τσακωτού*, στη Λιγούδιστα[11].

Οσον αφορά τον κλάδο της ε λ α ι ο υ ρ γ ί α ς, φαίνεται ότι λειτούργησαν στο νομό ατμοκίνητα και ηλεκτροκίνητα ελαιουργεία. Συγκεκριμένα, στην επαρχία Καλαμάτας λειτούργησαν τα ατμοκίνητα ελαιουργεία των *αδελφών Στασινόπουλων* (έτος ίδρυσης 1897), του *Λ.Κοντέα* (έτος ίδρυσης 1900) και των *Λιναρδάκη-Στρού - μπου* (έτος ίδρυσης 1909).Επίσης, το ηλεκτροκίνητο ελαιουργείο των *Ν. και Π.Αντωνακόπουλων*.Στην επαρχία Ολυμπίας, τα ατμοκίνητα ελαιουργεία *Ταινάρου* (έτος ί - δρυσης 1903), του *Δ.Καίσαρη και Δ.Κουφόπουλου*[12].

Τέλος, σχετικά με τον άλλο κλάδο παραγωγής, που είχε επίσης ως πρώτη ύλη το λάδι, δηλαδή τη σ α π ο υ ν ο π ο ι ί α, μπορούμε να πούμε ότι στο νομό, ήδη σε μια πολύ πρώιμη εποχή, το ΙΗ΄αιώνα, στην ελαιοπαραγωγική περιοχή της Κορώνης, η οποία αποτελούσε τότε παραδοσιακό λιμάνι του γαλλικού εμπορίου, είχε επιχειρηθεί, χωρίς όμως επιτυχία, η ίδρυση σαπουνοποιίας[13].Δύο περίπου αιώνες αργότερα, το 1909, στην πόλη της Καλαμάτας, αυτή τη φορά, λειτούργησε ατμοκίνητο πυρηνελαι-

---

[1] Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1875*, εν Αθήναις τύποις «Ελληνικής Ανεξαρτησίας» επί των οδών Αιόλου και Ακαδημίας, 1875, σελ.235

[2] *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εκ του τυπογραφείου της «Ευνομίας», 1900, σελ.35

[3] Το 1905-1906 η ημερήσια παραγωγή του ηλεκτροκίνητου αλευρόμυλου των Μπούρα και Καπράλου ήταν 5.200 οκάδες. Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.577, και έτος Γ΄, 1910-1911, σελ.750.

[4] Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.577

[5] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές..., ο.π.*, σελ.411

[6] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.578

[7] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.578

[8] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Γ΄, 1910-1911, σελ.750

[9] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Γ΄, 1910-1911, σελ.750

[10] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.578

[11] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.578

[12] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.577-578 και 594

[13] Βασίλη Κρεμμυδά, «Μια προσπάθεια για την ίδρυση Σαπουνοποιίας στην Κορώνη στο ΙΗ΄αιώνα», *Μεσσηνιακά 1968*, εκδ.Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.137-141.

λαιουργείο-σαπουνοποιείο.Πρόκειται για το εργοστάσιο των *Λιναρδάκη-Στρούμπου*, που παρήγε και εξήγε ετησίως 300.000 οκάδες σαπούνι και 350.000 πυρηνέλαιο[1].

*

Ενας άλλος σημαντικός κλάδος της βιομηχανίας, που γνώρισε μεγάλη άνθη - ση, ιδιαίτερα προς τα τέλη του 19ου αιώνα, στην πόλη της Καλαμάτας, ήταν αυτός της Οινοπνευματοποιίας, Ποτοποιίας και Οινοποιίας.

Από την έρευνά μας προέκυψε ότι και στην Κυπαρισσία το 1905-1906 λειτουργούσε εργοστάσιο Ποτοποιίας, του *Α.Καλογερόπουλου*[2].

Στο σημείο αυτό πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι από την Καλαμάτα ξεκίνησε, το 1850, η ιστορία της ελληνικής Ποτοποιίας, με την ίδρυση της επιχείρησης του *Γ. Καλλικούνη*[3], η οποία, στην πορεία, δηλαδή την εποχή του *Ν.Γ.Καλλικούνη*, «εξήρθη εις το ύψος μεγάλου παγκοσμίου ιδρύματος»[4], γνωστού ανά το πανελλήνιο, Ευρώπη και Αμερική, με ετήσια παρασκευή και εξαγωγή, το 1900, 300.000 οκάδες ποτά, ηδύποτα και οίνους[5].Το 1864 ιδρύθηκε το εργοστάσιο οινοπνευματοποίας του *Διονυσίου Σταματελάκη*[6], που έμελλε να διαδραματίσει έναν επίσης σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου, ενώ το 1884 προστέθηκε το ατμοκίνητο εργοστάσιο των *αδελφών Καλούλη*[7].Το 1900 τα τρία ατμοκίνητα εργοστάσια παραγωγής οινοπνεύματος, των *αδελφών Καλούλη*, του *Ιωάννη Δ. Σταματελάκη* και των *Τριαντάφυλλου-Αγγελόπουλου*, παρήγαν ετησίως 200.000 οκάδες οινοπνεύματος[8].Την ίδια περίοδο λειτουργούσαν και τα εργοστάσια του *Αθανάσιου Φοίφα* (πυροκίνητο), του *Διονυσίου Στεφανούρη* (έτος ίδρυσης 1892), του *Παναγιώτη Παχύ*, του *Γ.Ι.Παπαβασιλόπουλου*, του *Ψαλτήρα*, του *Ευστάθιου Δ.Γεντέκου* (έτος ίδρυσης 1890), της *Εταιρείας Ζάννου και Ρως*, που το 1904 μετονομάστηκε σε *Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων*[9] κ.ά.Το 1908 παρήχθησαν, σε όλη τη Μεσσηνία, 8.000.000 οκάδες οίνου[10].

Η σημειούμενη αυτή ανάπτυξη των κλάδων οινοποιίας και οινοπνευματοποιίας, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, πρέπει να συσχετισθεί με τη στα φιδική κρίση που έπληξε εκείνη την περίοδο το νομό αλλά και τον ευρύτερο ελληνικό χώρο, που τελικά οδήγησε στη μαζική μεταποίηση του μαύρου καρπού, σε μια προσπάθεια συγκυριακής αντιμετώπισης του προβλήματος.

---

[1] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905—1906, σελ.578

[2] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.578

[3] Δ.Χαροντάκη, «Οι καλαματιανοί ποτοποιοί», εφ. *Βήμα*, 10 Οκτ.1999

[4] Στράτου Κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, εν Αθήναις, εκ των τυπογραφικών εργοστασίων «Αυγής Αθηνών» Αποστολοπούλου, σελ.222-223

[5] *Οδηγός Κουσουλίνου 1900*, σελ.75-76

[6] *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εκ του τυπογραφείου της «Ευνομίας», σελ.33

[7] Το εργοστάσιο των αδελφών Καλούλη παρήγε ρακί, μαστίχα, κονιάκ, ρούμι, λικέρ, κ.ά.Εκανε εξαγωγές και στο εξωτερικό Αμερική, Ρουμανία, Τουρκία κ.λ.π.Είχε βραβευθεί σε πολλές εκθέσεις (Νεαπόλεως, Μασσαλίας, Βορδώ, Λιέγης κ.ά.).Είχε εξαιρετικό προνόμιο να είναι προμηθευτής της Βασιλικής Αυλής. Στράτου Κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, *...ο.π.*, σελ.198-200

[8] *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, σελ.33

[9] Η Εταιρία Οίνων και Οινοπνευμάτων διέθετε τμήμα οινοποιίας, οινοπνευματοποιίας και μαζοποιήσεως της σταφίδας.Η ετήσια παραγωγή του ήταν 90.000 οκάδες οινοπνεύματος και 12.000 οκάδες οίνων, και απασχολούσε γύρω στους 160 εργάτες.Η συμβολή του στην προώθηση των τοπικών οικονομικών συμφερόντων ήταν μεγάλη.Αρκεί να αναφερθεί ότι το 1908 στο Λιμενικό Ταμείο έφερε περί τις 120.000 δρχ. ως λιμενικούς φόρους, και στο Δημοτικό γύρω στις 30.000 δρχ. ως δημοτικούς φόρους εισαγωγής. (Διονύσιου Βογόπουλου, *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον*, έτος Α΄, Αθήναι 1951, εκδ. εφημερίδος *Ηχώ της Μεσσηνίας*. Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.577, 590. Στράτου Κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908, ο.π.*, σελ.185-187)

[10] Στράτου κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, εν Αθήναις, σελ.191

◀ Επικέτα της ποτοποιίας Καλλικούνη, από τις πρώτες ελληνικές ποτοποιίες που ανέπτυξε τις επιχειρηματικές της δραστηριότητες σε Ελλάδα, Ευρώπη και Αμερική, ήδη από τα μέσα του 19ου αι. Σήμερα, έχοντας συμπληρώσει 150 χρόνια «ζωής», συνεχίζει τη δυναμική της πορεία (φωτ.: ΓΑΚ/Αρχεία Νομού Μεσσηνίας).

Εργοστάσιο "Ζάννος και Ρως" στην Καλαμάτα

Πλατεία 23ης Μαρτίου Καλαμάτας. Διακρίνεται το φουγάρο του εργοστασίου Καλούλη.

*

Στον κατάλογο των μεσσηνιακών βιοτεχνικών και βιομηχανικών μονάδων πρέπει να προστεθεί και το εργοστάσιο ηλεκτροφωτισμού της «Ελληνικής Ηλεκτρικής Εταιρείας, συστήματος Θόμψον-Χούστον» , καθώς και το ατμοκίνητο εργοστάσιο κινήσεως Ηλεκτρικών Τροχιοδρόμων, που ιδρύθηκαν στην Καλαμάτα στις αρχές του 20ού αιώνα[1].

Τέλος, αξίζει να αναφερθεί και το ατμοκίνητο εργοστάσιο κεραμοποιίας του *Δ.Κλάππα* (έτος ίδρυσης 1899), που λειτούργησε στην επαρχία Πυλίας, με τελειότατα αγγλικά μηχανήματα[2] και ετήσια παραγωγή 600.000 κεράμους, 1.000.000 τούβλα και 5.000 σωλήνες[3].

*

Ως τώρα αναφέραμε τους πιο σημαντικούς κλάδους του δευτερογενούς τομέα, τους οποίους βλέπουμε ότι αναπτύχθηκαν, σχεδόν αποκλειστικά, στην πόλη της Καλαμάτας. Στον υπόλοιπο νομό, όπως προκύπτει από Ημερολόγια και Οδηγούς της εποχής, λειτούργησαν βέβαια πολλές βιοτεχνικές εγκαταστάσεις (βαρελοποιεία, καθεκλοποιεία, καροποιεία, κιβωτοποιεία, πλοποιεία, σαγματοποιεία, σανδαλοποιεία, στατηροποιεία, σχοινοποιεία, εργοστάσια ασπρορούχων, φανελοποιίας και καλτσών, κοπής καπνού, λιθογραφίας, καθαρισμού σταφίδας, εκθλίψεως ελαίου, ελαιοτριβεία κ.ά.), ήσσονος όμως οικονομικής σημασίας, γιαυτό και δεν τις αναφέραμε αναλυτικά. Εκείνο, λοιπόν, που πρέπει να συγκρατήσουμε είναι ότι, απ΄ όλο το νομό, μόνον η Καλαμάτα, πόλη-λιμάνι, με αστική-εμπορική και βιοτεχνική παράδοση, μπόρεσε να υποδεχθεί καλύτερα το βιομηχανικό φαινόμενο[4], εξελισσόμενη σε ένα από τα πέντε πρώτα βιομηχανικά κέντρα της χώρας, όπως φαίνεται στον παρακάτω πίνακα.

Πίνακας 7

ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΑ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ
1874-1900

Πόλη	**1874/75**	**1882/83**	**1890/91**	**1899/1900**
Πειραιάς	30	43-45	52	76
Ερμούπολη	14	18-19	23	28
Πάτρα	13	14-16	20-24	30
Αθήνα	8	8-9	12-13	19
Καλαμάτα	6	4-5	6-7	14

Πηγή: Χριστίνα Αγριαντώνη, Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης, ο.π., σελ.407 ,413, 414, 416

* * *

Τριτογενής τομέας

Εμπόριο

---

[1] Στράτου Κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, εν Αθήναις, σελ.174-177
[2] Εφ. *Ευνομία*, 8 Αυγ.1899, φ.196, σελ.2
[3] Νικόλαος Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄, 1905-1906, σελ.578
[4] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχες της εκβιομηχάνισης...*, ο.π., σελ.118-119

Ο πλούτος της μεσσηνιακής παραγωγής (γεωργικής, κτηνοτροφικής και βιοτεχνικής) αποτέλεσε την καταλληλότερη βάση για την ανάπτυξη μιας ζωηρής εμπορικής κίνησης. Ενδεικτικό αυτής της κίνησης ήταν η διοργάνωση «π α ζ α ρ ι ώ ν»[1] μια φορά την εβδομάδα, και ε μ π ο ρ ο π α ν η γ ύ ρ ε ω ν ή ζ ω ο π α ν η γ ύ ρ ε ω ν μια φορά το χρόνο, στις πόλεις και κωμοπόλεις του νομού. Το φαινόμενο ήταν συνηθισμένο σε ολόκληρη τη χώρα, η οποία «ζούσε στην εποχή της εμποροπανήγυρης ολόκληρο το 19ο αιώνα ακόμη (ίσως ως το 1940)»[2].Η αγορά παρέμενε «εμβρυακή και κατακερματισμένη»[3] και «οι ανταλλακτικές σχέσεις περιορίζονταν ανάμεσα στα διασκορπισμένα χωριά και στην κοντινότερη ¨χώρα¨»[4].

Στο νομό, οι μεγαλύτερες ετήσιες πανηγύρεις διεξάγονταν στην Καλαμάτα[5], στη Μεσσήνη[6], στο Μελιγαλά[7], στην Κυπαρισσία[8], στη Λιγούδιστα[9] και στην Πύλο[10], όπου ο «τζίρος» μπορεί να έφθανε και το 1.000.000 δραχμές[11].Εκεί προσέρχονταν, κά θε χρόνο, για αρκετές ημέρες, πωλητές και αγοραστές όχι μόνον από το νομό, αλλά και από άλλα μέρη της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδος και της Επτανήσου. Η -ταν κάτι σαν το «Πάσχα, το Μπαϊράμ, το carnavale, το christmas, το bazzar ... Εορτή και εμπόριον, γλέντι και εργασία, ασωτία και κερδοσκοπία, κυριακάτικα και χαμαλί- κι", όπως περιγράφει ανάγλυφα ο Κωστής Παλαμάς σε άρθρο του, το 1882, "Η Πα -νήγυρις της Κυπαρισσίας"[12].

Εκτός, όμως, από τις αγορές του εσωτερικού υπήρχε υπολογίσιμη κίνηση και με το εξωτερικό. Το ε ξ α γ ω γ ι κ ό ε μ π ό ρ ι ο, το οποίο ήδη από τα τέλη του 18ου

---

[1] Για παράδειγμα το «παζάρι» της Καλαμάτας, το 1897, γινόταν κάθε Σάββατο, και προσέρχονταν σ΄ αυτό πωλητές και αγοραστές από διάφορα μέρη, κυρίως από τις επαρχίες Καλαμάτας, Μεσσήνης, Οι - τύλου και μέρους της επαρχίας της Μεγαλούπολης.Κατά τους μετριότερους υπολογισμούς το «κυκλοφορούν χρήμα εν τη αγορά κατά Σάββατον υπερτερεί τας 50.000 δραχμών». *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897,* εν Καλάμαις, σελ.49-50

[2] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές..., ο.π.*, σελ.131

[3] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ιδρυμα ΕΤΒΑ, 1989, σελ.71

[4] Λ.Παπαγιαννάκης, *Οι Ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910)*, Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990, σελ.205

[5] Στην Καλαμάτα, το 1875, γινόταν ζωοπανήγυρη στις 30 Ιουνίου (Μιλτ.Μπούκα, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1875*, σελ.136). Το 1900, Εμπορική πανήγυρη, γινόταν στις 29 Ιουνίου, στην εορτή των Α - γίων Αποστόλων, και διαρκούσε πέντε μέρες.(*Ημερολόγιο Καλαμών του έτους 1900*, σελ.42).

[6] Στη *Μεσσήνη*, το 1875, γινόταν εμποροπανήγυρη και ζωοπανήγυρη, στις 22 Αυγούστου, και διαρκούσε τρεις ημέρες (Μιλτιάδη Μπούκα, Οδηγός της Ελλάδος έτους 1875, σελ.136).Το 1900, η διάρκειά της ήταν οκταήμερη και προσέρχονταν κατά χιλιάδες οι προσκυνητές και οι αγοραστές από όλα τα μέρη της Μεσσηνίας.Εξακολουθούσε να γίνεται στις 23 Αυγούστου (*Ημερολόγιον των Καλαμών του έ - τους 1900*, σελ.42).

[7] Στο *Μελιγαλά* η ζωοπανήγυρη, το 1875, διαρκούσε επτά ημέρες, και γινόταν στις 20 Ιουλίου.(Μιλτιάδη Μπούκα, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1875*, εν Αθήναις 1875, σελ.136).Το 1900 η εμπορική πανήγυρη διαρκούσε οκτώ ημέρες (*Ημερολόγιον των Καλαμών του έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, ...*ο.π.*, σελ.42)

[8] Στην *Κυπαρισσία*, το 1860, η εμποροπανήγυρη διαρκούσε οκτώ ημέρες του Σεπτεμβρίου.Το 1897 και το 1900 ήταν δωδεκαήμερη.Ηταν η μεγαλύτερη από όλες τις πανηγύρεις του νομού.Σ΄αυτήν προσέρχονταν πωλητές και αγοραστές από όλα τα μέρη της Πελοποννήσου, της Στερεάς Ελλάδος και Επτανήσου. Α.Μανσόλας, *Πολιτεισγραφικαί πληροφορίαι...ο.π.*, Αθήναι 1867, σελ.133. *Ημερολόγιον Ευνομίας 1897*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, 1897, σελ.51.*Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εκ του τυπογραφείου της «Ευνομίας» Ιω.Πολυμενάκη, 1900, σε.42

[9] Εφ. *Φαραί*, 18 Αυγ.1897, φ.106, σελ.3

[10] Στην *Πύλο*, το 1897, η εμποροπανήγυρη γινόταν στις 29 Αυγούστου, διαρκούσε έξη μέρες και σ΄αυτήν προσέρχονταν όλοι οι κάτοικοι της επαρχίας Πυλίας και μέρος της Μεσσηνίας .*Ημερολόγιον Ευνομίας*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εν Καλάμαις 1897, σελ.51

[11] *Ημερολόγιον Ευνομίας 1897*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εν Καλάμαις 1897, σελ.51

[12] Εφ. *Μεσσηνιακό Λόγος*, 14 Σεπτ.2000, φ.549, σελ.3 & 6, και 21 Σεπτ.2000, φ.550, σελ.3 & 6, και 28 Σεπτ.2000, φ.551, σελ.6

ΜΕΣΣΗΝΗ. Η Εβδομαδιαια Αγορα — NISSI. **Le** Marché du Samedi

αρχές του 19ου αιώνα είχε παρουσιάσει μια κάποια κινητικότητα[1], διεξαγόταν από τα «λ ι μ ά ν ι α» του νομού[2], που βρίσκονταν στη φυσική τους κατάσταση, όπως άλλωστε και τα περισσότερα λιμάνια της χώρας: ένα αραξοβόλι, ένας όρμος ή κολπίσκος, μικρά λιμάνια όπου το άραγμα στ΄ανοιχτά και η μεταφόρτωση αποτελούσαν τον κανόνα[3]. Οι «σκάλες» αυτές συγκέντρωναν την παραγωγή της ενδοχώρας και οργάνωναν την αποστολή τους είτε απευθείας στο εξωτερικό είτε στην Πάτρα δια μέσου θαλάσσης, αφού το οδικό δίκτυο την εποχή εκείνη ήταν σε πολύ κακή κατάσταση και ανεπαρκές.

Τα παραδοσιακά αγροτικά προϊόντα της Μεσσηνίας (μετάξι, κουκούλια, στα φίδα, λάδι, ελιές, σύκα, σιτάρι κ.ά.) εξάγονταν, μέχρι να κατασκευασθεί το λιμάνι της Καλαμάτας[4] - ο θεμέλιος λίθος τέθηκε το 1882, σε σχέδια του Γάλλου Μηχανικού Λιμένων Ν.Πασκάλ - από το φυσικό λιμάνι του *Αλμυρού*, που απείχε 7 χλμ. από τη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Το λιμάνι της *Καλαμάτας*, αφότου αποπερατώθηκε η κατασκευή του – γύρω στα 1900 – γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση, εξελισσόμενο στο πιο πολυσύχναστο λιμάνι της Νοτίου Πελοποννήσου, επισκιάζοντας έκτοτε και το γειτονικό της *«Μπούκας»*[5], ποτάμιο λιμάνι του Νησιού (σημερινής Μεσσήνης) της επαρχίας Μεσσήνης. Δια μέσου του λιμανιού της Καλαμάτας διακινούνταν οι εμπορικές δραστηριότητες όλης, σχεδόν, της Μεσσηνίας και ζωνών των νομών Λακωνίας, Αρκαδίας και Ηλείας. Ηταν το κατ΄εξοχήν λιμάνι του νομού, απ΄όπου οι εξαγωγές γίνονταν απ΄ευθείας στο εξωτερικό[6].

Στην επαρχία Τριφυλίας, το επίσημο λιμάνι της *Κυπαρισσίας*[7] δεν κατάφερε να εξελιχθεί σε σπουδαίο διαμετακομιστικό κέντρο, λόγω της ακαταλληλότητας του όρμου του, γιαυτό οι εξαγωγές των προϊόντων της επαρχίας γίνονταν κυρίως από τον

---

[1] Μιχαήλ Β.Σακελλαρίου, *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν 1715-1821*, Αθήνα 1978, σελ.263-272

[2] *Κατάλογος διαταγμάτων με τα οποία θεσπίστηκαν πρόσθετοι φόροι για λιμενικά έργα:*

Ημερομηνία διατάγματος	*Ενδιαφερόμενο λιμάνι*
30 Μαίου 1859	Κορώνη
29 Μαίου 1862	Κυπαρισσία
2 Ιουνίου 1867	Κυπαρισσία
29 Μαίου 1868	Καλαμάτα
2 Ιουλίου 1868	Μεθώνη
13 Φεβρουαρίου 1879	Πύλος

[3] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.203

[4] Ανέστη Κ.Κωνσταντινίδη, «Το Λιμάνι της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφημερίδας «Καθημερινή», 18 Νοεμβρ.2001, σελ.22-23

[5] Το λιμάνι της «Μπούκας» δεν ήταν θαλάσσιο. Ηταν ποτάμιο, όπως τα λιμάνια της Αμβέρσας, του Ρότερνταμ και του Αμβούργου. Βρισκόταν στις εκβολές του ποταμού Παμίσου. «Εις την Μπούκαν τα πλοία ανέπλεον τον Πάμισον, του οποίου ο κύριος βραχίων ήτο πλωτός από των εκβολών μέχρι της σημερινής πόλεως και εκεί εχρησιμοποίουν τας απυβάθρας και εύρισκον ασφαλές αγκυροβόλιον εις την προαστατευτικήν στενότητα του ποταμίου ύδατος».Παν.Κ.Γεωργούντζου, «Η Οικονομική κατάστασις της Μεσσηνίας προ 200 ετών», περ. *Ιθώμη*, σελ.14/38 – 16/40

[6] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.137

[7] Το λιμάνι της Κυπαρισσίας άρχισε να κατασκευάζεται από το 1865, οπότε άρχισε η κατασκευή μιας πέτρινης προβλήτας, μήκους 50 μέτρων.Μια δεύτερη προβλήτα κατασκευάστηκε λίγο αργότερα, για να προστατευθούν καλύτερα από τους ανέμους του πελάγους τα πλοία που αγκυροβολούσαν σε όλο και μεγαλύτερους αριθμούς.Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1880 έγιναν μερικά συμπληρωματικά έργα, όμως τα πλοία μεγάλου βυθίσματος δύσκολα μπορούσαν να πλευρίσουν, επειδή η θάλασσα ήταν πολύ ρηχή. Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.195-196

Αγρίλη[1] και την *Αγ.Κυριακή*[2], επίνεια της πόλης των Φιλιατρών, καθώς και από τη *Μαραθούπολη*, επίνειο των Γαργαλιάνων.Στην επαρχία Πυλίας η εμπορική κίνηση διεξαγόταν από τα φυσικά λιμάνια του *Νεοκάστρου*[3], της *Μεθώνης* και της *Κορώνης*[4]. Στις περιφέρειες αυτές, δηλαδή της Πυλίας, της Τριφυλίας, της Ολυμπίας καθώς και της Οιχαλοανδανείας, λόγω της αδυναμίας οδικής επικοινωνίας με την Καλαμάτα, το εμπόριο διεξαγόταν σχεδόν αποκλειστικά με τις αγορές της Πάτρας και του Πειραιά[5].

Ιδού ένα δείγμα της εμπορικής κίνησης της εποχής, στο νομό, με αποσπασματικά, βέβαια, στοιχεία, που όμως δείχνουν το μέγεθος των ε ξ α γ ω γ ώ ν των διαφόρων προϊόντων από τα μεσσηνιακά λιμάνια.

Την πρώτη θέση στα εξαγώγιμα προϊόντα φαίνεται ότι κατείχε η σ τ α φ ί δ α, η οποία ήταν χαμηλής ποιότητας και εξαγόταν συνήθως νωρίς, «πριμαρόλια», για να προλάβουν οι έμποροι τις υψηλές τιμές ζήτησης που διαμορφώνονταν στην αρχή της εξαγωγικής περιόδου. Ο κύριος όγκος της διοχετευόταν στις αγορές της Γαλλίας, Αγγλίας, Γερμανίας, Αυστρίας, Ρωσίας και Αμερικής, δίνοντας «ζωή» στις πόλεις-λιμάνια του νομού. Εντελώς, ενδεικτικά, αναφέρουμε ότι από το *λιμάνι της Αγ. Κυριακής* της επαρχίας Τριφυλίας, το 1870, εξήχθησαν 10.000.000 λίτρα σταφίδας[6]. Από τη *«Μπούκα» του Νησιού* της επαρχίας Μεσσήνης, εξήχθησαν, το 1875, 2.371.284 λίτρα σταφίδας[7] και το 1886, 3.119.500[8].Από το *υποτελωνείο της Κορώνης*, το 1886 μέχρι τον Οκτώβριο, οι εξαγωγές έφθασαν τα 5.885.740 λίτρα, και από το *Μάραθο των Γαργαλιάνων* τα 9.542.393 λίτρα [9].Από το *λιμάνι της Πύλου*, το 1891, μέχρι το τέλος Σεπτεμβρίου, έγινε εξαγωγή 8.343.056 λιτρών σταφιδοκαρπού, με προορισμό τη Μασσαλία (2.517. 696 λίτρα), την Αμερική (335.824 λίτρα) και την Πάτρα (5.489.536 λίτρα)[10]. Από το *λιμάνι της Καλαμάτας*, το 1862, εξήχθησαν κάτι παραπάνω από 10.000.000 ενετικές λίτρες σταφίδας.Το 1879, περίπου 30.000.000 λίτρα, από τα οποία τα 20.000.000 εξήχθησαν απ΄ευθείας στο εξωτερικό, με ξένα πλοία, και τα 10.000.000 στάλθηκαν δια θαλάσσης στην Πάτρα για εξαγωγή[11].Το 1896, από 1ης Ιανουαρίου μέχρι τέλος Νοεμβρίου, οι εξαγωγές σταφίδας, από το ίδιο λιμάνι, ανήλθαν

---

[1] Το 1875 έγινε δημοπρασία για τη βελτίωση των ήδη υπαρχουσών αποβαθρών του Αγρίλη και της Αγ.Κυριακής, κόστους 38.000 δραχμών, όπως αναφέρεται στο περ. *Φιλιατρά*, έτος 16ο, τόμ.ΣΤ΄, τεύχ. 62, Απρ.-Ιουν. 1972

[2] Από το 1837 το Δημοτικό Συμβούλιο Εράνης επί δημαρχίας του Ζαχαρία Πασχαλίγκου είχε ψηφίσει ένα φόρο «πανοδεκάτη» για την κατασκευή λιμανιού.Η δημοπρασία έγινε στην Αθήνα και κατακυρώθηκε στο όνομα του Διον.Κεφαλλονίτη.Οι εργασίες άρχισαν αλλά γρήγορα σταμάτησαν, για να συνεχισθούν αργότερα, ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1870. Περ. *Φιλιατρά*, έτος 1, τεύχ.2, Μάρτ. 1957, σελ.4-7

[3] «Ο δε λιμήν ος λέγεται λιμήν του Ναβαρίνου είναι ευρυχωρότατος και ασφαλέστατος σκεπόμενος προς δυσμάς υπό της νήσου Σφακτηρίας». Ιάκωβος Ρ.Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, εν Αθήναις 1853, σελ.553

[4] Το 1875, στη Μεθώνη και στην Κορώνη γίνονταν διάφορα λιμενικά έργα «είτε προς κατασκευήν λιμένος, προκυμαίας, κρηπιδώματος κ.λ.π., είτε προς εύρυνσιν και βάθυνσιν πορθμού, ίδρυσιν φάρου κ.λ.π.Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός της ελλάδος του έτους 1875*, εν Αθήναις 1875, σελ.29

[5] Ηλία Α.Κούτση, «Εμπόριον-Βιομηχανία», περ.*Μεσσηνιακόν Ετος 1938* του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα, 1938, σελ.317

[6] Περ. *Φιλιατρά*, έτος 1, τεύχ.2, Μάρτ.1957, σελ.4-7

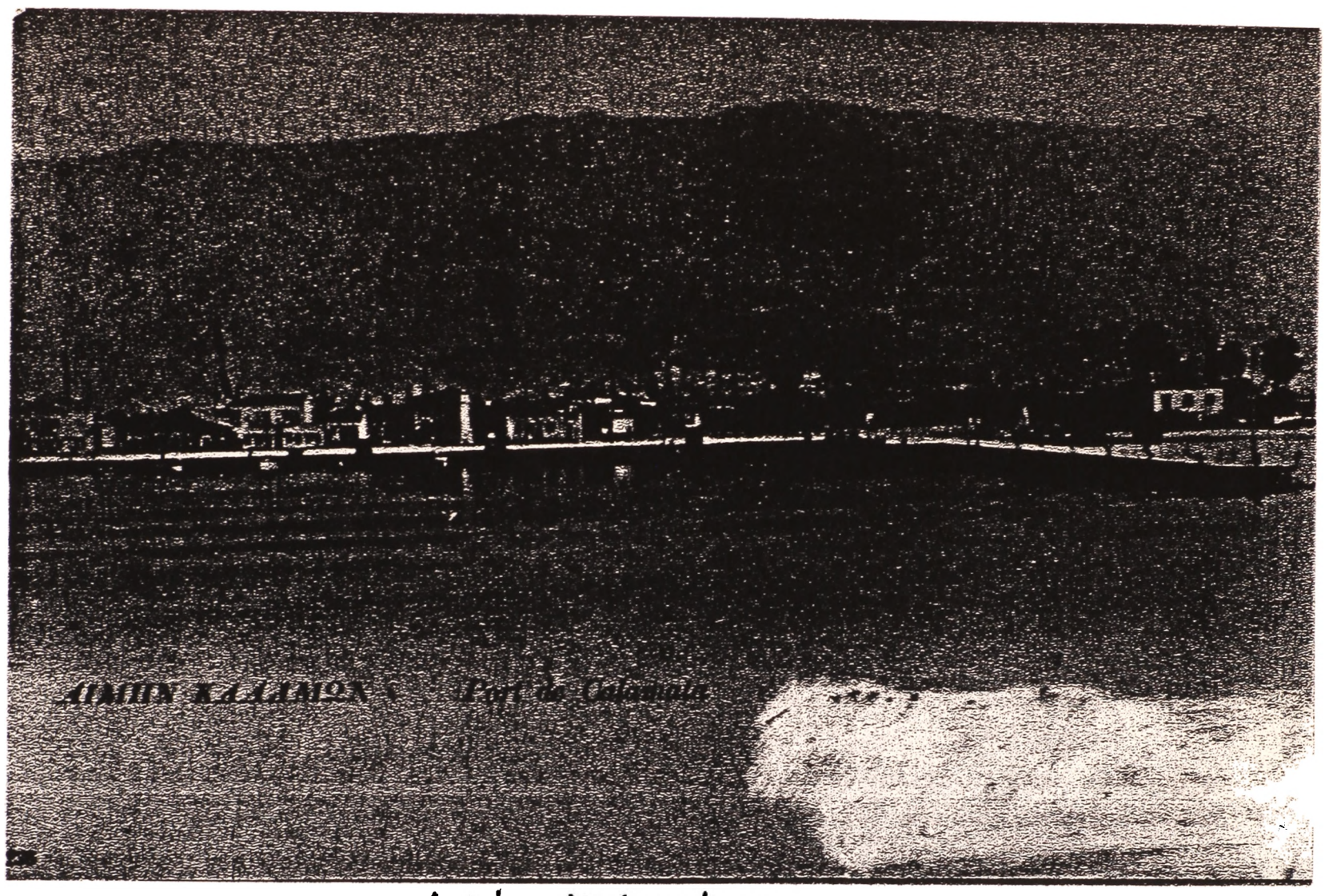
[7] Γεώργιος Α.Αναστασόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*, τόμ.Α΄ (1840-1884), Αθήναι, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε., σελ.407

[8] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 20 Μαρτ.1968, φ.201, σελ.3

[9] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 20 Μαρτ.1968, φ.201, σελ.3

[10] Εφ. *Μεσσηνιακή*, 13 Οκτ.1891, φ.1, σελ.3

[11] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.135

Λιμάνι Καλαμάτας, 1905

24. Πύλος. 23 Αυγούστου 1905. Ξαν' ἡ ἐρημιὰ σου ὠχόρ...
PYLOS - NAVARINON (Grèce).

Λιμάνι Πύλου, 1905

στις 38.632.892 ενετικές λίτρες[1]. Αριθμοί που μαρτυρούν, αναμφίβολα, χρυσές εποχές.

Στα σημαντικότερα, επίσης, εξαγωγικά μεσσηνιακά προϊόντα συγκαταλέγονταν και τα σύκα, προυριζόμενα, κυρίως, για Αυστρουουγγαρία, Ρωσία, Γερμανία κ.ά.Το 1835, «ναυλώθηκαν» κατευθείαν από *Μπούκα Νησίου* για «Τριέστιον» «τζαπέλες» 80.000, αξίας «φιορίνια της Αυγούστης πέντε και τρία τέταρτα η κάθε χιλιάδα»[2].Το 1886 μέχρι τον Οκτώβριο, από το Νησιώτικο λιμάνι, επίσης, οι εξαγωγές σύκων έφθασαν τους 31.685 στατήρες[3]. Από το *λιμάνι της Καλαμάτας*, εξήχθησαν το 1878, 128.423 στατήρες σύκων, το 1884, 210.159 στατήρες[4] και το 1899, 159.520 στατήρες[5].

Από τα υπόλοιπα εμπορεύσιμα και εξαγωγικά προϊόντα του νομού αναφέρουμε το λάδι (εξαγωγές, *1896*: 253. 960 οκάδες λαδιού[6], *1899*: 435.597 οκάδες, από λιμάνι Καλαμάτας[7]), τα βαλανίδια (εξαγωγές, *1889*:182.216 οκάδες βαλανιδιών, *1896*: 277. 352 οκάδες, από λιμάνι Καλαμάτας[8]), το μετάξι (*1896*: εξαγωγή 11.000 οκάδων μετάξης, από λιμάνι Καλαμάτας), τα αρνοδέρματα (εξαγωγές, *1896*: 24.421 οκάδες[9], *1899*: 14.500 οκάδες[10], από λιμάνι Καλαμάτας), τους οίνους
(για παράδειγμα αναφέρονται οι εξαγωγές οίνων, το 1909, από το εργοστάσιο της Εταιρείας Οίνων και Οινοπνευμάτων: Αγγλία:5.120.000 κιλά, Γαλλία: 3.840.000 κ., Γερμανία: 1.010.100 κ., Αυστρία: 818.100 κ., Αμερική: 6.800 κ.)[11].Κάποια άλλα είδη, όπως ελιές καλαματιανές, βούτυρο, κουκούλια κ.ά., εξάγονταν σε μικρότερες ποσότητες.

Τέλος, παράλληλα με το εξαγωγικό, διεξαγόταν και ένα αξιόλογο εισαγωγικό εμπόριο, κυρίως σε υφάσματα, αποικιακά, άλευρα και άλλα είδη, που, το 1897, η αξία του ανερχόταν, κατά τους μετριότερους υπολογισμούς, στα 12.000.000 περίπου δραχμές[12]. Για παράδειγμα, αναφέρουμε ότι τα καϊκια της Καλαμάτας, επιστρέφοντας από την Πάτρα, όπου είχαν παραδώσει τη σταφίδα, έφερναν μαζί τους εμπορεύματα που είχαν εισαχθεί εκεί από το εξωτερικό (υφάσματα, καπέλα, γάντια, σίδερο κ.λ.π.).Το ίδιο ίσχυε και για τα ξένα πλοία που προσέγγιζαν στο λιμάνι της Καλαμάτας για να φορτώσουν σταφίδα: ξεφόρτωναν εμπορεύματα που προέρχονταν από την Αγγλία, τη Γαλλία και την Ιταλία (ζάχαρη, καφέ, μπακαλιάρο, παστά ψάρια, ξυλεία, δέρματα κ.λ.π.)[13].

Στην εμπορική αυτή διακίνηση των μεσσηνιακών προϊόντων, που αναφέραμε, αναμείχθηκε μία πλειάδα εμπόρων, οι οποίοι, στην πλειοψηφία τους, δεν ξεπέρασαν το χαρακτήρα του μεταπράτη. Βέβαια, υπήρξαν και κάποιοι που ασχολήθηκαν σοβαρά με χρηματοπιστωτικές δραστηριότητες, ξεπερνώντας μάλιστα το απλό στάδιο της τοκογλυφίας, και φθάνοντας στο σημείο να ιδρύσουν και Τραπεζικά Γραφεία, ό-

[1] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εν Καλάμαις 1897, σελ.28
[2] Συμβόλαιο 75/31 Αυγ.1835 του ειρηνοδίκη Νησίου Ηλία Γ.Βεργόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας
[3] Ο στατήρας, μονάδα βάρους, ίση προς 44 οκάδες (η οκά= 1283 γραμμάρια).Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 20 Μαρτ.1968, φ.201, σελ.3. Ιωάννη Σταματάκου, *Λεξικόν της Νέας Ελληνικής Γλώσσης*.
[4] D.E.A. Anesti C.Constantinidi, *Recherches sur le port de Calamata*, Paris 1985, σελ.49
[5] *Ημερολόγιον των Καλαμών, έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, σελ.30
[6] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897, ο.π.*, σελ.28
[7] *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900,ο.π.*, σελ.30
[8] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897, ο.π.*, σελ.29
[9] *Ημερολόγιον Ευνομίας 1897, ο.π.*, σελ.29
[10] *Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900, ο.π.*, σελ.30
[11] Εκθεση Φ.Ν.Καραγιάννη υποπροξένου Νομαρχιών Λακωνίας και Μεσσηνίας, σελ. 13-15
[12] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897, ο.π.*, σελ.29
[13] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.137

πως οι αδελφοί Εφέσιοι[1], ή καλύτερα, όπως η οικογένεια Κωστόπουλου. Οι Κωστοπουλαίοι, έχοντας ξεκινήσει από την τοπική αντιπροσώπευση τραπεζικών οίκων[2], πέρασαν στη δημιουργία, το 1910, της «Τράπεζας Ι.Φ. Κωστόπουλου και Σία», μετέπειτα «Τράπεζας Καλαμών»[3].Κάποιοι άλλοι, επίσης, δε δίστασαν να κάνουν επενδύσεις στο δευτερογενή τομέα, όπως οι Ψάλτης, Στρούμπος, αδελφοί Στασινόπουλοι κ.ά. Γενικά, ήταν άνθρωποι με αξιόλογη οικονομική επιφάνεια. Διατηρούσαν μεγάλη έγγειο ιδιοκτησία και διέθεταν πολιτική δύναμη, όπως για παράδειγμα η οικογένεια Κουτσομητοπούλου.Ίαυτό και έπαιξαν, σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε, πρωταγωνιστικό ρόλο στην οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή του τόπου.Το 1853 ιδρύθηκε και το πρώτο *Εμπορικό Επιμελητήριο*[4] του νομού, στην Καλαμάτα, ενώ δεν άργησαν να συσταθούν και *Εμπορικοί Σύλλογοι* (για παράδειγμα, οι εμπορικοί σύλλογοι της Καλαμάτας «Βελτίωσις» (1876) και «Ερμής» (1891)[5], καθώς και ο Εμπορικός Σύλλογος της Μεσσήνης[6]), οι οποίοι επέδειξαν έντονη αγωνιστικότητα για ζητήματα ευρύτερου ενδιαφέροντος, πέρα από τα καθαρά επαγγελματικά[7].

Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά ονοματεπώνυμα ε μ π ό ρ ω ν – ε ξ α γ ω γ έ ω ν, όπως του Βίκτωρα Τζαν, του Αριστείδη Πανατζόπουλου, των αφών Λεονταρίτη, των αφών Γουλόπουλων, του Π.Ψάλτη, του Παπαφωτεινού, του Π.Στρούμπου, του Σταμπολτζή κ.ά.Επίσης, μερικών ε μ π ό ρ ω ν – ε ι σ α γ ω γ έ ω ν, όπως των αφών Σκλαβέα, του Παναγιώτη Αλούπη, των αφών Πόταρη, του Καμαρινού Μπενιάδη, του Μανδραπήλια, του Παναγιώτη Στρατηγόπουλου, του Γεώργιου Καμπέα, του Παναγιώτη Κατσαούνη, των Στρούμπου και Μελετόπουλου, των Βογόπουλου-Βενετσανόπουλου, του Ιωάννη Καλλιάνη, του Γαρίδη κ.ά[8].

Σε κάθε πάντως περίπτωση, η κοινωνικο-επαγγελματική αυτή κατηγορία των εμπόρων συνετέλεσε «ώστε να εισρεύση τόσον χρήμα εις Μεσσηνίαν και γενικώς εις Πελοπόννησον [ιδίως δια του εμπορίου της σταφίδας], ώστε οι Μεσσήνιοι να το περιφρονούν, φθάνοντες μάλιστα να χρησιμοποιούν αυτό ως γέμισμα των όπλων των»[9], μαρτυρία που δείχνει, μέσα από την υπερβολή, τη δυναμική του μεσσηνιακού εμπορίου.

*

---

[1] Μαρίας-Χριστίνας Χατζηιωάννου, «Καλαματιανοί Εμπορου», περ.*Επτά Ημέρες* της εφημερίδας *Καθημερινή*, 18 Νοεμβρ.2001, σελ.24

[2] Μαρίας-Χριστίνας Χατζηϊωάννου, «Καλαματιανοί έμπορου», ο.π., σελ.24

[3] Η Τράπεζα αυτή, στη συνέχεια, έγινε η «Τράπεζα Ελληνικής Εμπορικής Πίστεως», το 1924, στην Αθήνα.Οι πληροφορίες προέρχονται από τα: Πανελλήνιον Λεύκωμα Εθνικής Εκατονταετηρίδος 1821-1921», τ.Α΄, Αθήνα 1921, και «Το ελληνικό χαρτονόμισμα από το 1828 έως σήμερα», εκδ.Τράπεζα Πίστεως, 1979.

[4] άρθρο Μ. Φερέτου, Καλαμάτας Εμπορικό Επιμελητήριο, περ. «Μεσσηνιακά 1968», εκδ. Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.278

[5] Άρθρο Νικόλαου Μοσχούτη, Ο Εμπορικός Σύλλογος η ανάπτυξις και η δράσις του, στη «Μεσσηνιακή Επετηρίδα» έτους 1908 του Στράτου Κτεναβέα, εν Αθήναις, εκ των τυπογραφικών εργοστασίων «Αυγής Αθηνών» Αποστολοπούλου, σελ.156-159

[6] ΦΕΚ, αρ.φ.23 Β, 1901, σελ.76.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου.

[7] Το 1879-1880, ο Εμπορικός Σύλλογος «Η Βελτίωσις» αγωνίστηκε και για την κατασκευή του λιμανιού στην Καλαμάτα, που δεν είχε ακόμη γίνει, για την κατασκευή του δρόμου Καλαμάτας-Τρίπολης, για την ανακατασκευή του δρόμου Καλαμάτας προς Αλμυρό, την επανασύσταση του Εμποροβιομηχανικού Επιμελητηρίου Καλαμάτας, τη διευθέτηση της κοίτης του ποταμού «Δαφνώνος» κ.ά. εφ.«Στοά», 14 Δεκ.1878, φ.1971, σελ.3[Α].Η πληροφορία αντλείται από άρθρο Μ.Φερέτου, Η ίδρυση του Εμπορικού Συλλόγου της Καλαμάτας, στην εφ. «Θάρρος», 24 Απρ.1994, φ.28509, σελ.12.

[8] Ορέστης Χρυσοσπάθης, Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας, εκδ.Νικ.Ηλιόπουλος, Καλαμάτα 1936, σελ.37-39

[9] Ορέστης Χρυσοσπάθης, Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας, Καλαμάτα 1936, σελ.39

Συγκοινωνία

Το εμπόριο και οι επικοινωνίες στο νομό, διεξάγονταν, ολόκληρο το 19ο αιώνα, με ανύπαρκτη ή στοιχειώδη υποδομή, όπως και σε ολόκληρη τη χώρα, άλλωστε, εμπεριέχοντας και το στοιχείο της επικινδυνότητας (ληστείες στην ξηρά, πειρατείες στη θάλασσα). Στην Ελλάδα, ο «δρόμος», το οδικό δίκτυο, δεν είχε «στέρεα παράδοση, δεν είχε παρελθόν, ανακαλύφθηκε μετά τη σύσταση του εθνικού κράτους»[1].Το πρόγραμμα οδοποιίας του νεοσύστατου κράτους περιλάμβανε κατασκευή δρόμων που συνέδεαν κάποιο λιμάνι με την ενδοχώρα του, αποσκοπώντας στη σύνδεση των ηπειρωτικών περιοχών με τα εμπορικά κέντρα-λιμάνια, που αυτά με τη σειρά τους επικοινωνούσαν μεταξύ τους ακτοπλοϊκά [2].

Η πρώτη αμαξιτή οδός στο νομό κατασκευάστηκε το 1828 από το στρατό του Μαιζώνος. Ηταν η οδός που συνέδεε την *Πύλο με τη Μεθώνη*. Το 1857, στο δίκτυο των «εθνικών οδών» συγκαταλέγονταν και αρκετά τμήματα που αφορούσαν τη Μεσσηνία. Πρόκειται για τις «εθνικές οδούς» *Τρίπολης-Καλαμάτας* (μέσω Μεγαλόπολης), *Καλαμάτας-Αλμυρού*, *Καλαμάτας-Νησίου* και *Νησίου-Μεθώνης* (μέσω Πύλου)[3].Το 1861, δεν είχαν ακόμη κατασκευαστεί οι δρόμοι αυτοί.Ούτε ο δρόμος *Καλαμάτας- Παραλίας* (κατασκευάστηκε το 1875)[4], ούτε ο δρόμος *Καλαμάτας-Νησίου* (10 χλμ., κατασκευάστηκε γύρω στα 1870[5])[6], με δυσάρεστες ασφαλώς επιπτώσεις για τις επικοινωνίες και τις μεταφορές. Αρκεί να αναφέρουμε, για παράδειγμα, ότι μία απόσταση 7 χλμ., όπως ήταν η διαδρομή *Καλαμάτας-Αλμυρού*, διαρκούσε δύο περίπου ώρες.

Το οδικό δίκτυο της Μεσσηνίας άρχισε να βελτιώνεται μετά το 1870, αφενός λόγω της κρατικής ωρίμανσης στην υπόθεση «δρόμος», αφετέρου λόγω του προσωπικού ενδιαφέροντος του μεσσήνιου πρωθυπουργού Αλέξανδρου Κουμουνδούρου[7]. Πράγματι, το 1874, σκυροστρώθηκαν οι επαρχιακοί δρόμοι *Κυπαρισσίας-Μελιγαλά-Σκάλας*, *Πύλου-Νησίου* μέσω Χιλίων Χωριών, *Χώρας (Λιγούδιστας) προς Μεθώνη* μεσω Πύλου, *Φιλιατρών-Χώρας* μέσω Γαργαλιάνων και Μαραθούπολης, *Νησίου-Κουτή φαρη* μέσω Αριστομένους (Μουσταφάμπασα), *Κορώνης-Νησίου* μέσω Πεταλιδίου, *Καλαμάτας-Αλμυρού* και *Εύας (Ναζηρίου)-Σκάλας* μέσω Βαλύρας[8]. Το 1883 χαρακτηρίστηκαν «εθνικές οδοί» και άρχισαν να κατασκευάζονται οι αυτοκινητόδρομοι *Ανδρίτσαινας-Μεγαλόπολης*, *Ανδρίτσαινας-Πύργου* και *Πύργου-Κυπαρισσίας*[9].

Η συγκοινωνία με τους γειτονικούς νομούς της Λακωνίας και της Αρκαδίας γινόταν, το 1897, με αμαξιτή οδό, συγκεκριμένα, από *Καλαμάτα μέχρι δήμο Αβίας* και από *Ανω Μεσσηνία μέχρι Τρίπολη*.Η συγκοινωνία με τη Σπάρτη γινόταν «δια βατής οδού»[10].

Το 1907, η κατάσταση της οδοποιίας στο νομό είχε ως εξής:

---

[1] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.52
[2] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.110
[3] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.57
[4] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 22 Ιανουαρ.1977, φ.315, σελ.2
[5] Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.217
[6] Εφ. *Πελοπόννησος*, 15 Ιουν.1861, φ.48
[7] Κατά μαρτυρία του Γάλλου προξένου της Πάτρας «απέκτησαν δρόμους οι επαρχίες της χώρας που εκπροσωπούνταν από τους επιφανέστερους πολιτικούς άνδρες του τόπου.Ετσι, η Ακαρνανία απέκτησε δρόμους χάρη στον Τρικούπη και τον Δεληγεώργη και η Μεσσηνία χάρη στον Κουμουνδούρο». Μαρία Συναρέλλη, *Δρόμοι και Λιμάνια...*, *ο.π.*, σελ.111
[8] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 10 Απρ.1976, φ.305, σελ.3
[9] Β.Δ. 3ης Αυγ.1883 «Περί προσδιορισμού των κατά προτίμησιν κατασκευαστέων εν τω Κράτει εθνικών οδών»
[10] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897*, *ο.π.*, σελ.31

Πίνακας 8

Νομός *Το 1907 ο νομός Μεσσηνίας χωριζόταν σε δύο: 1.Ν.Μεσσηνίας 2.Ν.Τριφυλίας*	Χλμ. Οδών που κατασκευάστηκαν Ε Ε Δ Σ θ π η υ ν α μ ν ι β ο ω κ χ τ λ ω ι ι ι ν α κ κ ι α ι κ ω ν α κ ω α	Εκταση και Πληθυσμός Ε κ π α ι τ φ ω α ι ν κ ε ο ι κ α ι	Μέτρα οδών ανά τ.χλμ. 1000 κατ.	Δαπάνες οδοποιίας από το 1894 Ε Ε Δ Σ θ π η υ ν α μ ν ι ρ ω ω κ χ τ λ η ι ι ι ς α κ κ η ι ι ι ς α κ η α
Τριφυλία	121 54 23 198	1310 86.471	151 2.292	662.466/ 106.673/ 32.875/ 802.014
Μεσσηνία	90 44 11 145	1810 119.327	80 1215	287.266/ 56.651/ 150.641/ 494.558

Πηγή: Παράρτημα VI της εφημερίδας της Βουλής της Εκτάκτου Συνόδου της ΙΗ΄βουλευτικής περιόδου, εν Αθήναις 1907

Εργα, αναμφισβήτητα, μεγάλης σημασίας, αν αναλογισθεί κανείς την οικονομία χρόνου και την ποιοτική αναβάθμιση των συνθηκών επικοινωνίας που άρχισε να εξασφαλίζεται.

Η εγκατάσταση του *σιδηροδρομικού δικτύου* στο νομό έγινε στις αρχές της δεκαετίας του 1890.Τότε άρχισε να κατασκευάζεται ο σιδηρόδρομος *Πύργου-Κυπαρισσίας*, ο οποίος τελείωσε το 1902[1].Το Φεβρουάριο του 1892 δόθηκαν στην κυκλοφορία οι σιδηροδρομικές γραμμές *Καλαμάτας-Διαβολιτσίου* (38 χλμ.) και *Ασπροχώματος-Μεσσήνης*[2]. Το 1897, η Καλαμάτα συνδεόταν με Μελιγαλά και Μεσσήνη[3].Τον Αύγουστο του ίδιου έτους τέθηκε στη διάθεση του κοινού η γραμμή «*Τριπόλεως-Κούρταγα* ... και ούτω δεν υπολείπεται ή η κατασκευή του μικρού τμήματος Κούρταγα-Διαβολιτσίου, όπως επέλθη η εντελής επικοινωνία Αθηνών-Καλαμών δια την οποί αν τοσαύτα διέρρευσαν έτη και τοσούτοι κατεβλήθησαν πόνοι υπό της Διευθύνσεως των Σιδηροδρόμων»[4].Το 1901 εγκαινιάστηκε ο Σιδηροδρομικός Σταθμός της Καλαμάτας που τη συνέδεε με την Αθήνα.[5].

Φυσικό επακόλουθο του ελλιπούς οδικού δικτύου και της καθυστερημένης χρονικά – γύρω στα 1890 - εγκατάστασης του σιδηροδρομικού δικτύου, παράλληλα με την αυξημένη εμπορική κίνηση του νομού, κυρίως λόγω της εμπορίας της σταφίδας, ήταν να ενισχυθεί ο ρόλος της α κ τ ο π λ ο ϊ α ς για τις μεταφορές. Ουσιαστικά, ολόκληρο το 19ο αιώνα, η *θάλασσα* παρέμενε η κύρια οδός της επικοινωνίας και των

---

[1] Περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τεύχ.52, σελ.339

[2] Δημήτρη Σωφρονά, «Η Καλαμάτα και το Τραμ», περ. *Ιστορικά* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, 6 Σεπτ.2001, Καλαμάτα ο αστικός μετασχηματισμός, σελ.20-23

[3] *Ημερολόγιον Εννομίας έτους 1897, ο.π.*, σελ.30-31

[4] Εφ. *Φαραί*, 10 Αυγ.1897, φ.105, σελ.2

[5] Δημήτρη Σωφρονά, «Καλαμάτα και Τραμ», *ό.π.*, σελ.20-23

μεταφορών στο νομό. Πιο συγκεκριμένα, η μεταφορά του κύριου όγκου των προϊόντων από τους τόπους παραγωγής προς τα εξαγωγικά λιμάνια γινόταν α κ τ ο π λ ο ϊ κ ώ ς, και μόνον ένα περιορισμένο μέρος της συγκομιδής μεταφερόταν με υποζύγια (γαϊ δούρια ή μουλάρια). Αυτό ευνόησε την ίδρυση πολλών α κ τ ο π λ ο ϊ κ ώ ν ε τ α ι ρ ε ι ώ ν και π ρ α κ τ ο ρ ε ί ω ν α σ φ α λ ι σ τ ι κ ώ ν ε τ α ι ρ ε ι ώ ν στο νομό, που ανέπτυξαν ιδιαίτερη δραστηριότητα. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1875, στην Καλαμάτα, λειτουργούσαν τρία τέτοια πρακτορεία[1] και ένα στην Πύλο[2].Το 1897, είχαν πολλαπλασιασθεί. Συγκεκριμένα, η εμπορική συγκοινωνία της Καλαμάτας δια μέσου της θαλάσσης γινόταν με τα Ελληνικά ατμόπλοια των Εταιρειών «Νέας Ατμοπλοΐας», «Πανελληνίου», «Γουδή», «Τζων», «Διακάκη και Σα».Επισημαίνουμε ότι οι Εταιρείες «Γουδή», «Τζων» και «Νέα Ατμοπλοϊα» είχαν, το 1899, πρακτορεία και στα Φιλιατρά και στην Κυπαρισσία[3].Η συγκοινωνία με το εξωτερικό γινόταν με τα ατμόπλοια των Γαλλικών «Μεσεζερή», των Αυστροουγγρικών «Λόϋδ», των Ιταλικών «Ρουπατίνο» και των Ελληνικών της «Πανελληνίου»[4]. Παράλληλα, πλείστα ατμόπλοια διαφόρων σημαιών, κυρίως Αγγλικά, μετέφεραν τα μεσσηνιακά προϊόντα στο εξωτερικό, ενώ δεν έλλειπαν και κάποια μικροβαπόρακια της τοπικής [καλαματιανής] ακτοπλοϊας, όπως η «Λουκία» και ο «Νικόλαος», που έκαναν, καθημερινά, εναλλάξ τη γραμμή Μάνης - Πυλίας, το 1910[5]. Δηλαδή, οι «θαλάσσιοι δρόμοι» ήταν, ουσιαστικά, αυτοί που κάλυπταν τις επικοινωνιακές και μεταφορικές ανάγκες του νομού, κατά την εξεταζόμενη εποχή.

***

Κλείνοντας το συνοπτικό αυτό κεφάλαιο για την οικονομική κατάσταση της Μεσσηνίας, κατά το 19° αιώνα-αρχές του 20ού, θα θέλαμε συγκεφαλαιώνοντας να συγκρατήσουμε ότι η οικονομική της ανάπτυξη ήταν συνάρτηση της εύφορης ενδοχώρας της, του «ευγειοτέρου, ευφορωτέρου και τερπνοτέρου τόπου πάσης της Πελοποννήσου»[6], καθώς και της συγκυρίας της ελληνικής οικονομικής και πολιτικής ζωής, αλλά και της ευρωπαϊκής ευρύτερα (παράδειγμα: σταφίδα).Παρατηρούμε δηλαδή ότι ο νομός Μεσσηνίας με την *επαρχία Καλαμάτας*, που ήταν σπουδαίο σηροτροφικό, «βιομηχανικό» και εμπορικό κέντρο, με την *επαρχία Μεσσήνης* και τις επιτυχείς πολυκαλλιέργειές της, με τη σταφιδοφόρο *επαρχία της Τριφυλίας*, με τη φτωχότερη αλλά όχι άγονη *επαρχία της Πυλίας* και τέλος με την ορεινή *επαρχία της Ολυμπίας*, κατάφερε να αναπτύξει μία πλούσια αγροτική και βιοτεχνική- «βιομηχανική» παραγωγή, που οδήγησαν σε μία εξίσου σημαντική εμπορική και οικονομική κίνηση, βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της παιδείας ενός τόπου.

***

---

[1] Πρόκειται για:α) το Πρακτορείο της Ασφαλιστικής Εταιρείας η «Αγκυρα», με πράκτορα τον Π. Στρατηγόπουλο, β) της Ασφαλιστικής Εταιρείας Αρχάγγελος, με πράκτορα τον Φ.Στρούμπο και γ) της Ελληνικής Ατμοπλοϊας, με πράκτορα τον Αριστείδη Πανταζόπουλο. Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1875*, σελ.227

[2] Πρόκειται για το Πρακτορείο της Ελληνικής Ατμοπλοϊας, με πράκτορα τον Ν.Τσικλητήρα. Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1875*, *ο.π.*, σελ.313

[3] Περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τεύχ.7-8, σελ.34 και 102

[4] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897*, *ο.π.*, σελ.30-31

[5] Διονυσίου Βογόπουλου, «Ξεδίπλωμα αναμνήσεων Ντουάνα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ.Α΄, Καλαμάτα 1956, σελ.128

[6] Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, ιστορική, αρχαιολογική και στατιστική της αρχαίας και νέας Ελλάδος*, τόμ.Β΄, εν Αθήναις 1853, σελ.520

2.ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΚΙΝΗΣΗ

Η οικονομική κατάσταση των κατοίκων της Μεσσηνίας, που περιγράψαμε α μέσως πριν, φυσικό ήταν να προσδιορίσει, παράλληλα με τη *δημογραφική* ανάπτυξη του νομού, και την *κοινωνική* του διαστρωμάτωση, αλλά και την *πολιτιστική* του πρό οδο. Την ανάδειξη αυτών των παραμέτρων θα επιχειρήσουμε στη συνέχεια, αρχίζο ντας από την εξέταση της π λ η θ υ σ μ ι α κ ή ς ε ξ έ λ ι ξ η ς του νομού, κατά επαρ χία.

Πίνακας 9

ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΝΟΜΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1839–1910

Χρονολογ.	Επ.Καλαμάτας	Επ.Μεσσήνης	Επ.Τριφυλίας	Επ.Πυλίας	Επ.Ολυμπίας	Σύνολο	Αύξηση πληθυσμού νομού %
1839	14.493	17.165	18.004	12.219	17.723	79.604	
1850	18.743	21.490	21.266	14.795	21.663	99.957	25,57 %
1861	22.751	26.213	25.984	18.706	23.527	117.181	17,23 %
1870	25.029	29.529	29.041	20.946	25.872	130.417	11,29 %
1879	29.733	35.631	35.445	25.505	29.446	155.760	19,43 %
1889	34.226	41.059	44.261	30.707	32.979	183.232	17,64 %
1896	39.872	44.280	50.386	35.175	36.085	205.798	12,31 %
1907	40.911	48.954	51.004	38.126	39.519	218.514	6,18 %

Πηγή:Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912

Οι διακυμάνσεις του πληθυσμού, όπως καταγράφονται στον παραπάνω πίνακα, αποδεικνύουν τις περιόδους οικονομικής ακμής ή ύφεσης του νομού, που συνοδεύονταν από ανάλογες πληθυσμιακές εισροές ή εκροές (εσωτερική και εξωτερική μετανάστευση).Είναι εμφανές ότι ο νομός γνώρισε σημαντική πληθυσμιακή αύξηση μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα γύρω στα 1880, ενώ τη μεγαλύτερη ύφεση στην πρώτη δεκαετία του 1900.

*

Οσον αφορά την κ ο ι ν ω ν ι κ ή δ ι α σ τ ρ ω μ ά τ ω σ η της Μεσσηνίας, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή δεν μπορούσε παρά να ευθυγραμμισθεί με το μέγεθος και το είδος του παραγωγικού πλούτου του νομού. Ο παρακάτω πίνακας απεικονίζει ανάγλυφα τις κοινωνικές μεταλλαγές που συνέβησαν κατά το τελευταίο τέταρ το του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού.

Πίνακας[1] 10

ΑΝΔΡΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ
σύμφωνα με τις Απογραφές του 1 8 7 9 και 1 9 0 7

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1879

Επαρχίε	Αγροτ. Τομέας %	Βιοτεχν. %	Εμπόρ. και % Μεταφορέ	Ελευθέρια Επαγγέλμ. %	Δημόσ. & Δημοτ. Υπάλλ.%	Στρατιωτ. Δυνάμεις %	Κληρικοί %	Οικιακές Εργασίες %
Καλαμάτ	65,49	8,96	12,6	1,76	2,97	---[2]	1,95	6,57
Μεσσήνη	85,91	2,04	5,80	0,83	1,15	---[3]	1,20	3,02
Τριφυλία	91,8	1,93	2,45	1,13	0,87	---	0,57	1,24
Πυλία	90,14	1,77	4,85	0,66	0,85	---	0,35	1,24
Ολυμπία	91,22	3,64	1,95	0,44	0,71	---[4]	0,67	1,33

ΑΠΟΓΡΑΦΗ 1907

Επαρχίε ς	Αγροτ. Τομέας %	Βιοτεχν. %	Εμπόρ. Και Μεταφ.%	Ελευθέρια Επαγγέλμ. %	Δημόσ. & Δημοτ. Υπάλ. %	Στρατιωτ. Δυνάμεις %	Κληρικοί %	Οικιακές Εργασίες %
Καλαμάτ	52,25	19,01	16,36	2,51	2,51	5,39	1,06	1,46
Μεσσήνη	80,54	6,83	7,59	1,66	0,77	0,45	1,00	1,16
Τριφυλία	76,72	11,16	6,92	1,73	1,10	1,05	0,69	0,62
Πυλία	79,45	8,50	7,41	1,55	1,14	0,89	0,75	0,30
Ολυμπία	81,81	10,27	4,10	1,59	0,87	0,41	0,57	0,84

Είναι προφανές ότι η πλειοψηφία του ενεργού ανδρικού πληθυσμού του νομού ήταν «αγροτικός», σε όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε. Εξίσου, όμως, προφανής είναι, όπως σε ολόκληρη την Ελλάδα την ίδια εποχή, η σταθερή άνοδος των «αστικών» κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών, ιδιαίτερα εκείνων που ασχολούνταν με το δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα, δηλαδή με τη βιοτεχνία ή το εμπόριο αντίστοιχα. Η μείωση του ποσοστού των ατόμων που ασχολούνταν με τις «οικιακές εργασίες» δεν μας ξενίζει, γιατί φαίνεται ότι ένα μέρος τους το απορρόφησαν οι τομείς της «βιοτεχνίας» και των «μεταφορών», ή αναζήτησαν καλύτερη διέξοδο μέ - σω της μετανάστευσης στα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής. Επίσης, η πτωτική τάση του ποσοστού των δημοσίων υπαλλήλων, που παρατηρείται στις επαρχίες Καλαμά τας και Μεσσήνης, φαίνεται ότι ακολούθησε την πανελλήνια μείωση του ρυθμού αύξησης των δημοσίων υπαλλήλων, που σημειώθηκε μετά το 1880 (κυρίως επί Τρικούπη)[5].

Αυτές οι κοινωνικές ανακατατάξεις, δηλαδή η άνοδος του αστικού

---

[1] Τα αριθμητικά στοιχεία αυτού του Πίνακα προέρχονται από τον Πίνακα 23 αυτής της εργασίας, σελ 85, όπου αναλυτικά περιγράφεται ο τρόπος υπολογισμού τους

[2] Στην Απογραφή του 1879 αναφέρονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που ήταν στην επαρχία Καλαμάτας δεκαεπτά (17)

[3] Στην Απογραφή του 1879 αναγράφονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που ήταν στην επαρχία Μεσσήνης έξι (6)

[4] Στην επαρχία Ολυμπίας οι «εν αργία στρατιωτικοί» ήταν τρεις (3), όπως προκύπτει από την Απογραφή του 1879

[5] Εφη Αβδελά, *Δημόσιοι Υπάλληλοι γένους θηλυκού*, Ιδρυμα Ερευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990, σελ.64-65

κόσμου, επέφεραν αλλαγές στις κοινωνικές συμπεριφορές και παράλληλα στήριξαν την πολιτιστική πρόοδο του νομού.Πιο συγκεκριμένα, η οικονομική ευμάρεια του ανερχόμενου αστικού στοιχείου άρχισε να γίνεται εμφανής με την ανοικοδόμηση κλασικιστικών (1880-1920) ή εκλεκτικιστικών (1900-1920) κτηρίων, με επιδράσεις από τη δυτική αρχιτεκτονική (Αναγέννηση, μπαρόκ και τις αναβιώσεις τους)[1].Για παράδειγμα αναφέρουμε τις πολυτελείς κατοικίες του Π.Ψάλτη (σημερινό Δημαρχείο), του Γ.Κουτσομητόπουλου (σημερινή Τράπεζα της Ελλάδος), του Π.Κατσαούνη, των Εφεσίων, του Βογόπουλου κ.ά., που αναγέρθηκαν στην πόλη της Καλαμάτας και στην Παραλία της. Εξίσου χαρακτηριστική είναι και η εικόνα αστικού περιβάλλοντος που ανάδιναν τα Φιλιατρά την ίδια εποχή, όπως διαπιστώνουμε διαβάζοντας την καλαματιανή εφημερίδα *Μεσσηνιακή* του έτους 1892: «... Πέριξ της Πλατείας... πλούσιαι οικοδομαί, κατασκευασμέναι επί σχεδίου αρχιτεκτονικού με μαρμαρίνους εξόδους και ρυθμόν χαρίεντα. Βλέπων τις ταύτας νομίζει ότι ευρίσκεται εν Αθήναις...Εν τω μέσω της Πλατείας δεξαμενή μαρμαρόκτιστος, εν η κομψός ορειχάλκινος πίδαξ όμοιος του οποίου δεν υπάρχει εν Αθήναις. Εκομίσθη εκ Παρισίων κατευθείαν...».

Παράλληλα, η υιοθέτηση δυτικότροπων συνηθειών στη συμπεριφορά, τη διασκέδαση και το ντύσιμο συμπλήρωναν την καινούργια όψη που έτειναν να αποκτήσουν οι τοπικές κοινωνίες. Από τα αγαπημένα είδη ψυχαγωγίας ήταν το θέατρο, χωρίς φυσικά να μπορεί να γίνει λόγος για θεατρική υποδομή. Επρόκειτο για ερασιτεχνικές παραστάσεις ή για ιταλο-ελληνικούς μελοδραματικούς θιάσους που περιόδευαν στις επαρχιακές πόλεις. Εύλογα, τη μεγαλύτερη θεατρική κίνηση στο νομό παρουσίαζε η μεσσηνιακή πρωτεύουσα.Την καλαματιανή θεατρική ζωή περιγράφει σε άρθρο του ο δικηγόρος και ποιητής Παναγιώτης Σάλμας: «Από του 1885-1893 περίοδον, μεγάλη παρετηρήθη εν Καλάμαις επίδοσις εις την διδασκαλίαν και παράστασιν θεατρικών έργων, και αποκλειστικώς πατριωτικών τοιούτων, μεταξύ των οποίων το κυριώτερον και πολλάκις παρασταθέν ήτο η «Παραμονή της Ελληνικής Επαναστάσεως» του σοφού καθηγητού και διπλωμάτου Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή..., η «Μαρία Δόξα-Πατρή» του Βερναρδάκη, η «Αλωση του Αρκαδίου», ο «Αθανάσιος Διάκος» και τελευταίον εκ των ερασιτεχνών παιχθέντων δραμάτων, ενθυμούμαι τον «Μέγαν Γαλεότον» του Ισπανού συγγραφέως Ιωσήφ Ετσεγκράη...»[2].Οι θεατρικές αυτές παραστάσεις δίδονταν, αρχικά, στην ισόγειο *αίθουσα Βογοπούλου*, επί της οδού Αριστομένους, εκεί όπου αργότερα στεγάστηκαν διαδοχικά το Καπνοκοπτήριο, το Ταχυδρομείο και το Τηλεγραφείο[3].Μετά το 1885, οι παραστάσεις δίδονταν στην *οικία Παναγιώτη Κατσαούνη*, επί της οδού Αριστομένους, εκεί όπου σήμερα η Εθνική Τράπεζα[4]. Επίσης, στο *καφενείο Πιτσιλή*, που βρισκόταν στη σημερινή πλατεία της 23ης Μαρτί-

---

[1] Γιώργου και Ντονατέλλας Κυριακοπούλου, «Κτίρια και Αρχιτεκτονικές επιρροές», περ. *Ιστορικά* της εφημερίδας *Ελευθεροτυπία*, Καλαμάτα ο αστικός μετασχηματισμός, 6 Σεπτ.2001, σελ.43

[2] Παναγιώτη Γ. Σάλμα, «Πνευματική και Ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938* του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα, σελ.98-100.Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο.Η περίπτωση της Καλαμάτας*, δ.δ., Καλαμάτα 1998, σελ.155-160

[3] Η αίθουσα Βογοπούλου είχε μετασκευασθεί σε θέατρο με σκηνή και σειρά θεωρείων « εξ ων τα πλείστα, αν μη όλα, ήταν αμπονέ, δια να είναι εξησφαλισμένη η λειτουργία του θεάτρου...».Παναγιώτη Γ. Σάλμα, «Πνευματική και Ψυχαγωγική...», ο.π., σελ.99

[4] Για τη θεατρική κίνηση στην Καλαμάτα το 1899 αναφέρει ο καλαματιανός Π.Τσιμπιδάρος: «Χαρακτηριστικόν της οικονομικής ακμής των Καλαμών είνε ότι οι διάφοροι θεατρικοί θίασοι των Αθηνών ήρχοντο και επερνούσαν όλον τον χειμώνα με ικανοποιητικάς εισπράξεις.Ενθυμούμαι ότι εις τα 1899 ο μεγάλος θίασος Παντοπούλου-Μέγγουλα έδωκε μακρά σειράν παραστάσεων εις το ακίνητον Κατσαούνη, όπου μετά ταύτα η Τράπεζα Λθηνών.Μετά δεκαετίαν επέρασαν ολόκληρον χειμώνα εις τας Καλάμας ο θίασος Βεάκη-Γονίδη και ο θίασος Παπαϊωάννου». Π.Τσιμπιδάρου, «Η παληά Καλαμάτα», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, 1956, σελ.444-450

ου[1].Τέλος, στο θερινό θέατρο *«Κήπος της Εδέμ»*, όπου παίχτηκαν με επιτυχία τα πρώτα ελληνικά κωμειδύλλια, όπως «Η τύχη της Μαρούλας» του Κόκκου, «Ο αγαπητικός της βοσκοπούλας» του Κορομηλά, η «Γκόλφω» του Σπ.Περεσιάδη κ.ά., καθώς και «Η Στρίγγλα που έγινε αρνάκι», «Το σπίτι της κούκλας» του Ιψεν κ.ά..Οι δύο τελευταίες παραστάσεις ανέβηκαν από το θίασο Βεντούρα (1908), στον οποίο συμμετείχαν και οι νεαροί τότε ηθοποιοί Αιμίλιος Βεάκης και η σύζυγός του Μαρία[2].

Προς τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα άρχισαν να σημειώνονται κι άλλες αλλαγές, ιδιαίτερα στις προτιμήσεις των αστών όσον αφορά τη μουσική, το χορό και το ντύσιμο. Για παράδειγμα, στην Καλαμάτα, μετά τη δεκαετία του 1870, άρχισε να ακούγεται η ευρωπαϊκή μουσική και να καθιερώνεται το κλειδοκύμβαλο (πιάνο) στα μεγαλοαστικά σπίτια της πόλης (Βράχμαν, Αλβανάκη κ.ά.). Αργότερα, 1894, έκαναν την εμφάνισή τους και τα πρώτα χοροδιδασκαλεία, όπου διδάσκονταν ευρωπαϊκοί χοροί, όπως «πόλκα, πόλκα μαζούρκα, σοτίς, σοτίς μπόστον, βαλς γερμανικόν, βαλς γαλλικόν, καρδίλλιες και τετράχορον»[3].Την ίδια εποχή ήταν εμφανής πια η επικράτηση της ευρωπαϊκής ενδυμασίας και η υποχώρηση της παραδοσιακής φορεσιάς, της φουστανέλας («ελληνορράπτες», ράπτες ευρωπαϊκών ενδυμάτων)[4].

Ταυτόχρονα, στα «αστικά» κέντρα του νομού άρχισαν να εκδηλώνονται αλλά και να υλοποιούνται, από τις δημοτικές αρχές, πρωτοβουλίες εκσυγχρονισμού, κάτι που για τις αγροτικές περιοχές ήταν ακόμη αδιανόητο. Πρέπει να τονίσουμε ότι μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, όλες οι πόλεις[5] του νομού, ακόμη και η μεσσηνιακή πρωτεύουσα[6], παρουσίαζαν την τυπική εικόνα μιας τουρκόπολης (πυκνή δόμηση, στενά

---

[1] Μ.Φερέτου, «Η Κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 στην Καλαμάτα», εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγ.1994, φ.28613, σελ.13

[2] Εφ. *Θάρρος*, 23 Μαίου 1908, φ.2788, σελ.2 & 19 Ιουλ.1908, φ.2834, σελ.1

[3] Μ.Φερέτου, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 στην Καλαμάτα», εφ. *Θάρρος*, 21 Αυγ.1994, φ.28607, σελ.13

[4] Το 1897, στην πόλη της Καλαμάτας αναφέρονται ως «ράπται ευρωπαϊκών ενδυμάτων» οι: Αντ. Μηνιουράκος, Θεοδ.Μιχαλόπουλος, Αλέξ.Μαριόλης, Ιω.Αβραμάκος, Δημ.Μιχαλακέας, Δημ.Βεντήρης, Θωμάς Παπαδόπουλος, Κ.Κατσάνης.Ως «ράπται ελληνικών ενδυμάτων» μόνον τρεις, οι: Αναστ. Κουρτάκης, Απόστ.Σάλμας και Πιέρος Πολυμενάκος. Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897, εκδ.Ιω. Πολυμενάκης, εν Καλάμαις, σελ.46.

[5] Γύρω στα 1870, «η *Μεσσήνη* εξακολουθεί να είναι ένα μεγάλο για την εποχή και εύπορο πόλισμα, αλλά ακάθαρτη, με μικρά σπίτια και πολλές χαμοκέλες (πλίθινα χαμηλά σπιτάκια)...Φωτισμός δημοτικός δεν υπήρχε.Τα σπίτια όλα εφωτίζοντο με μικρά λυχναράκια με λίγο λαδάκι, που το έσταζαν με το «ροί»...» (Θεόδωρος Μ.Τσερπές, *Ιστορία της πόλεως Μεσσήνης*, β΄έκδ., Μεσσήνη 1998, σελ.73)

[6] Το 1894, η εικόνα που παρουσίαζε η Καλαμάτα ήταν: «...Στενότης και ακαθαρσία *δρόμων*, ακανόνιστος διάταξις *οικιών*, έλλειψις ή κακή εφαρμογή του σχεδίου...Εις εν μέρος η οδός έχει κλίσιν εκ Β. προς Ν. π.χ., ενώ άλλη περαιτέρω κλίνει αντιθέτως, η εξ Α. προς τα Δ. Τα δε *πεζοδρόμια* εδώ μεν υψούνται εν υπέρ το έδαφος μέτρον, αλλαχού δε ευρίσκονται υπό την ... επιφάνειαν των οδών...» (Εφ. *Παλιγγενεσία*, 26 Οκτ.194, φ.9304, σελ.1-2.Η πληροφορία αντλείται από άρθρο Μ.Φερέτου, «Η Κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 στην Καλαμάτα», εφ *Θάρρος*, 28 Αυγ.1994, φ.28613, σελ.13).

«Περί δε *φωτισμού* ουδείς λόγος, διότι, πλην δύο οδών, εις ας καταλήγουσιν αι εκ Νησίου και εκ της Παραλίας ερχόμεναι αμαξιτοί, και εις ας ανάπτονται κατ΄αραιά διαστήματα ολίγι στοι φανοί, αι λοιπαί λαβυρινθοειδείς της πόλεως οδοί στερούνται παντός φωτισμού, οι δε δι΄αυτών διερχόμενοι κάτοικοι ανευρίσκουσι τα ίχνη αυτών δια της εξ αυτών αναδιδομένης δυσώδους οσμής». (Χ.Π.Κορύλλος και Στ.Θεοχάρης, *Πεζοπορία από Πατρών εις Καλάμας*.Η πληροφορία αντλείται από άρθρο Ν.Ζερβή, «Η Καλαμάτα πριν 80 ετών», εφ. *Θάρρος*, 1 Οκτ.1967, φ.20880).

«Πόσοι νομίζετε *φανοί* φωτίζουν την νέαν προς την Παραλίαν λεωφόρον κατά την εποχήν ταύτην...; Τέσσαρες μέχρι πέντε καθ΄όλον το διάστημα αυτό!...Εις επίμετρον μάλιστα ο ένας δεν έχει γαζί και μένει αδιόρθωτος και συνεπώς δεν ανάπτεται, ο άλλος δεν έχει γυαλί, και ο τρίτος έχει σπασμένα τα εξωτερικά υέλινα περιθώρια, εισερχμένου συνεπώς του αέρος το φως καλύπτεται εντελώς υπό πυκνής αιθάλης καπνούρας. Νομίζει κανείς ότι ευρίσκεται εις τας εορτάς της νυκτός της Αγίας Βαλπούργης όπου οι κολοφωτιές αναλαμβάνουν να φωτίσουν ολόκληρον το δάσος.Και όμως ο κακόμοιρος αυτός ο

σοκάκια, απουσία ανοιχτών χώρων, μικρά και χαμηλά σπίτια, έλλειψη αποχετευτικού και οδικού δικτύου, υδροδότηση από φρέατα, φωτισμός με λυχνάρια ή λάμπες και φανούς πετρελαίου).Με το πέρασμα των χρόνων η εικόνα αυτή άρχισε να αλλάζει. Για παράδειγμα, στην *Κυπαρισσία*, από τα μέσα ήδη του 1870, υπήρξε μέριμνα για την κατασκευή νέου υδραγωγείου, την τοποθέτηση φανών και τη διάνοιξη αμαξιτής οδού Κυπαρισσίας-Φιλιατρών[1].Τα *Φιλιατρά* «ήρχισαν να λαμβάνουν την όψιν πόλεως και πόλεως ουχί μικράς.Εκτίσθησαν πολλαί και μεγάλαι οικοδομαί συμφώνως τη αρχιτεκτονική, ανηγέρθησαν περικαλλείς ναοί, εφηρμόσθη σχέδιον κανονικόν, ηνοίχθησαν νέοι οδοί, ετακτοποιήθησαν και ευρύνθησαν πολλαί των παλαιών... διωχετεύθη άφθονον και αρίστης ποιότητος πόσιμον ύδωρ...»[2].Στη *Μεσσήνη*, επί της δημαρχίας των αδελφών Καρατζά, δηλαδή μετά το 1870, κατασκευάστηκαν οι υπόνομοι της πόλης, δημιουργήθηκε τακτική υπηρεσία καθαριότητας, δημοτικός φωτισμός και ορίστηκε δημοτικός φανοκόρος, ο οποίος είχε την υποχρέωση να ανεβαίνει με σκάλα, να τα καθαρίζει και να τα ανάβει κάθε απόγευμα για να καίνε όλη τη νύχτα[3] .Στην *Καλαμάτα*, έφθασε η νέα επαναστατική μορφή ενέργειας, ο ηλεκτρισμός, το 1899[4], ενώ λίγα χρόνια αργότερα, το 1905, έκανε το παρθενικό του ταξίδι στην πόλη το πρώτο τραμ[5] και σχεδιάστηκε το πρώτο πολεοδομικό της σχέδιο, που πρόβλεπε την ένωση του κέντρου με την Παραλία. Αυτές και άλλες αλλαγές που επήλθαν σταδιακά στις μεγαλύτερες πληθυσμιακά πόλεις του νομού, αλλά που η λεπτομερής αναφορά τους ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας, ήταν αναπόφευκτες και συμβάδισαν με τις απαιτήσεις των καιρών.

*

Η πολιτιστική κίνηση της Μεσσηνίας αντικατοπτρίζεται στη δραστηριότητα κάποιων ατόμων ή ομάδων αστικής προέλευσης, που σταδιακά, με τις πολιτιστικές παρεμβάσεις τους, συνέβαλαν στη διαμόρφωση της πνευματικής φυσιογνωμίας του νομού. Αν και οι πληροφορίες μας αποτελούν απλώς ερανίσματα σχετικής έρευνας, κρίνουμε σκόπιμη την αναφορά τους. Μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και κυρίως προς τα τέλη του, ιδρύθηκαν στην πρωτεύουσα του νομού, Καλαμάτα, και στις μεγαλύτερες πληθυσμιακά πόλεις του (Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Μεσσήνη, Πύλος) διάφορα εκπολιτιστικά και φιλανθρωπικά κέντρα (Λέσχες, Σύλλογοι), που ήταν χώροι έκφρασης των πνευματικών ανησυχιών της εκκολαπτόμενης αστικής τάξης. Η επιμόρφωση, η εκλαϊκευτική διδασκαλία επιστημονικών θεωριών και η αισθητική καλλιέργεια των κατοίκων ανήκαν στις υποχρεώσεις αυτών των πολιτιστικών και άλλων συλ-

---

Δήμος έχει παχύ κονδύλιον δια τους λαθροβίους αυτούς φωτανάπτας» (Ν.Ζερβή, «Καλαματιανά Ανάλεκτα πριν από 100 χρόνια», εφ. *Θάρρος*, 29 Σεπτ.1996, φ.29.237, σελ.11).
«Μα επί τέλους, κύριε Νομάρχα, κύριε Δήμαρχε, ευσπλαχνισθήτε μας!...τα *πηγάδια* εστείρευσαν, νερό δεν έχομεν, τι θα γίνωμεν;...Σφάλλονται εκείνοι οίτινες χαρακτηρίζουσι το νερό ως λεμονάδα. Βούρκον μάλιστα, αυτόχρημα βούρκον πίνομεν διότι έπαυσε πλέον και ο πρώτος χαρακτηρισμός της λεμονάδας!» (Εφ. *Φαραί*, 15 Αυγ.1899, φ.173).

[1] Σταυρούλα Βερράρου, μεταπτυχιακή εργασία, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ.Πελοπόννησο το 19ο αιώνα, η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871)*, Καλαμάτα, Μάρτιος 1998, σελ.7

[2] Ανωνύμου, *Πραγματεία σύντομος Περί της πρωτευούσης επαρχίας Τριφυλίας*, εν Φιλιατροίς, τύποις Αντ.Α0.Μιχαλακέα, 1892, σελ.8

[3]Θεόδωρος Μ.Τσερπές, *Ιστορία της πόλεως Μεσσήνης*, β΄έκδ., έκδοση Δημοτικής Βιβλιοθήκης Μεσσήνης, Μεσσήνη 1998, σελ.76

[4] Νίκος Σ.Παντελάκης, *Ο εξηλεκτρισμός της Ελλάδας από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1991, σελ.113

[5] Δ.Α.Αλεξόπουλου, «Η ιστορία των τραμ της Καλαμάτας», εφ. *Νέα*, 14 Απρ.1952

λόγων. Προς το σκοπό αυτό οργανώνονταν κοινωφελείς διαλέξεις, χοροεσπερίδες, εκδρομές και ερασιτεχνικές θεατρικές παραστάσεις.

Πιο συγκεκριμένα, κατά τη μελετώμενη εποχή, ιδρύθηκαν εκπολιτιστικές Λέσχες, ιδιαίτερα στην *Καλαμάτα* («Μεσσηνία»,1855, «Δημακόπουλος»,1867, «Φιλαδέλφεια»,1869, «Δαφνών»,1880 κ.ά)[1] και στα *Φιλιατρά* («Πρόοδος» (1899), «Τριφυλιακός Σύλλογος» κ.ά.)[2].Επίσης, διάφοροι Σύλλογοι:

*Μουσικοί (στην *Καλαμάτα*: η Φιλαρμονική Εταιρία «Ορφεύς» το1887, ο «Φιλομούσων Ομιλος» το 1899, η «Μουσική Αδελφότητα» το1905[3], στη *Μεσσήνη*:η «Φιλαρμονική Εταιρία Μεσσήνης» στα τέλη 19ου αι., στα *Φιλιατρά*: η «Φιλαρμονική Εταιρία» το1892)[4].

*Αθλητικοί (στην *Καλαμάτα*:ο «Ποδηλατικός Σύλλογος» το 1894, ο σύλλογος πεζοπόρων ο «Ευκλής», που μετατράπηκε το 1895 στο «Μεσσηνιακό Γυμναστικό Σύλλογο»[5], στη *Μεσσήνη:* ο Γυμναστικός Σύλλογος ο «Αριστομένης» το 1896[6], στην *Πύλο:*ο «Νέστωρ» το 1888[7], στα *Φιλιατρά*: ο «Τριφυλιακός Γυμναστικός Σύλλογος»[8]).

*Φιλανθρωπικοί (στην *Καλαμάτα*:οι γυναικείοι σύλλογοι «Σύλλογος Κυριών και Δεσποινίδων» το1897, και «Φιλόπτωχος Σύλλογος Κυριών» το1910[9]).

*Επαγγελματικοί (στην *Καλαμάτα*: ο «Δικηγορικός Σύλλογος» το 1851[10]).

Η φήμη όλων αυτών των Συλλόγων και Λεσχών από την πλούσια δράση τους, κυρίως εκείνων της Καλαμάτας, δεν άργησε να εξακτινωθεί και πέρα από τα μεσσηνιακά σύνορα. Γιαυτό διαβάζουμε στην αθηναϊκή εφημερίδα «Ακρόπολη», το 1883, ότι «εν Καλάμαις ήρξατο ζωηρά πνευματική κίνησις, δι΄ ην οφείλομεν να συγχαρώμεν την μέχρι τούδε μόνον ως αρειμάνιον πεφημισμένην πόλιν.Και Σύλλογοι δικηγορικοί και παραστάσεις θεατρικαί και Λέσχαι (όχι φυσικά χαρτοπαικτικαί) και μέριμνα περί ανιδρύσεως θεάτρου και δημοσιογραφία αξιοπρεπής και φιλολογικαί εσπερίδες εν μέσω κόσμου αισθανομένου και παθαινομένου...»[11].

Εκφραση πολιτισμού αποτελεί και το ενδιαφέρον της τοπικής κοινωνίας για την επιμόρφωση των λαϊκών τάξεων. Σε μια πρώιμη εποχή,1871, ιδρύθηκε

---

[1] Λεπτομερείς πληροφορίες για τις Λέσχες και τα Σωματεία που λειτούργησαν στην Καλαμάτα αντλού με από τη Συλλογή του Μ.Φερέτου που βρίσκεται στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας.Επίσης, στη δ.δ. της Χαρίκλειας Σκιά-Πανοπούλου, *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο. Η περίπτωση της Καλαμάτας*, Καλαμάτα 1998, σελ.135-138

[2] Χαρ.Παγάνη, «Σύλλογος Φιλοπροόδων Φιλιατρών κύτταρο πολιτιστικής αναπτύξεως στην Τριφυλία», περ. *Πελοποννησιακά*, παρ.18, Αθήναι 1991, σελ.417-429. Μ.Φερέτου, *Μεσσηνιακά 1969-70*, εκδ. «Αριστομένης», Αθήναι 1972, σελ.454

[3] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, δ.δ., *Ανάλυση...*, *ο.π.*, σελ.160-162

[4] ΦΕΚ, αρ.φ.207, 25 Ιουν.1892, σελ.699-701.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου

[5] Ηλία Μπιτσάνη (αδημοσίευτη εργασία), *100 χρόνια Ολυμπιακοί αγώνες και η ιστορία του «Μεσσηνιακού»*, Καλαμάτα, Μάρτ.1996. Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, δ.δ., *Ανάλυση...*, *ο.π.*, σελ.153

[6] ΦΕΚ, αρ.φ.141 Β, 28 Νοεμβρ.1896, σελ.424.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου.Ηλία Μπιτσάνη (αδημοσίευτη εργασία), *Σελίδες από την Ιστορία της Μεσσήνης (Νησίον) μέχρι το 1900*, Καλαμάτα 1996, σελ.105-106

[7] Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 10 Απρ.1888.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου.

[8] Ηλία Μπιτσάνη (αδημοσίευτη εργασία), *100 χρόνια Ολυμπιακοί Αγώνες και η ιστορία του «Μεσσηνιακού»*, Καλαμάτα 1996, σελ.15

[9] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, δ.δ., *Ανάλυση..*, *ο.π.*, σελ.152

[10] Μ.Φερέτου, «Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας και η δράση του», εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, φ.11-18, 20, 22, 27, 28 και 30

[11] Εφ. *Ακρόπολις*, 14 Δεκ.1883, φ.639.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου, φακ.Καλαμάτας Λέσχες

Μαθητές ποδοσφαιρίσεως Καλαμάτας, 1910

η Σχολή Απόρων Παίδων, στην πόλη της Καλαμάτας[1], ως Παραρτήμα τος του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» της Αθήνας. Για την οικονομική ενίσχυση αυτής της προσπάθειας οργανώνονταν ποικίλες φιλανθρωπικές εκδηλώσεις, στις οποίες καθοριστική ήταν η συμμετοχή και συμβολή όλων των τοπικών παραγόντων, ακόμη και των μαθητών της πόλης[2].Προς την ίδια κατεύθυνση φαίνεται ότι λειτούρ - γησαν και τα Σωματεία «Αδελφότης» (1882)[3] και «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος» (1884)[4], αφού απέβλεπαν πέραν της «υλικής» και στην «ηθικήν ωφέλειαν του λαού και ιδίως της εργατικής τάξεως...δια της συστάσεως σχολείων εσπερινών, εν οις να διδάσκονται μετά την εργασίαν γραφήν και ανάγνωσιν».

Ως δείκτης πνευματικής ανόδου μπορούν να θεωρηθούν και οι προσπάθειες που καταβλήθηκαν για την ίδρυση Λαϊκής Βιβλιοθήκης, οι οποίες άρχισαν να εκδηλώνονται στην πόλη της Καλαμάτας από τις αρχές της δεκαετίας του 1890 (ίδρυ- ση «Φιλαναγνωστικού Συλλόγου» (1893), «Λαϊκής Εταιρείας» (1901), «Εταιρείας της εν Καλάμαις Λαϊκής Σχολής» (1901))[5].Τελικά, οι προσπάθειες αυτές ευοδώθη- καν μερικές δεκαετίες αργότερα. Μέχρι τότε, αξιόλογη Βιβλιοθήκη διέθετε το Γυμνά- σιο της Καλαμάτας, η οποία στη συνέχεια αποτέλεσε τον πυρήνα της σημερινής Λαϊ- κής Βιβλιοθήκης της πόλης, που λειτουργεί από το 1933[6].

Εκεί, πάντως, όπου αντικατοπτρίζεται έντονα η πνευματική άνθηση του νομού είναι στην έκδοση των εντύπων, και μάλιστα των ημερήσιων και περιοδικών ε- φημερίδων. Οι εφημερίδες της εποχής έπαιζαν το ρόλο του «Οδηγού», της «Τρο- φού» και της «πνευματικής κυψέλης»[7].Ηταν συνήθως βραχύβιας κυκλοφορίας και συχνά προσωπικά όργανα των εκδοτών με το πολιτικό ή ταξικό κοινό τους. Ηταν ποι- κίλου περιεχομένου, με ειδήσεις, κρίσεις, παρατηρήσεις, δικαστικές αποφάσεις, πλει- στηριασμούς, διαφημιστικές καταχωρήσεις, οικονομικές ανακοινώσεις, κοινωνικά σχόλια, παράπονα κ.ά. Πιο συγκεκριμένα, κυκλοφόρησαν οι παρακάτω εφημερίδες στο νομό:

α)Εφημερίδες Καλαμάτας: «Μεσσηνία» (1856, 1878), «Δίκαιον» (1859), «Πελοπόννησος» (1860-1874), «Καθήκον» (1866), «Αριστόδημος» (1870-1876, 1878-1879), «Εξέτασις» (1870-1872), «Σάλπιγξ» (1875-1876), «Καλάμαι» (1876- 1877, 1903)), «Τάξις» (1876 -1880), «Δήμος» (1876), «Νέδων» (1880), «Μεσσηνια- κός Τύπος» (1883-1886), «Αριστομένης» (1884), «Εφημερίς των Καλαμών» (1892), «Λαϊκή» (1893-1895), «Πρόοδος» (1893), «Ευνομία» (1894-1900), «Καλαματιανή» (1895), «Φαραί» (1895-1900), «Πρόνοια» (1896-1899), «Καθημερινή» (1899), «Θάρ ρος» (1899 έως σήμερα), «Φως» (1900), «Αλήθεια» (1901), «Λαός» (1905), «Σημαί- α» (1906 έως σήμερα), «Ταχυδρόμος Καλαμών» (1908), «Φρουρός» (1908), «Νέος Ταχυδρόμος» (1910-1913) κ.ά.[8].

---

[1] Εφ. *Θάρρος*, 5 Ιουν.1994, φ.28542, σελ.14

[2] «Ομιλος φιλομούσων μαθητών των ανωτέρων Γυμνασιακών τάξεων» έπαιξε το 1896 το «ωραίον δρά μα του αειμνήστου εθνικού μας ποιητού Σ.Ν.Βασιλειάδου, Οι Καλέργαι, υπέρ της ανακαινισθείσης Σχολής των Απόρων Παίδων».εφ. «Φαραί», 21 Ιαν.1896, φ.33. «Την παρελθούσαν Κυριακήν εδόθη εν τω θεάτρω ευεγερτική παράστασις υπέρ της Σχολής Απόρων Παίδων, καθ΄ην εισεπράχθησαν 164,50 δρχ.». Εφ. *Ιθώμη*, 7 Νοεμβρ.1875, φ.150.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου.

[3] Εφ. *Πρωϊα*, 10 Μαρτίου 1882, φ.501, σελ.3.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου

[4] Μ.Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», στο *Μεσσηνιακό Ημε - ρολόγιο* του Διον.Βογόπουλου, Αθήνα 1951, σελ.125-136

[5] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, δ.δ., *Ανάλυση...*, *ο.π.*, σελ.142-143

[6] Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμάτας, Χρονικό 1933-1973, Καλαμάτα 1973, σελ.5

[7] Περ. *Φιλιατρά*, έτος 11°, τεύχ.41, Απρ.1967, σελ.7

[8] Περισσότερες λεπτομέρειες για τις καλαματιανές εφημερίδες βρίσκονται στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσ- σηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου, φακ.Καλαμάτας εφημερίδες. Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, δ.δ., *Α* -

Αρ. Εισ. 4320
ΕΥΝΟΜΙΑ
ΚΕ 4.

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΙΩΑΝ. ΠΟΛΥΜΕΝΑΚΗΣ

ΕΝ ΚΑΛΑΜΑΙΣ
1897

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ
ΤΩΝ
"ΚΑΛΑΜΩΝ,,
ΕΤΟΥΣ
1900

ΕΚΔΟΤΗΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΛΥΜΕΝΑΚΗΣ

ΚΕ
ΟΙΕ

ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΗΣ «ΕΥΝΟΜΙΑΣ»
ΙΩΑΝ. ΠΟΛΥΜΕΝΑΚΗ
1900

4321

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΣ
1902
ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕΣΣΗΝΙΩΝ ΛΟΓΙΩΝ

ΕΓΓΛΩΤΤΟΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑ
ΤΟΥ ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ
ΥΠΟ
ΙΩΑΝ. ΧΑΡ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ

ΕΘΝΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΚΑΛΑΜΩΝ

ΕΝ ΚΑΛΑΜΑΙΣ ΤΗ 1 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1902
ΕΚ ΤΟΥ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ ΤΟΥ [illegible]

ΡΙΓΑΤΟΥ Ν. ΚΤΕΝΑΒΕΑ
ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΟΥ

ΜΕΣΣΗΝΙΑΚΗ
ΕΠΕΤΗΡΙΣ
1908

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΚ ΤΩΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ
"ΑΥΓΗΣ ΑΘΗΝΩΝ,, ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

Εφημερίδες

Περιοδικό

Το καλαματιανό φιλολογικό-κοινωνικό περιοδικό «Ωρίων», όπου φαίνεται η πολιτιστική παρέμβαση καθηγητών του Γυμνασίου.

β)Εφημερίδες Φιλιατρών: «Εράνη» (1882)[1], «Τριφυλία» (1895)[2], «Πρό - οδος» (1893-1897, 1910-1914)[3], «Ηχώ της Εράνης» (1891)[4], ο «Καθρέπτης»(1902)[5].

γ)Εφημερίδες Κυπαρισσίας: «Κυπαρισσία» (1880)[6], «Κυψέλη» (1902)[7], «Ημέρα» (1909)[8].
δ)Εφημερίδες Μεσσήνης: «Πάμισος» (1872), «Δήμος» (1880), «Μεσσηνιακός Αστήρ» (1898)[9].

Μικρότερη, σε ποσότητα τυλάχιστον, ήταν κατά την ίδια περίοδο, η κυκλοφορία Περιοδικών και Ημερολογίων στο νομό.Τα πιο γνωστά απ΄αυτά ήταν το μηνιαίο περιοδικό σύγγραμα «Κυψέλη» (1880) του Ιω.Π.Παρασκευόπουλου, το φιλολογικό-κοινωνικό περιοδικό «Ωρίων» (1901-1902) του Π.Σάλμα και το υγειονολογικό-κοινωνιολογικό περιοδικό «Αλεξανδράκειον» (1906) του Θ. Αναστασιάδη στην Καλαμάτα. Επίσης, τα Ημερολόγια που κυκλοφόρησαν στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, όπως το «Ημερολόγιον της Μεσσηνίας» (1880)[10], το «Ημερολόγιον της Ευνομίας έτους 1897», το «Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900», η «Μεσσηνιακή Επετηρίς 1902», η «Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908»[11]κ.ά..Στην πόλη της Μεσσήνης τυπώθηκε το 1898, στο τυπογραφείο του Ι.Χ. Μιχαλακέα, το «Ημερολόγιον Μεσσηνιακού Αστέρος»[12].

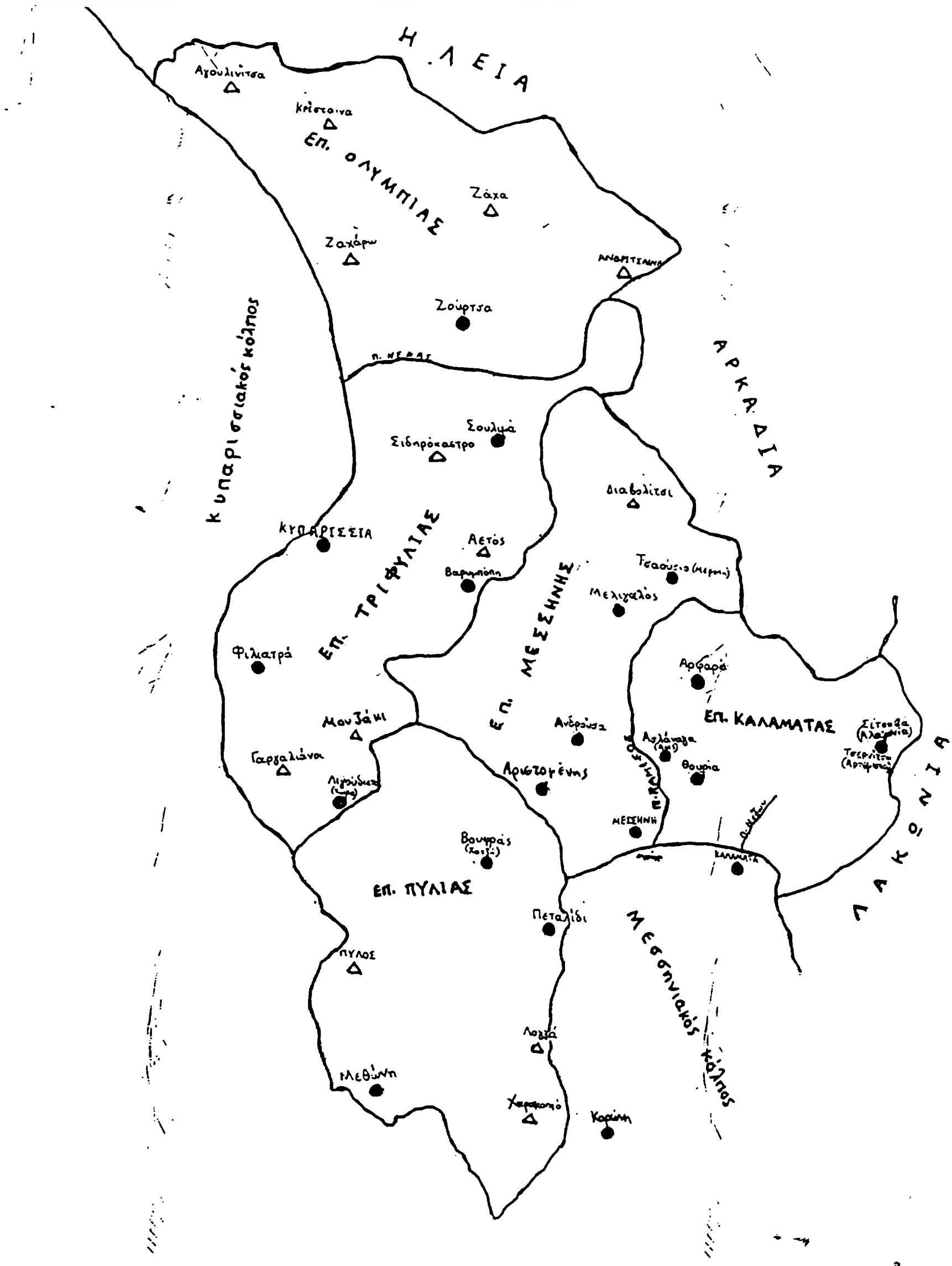
***

Συνοψίζοντας, διαπιστώνουμε ότι κατά το 19ο αιώνα οι αλλαγές στην κοινωνική ζωή των μεσσηνίων και η πολιτιστική τους πρόοδος, με δυο λόγια ο αστικός μετασχηματισμός του νομού, συντελέστηκε με αργούς σχετικά ρυθμούς, ακολουθώ - ντας πορεία παράλληλη με την ανάπτυξη των μεσσηνιακών πόλεων-λιμανιών και του εμπορίου. Η όποια κοινωνική ζωτικότητα και πνευματική κίνηση προήλθε από την ιδιωτική πρωτοβουλία, ιδιαίτερα από τους κόλπους του αστικού κόσμου.Ο ρόλος της δημοτικής αρχής στην πολιτιστική δημιουργία ήταν σχεδόν ανύπαρκτος.Τα πρώτα ουσιαστικά σημάδια πνευματικής ανόδου άρχισαν να παρουσιάζονται μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, οπότε ιδρύθηκαν το πρώτο Ελληνικό σχολείο (1835) και Γυμνάσιο (1861) του νομού και έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτοι επιστήμονες (καθηγητές, γιατροί, δικηγόροι κ.ά.), οι οποίοι μαζί με κάποιους μεγαλέμπορους προσπάθησαν να κατευθύνουν την πολιτιστική ζωή του τόπου μέσω του τύπου, των εθελοντικών συλ - λόγων και σωματείων.Επιτάχυνση των ρυθμών πολιτιστικής ανάπτυξης σημειώθηκε

νάλυση..., ο.π., σελ.358-360.Πολλά φύλλα των παραπάνω εφημερίδων διασώζονται στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας.
[1] Εφ. *Εράνη*, 29 Μαίου 1883, φ.41 & 5 Ιουν.1883, φ.42 & 19 Ιουν.1883, φ.43
[2] Εφ. *Φαρκί*, 30 Ιουλ.1895, φ.9, σελ.2, όπου αναφέρεται ότι «Ηρξατο εκδιδομένη εν Φιλιατροίς εφη - μερίδα με τον τίτλο «Τριφυλία».
[3] Περ. *Φιλιατρά*, έτος 11ο, τεύχ.41, Απρ.1967, σελ.4-7
[4] Εφ. *Φιλιατρινές Ωρες*, Δεκ.1999, έτος 3ο, φ.32
[5] Εφ. *Φιλιατρινές Ωρες*, έτος 3ο, Δεκ.1999, φ.32, σελ.3
[6] Εφ. *Πρωϊα*, 8 Μαρτ.1880, φ.364.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου
[7] ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, όπου διασώζεται το φύλλο 35 της 10ης Ιαν.1902, έτους Α΄ της εφημερίδας *Κυψέλη*.
[8] ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, ΑΒΕ:102, φακ.351, όπου διασώζεται το φύλλο 48 της 2ας Αυγ.1909
[9] Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου
[10] Εφ. *Πρωϊα*, 12 Δεκ.1879, σελ.8 Α.Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου
[11] Τα έντυπα αυτά διασώζονται στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας.
[12]Η πληροφορία αντλείται από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ.Φερέτου, φακ.Μεσσήνη

προς τα τέλη του 19ου αιώνα, και μάλιστα οι ρυθμοί αυτοί υπήρξαν πιο γρήγοροι στις πόλεις εκείνες του νομού που εμφάνισαν και το μεγαλύτερο βαθμό αστικοποίησης, δηλαδή στην *Καλαμάτα*, που ήταν και η πρωτεύουσα του νομού, και στην πόλη των *Φιλιατρών* της σταφιδοφόρου επαρχίας της Τριφυλίας.

***

Χάρτης: Μεσσηνία: Το Σχολικό Δίκτυο Μέσης Εκπαίδευσης

- ● Σχολεία Μέσης Εκπ/σης, που χρησιμοποιήθηκαν τα Αρχεία τους.
- Δ Τα υπόλοιπα Σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης του νομού, που δε χρησιμοποιήθηκαν τα Αρχεία τους

ΤΡΙΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ 1833 – 1910

Ι) Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΑΓΟΡΙΩΝ

1. Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσσηνία[1]

Η Εκπαίδευση στη Μεσσηνία, την ώρα που ιδρύθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος, βρισκόταν σε εμβρυακή κατάσταση, παρά την αναγεννητική προσπάθεια που είχε σημειωθεί κατά την Καποδιστριακή περίοδο.Πράγματι, οι όποιες πνευματικές εστίες φώτισαν τους σημαντικότερους οικισμούς της Μεσσηνίας, κατά την περίοδο 1828-1832[2], έσβησαν γρήγορα, λόγω της οικονομικής δυσπραγίας του κράτους, της ανασφάλειας, της απουσίας πλήρους διοικητικής οργάνωσης και γενικότερα της αναρχίας που ακολούθησε τη δολοφονία του Καποδίστρια.

Η Αντιβασιλεία, αναδιαρθρώνοντας το εκπαιδευτικό σύστημα, θεμελίωσε αμέσως και το σχολικό δίκτυο της Μέσης Εκπαίδευσης.Τότε, ιδρύθηκε και στη Μεσσηνία το πρώτο Μέσο σχολείο. Ειδικότερα, στην Καλαμάτα, το 1835, με το διάταγμα της 25ης Μαρτίου, συστάθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο της πόλης και του νομού.Ηταν μάλιστα ένα από τα 10 που ιδρύθηκαν τη χρονιά εκείνη σε ολόκληρη τη χώρα[3].Εκτοτε και μέχρι το 1910, στις πόλεις και κωμοπόλεις του νομού ιδρύθηκε και λειτούργησε ένας σχετικά επαρκής αριθμός Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων, αναπτύχθηκε

---

[1] Αναλυτική παρουσίαση όλων των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων, που ιδρύθηκαν στη Μεσσηνία από το 1833 μέχρι το 1910, με όσες πληροφορίες σταχυολογήσαμε κατά τη διάρκεια της έρευνάς μας για τη σύσταση και λειτουργία τους, γίνεται στο Παράρτημα Ι αυτής της εργασίας.

[2] Σχετικά επιτυχείς προσπάθειες λειτουργίας στοιχειώδους εκπαίδευσης (ίδρυση Αλληλοδιδακτικών σχολείων), κατά την Καποδιστριακή περίοδο, σημειώθηκαν στη Μικρομάνη, στην Αρκαδία (Κυπαρισσία), στην Καλαμάτα, στο Νησί (Μεσσήνη), στην Κορώνη, στη Μεθώνη και στο Νεόκαστρο (Πύλο) – Εστίες Ανώτερης – Μέσης Εκπαίδευσης (ίδρυση Ελληνικών σχολείων) σημειώθηκαν στην Καλαμάτα, στο Νησί (Μεσσήνη) και στην Κορώνη.Ελένη Δ.Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832*, Γραφικαί Τέχναι Χ.Παπούλια & Σία Ο.Ε., εν Αθήναις 1970, σελ.152

[3] Οι δέκα πόλεις στις οποίες συστάθηκαν Ελληνικά σχολεία ήταν: Τρίπολη, Σπάρτη, Πάτρα, Μεσολόγγι, Αμφισσα, Λαμία, Χαλκίδα, Υδρα, Τήνος και Καλαμάτα.Διδακτήρια για τα σχολεία αυτά υποχρεούνταν να προσφέρουν οι Κοινότητες της έδρας του εκπαιδευτηρίου και όπου δεν υπήρχαν διαθέσιμες οικοδομές το ενοίκιο για το σχολικό έτος 1835-36 θα πληρωνόταν από το Εκκλησιαστικό Ταμείο.Στέφανος Μ.Φίλος, *Το Χρονικό ενός Θεσμού, Διοίκηση και εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982*,εκδ. «Βιβλία για όλους», Αθήνα 1984, σελ.24

δηλαδή ένα δίκτυο δημόσιων σχολείων μέσης βαθμίδας, που εντάχθηκε ευρύτερα στο ελληνικό σχολικό δίκτυο Μέσης Εκπαίδευσης και συνέβαλε στην οικοδόμησή του. Ο παρακάτω Πίνακας (1) μας δείχνει το ρυθμό ίδρυσης δημόσιων σχολείων μέ -

σης βαθμίδας στη Μεσσηνία, κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, σε σχέση με τον πληθυσμό του νομού.

Πίνακας 11

ΙΔΡΥΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΣΕ ΣΧΕΣΗ ΜΕ ΤΟΝ ΠΛΗΘΥΣΜΟ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ

Χρον.Περίοδο	Πληθυσμός Μεσσηνίας	Αριθμός Ελλην.σχολ.	1 Ελλην.σχολ. ανά... κατ.	Αριθμός Γυμνασίων	1 Γυμνάσιο ανά ... κατ.
1835	69737	1	1 ανά 69737 κατ		
1849	97575	4	1 ανά 24394 κατ		
1854	100.839	6	1 ανά 16807 κατ		
1869	130.417	11	1 ανά 13042 κατ	1	1 ανά 130417
1887	183.232	20[1]	1 ανά 9162 κατ	2	1 ανά 91616
1899	205.798	22	1 ανά 9354 κατ	5	1 ανά 41160 κα
1907	218.514[2]	30	1 ανά 7.284 κατ	4	1 ανά 54629 κα
1910	218.514	32	1 ανά 6.829 κατ	4	1 ανά 54629 κα

Πηγές: 1.Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Δεκ.1968, φ.210, σελ.3.Γίνεται παραπομπή στο ΦΕΚ 1849, σελ. 273

2.*Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854* του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Π.Αργυρόπουλου, εν Αθήναις 1855

3.Υπουργείων Παιδείας και Θρησκευμάτων, *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870*

4.Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887*, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», εσλ.126-131

5.Χ.Μακρίδης, *ο.π.*, έτος 1899, σελ.186-187

6.*Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908*

7.*Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911*

8.Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994, σελ.335

Από τη μελέτη του παραπάνω Πίνακα προκύπτει ότι από το 1835 μέχρι το 1910 ο αριθμός των Ελληνικών σχολείων που αντιστοιχούσε επί του συνολικού πληθυσμού του νομού δεκαπλασιάστηκε (το 1835 αναλογούσε 1 ελληνικό σχολείο ανά 69.737 κατοίκους, ενώ το 1910 1 ελληνικό σχολείο ανά 6.829 κατοίκους). Επίσης,κατά την ίδια χρονική περίοδο ο αριθμός των Γυμνασίων επί των κατοίκων σχεδόν τριπλασιάστηκε (το 1869 η αναλογία ήταν 1 προς 130.417, ενώ το 1910 είχε φθάσει στο 1 προς 54.629).Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι στα ίδια χρονικά πλαίσια, συγκεκριμένα το έτος 1890, σε πανελλήνια κλίμακα, αναλογούσε 1 Γυμνάσιο επί 60.756 κατοίκων, όπως προκύπτει από τον «Πανελλήνιο Σύντροφο» του έτους αυτού[3].

[1] Στον αριθμό 20 δε συνυπολογίζονται τα Ελληνικά σχολεία της Ζούρτσας, της Αγουλινίτσας και της Ζαχάρως της επαρχίας Ολυμπίας, τα οποία είχαν ιδρυθεί, αλλά τη χρονιά εκείνη «αργούσαν», όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη του έτους 1887, σελ.126-131

[2] Επισημαίνουμε ότι από το 1899 μέχρι το 1909 ο νομός είχε διαιρεθεί σε δύο μικρότερους, το νομό Μεσσηνίας με 127.991 κατοίκους και το νομό Τριφυλίας με 90.523 κατοίκους.

[3] Την ίδια χρονιά, 1890, στη Γαλλία υπήρχαν 958 Γυμνάσια και αναλογούσε 1 Γυμνάσιο επί 40.000 κατοίκων.Στο Βέλγιο λειτουργούσαν κολλέγια και Γυμνάσια συνολικά 124 αρένων και 40 θηλέων και η αναλογία ήταν 1 Γυμνάσιο επί 36.580 κατοίκων.Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής υπήρχαν 361 κολλέγια ή Γυμνάσια, δηλαδή 1 Γυμνάσιο επί 173.000 κατοίκων.Στη Σαξωνία υπήρχαν το 1887 70 Γυμνάσια και άλλα μέσης εκπαίδευσης σχολεία, δηλαδή 1 Γυμνάσιο επί 45.428 κατοίκων.Η Πορτογαλία είχε 22 Γυμνάσια, ήτοι 1 Γυμνάσιο επί 213.636 κατοίκων.Η Ιταλία είχε το 1886 Γυμνάσια και Λύκεια 1051, αναλογούσαν δηλαδή 1 Γυμνάσιο επί 2500 κατοίκων.Τέλος, η Ρουμανία είχε το 1883 συνολικά 54 Γυμνάσια, δηλαδή 1 γυμνάσιο επί 100.000 κατοίκων. Πανελλήνιος

Αναλυτικότερα, το ρυθμό ίδρυσης Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων, ανά δεκαετία, στις πέντε επαρχίες του νομού Μεσσηνίας, μας δίνει ο παρακάτω Πίνακας.

Πίνακας 12

ΙΔΡΥΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ

Επαρχίες	Αριθμός Ελλην.σχ 1835-40	Αριθμός Ελλην.σχ 1841-50	Αριθμός Ελλην.σχ 1851-60	Αριθμός Ελλην.σχ 1861-70	Αριθμός Ελλην.σχ 1871-80	Αριθμός Ελλην.σχ 1881-90	Αριθμός Ελλην.σχ 1891-00	Αριθμός Ελλην.σχ 1901-10	Σύνολο Ελληνικ Σχολ.
Καλαμάτας	1 Καλαμάτας[1]		2 Θουρία Σίτσοβα[2]			2 Καλαμάτα Ασλάνια	1 Αρφαρά	1 Καλαμάτα	7
Μεσσήνης		1 Νησί	1 Ανδρούσα		1 Μελιγαλά	1 Διαβολίτσι	1 Μεσσήν	2 Τσαούσι Αριστομένης	7
Ολυμπίας			1 Ανδρίτσαινα	2 Ζαχάρω Αγουλινίτσα		2 Ζούρτσ Κρέσταινα		1 Ζάχα	6
Πυλίας		1 Κορώνη	1 Πύλος	1 Μεθώνη		1 Πεταλίδι	1 Βουφράδα	2 Λογγά Χαρακοπιό	7
Τριφυλίας		1 Κυπ/σία	1 Φίλιατρά	1 Γαργαλιάνοι	1 Λιγούδιστα	4 Αετός Σουλιμά Σιδηρόκαστρο Βαρυμπόπη	1 Μουζάκι		9

ΙΔΡΥΣΗ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΑΝΑ ΔΕΚΑΕΤΙΑ

Επαρχίες	Αριθμός Γυμνασίων 1861-1870	Αριθμός Γυμνασίων 1881-1890	Αριθμός Γυμνασίων 1891-1900	Σύνολο Γυμνασίων
Καλαμάτας	1 Καλαμάτα			1
Μεσσήνης		1 Μεσσήνη		1
Ολυμπίας		1 Ανδρίτσαινα		1
Τριφυλίας		1 Φιλιατρά	1 Κυπαρισσία[3]	2

Πηγές:[4]

Η ανάγνωση του παραπάνω Πίνακα μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι τον περασμένο αιώνα μέχρι το 1910 η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία ήταν, κατά ποσόν τουλάχιστον αν μη και κατά ποιόν, σχετικά καλά οργανωμένη, με 36 Ελληνι-

---

Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891*, έτος Β΄, εν Αθήναις, εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β.Γαβριηλίδου 1890, σελ.587-588

[1] Σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908, το 1836 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα και Β΄Ελληνικό σχολείο, όμως τελικά δεν το συμπεριλαμβάνουμε στη δεκαετία του 1830, γιατί η έρευνά μας έδειξε ότι το Β΄Ελληνικό σχολείο τουλάχιστον μέχρι το 1860 δεν είχε λειτουργήσει.Βλέπε και *Παράρτημα Ι* αυτής της εργασίας.

[2] Η έδρα του Ελληνικού σχολείου ήταν άλλοτε στη Σίτσοβα και άλλοτε στην Τσερνίτσα

[3] Το Γυμνάσιο Κυπαρισσίας συστάθηκε το 1882, όμως λειτούργησε το 1891.Βλέπε *Παράρτημα Ι* αυτής της εργασίας.

[4] Βλέπε *Παράρτημα Ι* αυτής της εργασίας

κά σχολεία και 5 Γυμνάσια, σε σύγκριση με άλλους νομούς της χώρας. Συγκεκριμένα, το 1878-79, σύμφωνα με τον Κ. Τσουκαλά, η Μεσσηνία κατείχε την τέταρτη θέση – 15 Ελληνικά σχολεία – από άποψη αριθμού Ελληνικών σχολείων, με τάτις Κυκλάδες (23 ελληνικά σχολεία), την Αρκαδία (20), την Αχαΐα και την Αττική (16)[1].Το 1899 η Μεσσηνία είχε 22 Ελληνικά σχολεία σε σύνολο 243, που λειτουργούσαν σε ολόκληρη τη χώρα, ποσοστό 9,05%, και 5 Γυμνάσια σε σύνολο 40 Γυμνασίων[2], ποσοστό 12,5%.Το 1910 ο νομός είχε φθάσει στην πρώτη θέση, από άποψη αριθμού Ελληνικών σχολείων, με 32 Ελληνικά σχολεία, σε σύνολο 282, που λειτουργούσαν τότε (275 τριτάξια, 5 διτάξια και 2 μονοτάξια), σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911.Παρουσιάζεται δηλαδή η Μεσσηνία από τους πλέον ευνοημένους νομούς σε επίπεδο πυκνότητας του σχολικού δικτύου.

Η οικοδόμηση του σχολικού δικτύου Μέσης Εκπαίδευσης στο νομό ξεκίνησε από την επαρχία Καλαμάτας. Εκεί, από το 1835 μέχρι το 1910, ιδρύθηκαν 7 Ελληνικά σχολεία πλήρη, διτάξια ή μονοτάξια: τρία στην Καλαμάτα, ένα στη Θουρία, ένα στην Τσερνίτσα ή στη Σίτσοβα – η έδρα του σχολείου άλλαζε – ένα στ΄Ασλάναγα και ένα στ΄Αρφαρά, δηλαδή όλα στις έδρες των πέντε δήμων της, Καλαμάτας, Θουρίας, Αλαγονίας, Αριος και Αμφείας αντίστοιχα.Επίσης, στη συγκεκριμένη επαρχία και στην πρωτεύουσα του νομού, ιδρύθηκε το 1861 το πρώτο Γυμνάσιο της Μεσσηνίας, σε μια εποχή όπου τα δημόσια Γυμνάσια της χώρας δεν άγγιζαν τα 10, αν λάβουμε υπόψη μας ότι το 1855-56 στην Εκθεση που είχε υποβάλει ο Υπουργός Χ.Χριστόπουλος «Προς την Α.Μ. τον Βασιλέα περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1855-1856» τα δημόσια Γυμνάσια ήταν μόλις 7[3].Μέχρι το 1861 οι απόφοιτοι των Σχολαρχείων της Μεσσηνίας «αποδημούσαν» σε Γυμνάσια άλλων νομών, κυρίως στο Γυμνάσιο της Τρίπολης, που είχε συσταθεί από το 1846[4], γιαυτό διαβάζουμε στον τύπο της εποχής ότι «και η εν Τριπόλει αξιόλογος εφημερίς Αρκαδία αναφέρει ότι τόσον πλήθος μαθητών Μεσσηνίων εσυσσωρεύθη εις το εκείθεν Γυμνάσιον ώστε ούτε η οικία δεν τους χωρεί και προτείνει την σύστασιν Γυμνασίου εν Καλάμαις»[5]

Στην επαρχία της Μεσσήνης, όπως φαίνεται στον παραπάνω Πίνακα, το πρώτο Ελληνικό σχολείο ιδρύθηκε το 1846 στη διοικητική της πρωτεύουσα, το Νησί. Συνολικά λειτούργησαν 7 Ελληνικά σχολεία, 2 στο δήμο Παμίσου (έδρα: Μεσσήνη), 2 στον εύφορο δήμο της Οιχαλίας (έδρες:Μελιγαλάς και Τσαούσιο, σημερινή Μερόπη), ένα στο δήμο Ανδανίας (έδρα :Διαβολίτσι), ένα στο δήμο Αριστομένους (έδρα :Αριστομένης) και ένα στο δήμο Εύας (έδρα:Ανδρούσα).Η μόνη πρωτεύουσα που δεν είχε ελληνικό σχολείο ήταν του δήμου Ιθώμης.Το δημοσυντήρητο Γυμνάσιο της επαρχίας ιδρύθηκε το 1890 και ήταν το τέταρτο στο νομό, κατά σειρά λειτουργίας, μετά τα Γυμνάσια της Καλαμάτας, των Φιλιατρών και της Ανδρίτσαινας.

Στην επαρχία της Ολυμπίας λειτούργησαν τη συγκεκριμένη περίοδο 6 Ελληνικά σχολεία, από ένα στην έδρα κάθε δήμου της, δηλαδή στην Ανδρίτσαινα, στη Ζάχα, στη Ζαχάρω, στην Αγουλινίτσα, στα Κρέσταινα και στη Ζούρτσα, έδρες των δήμων Ανδριτσαίνης, Αλιφείρας, Αρήνης, Βώλακος, Σκιλλούντος και Φυγαλίας αντίστοιχα.Το Γυμνάσιό της λειτούργησε από το 1889, με έδρα την Ανδρίτσαινα και ήταν το τρίτο στο νομό, μετά τα Γυμνάσια της Καλαμάτας και των Φιλιατρών.

Στην επαρχία Πυλίας η Μέση Εκπαίδευση άρχισε να οικοδομείται σχετι-

---

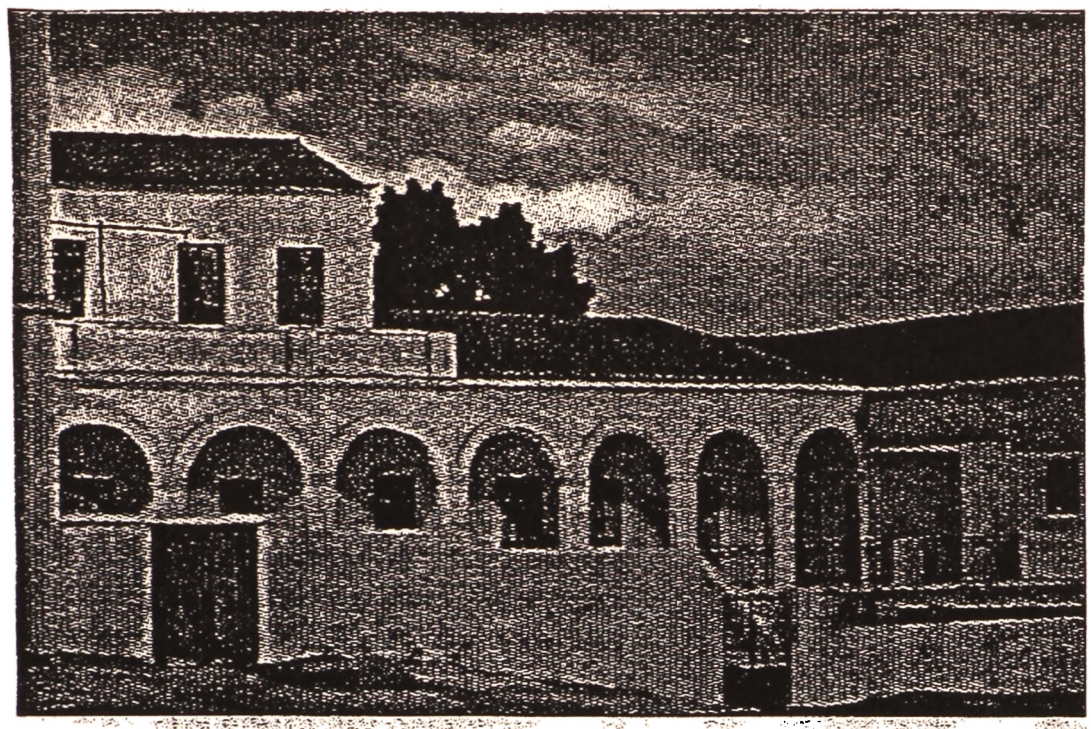
[1] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα 1830-1922*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, στ΄έκδ., σελ.417

[2] Χ.Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1899*, σελ.186-187.

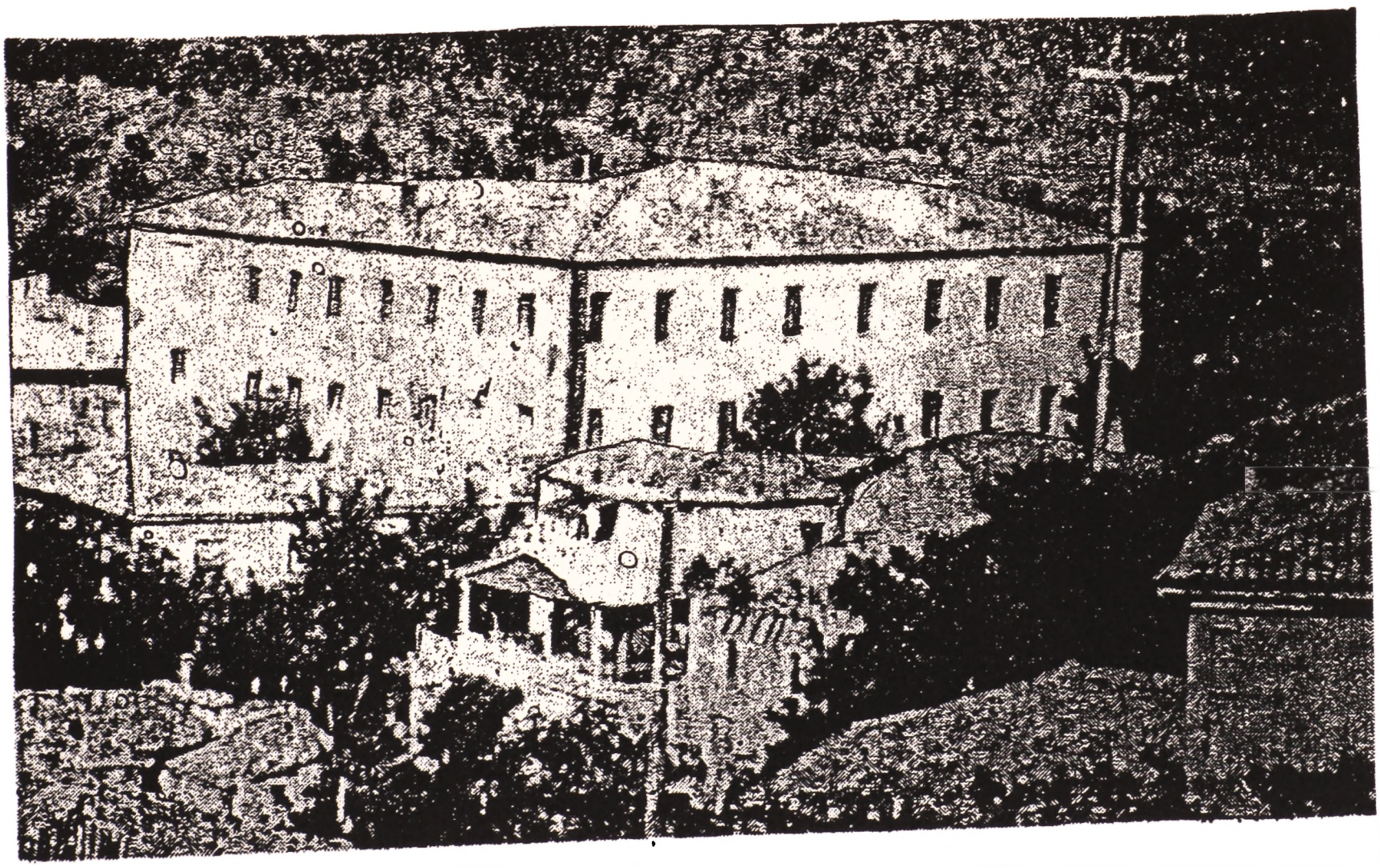
[3] *Εφημερίς της Κυβερνήσεως*, αρ.φ.8, Αθήναι 3 Απριλ.1857, σελ.14-24

[4] *Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908*

[5] Εφ. *Πελοπόννησος*, 4 Σεπτ.1861, φ.59

▲ *Το πρώτο Γυμνάσιο της Καλαμάτας, βόρεια του ναού της Υπαπαντής, όπου στεγάστηκε το σχολείο περισσότερο από μια εκατονταετία, μέχρι το 1973. Σήμερα στεγάζεται το Δημοτικό Ωδείο της πόλης (φωτ.: 1ο Λύκειο Καλαμάτας, ζωγραφικός πίνακας Γιώργου Τριμανδήλη).*

Τὸ ἱστορικὸ Γυμνάσιο Ἀνδριτσαίνης—Ὀλυμπίας
(1889—1975)

Γυμνάσιο Μεσσήνης, 1910

κά νωρίς, από το 1846, οπότε ιδρύθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο της στην Κορώνη, την ίδια χρονιά που ιδρύθηκε και το Ελληνικό σχολείο της επαρχίας Μεσσήνης στο Νησί.Συνολικά ιδρύθηκαν 7 Ελληνικά σχολεία, σε όλους τους δήμους της.Συγκεκριμένα, ιδρύθηκαν από ένα: στην Πύλο, στο Χατζή, στο Πεταλίδι, στη Μεθώνη και στη Λογγά, έδρες των δήμων Πυλίων, Βουφράδος, Πεταλιδίου, Μεθώνης και Αιπείας αντίστοιχα..Στο δήμο Κολλωνίδων ιδρύθηκαν 2 Ελληνικά σχολεία, ένα στην Κορώνη, το παλαιότερο της επαρχίας, και ένα στο Χαρακοπιό, το νεότερό της.Υπογραμμίζεται ότι στην επαρχία Πυλίας δεν ιδρύθηκε Γυμνάσιο κατά την εξεταζόμενη περίοδο

Τέλος, στην επαρχία Τ ρ ι φ υ λ ί α ς η Μέση Εκπαίδευση οργανώθηκε σε 9 Ελληνικά σχολεία και 2 Γυμνάσια. Αναλυτικότερα, ιδρύθηκε ένα Ελληνικό σχολείο - στην έδρα του δήμου Κυπαρισσίας, την Κυπαρισσία, που ήταν και η πρωτεύουσα της επαρχίας, και από ένα στα Φιλιατρά, στους Γαργαλιάνους, στο Σουλιμά και στο Σιδηρόκαστρο, έδρες των δήμων Εράνης, Πλαταμώδους, Δωρίου και Αυλώνος αντίστοιχα.Στο δήμο Αετού ιδρύθηκαν 2 Ελληνικά σχολεία, ένα στον Αετό και ένα στη Βαρυμπόπη, όμως η λειτουργία τους δεν ήταν παράλληλη χρονολογικά.Το ίδιο και στο δήμο Φλεσιάδος, ένα στη Λιγούδιστα και πιθανόν και στο Μουζάκι[1].Στο δήμο Τριπύλης δεν λειτούργησαν Ελληνικά σχολεία, ούτε και στο δήμο Ηλεκτρίδος, ο οποίος καταργήθηκε το 1892[2].Στη συγκεκριμένη επαρχία τα 2 δημοσυντήρητα Γυμνάσιά της ιδρύθηκαν ένα στο διοικητικό της κέντρο, την Κυπα ρισσία, και ένα στην έδρα του σταφιδοπαραγωγού δήμου της Εράνης, τα Φιλιατρά, το οποίο μάλιστα λειτούργησε το 1885, νωρίτερα από εκείνο της Κυπαρισσίας (1891).

Η λειτουργία όλων των παραπάνω σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης δεν ήταν αδιάλειπτη.Κατά τη διάρκεια της περιόδου, που εξετάζουμε, κάποια Ελληνικά σχολεία δεν λειτουργούσαν «τακτικά», δηλαδή «α ρ γ ο ύ σ α ν» ορισμένες σχολικές χρονιές, όπως για παράδειγμα τα σχολεία της Αγουλινίτσας, της Ζαχάρως και της Ζούρτσας. Επίσης, κάποια άλλα μαζί με ένα Γυμνάσιο κ α τ α ρ γ ή θ η κ α ν.Η επισήμανση αυτή γίνεται για να μπορέσουμε να αιτιολογήσουμε, σε επόμενο υποκεφάλαιο, τις αυξομειώσεις των ποσοστών φοίτησης των μαθητών σε ορισμένες σχολικές χρονιές. Συγκεκριμένα, το 1893, καταργήθηκαν οριστικά τα Ελληνικά σχολεία του Αετού, του Σουλιμά, του Σιδηρόκαστρου και του Μουζακίου, ενώ προσωρινά έκλεισε του Πεταλιδίου – επαναλειτούργησε το 1900.Το 1895 έκλεισε προσωρινά – επαναλειτούργησε το 1901 – το Α Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας, το 1909 καταργήθηκε το Ελληνικό σχολείο του Αριστομένη, ενώ το 1900 καταργήθηκε το Γυμνάσιο των Φιλιατρών – επανασυστάθηκε το 1914.Φαίνεται ότι λόγοι οικονομικοί, είτε λόγω του αντιδημοφιλούς μέτρου του Χαρίλαου Τρικούπη, το 1892, δηλαδή της επιβολής υψηλών εκπαιδευτικών τελών στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια, μέτρο που καθιστούσε την εκπαίδευση δυσπρόσιτη στα στρώματα χαμηλού εισοδήματος, είτε λόγω της οικονομικής ύφεσης, που σημειώθηκε στην Τριφυλία – στην περίπτωση του Γυμνασίου των Φιλιατρών – γύρω στα 1900 λόγω της εμφάνισης της ασθένειας του περονόσπορου που απείλησε τη σταφιδοκαλλιέργεια και κατ΄επέκταση τη βάση της οικονομίας της περιοχής, που δεν ήταν άλλη από τη σταφίδα, οδήγησαν στην αποδυνάμωση των σχολείων και τελικά στην κατάργησή τους.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τη συνεχόμενη ή διακεκομμένη λειτουργία όλων αυτών των σχολείων γεγονός είναι ότι στο νομό Μεσσηνίας η κατανομή των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων στις επαρχίες ήταν ισόρροπη. Μόνον η επαρχία Τριφυλίας βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση, με 9 Ελληνικά σχολεία και 2 Γυμνάσια, και η επαρ-

---

[1] Η μοναδική πληροφορία που έχουμε γιαυτό το ελληνικό σχολείο είναι ότι καταργήθηκε το 1893. Βλέπε Παράρτημα Ι αυτής της εργασίας .

[2] Βλέπε Διοικητική ιστορία της επαρχίας Τριφυλίας στο Ελευθέριος Σκιαδάς, *Ιστορικο Διάγραμμα των Λήμων της Ελλάδος 1833-1912*, Αθήνα 1994, σελ 356-364

χία Ολυμπίας στον αντίποδά της, με 6 Ελληνικά σχολεία και 1 Γυμνάσιο.Οι υπόλοιπες είχαν από 7 Ελληνικά σχολεία η κάθε μία και 1 Γυμνάσιο, με εξαίρεση την επαρχία Πυλίας, όπου δεν ιδρύθηκε κανένα Γυμνάσιο κατά την εξεταζόμενη περίοδο, όπως αναφέραμε και προηγουμένως. Αυτό δείχνει ότι το δευτεροβάθμιο δίκτυο στο νομό διείσδυσε κατά τρόπο ομοιόμορφο, πιστοποιώντας μια διαρκή κρατική προσπάθεια, που αναμφίβολα θα προσέκρουε και στις κατά τόπους δυσκολίες, δεδομένης της γεωγραφικής ιδιαιτερότητας αλλά και της οικονομικής κατάστασης των δήμων, εφόσον, σε πολλές περιπτώσεις, η συντήρηση των σχολείων εξαρτιόταν και από την οικονομική τους ενίσχυση, αλλά και από τις χορηγίες «ντόπιων» παραγόντων, που φιλοδοξούσαν να αναβαθμίσουν την παιδεία της περιοχής τους. Ετσι, ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τα Γυμνάσια των Φιλιατρών και της Μεσσήνης συντηρούνταν από τους δήμους. Επίσης, και τα Ελληνικά σχολεία των Φιλιατρών και της Λιγούδιστας. Αλλά και το Γυμνάσιο της Καλαμάτας, που συστεγαζόταν με το Α΄Ελληνικό σχολείο της πόλης, από το 1865 και ύστερα συστεγάζονταν σε δημοτικό κτίριο.Το ίδιο και το Ελληνικό σχολείο της Ανδρίτσαινας.Στεγάστηκε από το 1879 σε Κοινοτικό Κατάστημα, που οικοδομήθηκε από εισφορές φιλογενών Ανδριτσάνων, σε οικόπεδο που παραχωρήθηκε δωρεάν από το Νικόλαο Μπαμπαδήμο.Τέλος, το Ελληνικό σχολείο του δήμου Αλαγονίας συντηρούνταν από κληροδοτήματα του Πέτρου Γ.Δημάκη, ενώ το Ελληνικό σχολείο της Βαρυμπόπης συντηρούνταν από τους τόκους 24.000 δραχμών, που προέρχονταν από το Ταμείο της Ιεράς Μονής της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, αλλά και το οίκημα του σχολείου ήταν ιδιοκτησία της Μονής και είχε παραχωρηθεί στο δήμο Αετού[1].

Αξιοπρόσεκτο, επίσης, είναι ότι το δίκτυο των Ελληνικών σχολείων της Μεσσηνίας αναπτύχθηκε «μόνον στις κωμοπόλεις μιας κάποιας σημασίας»[2], όπως προκύπτει από τον Πίνακα (12), επιβεβαιώνοντας την άποψη του Κ.Τσουκαλά. Συγκεκριμένα, άρχισε να αναπτύσσεται από τις πόλεις της Καλαμάτας (1835), της Κυπαρισσίας (1843), του Νησιού (1846) και της Κορώνης (1846), δηλαδή από πόλεις με κάποια ιστορική σημασία, που αποτελούσαν πνευματικές εστίες και κατά τους χρόνους πριν την Απελευθέρωση, στη διάρκεια της Καποδιστριακής περιόδου[3].Το δίκτυο αυτό εξελίχθηκε σε όλους σχεδόν τους δήμους του νομού, στην αρχή με πιο αργούς ρυθμούς, αργότερα όμως, ιδιαίτερα μετά τη δεκαετία του 1880, με ταχύτερους ρυθμούς, επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά την άποψη του Κ.Τσουκαλά ότι «στο επίπεδο των Ελληνικών σχολείων δεν υπάρχει κανένας λόγος να υποθέσει κανείς ότι η μετακίνηση έξω από την περιοχή της κατοικίας των γονέων υπήρξε σημαντική»[4]. Αντίθετα, η οικοδόμηση των Γυμνασίων στις επαρχίες του νομού δεν ήταν ταχύρρυθμη, όπως άλλωστε συνέβαινε και σε ολόκληρη τη χώρα[5]. Μέχρι το 1885 υπήρχε μόνον ένα Γυμνάσιο, της Καλαμάτας, που είχε ιδρυθεί το 1861[6].Τα υπόλοιπα 4 λειτούργησαν όλα μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1880 και στην καμπή του 1890, από ένα σε κάθε επαρχία, με εξαίρεση την επαρχία Τριφυλίας, όπου λειτούργησαν 2, και την επαρχία Πυλίας, όπου δεν ιδρύθηκε κανένα.Σε κάθε περίπτωση, η Μεσσηνία πρέπει

---

[1] Βλέπε στο *Παράρτημα Ι* αυτής της εργασίας

[2] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.416

[3] Ελένη Δ.Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832*, Γραφικαί Τέχναι Χ.Παπούλια & Σία Ο.Ε., εν Αθήναις 1970, σελ.152

[4] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...ο.π.*,σελ.416

[5] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.415

[6] Μέχρι το 1861 είχαν ιδρυθεί σε πανελλήνια κλίμακα τα παρακάτω Γυμνάσια:
Στο Ναύπλιο το 1833, στην Αθήνα το 1835, στο Μεσολόγγι το 1835, στην Πάτρα το 1835, στη Σύρο το 1835, στην Αθήνα το Α΄Βαρβάκειο το 1843, στην Τρίπολη το 1846, στη Λαμία το 1846, στη Χαλκίδα το 1861 και στην Καλαμάτα το 1861.*Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908*, σελ.110-111

να θεωρηθεί ευνοημένη, αν αναλογισθούμε ότι ακόμη και το 1911 το 50% των επαρχιών του Ελληνικού κράτους δεν είχαν Γυμνάσια[1].

Στη συνέχεια, αξίζει να διερευνήσουμε εάν το πυκνό αυτό σχολικό δίκτυο, που αναπτύχθηκε στη Μεσσηνία, ήταν σύμφωνο με το μαθητικό δυναμικό που αναλογούσε σε κάθε σχολείο και τη ζήτηση, εάν δηλαδή υπήρχε συνάρτηση, και σε ποιο βαθμό, του ρυθμού διείσδυσης του δευτεροβάθμιου δικτύου με τα ποσοστά φοίτησης των μαθητών (αγοριών). Ενδεικτικά, λοιπόν, παραθέτουμε τους αριθμούς των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης (Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια), ανά επαρχία, και τους αντίστοιχους αριθμούς μαθητών, που φοιτούσαν σ΄αυτά, σε δύο συγκεκριμένα έτη, το 1869 και το 1910.

Πίνακας 13

1869

Επαρχίες	**Αριθμός Μέσων Σχολείων**	**Αριθμός Μαθητών**	**Μαθητές ανά σχολείο**
Καλαμάτας	3	312	104
Τριφυλίας	3	101	34
Μεσσήνης	1	59	59
Ολυμπίας	2	52	26
Πυλίας	3	47	16

Πηγή:Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869

Πίνακας 14

1910

Επαρχίες	**Αριθμός Μέσων Σχολείων**	**Αριθμός Μαθητών**	**Μαθητές ανά σχολείο**
Καλαμάτας	8	947	118
Τριφυλίας	7	722	103
Μεσσήνης	7	1090	155
Ολυμπίας	7	687	98
Πυλίας	7	422	60

Πηγή:Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911

Η συγκριτική εξέταση των παραπάνω Πινάκων (13/4) μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι, τελικά, ο μεγαλύτερος αριθμός σχολείων δε συνεπέφερε υποχρεωτικά και μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης. Για παράδειγμα, η επαρχία Μεσσήνης, το1869, συγκρινόμενη με τις επαρχίες Τριφυλίας, Ολυμπίας και Πυλίας, παρόλο που είχε το «φτωχότερο» σχολικό δίκτυο, μόνο ένα Ελληνικό σχολείο, παρουσίαζε τη μεγαλύτερη αναλογία αριθμού μαθητών ανά σχολείο.Επίσης, η ίδια επαρχία, το 1910, εμφανίζει τα μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης στο νομό, αν και υπολειπόταν σε αριθμό σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης σε σύγκριση με την επαρχία Καλαμάτας, και βρισκόταν στα ίδια επίπεδα, συγκριτικά με τις υπόλοιπες επαρχίες.Το γεγονός επιβεβαιώνει την άποψη του Κ.Τσουκαλά ότι «η αύξηση των ποσοστών φοίτησης δεν εξαρτά ται, ή εν πά - ση περιπτώσει δεν εξαρτάται κατά κύριο λόγο, από την εξακολουθητική πύκνωση του σχολικού δικτύου.Μ΄άλλα λόγια, η σχολική «ζήτηση» από μέρους των γονέων εμφα - νίζεται σαν παράγοντας σχετικά ανεξάρτητος από τη σχολική «προσφορά», με τη μορφή της ύπαρξης σχολείων αυτών καθεαυτών»[2].Αυτό δείχνει ότι, τελικά, άλλοι παρά - γοντες έπαιξαν καθοριστικότερο ρόλο και προσδιόρισαν τη σχολική «ζήτηση.

---

[1] *Στατιστική του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων 1910-1911*, Αθήναι 1912, σελ.908. Κ. Τσου - καλάς, *Εξάρτηση*....ο.π., σελ.415. Θεόδωρος Ν.Μυλωνάς, *Αναπαραγωγή των Κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, εκδ.Γρηγόρη, σελ.49

[2] Κ.Τσουκαλά, *Εξάρτηση..., ο.π.*, σελ.413

Στο επόμενο λοιπόν υποκεφάλαιο θα επιχειρήσουμε να επισημάνουμε αυτούς τους παράγοντες, που επηρέασαν τη φοίτηση των μαθητών της Μεσσηνίας στην κρατική Μέση Εκπαίδευση, παραθέτοντας, σχολιάζοντας και ερμηνεύοντας τα αριθμητικά δεδομένα, που προέκυψαν από την επεξεργασία του πρωτογενούς αρχειακού υλικού των Μέσων σχολείων του νομού.

* * *

2. Μαθητικός πληθυσμός.Παράγοντες που επηρέασαν τη φοίτηση των μαθητών

Στη Μεσσηνία τα ποσοστά φοίτησης στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης κυμάνθηκαν σε υψηλά επίπεδα, σε σύγκριση με άλλους νομούς της χώρας, ιδιαίτερα στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, με αποκορύφωμα το 1907, γεγονός που μαρτυρεί το αυξημένο ενδιαφέρον των κατοίκων του νομού για ανώτερη μόρφωση των παιδιών τους.

Συγκεκριμένα, το 1878, σαράντα σχεδόν χρόνια μετά την ίδρυση των πρώτων δευτεροβάθμιων σχολείων στη Μεσσηνία (1835), ο νομός κατείχε την έκτη θέση (6,8°/οο), μετά την Αττική (20ο/οο), τις Κυκλάδες (9,9°/οο), την Αργολίδα (9,0ο/οο), την Εύβοια (7,4°/οο) και την Αχαΐα (7,0 ο/οο), σε ποσοστά φοίτησης στη Μέση Εκπαίδευση, επί 1000 κατοίκων, όπως προκύπτει από Πίνακα που παραθέτει ο Κ.Τσουκαλάς[1].Τα ποσοστά αυτά σταδιακά αυξήθηκαν, γιαυτό ο R.A.H.Bickford-Smith, που περιόδευσε την Ελλάδα στα χρόνια 1890-1892, τοποθετεί τη Μεσσηνία, μαζί με τη Λακωνία και την Αχαϊα-Ηλεία στην «κορυφή».Θεωρεί δηλαδή ότι στις περιοχές αυτές σημειώθηκε γύρω στα 1892 η μεγαλύτερη συμμετοχή παιδιών στον κατώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης, δηλαδή στα Ελληνικά σχολεία, σε αντίθεση με την Κεφαλλονιά, τα Τρίκαλα και την Κέρκυρα, που «έρχονταν τελευταίες».Αλλά, και στον ανώτερο κύκλο σπουδών, στα Γυμνάσια, η Μεσσηνία μαζί με την Αττικοβοιωτία και την Αχαΐα-Ηλεία παρουσίαζαν τους μεγαλύτερους αριθμούς μαθητών την ίδια περίοδο[2].Αργότερα, το 1900, σύμφωνα με τον Κ.Τσουκαλά, τα ποσοστά φοίτησης στη Μεσσηνία έφθασαν το 12,9°/οο, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση μετά την Αττική (14,4°/οο), ενώ το 1907 έφθασαν το 14,3°/οο,δηλαδή στην πρώτη θέση σε πανελλήνια κλίμακα, και το 1911, παραμονές των βαλκανικών πολέμων, άγγιξαν το 17,6°/οο, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση μετά την Αττική (18,2°/οο)[3].

Είναι εμφανές ότι ο νομός όχι μόνον άγγιξε αλλά έφθασε στην κορυφή της εκπαιδευτικής πυραμίδας (1907), όσον αφορά στη φοίτηση παιδιών στη Μέση Εκπαίδευση, δηλαδή στη ζήτηση ανώτερης παιδείας, σε αντιδιαστολή με τη Στοιχειώδη Εκπαίδευση, που τα ποσοστά της μπορεί να σημείωσαν ανοδική πορεία, όμως δεν έφθασαν ποτέ, σε πανελλήνια κλίμακα, στην πρώτη θέση[4].Γεγονός είναι, πάντως, όπως φαίνεται στον Πίνακα 15 , ότι το 1907 πάνω από τα μισά παιδιά της Μεσσηνίας,

---

[1] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.414

[2] R.A.H.Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, εκδ.Ερμός, Αθήνα 1993, σελ.218

[3] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.414

[4] Συγκεκριμένα, το 1878 ο νομός κατείχε, σε πανελλήνιο επίπεδο, τη 13η θέση, με ποσοστό 37°/οο, μετά τις Κυκλάδες (60,8°/οο), τη Φθιώτιδα (55,2°/οο), τη Λακωνία (54,6%), την Αρκαδία (53,6°/οο), την Κεφαλλονιά (50,9°/οο), την Εύβοια (50,5), την Αργολίδα (49,9ο/οο), την Αχαΐα (46,5°/οο), την Ατ-

Μαθητές του Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας,
σχ. έτος 1910-1911 (φωτ: αρχείο Γεωργίου Ντεκελέ)

Πίνακας 15

ΠΟΣΟΣΤΟ ΕΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΗΛΙΚΙΑΣ 9-16 ΕΤΩΝ 1907

Επαρχίες	Ποσοστό εγγράμματων Παιδιών 9-16 ετών	Ποσοστό εγγράμματων Αγοριών 9-16 ετών	Ποσοστό εγγράμματων Κοριτσιών 9-16 ετών
Καλαμάτας	58,64%	82,18%	32,21%
Μεσσήνης	52,25%	81,25%	19,03%
Τριφυλίας	56,16%	77,43%	32,40%
Πυλίας	47,52%	73,95%	18,26%
Ολυμπίας	45,79%	69,77%	20,82%
ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	52,35%	77,34%	24,68%
ΕΛΛΑΔΑ	52,62%	72,41%	31,78%

Πηγή: Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1909

το 52,35%, ποσοστό που πλησίαζε τον εθνικό μέσον όρο (52,62%), ηλικίας 9-16 ετών – κυρίως αυτής της ηλικίας φοιτούσαν στη Μέση Εκπαίδευση – δήλωναν «εγγράμματα», με σαφή υπεροχή των αγοριών (77,34%) έναντι των κοριτσιών (24,68%), γεγονός που φανερώνει ότι πάνω από τα μισά παιδιά του νομού είχαν δεχθεί τουλάχιστον τις εγκύκλιες γνώσεις.

Ενδιαφέρον όμως για τη μελέτη μας είναι να εξετάσουμε πόσα παιδιά της ίδιας ηλικίας συμμετείχαν στη Μ έ σ η Ε κ π α ί δ ε υ σ η, και μάλιστα στη Δ η μ ό σ ι α (Πίνακας 16), εφόσον η φοίτησή τους στην Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση εξετάζεται σε ξεχωριστό κεφάλαιο.

Πίνακας 16

ΠΟΣΟΣΤΟ ΦΟΙΤΗΣΗΣ ΠΑΙΔΙΩΝ ΗΛΙΚΙΑΣ 9-16 ΕΤΩΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 1907-08 ΚΑΙ 1910-11

Επαρχίες	Ποσοστό της Επετηρίδος 1907-08	Ποσοστό Μαθητολογίων 1907-08	Ποσοστό της Στατιστικής 1910-11	Ποσοστό Μαθητολογίων 1910-11
Καλαμάτας	11,68%	11,90%	12,72%	12,72%
Μεσσήνης	9,36%	7,88%	11,91%	9,65%
Τριφυλίας	6,57%	4,98%	8,12%	6,58%
Πυλίας	6,05%	3,18%	6,04%	3,23%
Ολυμπίας	5,29%	0,80%	7,18%	0,75%
Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	7,82%	5,82%	9,28%	6,65%
ΕΛΛΑΔΑ	5,50%		6,49%	

Πηγές: 1.Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-08
2.Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-11
3.Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907
4.Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Στον παραπάνω Πίνακα παρατηρούμε ότι κατά τα σχολικά έτη 1907-08 και 1910-11, τα ποσοστά φοίτησης των αγοριών και των κοριτσιών Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας επί του συνόλου των παιδιών του νομού, ηλικίας 9-16 ετών, ξεπερνούσαν τον εθνικό μέσον όρο.Οι όποιες διαφορές μεταξύ των ποσοστών που προέκυψαν από τα Μαθητολόγια και των ποσοστών που προήλθαν από την Επετηρίδα του Υ-

---

τική (45,5°/οο), την Αιτωλία (41,8°/οο), την Κέρκυρα (39,9°/οο) και τη Ζάκυνθο (38,3°/οο).Το 1900 η Μεσσηνία ανέβηκε στην 8η θέση, με ποσοστό 80,3°/οο, μετά τα Τρίκαλα (93,1°/οο), τη Λακωνία (89,5°/οο), την Αργολίδα (87,8°/οο), την Αρκαδία (87,2°/οο), την Αχαΐα (85,2°/οο), την Κεφαλλονιά (83,4°/οο) και τη Φθιώτιδα (83,2°/οο).Το 1907 έφθασε στην 7η θέση, με ποσοστό 98,3°/οο, μετά την Αργολίδα (116,3°/οο), τη Λακωνία (113,3°/οο), την Αρκαδία (111,1ο/οο), την Κεφαλλονιά (105,6°/οο), την Αχαΐα (102,5°/οο) και τις Κυκλάδες (100,6°/οο), ενώ το 1911 στην 5η θέση, με ποσοστό 11,2°/οο, μετά την Αρκαδία (124,8°/οο), την Αργολίδα (119,6°/οο), την Αχαΐα (111,8°/οο) και τη Λακωνία (111,3°/οο). Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.405

πουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 και τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-11, οφείλονται στο ότι δεν έχουν διασωθεί τα Μαθητολόγια όλων των σχολείων.

Επισημαίνουμε ότι από το σημείο αυτό και ύστερα θα απομονώσουμε τη φοίτηση των αγοριών από τα κορίτσια και όλα τα αριθμητικά δεδομένα θα αφορούν αποκλειστικά στη φοίτηση των αγοριών, εφόσον στη Μέση Εκπαίδευση κατά την περίοδο που εξετάζουμε φοιτούσαν κυρίως αγόρια, ενώ τα κορίτσια, «επίσημα» τουλάχιστον, αποκλείονταν από τη Δημόσια Μέση Εκπαίδευση. Στη Μεσσηνία οι «παράνομες» εγγραφές τους στα σχολεία αρρένων του νομού άρχισαν από το 1892 και ύστερα και εξετάζονται σε ξεχωριστό κεφάλαιο αυτής της εργασίας.

Με βάση λοιπόν τα αριθμητικά δεδομένα των Μαθητολογίων που επεξεργαστήκαμε - από το σύνολο 36 Μέσων σχολείων που λειτούργησαν τελικά στο νομό επεξεργαστήκαμε τα 27, ποσοστό 75% - διαπιστώνουμε, όπως φαίνεται στον Πίνακα 17

Πίνακας 17

ΠΟΣΟΣΤΟ ΦΟΙΤΗΣΗΣ ΑΓΟΡΙΩΝ ΗΛΙΚΙΑΣ 9-16 ΕΤΩΝ ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1907-08 ΚΑΙ 1910-11

Επαρχίες	Ποσοστό από Μαθητολόγια 1907-08	Ποσοστό από Μαθητολόγια 1910-11	Ποσοστό Εγγράμματων Ανδρών 1907	Πληθυσμός Επαρχίας 1907
Καλαμάτας	22,43%	23,60%	60,35%	40.911
Μεσσήνης	14,63%	17,59%	51,54%	48.954
Τριφυλίας	9,32%	12,17%	50,67%	51.004
Πυλίας	6,04%	5,92%	45,98%	38.126
Ολυμπίας	1,58%	1,47%	42,15%	39.519
Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ	10,97%	12,36%		218.514

Πηγές: 1.Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
2.Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907
3.Ελευθέριος Γ.Σκιαδάς, Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912, Αθήνα 1994

ότι η φοίτηση των αγοριών της Μεσσηνίας στα δημόσια σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης έφθανε, το 1907, το 10,97% του συνόλου των αγοριών του νομού, ηλικίας 9-16 ετών, ξεπερνώντας τη γειτονική Λακωνία (10,37%), ενώ το 1910 το ποσοστό ανέβηκε βέβαια στο 12,36%, όμως υπολειπόταν του αντίστοιχου ποσοστού στη Λακωνία (12,64%)[1].Η σύγκριση γίνεται, επιλεκτικά, με το νομό Λακωνίας, γιατί οι δύο αυτοί νομοί το 1910-11 κατείχαν τις πρώτες θέσεις, σε πανελλήνια κλίμακα, την πρώτη η Λακωνία και τη δεύτερη η Μεσσηνία[2], στη φοίτηση αγοριών στο δευτεροβάθμιο επίπεδο.Βασικός μας στόχος είναι να επισημάνουμε τους παράγοντες εκείνους που οδήγησαν τη Μεσσηνία σε αυτά τα υψηλά ποσοστά.

Επίσης, στον παραπάνω πίνακα, παρατηρούμε ότι και το 1907 και το 1910,

---

[1] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος – 20ος αιώνας, ο.π.*, σελ.150

[2] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.423, πίνακας 78

Αναλογία μαθητών μέσης εκπαίδευσης επί 1.000 κατοίκων
(1910-11 μόνον αγόρια)

1.Λακωνία	33,3	7.Εύβοια	20,2	13.Κέρκυρα	14,1
2.Μεσσηνία	**30,7**	8.Κυκλάδες	18,1	14.Αιτωλία	12,2
3.Αρκαδία	28,8	9.Λάρισα	17,6	15.Τρίκαλα	10,5
4.Αχαΐα	26,9	10.Φθιώτιδα	16,2		
5.Αργολίδα	25.5	11.Κεφαλλονιά	16,0		
6.Αττική	24,6	12.Αρτα	14,5		

μέσα στα όρια του ίδιου του νομού, υπήρχε μία σαφής ιεράρχηση των επαρχιών, σχε - τικά με τη φοίτηση των αγοριών στη Μέση Εκπαίδευση.Το προβάδισμα το είχε η ε - παρχία Καλαμάτας, ακολουθούσε η επαρχία Μεσσήνης, ενώ τρίτη και μάλιστα με σαφή διαφορά από τις δύο προηγούμενες ερχόταν η επαρχία Τριφυλίας.Τελευταίες στην κλίμακα έρχονταν οι επαρχίες Πυλίας και Ολυμπίας.Την ίδια ιεράρχηση διαπιστώνουμε στον ίδιο πίνακα, το 1907, και στα ποσοστά των «εγγράμματων» ανδρών, και μάλιστα παρατηρούμε μία μεγάλη συσχέτιση του ποσοστού φοίτησης αγοριών στη Μέση Εκπαίδευση με το ποσοστό «εγγράμματων» ανδρών, ανά επαρχία. Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι τα μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης των μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση σημειώθηκαν το 1907 σε εκείνες τις επαρχίες του νομού όπου και τα ποσοστά των «εγγράμματων» πατεράδων ήταν υψηλά.Αυτό προφανώς αποκαλύπτει ότι μεγαλύτε - ρες πιθανότητες πρόσβασης στη Μέση Εκπαίδευση είχαν οι γόνοι εκείνων που ήταν «πιο μορφωμένοι στο χώρο της γεωγραφικής ενότητάς τους, δηλαδή αυτών που ήταν πιο ευνοημένοι από απόψεως π ο λ ι τ ι σ τ ι κ ή ς»[1].Φαίνεται δηλαδή ότι το δυναμικό ή ασθενές πολιτιστικό υπόστρωμα κάθε επαρχίας, που αυτόματα μαρτυρούσε και τη μεταξύ των επαρχιών π ο ι ο τ ι κ ή διαφορά, ήταν ένας από τους παράγοντες που ε - πηρέασε την πρόσβαση των μαθητών στα σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης.

Αντίθετα, το μέγεθος του μαθητικού δυναμικού κάθε επαρχίας φαίνεται ότι δεν επηρεαζόταν καθοριστικά από το μέγεθος του συνολικού πληθυσμού καθεμιάς, όπως διαπιστώνουμε στον ίδιο πίνακα (17). Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της ε- παρχίας Καλαμάτας, η οποία ήταν τρίτη σε πληθυσμό, σε επίπεδο νομού, σύμφωνα με την απογραφή του 1907, όμως πρώτη σε ποσοστά φοίτησης μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση. Πιθανότατα, το γεγονός ότι η επαρχία περιλάμβανε την πόλη της Καλαμάτας, η οποία είχε την «πλουσιότερη αστική, εμπορική και βιοτεχνική παράδοση»[2], να επηρέασε θετικά την πρόσβαση των μαθητών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Ε - πίσης, χαρακτηριστική περίπτωση είναι και η επαρχία Τριφυλίας, η οποία, παρόλο που ήταν πρώτη πληθυσμιακά σε επίπεδο νομού και παρόλο που περιλάμβανε την πόλη των Φιλιατρών, όπου εκεί σημειώθηκαν από τους πλέον υψηλούς ρυθμούς αστικής ανάπτυξης σε πανελλήνια κλίμακα[3], εντούτοις η επαρχία δεν παρουσίασε ανάλογους ρυθμούς ανάπτυξης στη φοίτηση των μαθητών της στη Μέση Εκπαίδευση ερχόταν τρίτη, μετά τις επαρχίες Καλαμάτας και Μεσσήνης.Αντίθετα η επαρχία Μεσσήνης, παρόλο που κι αυτή είχε «αγροτικό» χαρακτήρα, όπως και η επαρχία Τριφυλίας, όμως πληθυσμιακά υπολειπόταν εκείνης και ο αστικός πληθυσμός της ήταν «υποτυπώδης»[4], σημείωσε υψηλά ποσοστά φοίτησης μαθητών στο δευτεροβάθμιο επίπεδο. Ποιοί άραγε παράγοντες να καθόρισαν αυτή τη μαθητική πληθυσμιακή διαφορά μεταξύ των επαρχιών ; Στην πορεία της μελέτης μας θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε τις ιδιαιτερότητες κάθε επαρχίας και να προσδιορίσουμε τους παράγοντες εκείνους που ενδεχομένως επηρέασαν τη φοίτηση των αγοριών στη Μέση Εκπαίδευση.

*

Ακολουθεί αναλυτική παρουσίαση του μαθητικού δυναμικού των α γ ο ρ ι- ώ ν σ ε ε π ί π ε δ ο ν ο μ ο ύ, χωριστά στα Ελληνικά σχολεία και χωριστά στα Γυμνάσια, κατά σχολικό έτος και κατά τάξη, όπως φαίνεται στους Πίνακες 18 και 19, στους οποίους εμφαίνεται και ο αριθμός των Μέσων σχολείων του νομού, που σύμφωνα με τις πληροφορίες που σταχυολογήσαμε λειτουργούσαν πιθανότατα κάθε

---

[1] Θεόδωρος Ν.Μυλωνάς, *Η Αναπαραγωγή...ο.π.*, εκδ.Γρηγόρη, Αθήνα 1982, σελ.165
[2] Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές της Εκβιομηχάνισης...*, *ο.π.*, σελ.120
[3] Χριστίνα Αγριαντών, *Οι Απαρχές της Εκβιομηχάνισης...*, *ο.π.*, σελ.135-136 και 356
[4] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.419

σχολική χρονιά (στήλη 2), αλλά και ο αριθμός των Μαθητολογίων που χρησιμοποιήθηκαν σ΄ αυτή τη μελέτη (στήλη 3), καθώς και η «τάση» φοίτησης των μαθητών (στήλη 5), που προκύπτει από τη διαίρεση του συνολικού αριθμού των μαθητών με τον αριθμό των Μαθητολογίων (στήλη 3).

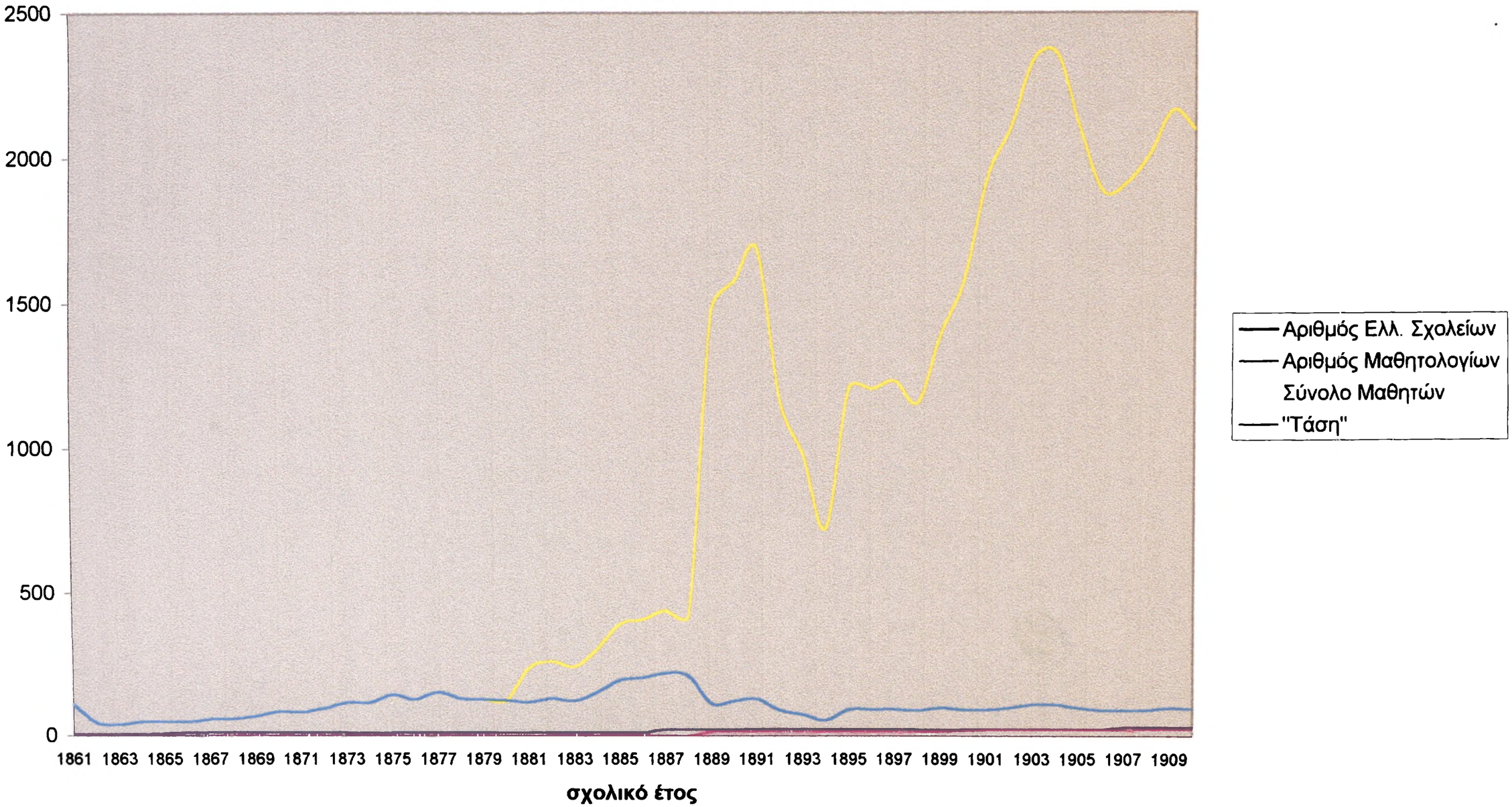
Πίνακας 18

ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικό έτος	Αριθμός Ελλην.σχ.	Αριμός Μαθητολ.	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β	Τάξη Γ΄
1861	6	1	111	111	55	25	31
1862	6	1	47	47	17	19	11
1863	6	1	40	40	25	15	-----
1864	6	1	50	50	23	13	14
1866	11	1	49	49	22	18	9
1867	11	1	59	59	43	11	5
1868	11	1	58	58	26	26	6
1869	11	1	68	68	34	24	10
1870	11	1	84	84	47	24	13
1871	11	1	83	83	44	23	16
1872	11	1	97	97	66	18	13
1873	11	1	117	117	62	33	22
1874	10	1	117	117	45	40	32
1875	11	1	144	144	63	51	30
1876		1	128	128	69	32	27
1877		1	154	154	77	44	33
1878		1	131	131	51	42	38
1879		1	129	129	48	46	35
1880		1	125	125	54	37	34
1881		2	238	119	112	70	56
1882		2	262	131	119	96	47
1883		2	243	122	108	85	50
1884		2	305	153	134	92	79
1885		2	391	196	199	103	89
1886		2	409	205	170	137	102
1887	22	2	440	220	186	146	108
1888		2	420	210	172	129	119
1889		13	1482	114	603	466	413
1890		13	1582	122	644	472	466
1891	24	13	1693	130	645	513	535
1892		13	1165	90	417	363	385
1893		13	984	76	350	294	340
1894		13	727	56	285	211	231
1895		13	1215	93	582	339	298
1896		13	1211	93	467	409	335
1897		13	1239	95	440	356	443
1898		13	1164	90	474	303	387
1899	22	14	1400	100	628	363	409
1900		17	1588	93	680	493	415
1901		21	1939	92	855	555	529
1902		21	2109	100	903	608	598
1903		21	2347	111	1018	630	699
1904		21	2362	111	996	689	677
1905		21	2105	100	826	677	602
1906		21	1891	90	808	548	535
1907	30	21	1917	91	821	575	521
1908	31	22	2014	92	911	607	496
1909	31	22	2167	99	1001	645	521
1910	32	22	2101	96	886	654	561

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Μαθητές και Ελληνικά σχολεία

Στον Πίνακα 18 παρακολουθούμε τις αυξομειώσεις φοίτησης των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία του νομού, που σημειώθηκαν από το 1861 μέχρι το 1910.Αναλυτικότερα, παρατηρούμε ότι, ενώ το 1861 ο αριθμός των μαθητών ήταν υψηλός, τη διετία 1862-1863 σημειώθηκε μια εντυπωσιακή «τάση» μείωσης. Διευκρινίζουμε ότι τα στοιχεία για την περίοδο 1861-1880 προέρχονται από το Ελληνικό σχολείο της Μεσσήνης (Νησί), γιαυτό πρέπει να θεωρήσουμε ότι τα στοιχεία αυτά αφορούν απο κλειστικά την επαρχία Μεσσήνης. Και απ΄ότι φαίνεται η ταραχώδης περίοδος της «Μεσοβασιλείας», από την απομάκρυνση του Οθωνα μέχρι την ουσιαστική ανάληψη της ηγεσίας από το Γεώργιο Α΄, είχε τον απόηχό της και στη συγκεκριμένη επαρχία[1], όπως και σ΄ολόκληρη τη Μεσσηνία άλλωστε, η οποία πέρασε μία περίοδο πολιτικών παθών, που την εποχή εκείνη είχαν και προσωπικό χαρακτήρα. Ισως, λοιπόν, η μείωση του αριθμού των μαθητών του Ελληνικού σχολείου της Μεσσήνης, κατά τη διετία 1862-1863, να οφείλεται στο πολιτικό αυτό κλίμα βίας, νοθείας και τρομοκρατίας, που κυριάρχησαν στην επαρχία.

Από το 1864, όμως, μέχρι το 1891 εντοπίζεται μία σαφής «τάση» αύξησης, με εξαίρεση το σχολικό έτος 1889, οπότε παρατηρούμε το εξής αντιφατικό: μεγάλη αύξηση του αριθμού των μαθητών, αλλά ταυτόχρονα μείωση της «τάσης» φοίτησης, γεγονός που αποδίδεται στο ότι τη χρονιά εκείνη προστέθηκαν και μαθητολόγια μικρότερης δυναμικότητας, με αποτέλεσμα ο μέσος όρος να προκύπτει μικρότερος.

Εντυπωσιακή «τάση» μείωσης σημειώνεται από το 1892 μέχρι το 1894.Φαίνεται ότι τα υψηλά εκπαιδευτικά τέλη, που επιβλήθηκαν κατά την ίδια χρονική περίοδο από το Χαρίλαο Τρικούπη, σε συνδυασμό με την οικονομική κατάρρευση του 1893, επηρέασαν αρνητικά στην πρόσβαση των μαθητών στα Ελληνικά σχολεία του νομού, με αποτέλεσμα ακόμη και το κλείσιμο κάποιων Ελληνικών σχολείων (Αετού, Σουλιμά, Σιδηρόκαστρου, Μουζακίου, Πεταλιδίου).

Αντίθετα, από το 1895, οπότε ελαττώθηκαν τα εκπαιδευτικά τέλη, παρατηρείται εκ νέου «τάση» αύξησης της φοίτησης των μαθητών, και μία ομαλή σχετικά πορεία, χωρίς ιδιαίτερα σημαντικές διακυμάνσεις, που συνεχίζει μέχρι το 1904, χωρίς όμως να φθάνει τα επίπεδα της περιόδου 1864-1891.

Πτωτική «τάση» παρατηρείται κατά την περίοδο 1905-1907, η οποία συμπίπτει χρονικά με το απόγειο του μεταναστευτικού ρεύματος, ιδιαίτερα προς την Αμερική, που συγκλόνισε τη χώρα[2], στην οποία μερίδιο είχε, φυσικά, και η Μεσσηνία.. Αρκεί να αναφέρουμε ότι ο νομός Μεσσηνίας ήταν τρίτος σε αριθμό μεταναστών, μετά την Αρκαδία και τη Λακωνία, όπως προκύπτει από τη μελέτη του Εμμ.Ρέπουλη[3].Επίσης, ας μη μας διαφεύγει ότι, την ίδια περίοδο, εκτός από την «εισαγωγή Ελληνόπουλων» στην Αμερική υπήρχε η συνήθεια να ξενιτεύονται τα αγόρια και στα μεγάλα αστικά κέντρα, με την ελπίδα πάντα ενός καλύτερου αύριο. Συγκεκριμένα, στην Αθήνα, στις αρχές του 20ού αιώνα, υπήρχαν 1000 περίπου λούστροι, κυ

---

[1] Ηλίας Μπιτσάνης (αδημοσίευτη εργασία), *Σελίδες από την Ιστορία της Μεσσήνης (Νησί) μέχρι το 1900*, Καλαμάτα, Μάρτιος-Αύγουστος 1996, σελ.77-82

[2] Οι Ελληνες μετανάστες από το 1899, αφότου, κυρίως, άρχισε η «έξοδος», μέχρι το 1910, ήταν αριθμητικά οι εξής:

1899	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910
2395	3773	5919	8115	14376	12625	12144	23127	46283	28808	20262	39135

Πηγή:Εμμ.Ρέπουλης, *Μελέτη μετά Σχεδίου Νόμου Περί Μεταναστεύσεως*, εν Αθήναις, τυπογραφείον «Ο Υψηλάντης» Ηλία Παπαπαύλου, 1912, σελ.8

[3]Συγκεκριμένα, σύμφωνα με την απογραφή που έγινε για τους μετανάστες της περιόδου 1901-1910, με εντολή των Νομαρχών από τους Δημάρχους καταγράφηκαν 20.818 μετανάστες, ενώ κατά την απογραφή που έγινε από τους δασκάλους και τους ιερείς της Μεσσηνίας καταγράφηκαν 17.008.Όμως, δε συνυπολογίζονται οι μετανάστες από την Καλαμάτα, γιατί δεν μπόρεσαν να συγκεντρώσουν στοιχεία Εμμ. Ρέπουλης *Μελέτη ο.π.*, σελ.18-21

ρίως από τις περιοχές της Μεσσηνίας, της Τρίπολης και της Μεγαλόπολης[1], χωρίς φυσικά αυτό να αποκλείει το ενδεχόμενο απασχόλησής τους και σε άλλες δραστηριότητες.Φυσικό επακόλουθο αυτής της μαζικής αποδημίας –μετανάστευαν κυρίως τα «άρρενα» μέλη των οικογενειών[2] - ήταν η απυδυνάμωση του ανδρικού δυναμικού. Στη Μεσσηνία, μέσα από τη συγκριτική μελέτη του ανδρικού πληθυσμού του νομού των ετών 1879 και 1907, με βάση τις απογραφές των αντίστοιχων χρόνων, διαπιστώνουμε μια σαφή μείωση του ενεργού ανδρικού πληθυσμού, ηλικίας 21-55 χρόνων, γεγονός που επιβεβαιώνει την εικασίας μας (Πίνακας 19).

Πίνακας 19

ΗΛΙΚΙΑΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΑΝΔΡΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΑΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟ 1879 ΚΑΙ 1907

Επαρχίες	0 – 10 ετών		11 – 15 ετών		16 – 20 ετών		21 – 55 ετών		> 55 ετών	
	1879	% 1907	1879	% 1907	1879	% 1907	1879	% 1907	1879	% 1907
Καλαμάτας	26,32	26,68	12,11	11,89	9,68	9,56	44,45	41,57	7,44	10,19
Μεσσήνης	31,81	34,23	12,87	12,60	9,41	8,11	40,44	36,86	5,45	8,58
Τριφυλίας	29,60	30,25	12,34	11,60	9,05	8,88	43,70	40,78	5,29	8,47
Πυλίας	32,31	33,84	12,30	12,75	8,04	8,28	41,31	36,78	6,04	8,28
Ολυμπίας	28,95	33,35	12,74	11,69	8,55	7,13	43,16	38,97	6,59	8,83

Πηγές: 1.Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος, Πληθυσμός 1879, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Σ.Κ.Βλαστού, 1881

2.Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1909

Στον ίδιο Πίνακα, αξιοπρόσεκτο είναι ότι και στα ποσοστά των αγοριών ηλικίας 11-15 ετών, που ενδιαφέρει τη μελέτη μας, παρατηρήθηκε το 1907 σε σχέση με το 1879 μία τάση μείωσης, σε όλες σχεδόν τις επαρχίες του νομού.Η διαπίστωση αυτή μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι τελικά μετανάστευαν, σε μικρά βέβαια ποσοστά, και αυτης της ηλικίας τα παιδιά. Αλλωστε, είναι διαπιστωμένο ότι, σε πανελλήνια κλίμακα, το 25% των μεταναστών ήταν παιδιά και έφηβοι[3], γεγονός που οδήγησε αργότερα τις Πολιτείες (Αμερικής και Ελλάδος) να θεσπίσουν νομοθετικούς περιορισμούς, που θα ανέκοπταν την υπερπόντια μετανάστευση νεαρών ηλικιών.Στη Μεσσηνία, ήδη από το 1902, είχε αρχίσει ο τοπικός τύπος να «μιλάει» για το «ακατάσχετον ολονέν ρεύμα των μεταναστεύσεων εις τον νέον κόσμον» και να επισημαίνει ότι «παρατηρείται μεγάλη αραίωσις ν έ ω ν »[4], γιαυτό και συνιστούσε «ν΄αποστείλη η Κυβέρνησις εν Αμερική πλοίον ίνα περισυνάξη τους ν ε ο σ σ ο ύ ς εις την μητρικήν των στέγην»[5]. Πιθανότατα, λοιπόν, η τόσο μεγάλη μείωση της «τάσης» φοίτησης των αγοριών στα Ελληνικά σχολεία του νομού Μεσσηνίας, κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, να οφείλεται στη «μάστιγα» της μετανάστευσης, τόσο της εξωτερικής,όσο και της εσωτερικής. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται και από την περιδιάβασή μας στον τύπο της εποχής, συγκεκριμένα στην καλαματιανή εφημερίδα «Θάρρος», όπου διαβάζουμε: «Αξιοθρήνητος τω όντι, είναι η κατάστασις της Αλαγονίας.Εν πάσι τοις χωρίοις το μεταναστευτικό ρεύμα είναι εξογκωμένον.Πάντες οι νέοι, ενώ έχουν απείρους γαίας προς καλλιέργειαν, μένουσιν άεργοι, περιμένοντες να συλλέξουν τα επαρκούντα δια το ταξίδιον χρήματα..Και αυτό δε το Ε λ λ η ν ι κ ό ν σ χ ο λ ε ί ο ν ευρίσκεται εις αναστάτωσιν, διότι μεταξύ των μεταναστών συγκαταλέγοντο και τίνες μαθηταί και διότι πολλοί άλ-

---

[1] Δημήτρης Κ.Ψυχογιός, *Προίκες, Φόροι...*, *ο.π.*, σελ.165-166

[2]Υπολογίζεται ότι το 90% των μεταναστών ήταν άνδρες. Λ.Ψυχογιός, *Προίκες, Φόροι...*, *ο.π.*, σελ.160

[3] Δ.Ψυχογιός, *Προίκες, Φόροι...*, *ο.π.*, σελ.168

[4] Εφ. *Φως*, 7 Μαρτίου 1902, φ.165

[5] Εφ. *Φως*, 21 Απρ.1902, φ.176

λοι είναι προς μετανάστευσιν.Μάτην ο Σχολάρχης μετά των λοιπών διδασκάλων προσπαθούν να εκριζώσουν εκ των μαθητών την ιδέαν ταύτην»[1].

Όμως, από το 1908 και ύστερα, όπως φαίνεται στον Πίνακα18, αρχίζει να παρατηρείται εκ νέου μια μικρή στην αρχή, μεγαλύτερη αργότερα, «τάση» αύξησης του μαθητικού δυναμικού, η οποία πιθανότατα σχετίζεται και πάλι με το θέμα της μετανάστευσης.Ας σημειωθεί ότι «η αμερικανική νομοθεσία από το 1907 έγινε εξαιρετικά αυστηρή ως προς την είσοδο παιδιών κάτω των 16 χρόνων που δεν συνοδεύονταν από τους γονείς τους. Στην έκθεση της Επιτροπής της Βουλής που ασχολήθηκε με το θέμα της μετανάστευσης και παραθέτει στοιχεία για την περίοδο μέχρι το 1902, πριν δηλαδή το μεταναστευτικό ρεύμα πάρει πολύ μεγάλες διαστάσεις, το ποσοστό των παιδιών ηλικίας κάτω των 15 είναι κατά μέσον όρο 10% - με μέγιστο το 1899 που φθάνει το 13% ...Τα στοιχεία του 1909–1911 δείχνουν ότι το ποσοστό των μικρών παιδιών που μεταναστεύουν περιορίστηκε κάτω του 3%»[2]. Είναι πολύ πιθανό, λοιπόν, οι νομοθετικοί αυτοί φραγμοί, που τέθηκαν στην «έξοδο» των παιδιών προς το «νέο κόσμο», να εμπόδισαν έμμεσα και τις μαθητικές διαρροές από τα Ελληνικά σχολεία, αφού ανακόπηκαν και οι διαρροές στο έμψυχο νεανικό υλικό προς το εξωτερικό. Εξάλλου, την ίδια περίοδο, είχε αμαυρωθεί το «όνειρο» της μετανάστευσης προς την Αμερική, σε μικρούς και μεγάλους, λόγω των άθλιων συνθηκών που είχαν δημιουργηθεί στην παραμονή των μεταναστών στη ξένη χώρα, μετά την οικονομική κρίση που είχε ξεσπάσει στην Αμερική, με αποτέλεσμα όχι μόνο να μειωθεί το ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα της προηγούμενης περιόδου, αλλά και να ανοίξει ο δρόμος της παλιννόστησης για πολλούς Έλληνες[3] – ανάμεσά τους και πολλοί Μεσσήνιοι[4] - μετανάστες.

Στη συνέχεια, απομένει να παρακολουθήσουμε τις αυξομειώσεις του μαθητικού δυναμικού των Γυμνασίων του νομού Μεσσηνίας, από το 1889 – από τότε χρονολογείται το παλαιότερο Μαθητολόγιο – μέχρι το 1910, και να διερευνήσουμε εάν οι παράγοντες που καθόρισαν τη φοίτηση των αγοριών στα Ελληνικά σχολεία, τους οποίους επισημάναμε αμέσως προηγούμενα, ήταν οι ίδιοι που επηρέασαν τη φοίτησή τους και στον ανώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης (Γυμνάσια).

---

[1] Εφ. *Θάρρος*, 23 Φεβρ.1904

[2] Δημήτρης Κ.Ψυχογιός, *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί.Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα. Συμβολή στη μελέτη των δημογραφικών φαινομένων του 19ου αιώνα*,Ε.Κ.Κ.Ε. Αθήνα 1995, σελ.160-162

[3] Υπολογίζεται ότι «στο διάστημα 1908-1930, το 61% των ελλήνων μεταναστών επέστρεψαν στον τόπο τους, ποσοστό τεράστιο σε σύγκριση με τις άλλες εθνικές ομάδες». Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση* ..., *ο.π.*, σελ.150

[4] Σε πολλά φύλλα της καλαματιανής εφημερίδας «Θάρρος» του έτους 1908 δίδεται ανάγλυφα η εικόνα της παλινόστησης Μεσσήνιων μεταναστών και σκιαγραφείται η δεινή κατάσταση στην οποία είχαν περιέλθει οι Έλληνες μετανάστες της Αμερικής, μετά την οικονομική κρίση.Ενδεικτικά, παραθέτουμε μερικά τέτοια αποσπάσματα άρθρων.

«Δια του καταπλεύσαντος εις τον λιμένα μας ατμοπλοίου της Εταιρίας Μεσσαζερή απεβιβάσθησαν πολλοί μετανάσται εκ διαφόρων χωρών της Αμερικής προερχόμενοι και **εκ Μεσσηνίας**, Λακωνίας και Αρκαδίας καταγόμενοι»(Εφ. *Θάρρος*, 6 Ιαν.1908, φ.2670, σελ.2).Και αλλού: «...η παλινόστησις των εξ Αμερικής ομοεθνών εξακολουθεί ογκουμένη, ένεκα του δυσκόλου της παραμονής αυτών εκεί, λόγω της χρηματικής κρίσεως, η οποία αφήρεσε την εργασίαν από εκατοντάδας χιλιάδων εργατών» (Εφ. *Θάρρος*, 11 Ιαν.1908, φ.2674, σελ.2).Και αλλού: «...οι Έλληνες μετανάσται της Αμερικής... πεινούν, γυμνητεύουν και υφίστανται τα πάνδεινα».Γιαυτό ζητούν «όπως ληφθούν μέτρα και διευκολυνθή η παλινόστησίς των, εν εναντία περιπτώσει θ΄αποθάνωσι της πείνης» (Εφ. *Θάρρος*, 14 Μαϊου 1908, φ.2778, σελ.2).

Πίνακας 20

ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολ. ετος	Αριθμός Γυμνασί	Αριθμός Μαθητολ	Σύνολο Μαθητώ	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄	Τάξη Δ΄
1889	3	2	340	170	134	77	82	47
1890	4	3	492	164	218	130	73	71
1891	5	4	510	128	250	132	80	48
1892	5	4	520	130	229	133	93	65
1893	5	4	442	111	108	134	106	95
1894	5	4	366	92	97	87	106	76
1895	5	4	421	105	133	114	78	96
1896	5	4	407	102	137	93	97	80
1897	5	4	377	94	99	96	77	105
1898	5	4	332	83	118	65	73	76
1899	5	4	310	78	124	76	44	66
1900	4	3	374	125	167	98	51	58
1901	4	3	487	162	216	121	81	69
1902	4	3	589	196	257	158	93	81
1903	4	3	603	201	238	177	121	68
1904	4	3	680	227	292	156	143	89
1905	4	3	630	210	235	163	109	123
1906	4	3	549	183	190	137	122	100
1907	4	3	465	155	151	121	115	78
1908	4	3	526	175	196	134	109	87
1909	4	3	581	194	211	154	113	103
1910	4	3	580	193	191	159	123	107

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Η ανάγνωση του Πίνακα 20 μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι οι εγγραφές των μαθητών στα Γυμνάσια μειώθηκαν αισθητά σε συγκεκριμένες χρονικές στιγμές:
α) 1893 – 1894:Συμπίπτει χρονικά με την επιβολή εκπαιδευτικών τελών επί Χαρίλαου Τρικούπη[1]
β) 1897 – 1899: Συμπίπτει με την ταπεινωτική ήττα του 1897[2].
γ) 1905 – 1907: Συμπίπτει με το απόγειο της εσωτερικής και εξωτερικής μετανάστευσης.

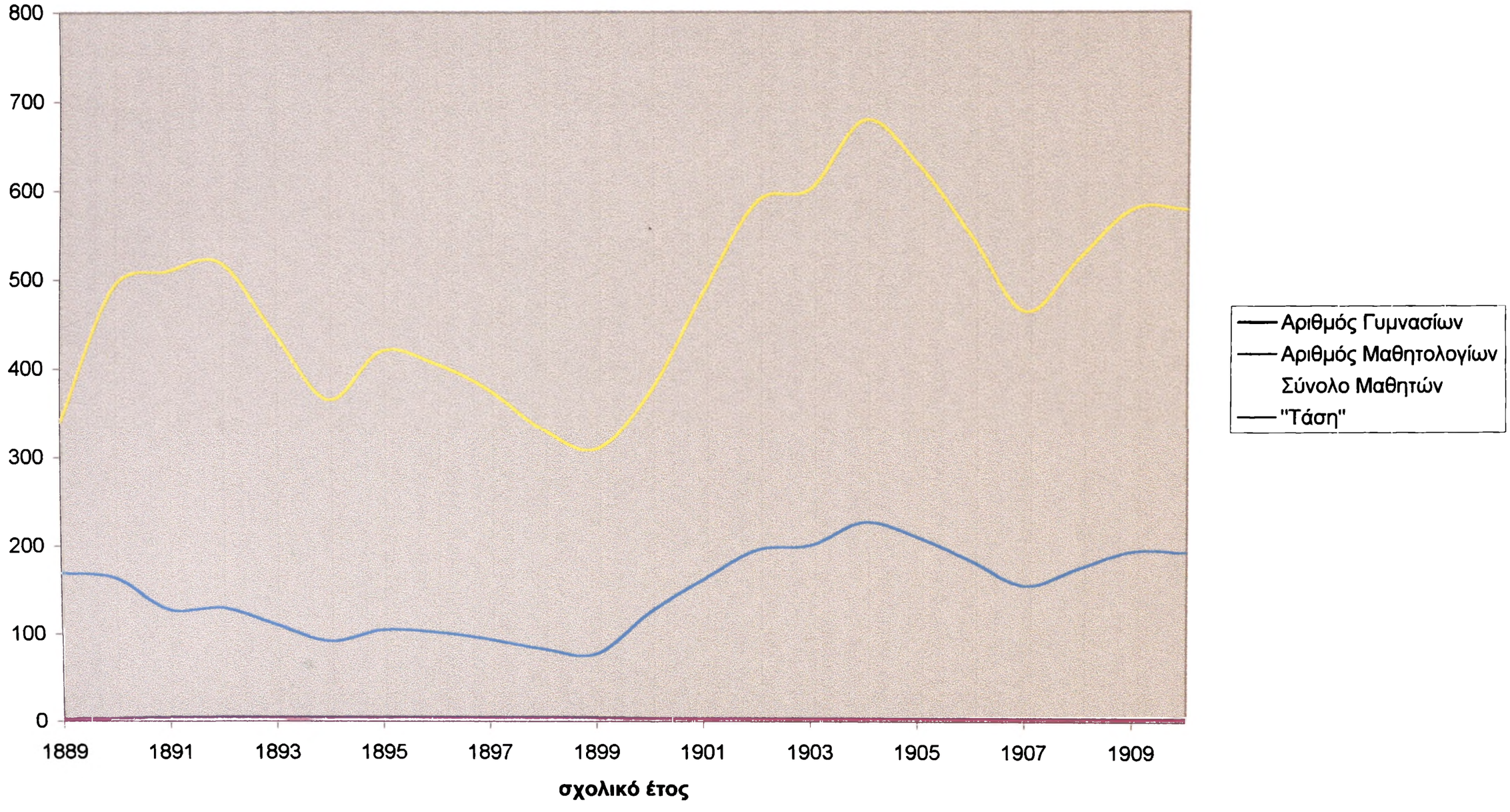
Τελικά, συγκρίνοντας τους Πίνακες18 και20, παρατηρούμε ότι οι κοινές χρονικές περίοδοι, κατά τις οποίες σημειώθηκε μείωση του αριθμού των μαθητών και στους δύο κύκλους σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης (Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια), ήταν οι περίοδοι της επιβολής των υψηλών εκπαιδευτικών τελών (1892-1894) και της κορύφωσης της εξωτερικής και εσωτερικής μετανάστευσης (1905-1907. Και είναι αυτονόητος, θεωρούμε, ο αρνητικός ρόλος που φαίνεται ότι έπαιξαν τα εκπαιδευτικά τέλη στη φοίτηση των μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση.Ο εύλογος όμως προβληματισμός που ευθύς ανακύπτει αφορά στο ρόλο που έπαιξε, τελικά, το φαινόμενο της μετανάστευσης.Εάν στηριζόμασταν αποκλειστικά και μόνο στη διαπίστωση ότι κατά τη διάρκεια της μεταναστευτικής απογείωσης, 1905-1907, σημειώθηκε μια «τάση» μείωσης μέσα στα όρια του ίδιου του νομού, θα καταλήγαμε αβίαστα στο συμπέρασμα ότι ο παράγοντας «μετανάστευση» λειτούργησε αρνητικά. Όμως, αν λάβουμε υπόψη ότι η Μεσσηνία, που αναμφισβήτητα ήταν μία από τις μεγαλύτερες εστίες μεταναστών, μετά την Αρκαδία και τη Λακωνία, καθ΄όλη τη διάρκεια της πρώτης δε

---

[1] Διαβάζουμε στην καλαματιανή εφημερίδα *Μεσσηνιακή*, στις 4 Οκτωβρίου του 1892 (φ.25): «Τα **εκπαιδευτικά τέλη** ημπόδισαν ν΄ αυξηθεί ο αριθμός των μαθητών του παρ΄ημίν Γυμνασίου [Καλαμών] ...φέτος».

[2] Διαβάζουμε στην καλαματιανή εφημερίδα *Φαραί*, στις 22 Ιουνίου του 1897 (φ.98): «...η πρόοδος των μαθητών [του Γυμνασίου Καλαμών] δεν υπήρξε επαρκής αλλ΄ούτε και ηδύνατο να είναι μείζων ως προσκόψασα, ως γνωστόν,...και εις την θλίψιν την επελθούσαν εκ των **εθνικών συμφορών**».

Μαθητές και Γυμνάσια

καετίας του 1900[1], εξακολούθησε ακόμη και κατά την κορύφωση του μεταναστευτικού ρεύματος, το 1907, να εμφανίζει από τα υψηλότερα ποσοστά φοίτησης όλης της χώρας[2], μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μετανάστευση συνολικά ευνόησε την ανάπτυξη της Μέσης Εκπαίδευσης στο νομό.Να είναι τυχαίο, άραγε, το γεγονός ότι και ο γειτονικός, πτωχός και αγροτικός νομός της Λακωνίας, όπου η μετανάστευση είχε φθάσει στα ύψη, όπως αναφέραμε αμέσως προηγούμενα, παρουσίασε κατά την ίδια περίοδο πολύ υψηλά ποσοστά φοίτησης, φθάνοντας στις πρώτες θέσεις της εκπαιδευτικής κλίμακας, όπως προκύπτει από την εξαντλητική επεξεργασία των αριθμητικών δεδομένων της μελέτης της Καλλιόπης Γαβαλά[3];.Αλλά ,και μέσα στα όρια του ίδιου του νομού, δεν είναι βέβαια σύμπτωση το γεγονός ότι η «αγροτική» επαρχία της Μεσσήνης, η οποία κατά την περίοδο 1901-1910 ήταν πρώτη στο νομό σε αριθμό μεταναστών[4],παρουσίασε τα πιο υψηλά ποσοστά φοίτησης αγοριών στη Μέση Εκπαίδευση, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες «αγροτικές» επαρχίες της Τριφυλίας, της Πυλίας και της Ολυμπίας, ενώ η Πυλία, που είχε το μικρότερο αριθμό μεταναστών, παρουσίασε το χαμηλότερο ποσοστό φοίτησης αγοριών ολόκληρου του νομού (Πίνακας 17).

Πιθανότατα, λοιπόν, η μετανάστευση να λειτούργησε ως κινητήριος μοχλός και να έδωσε τόσο μεγάλη ώθηση στη Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία. Αναρωτιόμαστε μόνο για τον τρόπο με τον οποίο λειτούργησε θετικά. Είναι αλήθεια ότι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, η συλλογική συνείδηση θεωρούσε επιτυχημένα τα ξενιτεμένα παιδιά και η αίγλη που περιέβαλλε την οικογένειά τους ήταν μεγάλη. Γιαυτό η ελληνική οικογένεια, κυρίως η αγροτική, αγωνιζόταν να στρέψει ένα ή περισσότερα αγόρια της σε εμπορικές δραστηριότητες έξω από την περιοχή της, μακριά από τις παραδοσιακές αγροτικές δουλειές, πράγμα που θα τους επέτρεπε να διαφοροποιηθούν από τον ντόπιο πληθυσμό και να αναρριχηθούν σε μία τάξη ανώτερη. Για να έχει όμως ο «εκκολαπτόμενος» μετανάστης σοβαρές ελπίδες επιτυχίας στο νέο τόπο που θα πήγαινε, έπρεπε προηγούμενα να έχει μορφωθεί και να διαθέτει ένα ελάχιστο τουλάχι στον επίπεδο τυπικής εκπαίδευσης[5].Αλλά, και γιαυτόν που φιλοδοξούσε να ενταχθεί στη δημόσια διοίκηση το δίπλωμα ήταν το απαραίτητο εφόδιο, για να μπορέσει να διεισδύσει στις «ρωγμές του συστήματος». Για τους λόγους αυτούς και για τον πρόσθετο λόγο ότι η ακτινοβολία του σπουδαγμένου παιδιού ήταν εξαιρετικά υψηλό, οι γονείς ενθάρρυναν και προσανατόλιζαν τα παιδιά τους – κυρίως, τα αγόρια τους – προς τη Μέση Εκπαίδευση, παρόλο που το κόστος που αναγκάζονταν να επωμισθούν ήταν εξαιρετικά υψηλό, αφού Μέσα σχολεία είχαν ιδρυθεί μόνο στις κωμοπόλεις και πόλεις του νομού.Στα αυξημένα αυτά έξοδα (ενοίκιο, τροφή, μεταφορικά και επιπλέον αυτά που ενδεχομένως το παιδί θα κέρδιζε αν εργαζόταν και που έπρεπε να αναπληρωθούν από τα υπόλοιπα μέλη της οικογένειας) η οικογένεια κατάφερνε τελικά να ανταποκριθεί, χάρη στις προσωπικές θυσίες όλων των μελών της αλλά, πολύ συχνά, και χάρη στα εμβάσματα του μετανάστη πατέρα, με τα οποία ενισχυόταν ο οικογενειακός προϋπολογισμός[6].Κοντολογίς διαπιστώνουμε ότι ανάμεσα στη Μέση Εκπαίδευση και στη μετανάστευση υπήρχε μία σχέση αμφίδρομη.Δηλαδή η μετανάστευση βοηθούσε στην ανάπτυξη της Μέσης Εκπαίδευσης μέσω της αποστολής εμβασμάτων, αλλά και η Μέση Εκπαίδευση, με τη σειρά της, συνέτεινε στην παραπέρα αύξηση του μεταναστευτικού ρεύματος, αφού η εξασφάλιση της απαιτούμενης μόρφωσης δημι-

---

[1] Εμμ.Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου νόμου...*, *ο.π.*, σελ.18-21

[2] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.414

[3] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος –20ος αι*, *ο.π.*, σελ.149

[4] Εμμ.Ρέπουλης, *Μελέτη...*, *ο.π.*, σελ.71-74

[5] Οι Ελληνες μετανάστες «που επέλεγαν τη λύση της αποδημίας, ήταν κυρίως εκείνοι των οποίων η μορφωτική στάθμη υπερέβαινε τον μέσον όρο».Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.153-156

[6] Οι παραπάνω σκέψεις στηρίζονται σε συμπεράσματα του Κ.Τσουκαλά, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.133-134, 144, 429

ουργούσε καλύτερες προϋποθέσεις και έδινε περισσότερες ευκαιρίες επιτυχίας, με αποτέλεσμα ο υποψήφιος μετανάστης να αποτολμά ευκολότερα τον εκπατρισμό του, πράγμα που ενδεχομένως θα του εξασφάλιζε και την κοινωνική του ανέλιξη.

*

Στο σημείο αυτό ενδιαφέρον είναι η ερευνητική μας ματιά να στραφεί και σ΄ άλλους παράγοντες που τυχόν επηρέασαν τη φοίτηση των μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση. Για το σκοπό αυτό συγκρίναμε την «τάση» φοίτησης των μαθητών ανά επαρχία, για να επισημάνουμε τυχόν διαφοροποιήσεις κατά περιοχή, μέσα στα όρια του ίδιου του νομού.

Από τη συγκριτική μελέτη των σχετικών Πινάκων (Παράρτημα ΙΙ: πίνακες 1-7) προκύπτει ότι όλες οι επαρχίες[1] παρουσίασαν γενική «τάση» μείωσης του αριθμού των μαθητών τους κατά τις περιόδους, που αναφέραμε αμέσως προηγούμενα, δηλαδή κατά την περίοδο της επιβολής των υψηλών εκπαιδευτικών τελών και κατά την περίοδο που η εξωτερική και εσωτερική μετανάστευση βρίσκονταν στο απόγειό τους, με μοναδική εξαίρεση την επαρχία Πυλίας (Παράρτημα ΙΙ:πίνακας 4), η οποία δεν παρουσίασε πτωτική «τάση» κατά την περίοδο 1905 - 1908, όπως συνέβη στις υπόλοιπες επαρχίες[2].

Επίσης, αξιοπρόσεκτο είναι ότι στην επαρχία της Καλαμάτας, ιδιαίτερα στο Γυμνάσιο της ομώνυμης πρωτεύουσάς της, σημειώθηκε μια σημαντική πτωτική πορεία του αριθμού των μαθητών κατά το 1898 και 1899 (Παράρτημα ΙΙ:πίνακας 5), γεγονός που δείχνει ότι στην περιοχή αυτή η φοίτηση επηρεάστηκε και από άλλους παράγοντες. Συγκεκριμένα, από την εμφάνιση της ασθένειας της ευλογιάς[3], που έπληξε την πόλη της Καλαμάτας εκείνη την περίοδο, και από τις αθρόες μετεγγραφές, που έγιναν στο γειτονικό Γυμνάσιο της Μεσσήνης, την ίδια πάντα εποχή, λόγω της αξιόλογης προσωπικότητας του γυμνασιάρχη Μεσσήνης, Οθωνα Ρέντζου[4], που διηύθυνε το Σχολείο κατά το 1897-98 και 1898-99.

---

[1] Δεν αναφερόμαστε στην επαρχία Ολυμπίας, λόγω έλλειψης στοιχείων.Επεξεργασθήκαμε μόνον το Ελληνικό σχολείο της Ζούρτσας, στο οποίο φοίτησαν κατά σχολικό έτος οι εξής μαθητές: 1900-01: 34 μαθητές, 1901-02:51 μαθ., 1902-03:56 μαθ., 1903-04:58 μαθ., 1904-05:70 μαθ., 1905-06:60 μαθ., 1906-07:65 μαθ., 1907-08:58 μαθ., 1908-09:66 μαθ., 1909-10:73 μαθ.και 1910-11:54 μαθ.

[2] Επισημαίνουμε ότι η επαρχία Πυλίας ήταν η μοναδική που δεν παρουσίασε μείωση των αγοριών της, ηλικίας 11-15 ετών, το 1907, σε σχέση με το 1879 (Πίνακας 17), πράγμα που μας δείχνει ότι, ακόμη και την περίοδο αιχμής της μετανάστευσης, τα αγόρια αυτής της ηλικίας δεν έφυγαν από τον τόπο τους, γιαυτό άλλωστε και δε σημειώθηκαν διαρροές μαθητών από τα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της συγκεκριμένης επαρχίας, κατά τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. Γίνεται αυτή η διευκρίνιση, γιατί δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι η επαρχία Πυλίας συνολικά παρουσίασε τον μικρότερο αριθμό μετανα στών, σε επίπεδο νομού από το 1901-1910, αλλά και τα χαμηλότερα ποσοστά φοίτησης μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση.

[3] Διαβάζουμε στον τύπο της εποχής: «... η πρόοδος των μαθητών [του Γυμνασίου Καλαμών] δεν υπήρξε επαρκής αλλ΄ούτε και ηδύνατο να είναι μείζων ως προσκόψασα, ως γνωστόν, εις την εκ της ευλογίας προελθούσαν διακοπήν των μαθημάτων...».Καλαματιανή εφημ. *Φαραί*, 22 Ιουν.1897, φ.98

[4] Διαβάζουμε σε καλαματιανή εφημερίδα: «Πληροφορούμεθα ότι πυκναί αραιώσεις γίνονται εις τους φάλαγγας των μαθητών του Γυμνασίου μας, εξ ων αθρόαι καθ΄εκάστην μετεγγραφαί γίνονται εις το Γυμνάσιον της γείτονος Μεσσήνης...Το φαινόμενον τούτο είναι αληθώς λυπηρόν και ανεξήγητον... δια να υπάρχη ζήλος και έφεσις των μαθητών εις την εκπαίδευσιν δέον εν τη διδασκαλία να πρυτανεύη πνεύμα μεθοδικότητος και ο διδάσκων να εμπνέη την συμπάθειαν εις τον διδασκόμενον...διότι η απουσία συμπαθητικής ατμοσφαίρας μεταξύ των μαθητών, σπείρει την απογοήτευσιν και την αποκάρωσιν του αισθήματος και της εφέσεως αυτών προς τα γράμματα.Η εν τοιούτω πνεύματι όμως αλληλεγγύη διδάσκοντος και διδασκομένου είνε απόρροια και απότοκος ετέρου αισθήματος, του αισθήματος της φιλαλληλίας, του αισθήματος της αγάπης προς τον άνθρωπον απολύτως, και ειδικώς επί του προκειμένου προς τους μαθητάς, εις τας απαλάς των οποίων ψυχάς η στοργή αύτη δύναται να διεγείρη την φιλοτιμίαν και τον οργασμόν προς τα γράμματα.Τας ιδιότητας ταύτας κέκτηται αναμφισβητήτως εις περισ-

Ιδιαίτερη, επίσης, εντύπωση προκαλεί η περίπτωση της επαρχίας Τ ρ ι φ υ λ ί-α ς η ο ποία σημείωσε μία συνεχή φθίνουσα πορεία από τα μέσα της δεκαετίας του 1880 και ύστερα (Παράρτημα: πίνακες 3,7).Είναι προφανές ότι στη συγκεκριμένη ε - παρχία «έ δρασαν» αποφασιστικά κι άλλοι παράγοντες. Η «τάση» μείωσης της φοίτη-σης των μαθητών της, που παρατηρείται μετά το 1886, πιθανότατα πρέπει να συσχε-τισθεί με τις ολέθριες συνέπειες του σ ε ι σ μ ο ύ τ ο υ 18 8 6 , που έπληξε την περι-οχή, και ιδιαίτερα το δήμο Εράνης (Φιλιατρά). Εντύπωση, επίσης, προκαλεί η συνε - χιζόμενη πτωτική «τάση» που παρατηρείται στα σχολεία αυτής της επαρχίας σε όλη τη διάρκεια του 1890. Το γεγονός θα πρέπει να συσχετισθεί, αυτή τη φορά, με την π α ρ α γ ωγ ή κ α ι τ ο ε μ π ό ρ ι ο τ η ς σ τ α φ ί δ α ς , με την οποία η επαρχία ήταν συνδεδεμένη οικονομικά κατά τρόπο θεμελιακό, και ιδιαίτερα οι σταφιδοπαρα - γωγοί δήμοι της. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ο δήμος Εράνης, ο οποίος τελικά δεν άντεξε στις οικονομικές κρίσεις της σταφίδας, με άμεσο αντίκτυπο και στο χώρο της παιδείας, αφού σημειώθηκε όχι μόνο μείωση του αριθμού των μαθητών αλλά καταρ - γήθηκε ακόμη και το Γυμνάσιο των Φιλιατρών (1900), το πρώτο Γυμνάσιο της επαρ - χίας, που ιδρύθηκε όταν η οικονομική ακμή του δήμου Εράνης είχε κορυφωθεί – δε - καετία του 1880 – χάρη, αυτή τη φορά, στην άνθηση της σταφίδας. Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι οι «παραγωγικές επιτυχίες ή ατυχίες» της επαρχίας, δηλαδή λόγοι οικονο - μικοί, και ο μεγάλος βαθμός εξάρτησής της από το μαύρο χρυσό της σταφίδας καθό - ρισαν την ανοδική ή φθίνουσα πορεία του μαθητικού πληθυσμού της στη Μέση Εκ - παίδευση.

Αντίθετα, στην επίσης «αγροτική» επαρχία της Μ ε σ σ ή ν η ς (Παράρτημα ΙΙ: πίνακες 2,6) δεν παρατηρούμε ανάλογη με της Τριφυλίας μείωση του αριθμού των μαθητών, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1890.Φαίνεται ότι η εύφορη γη της Μεσσήνης, με τους πλούσιους ελαιώνες της, αλλά και με την παραγωγή σταφίδας, «τσαπελών» και άλλων αγροτικών προϊόντων, δηλαδή με την π ο λ υ κ α λ λ ι έ ρ – γ ε ι α, μπόρεσε να αντέξει στις κρίσεις της σταφίδας, επειδή ακριβώς είχε εναλλακτι-κτικές λύσεις, σε αντίθεση με την επαρχία της Τριφυλίας, που στηρίχθηκε κυρίως στην ε ν τ α τ ι κ ή κ α λ λ ι έ ρ γ ε ι α της σταφίδας.

***

Συνεχίζοντας τη διερεύνησή μας, όσον αφορά στους παράγοντες εκείνους που επηρέασαν και προδιέγραψαν, κατά ένα μεγάλο βαθμό, τη φοίτηση των μαθητών της Μεσσηνίας στη Δημόσια Μέση Εκπαίδευση, κρίνεται σκόπιμο να μελετηθεί, σε ξεχω ριστό υποκεφάλαιο λόγω της σπουδαιότητάς του, ο παράγοντας «κ ο ι ν ω ν ι κ ή κ α τ α γ ω γ ή ».

σήν δόσιν ο Γυμνασιάρχης Μεσσήνης κ.Ρέντζος, διο και παριστάμεθα θεαταί του αλλοκότου φαινομέ νου ότι αι Καλάμαι εγένοντο Μεσσήνη και η δευτερεύουσα πόλις διαμφισβητή τα συστατικά πρώτευ ούσης». Εφ. «Φαραί», 5 Απρ. 1899, φ.168, σελ.2

3.Κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση μαθητών[1]

111

Κατανομή του μαθητικού πληθυσμού
κατά κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες,
σύμφωνα με την Απογραφή του 1907

Η κατανομή των μαθητών σε κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες στηρίζεται στο επάγγελμα του πατέρα τους, που δηλωνόταν στο Μαθητολόγιο, κατά την εγγραφή τους στο Ελληνικό σχολείο και το Γυμνάσιο, σπουδαία πηγή γνώσης πάνω στο θέμα της προέλευσης των εισοδημάτων τους (γη, εμπόριο, κράτος κ.ά.).

Ευθύς αμέσως παραθέτουμε αυτές τις κοινωνικο-επαγγελματικές ομάδες (*Ι.Αγροτικούς Τομέας, ΙΙ.Βιοτεχνία, ΙΙΙ.Εμπόριο-Μεταφορές, IV.Ελευθέρια Επαγγέλματα, V.Δημόσιες και Δημοτικές Υπηρεσίες, VI.Στρατιωτικές Δυνάμεις, VII.Κλήρος, VIII. Οικιακές Υπηρεσίες Αεργοι,ι IX.Δε δήλωσαν επάγγελμα και X.Ορφανά)*, που προέκυψαν από την ενοποίηση αντίστοιχων ομάδων της Απογραφής του 1907.Οι ευρύτερες αυτές κοινωνικοοικονομικές κατηγορίες θα περιλαμβάνουν αποκλειστικά τα επαγγέλματα που συναντήσαμε στα Μαθητολόγιά μας, τα οποία καταγράφονται αμέσως παρακάτω:
Ι) Αγροτικός Τομέας:

Στην ομάδα αυτή έχουν συγκεντρωθεί όλα τα άτομα που απασχολούνταν στον πρωτογενή το μέα, δηλαδή στον τομέα της Αλιείας, της Γεωργίας και της Κτηνοτροφίας.Στα Μαθητολόγιά μας έχουν καταγραφεί τα εξής επαγγέλματα - ασχολίες:

Αλιεύς	Γεωργός	Κτηματίας
Αρχιεργάτης	Εργάτης	Κτηματικός
Γεωργοκτηματίας	Εργατικός	Κτηματίτης
Γεωργοποιμήν	Κηπουρός	Ποιμήν

Παρατηρήσεις:

α)Στην κατηγορία αυτή ομαδοποιούνται όλοι οι αγρότες.Κανονικά θα έπρεπε να γίνει διαχωρισμός ανάμεσα στους «γεωργούς» και στους «κτηματικούς/κτηματίες/κτηματίτες».Όμως, στα Μαθητολόγια οι όροι «γεωργός» και «κτηματικός» συχνά συναπαντώνται, γιαυτό τους συνυπολογίζουμε στον ίδιο τομέα.

Για μια εναργέστερη αντίληψη του θέματος κρίνουμε σκόπιμο να παραθέσουμε μερικά αριθμητικά στοιχεία, όπως προέκυψαν από την επεξεργασία των Μαθητολογίων μας.

Πίνακας

ΑΡΙΘΜΟΣ ΓΕΩΡΓΩΝ, ΚΤΗΜΑΤΙΚΩΝ, ΚΤΗΜΑΤΙΩΝ, ΚΤΗΜΑΤΙΤΩΝ, ΓΕΩΡΓΟΚΤΗΜΑΤΙΩΝ
ΚΑΙ ΓΕΩΡΓΟΠΟΙΜΕΝΩΝ ΣΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1861 1910

Αγροτ.τομέας	1861 - 1870	1871 - 1880	1881- 1891	1891 - 1900	1901 - 1910
Γεωργός	47	23	42	125	359
Κτηματικός	46	237	2245	4271	5561
Κτηματίας	108	160	185	118	867
Κτηματίτης	9	-----	------	-----	-----
Γεωργοποιμήν	-----	-----	1	-----	-----
Γεωργοκτηματίας				2	-----

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Από τα ποσοτικά δεδομένα, που καταγράφονται στον πιο πάνω πίνακα, εύλογα προκύπτει ότι μετά το 1870, δηλαδή μετά τον αναδασμό Εθνικής Γης, όσοι είχαν δηλώσει την εθνική γη που νέμονταν μεταπηδούσαν από το στάδιο του "γεωργού", δηλαδή του μικροκαλλιεργητή εθνικής γης ή του ακτήμονα, στο στάδιο του "κτηματικού".

"Κτηματικός" – "Κτηματίας": Ο "κτηματικός" πρέπει να ήταν ο κάτοχος δηλωμένης εθνικής γης, περιορισμένης όμως έκτασης, ενώ ο "κτηματίας" θα ήταν ο κάτοχος ιδιόκτητης γης και συνήθως αξιοσημείωτης έκτασης, που δεν ασχολούνταν χειρωνακτικά με τα κτήματά του, παρά μόνο σε επίπεδο διαχείρισης (Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης...*, *ο.π.*, σελ.357).

β)Συχνά παρατηρήθηκε το φαινόμενο της καταγραφής δύο επαγγελμάτων για τον ίδιο πατέρα, όπου το δεύτερο επάγγελμα ήταν, συνήθως, αυτό του "κτηματία ή κτηματικού", πράγμα που δείχνει την παράλληλη ενασχόληση των κατοίκων της εποχής με περισσότερες εργασίες.

γ)Σχετικά με τον όρο "εργάτης", δε διευκρινίζεται εάν πρόκειται για εργάτες γης ή για βιομηχανικούς εργάτες.Τελικά, επιλέξαμε να τους συμπεριλάβουμε στην επαγγελματική ομάδα "Αγροτικός Τομέας", γιατί το θεωρήσαμα πιθανότερο, για τη συγκεκριμένη εποχή.

Π) Β ι ο τ ε χ ν ί α (βιομηχανία, χειροτεχνία, χειρωνακτική εργασία)

Οι επαγγελματίες που συναντήσαμε στα αρχεία μας, είναι:

Αγγειοπλάστης
Αμμοκονιάτης
Ανθρακεύς
Αρτοποιός
Βαρελοποιός
Βαφεύς
Βιομήχανος
Βυρσοδέψης
Εδρανοποιός
Ελληνορράπτης
Εμβαλωματής
Επιπλοποιός
Επισαγματοποιός
Εργοστασιάρχης
Εφαπλωματοποιός
Ζαχαροπλάστης

Καζάζης
Καθεκλοποιός
Καλαθοποιός
Καροποιός
Κασσιτερωτής
Καττυμάτης
Κιβωτοποιός
Κονιατής
Κοσμηματογράφος
Κουρεύς
Κτίστης
Λεπτουργός
Λιθοξόος
Λιθοτόμος
Μαραγκός
Μαχαιροποιός
Μεταξουργός
Μυλωθρός
Ξυλουργός
Οικοδόμος

Οινοπνευματοποιός
Οπλοποιός
Οργανοποιός
Πεταλωτής
Πιλοποιός
Ποτοποιός
Ράπτης
Σαγματοποιός
Σαμαροποιός
Σανδαλοποιός
Σιδηρουργός
Σκαφεύς
Σκυτοτόμος
Σοφαντζής
Στατεροποιός
Τέκτων
Τεχνίτης
Τυπογράφος
Υλοτόμος
Υποδηματοποιός
Φανοποιός
Χαλκεύς
Χρυσοχόος
Χρωματιστής
Χρωματοποιός

ΙΙΙ)Ε μ π ό ρ ι ο Μ ε τ α φ ο ρ έ ς:

Στην ομάδα αυτή έχουν συγκεντρωθεί οι παρακάτω επαγγελματίες:

Αγγειοπώλης
Αγωγεύς
Αγωγιάτης
Αλευροπώλης
Αμαξηλάτης
Αρτοπώλης
Βιβλιοπώλης
Γαλακτοπώλης
Λερματέμπορος
Δ/ντής Καφφείου
Δ/ντής Τραπέζης
Εμπορομεσίτης
Εμπορομεσίτης
Τοκιστής
Εμποροπλοίαρχος
Εμπορορράπτης
Εμπορος
Εμπορος προϊόντων
Εμπορούπάλληλος
Ζωέμπορος
Θερμαστής
Ιχθυοπώλης

Καπνέμπορος
Καπνοπώλης
Καραγωγεύς
Καφεπώλης
Κλειδούχος
Κρασοπώλης
Κρεοπώλης
Λεμβούχος
Μεσίτης
Μεταπράτης
Μηχανικός εργοστασίου
Μηχανοδηγός
Μηχανοδηγός Σιδηροδρ.
Μηχανοστασιάρχης
Ναύτης
Ναυτικός
Ξενοδόχος
Οινοπώλης
Οινοπνευματοπώλης
Οπωροπώλης
Οψοπώλης

Πανδοχεύς
Παντοπώλης
Πλοίαρχος
Πνευματοπώλης
Πράκτωρ Ατμοπλοϊκής Εταιρείας
Ρακοπώλης
Σιδηροδρομ.υπάλληλος
Σταφιδομεσίτης
Ταμίας Τραπέζης
Εμπορομεσίτης
Τραπεζικός υπάλληλος
Τραπεζίτης
Τυρέμπορος
Υαλοπώλης
Υπάλληλος Σιδηροδρ.
Υπάλληλος Τραπέζης
Υποδ/ντής Εθνικής Τραπέζης

IV) Ελεύθερα Επαγγέλματα:

Στην κατηγορία αυτή συμπεριλαμβάνονται και οι Εκπαιδευτικοί, γιατί αποτελούσαν κι αυτοί μαζί με τους γιατρούς, φαρμακοποιούς, δικηγόρους κ.ά., τους εκπροσώπους ανώτερων επιστημονικών κλάδων.

Αυλητής
Βοηθός Ελληνικού σχολείου
Γεωμέτρης
Γεωπόνος
Γλύπτης
Γραμματοδιδάσκαλος
Γυμνασιάρχης
Γυμναστής
Δημοδιδάσκαλος
Δημοδιδάσκαλος Συντ/χος
Διδάσκαλος
Δικηγόρος
Δικολάβος
Ελληνοδιδάσκαλος
Εργοδηγός
Εργολάβος
Εργολάβος οικοδομών
Ζωγράφος
Ιατρός
Καθηγητής
Κτηνίατρος
Μηχανικός
Μουσικοδιδάσκαλος
Μουσικός
Νομικός
Νομομηχανικός
Οδοντίατρος
Οργανοπαίκτης
Συμβολαιογράφος
Σχεδιαστής
Σχολάρχης
Υποθηκοφύλαξ
Φαρμακέμπορος
Φαρμακοποιός

V) Δημόσιες και Δημοτικές Υπηρεσίες:

Στην ομάδα αυτή έχουν συμπεριληφθεί οι Δικαστικοί, Διοικητικοί και Δημοτικοί υπάλληλοι και υπηρέτες. Απαντήθηκαν οι παρακάτω επαγγελματίες:

Βουλευτής
Γραμματεύς
Γραμματικός
Γραμματεύς Ειρηνοδικείου
Γραμματεύς Δημαρχείου
Γραμματεύς Δικαστικός
Δασονόμος
Δημαρχικός Κλητήρ
Δήμαρχος
Δημαστυνόμος
Δημογραμματεύς
Δημόσιος Εισπράκτωρ
Δημόσιος Ταμίας
Δημόσιος Υπάλληλος
Δημοτικός Εισπράκτωρ
Δημολογιστής
Δημ.Πάρεδρος
Διανομέας Τηλεγραφημάτων
Δικαστής
Δικαστικός
Δικαστικός Κλητήρ
Ελεγκτής
Ειρηνοδίκης
Εισαγγελέας
Εισπράκτωρ
Επαρχικός Σύμβουλος
Έπαρχος
Επιστάτης
Επιστάτης Δήμου
Επιστάτης Σχολείου
Έφορος
Κλητήρ
Νομάρχης
Οικονομικός Έφορος
Πάρεδρος Δημ.Γ΄
Πρόεδρος Πρωτοδικών
Πρόξενος
Πρωτοδίκης
Συνταξιούχος
Ταμίας
Ταχυδρ.Επιστάτης
Ταχυδρ.Υπάλληλος
Ταχυδρόμος
Τελώνης
Τελωνιακός υπάλληλος
Τελωνοφύλαξ
Τηλαστυνόμος
Τηλεγραφητής
Τηλεγραφ.Διανομέας
Τμηματάρχης
Υπάλληλος
Υπάλληλος Δημόσιος
Υπάλληλος Δημοτικός
Υπάλληλος Δικαστικός
Υπάλληλος Ηλεκτρικού
Υπάλληλος Τηλεγραφείου
Υπηρέτης Ελληνικού σχολ.
Υπηρέτης Τηλεγραφείου
Υποταμίας
Φύλαξ Τηλεγραφείου

VI) Στρατιωτικές Δυνάμεις:

Στην κατηγορία αυτή περιλαμβάνονται οι αξιωματικοί και οπλίτες του «κατά γην και θάλασσαν στρατού». Στα Μαθητολόγιά μας συναντήσαμε τους εξής επαγγελματίες:

Ανθυπασπιστής
Ανθυπολοχαγός
Ανθυπομοίραρχος
Ανθυποπλοίαρχος
Αξιωματικός
Αξιωματικός Απόστρατος
Αστυνομικός
Αστυνομικός υπάλληλος
Αστυνόμος Αξιωματικός
Αστυφύλαξ
Απόστρατος
Δεκάρχης
Ενωματάρχης
Λοχαγός
Μοίραρχος
Στρατιωτικός
Στρατιωτικός Απόμαχος
Στρατιωτικός Συντ/χος
Συνταγματάρχης
Ταγματάρχης
Υπαξιωματικός
Υπαστυνόμος

Για να δείξουμε την κοινωνικο-οικονομική προέλευση των μαθητών της Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, θα στηριχθούμε στο επάγγελμα του πατέρα τους, όπως αυτό δηλώνεται στα Μαθητολόγια των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων.

Αυτό που ενδιαφέρει, στα πλαίσια της παρούσας μελέτης, είναι να διαπιστώσουμε εάν η κοινωνικο-επαγγελματική καταγωγή των μαθητών προσδιόρισε, και σε ποιο βαθμό, την είσοδο των μαθητών στη Μέση Εκπαίδευση.Για το σκοπό αυτό θα διερευνήσουμε:

α) Ποιές κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες στο νομό παρουσίασαν τα μεγαλύτερα ποσοστά φοίτησης στα σχολεία της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και γιατί;

β)Ποια κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα επηρεάστηκε περισσότερο από τις κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές της εποχής, που αντανακλώνται στο ποσοστό φοίτησης;

Ακολουθεί ένας Πίνακας, στον οποίο διαγράφεται η κοινωνικοεπαγγελματική σύνθεση του σώματος των μεσσήνιων μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης (Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων).

Αστυνόμος	Στρατιώτης	Υπομοίραρχος
		Υπενωματάρχης
		Χωροφύλαξ

VII) Κ λ ή ρ ο ς:

Εφημέριος
Επισκοπικός Επίτροπος
Ιερεύς
Ιεροδιάκονος
Ιεροψάλτης
Οικονόμος (ιερεύς)
Ψάλτης

VIII) Οικιακές Υπηρεσίες – Αεργοι:

Περιλαμβάνονται οι άεργοι και όσοι ασκούσαν προσωπικές και οικιακές υπηρεσίες:

Αεργος
Μάγειρος
Οικονόμος
Υπηρέτης
Φύλαξ

IX) Δ ε δ ή λ ω σ α ν ε π ά γ γ ε λ μ α:

Περιλαμβάνονται όσοι δε δήλωσαν το επάγγελμά τους στα Μαθητολόγια, τη στιγμή της εγγραφής

X) Ο ρ φ α ν ά

Πίνακας 21

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ
ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1889[1] – 1910

(Ποσοστά %)[2]

Σχολ έτος	Αγροτ τομέα	Βιοτε-χνία	Εμπό-ριο & Μετα φορές	Ελευ-θέρια επαγγ έλματ	Δημό-σιες & Δημοτ υπηρε σίες	Στρα-τιωτι κές Δυνά-μεις	Κλή-ρος	Αερ-γοι & Οικια κές Υ-πηρε-σίες	Δε δήλω-σαν επάγγ ελμα	Ορφα -νά	
1889	69,82	3,24	5,61	2,03	3,02	0,49	3,68	---	0,38	11,71	
1890	68.16	3,13	6,13	2,65	3,62	0,48	3,95	0,05	0,53	11,29	
1891	70,33	2,36	6,58	2,86	2,81	0,63	3,54	0,05	0,50	10,34	
1892	66,71	2,91	7,73	3,15	3,51	0,59	4,34	0,06	0,77	10,23	
1893	66,20	2,17	7,29	3,72	3,86	0,70	5,26	0,07	0,42	10,31	
1894	61,17	2,01	9,43	4,21	4,67	1,01	4,58	0,09	0,46	12,36	
1895	64,22	3,05	7,51	3,54	4,33	0,79	4,21	0,06	0,30	11,96	
1896	65,20	2,84	6,36	3,65	4,08	0,56	3,89	0.06	1,61	11,74	
1897	65,35	3,21	7,35	3,52	4,51	0,68	4,08	0,18	0,18	10,93	
1898	62,23	3,54	7,55	4,01	5,15	0,87	4,61	0,07	0,27	11,70	
1899	62,05	3,62	7,71	3,62	4,55	0,99	4,55	0,06	0,23	12,61	
1900	61,95	3,86	7,02	4,27	4,68	0,86	4,58	0,05	0,25	12,46	
1901	65,54	3,46	5,69	3,59	3,83	0,82	4,16	0,04	0,12	12,73	
1902	65,68	3,40	6,06	3	3,96	1,03	3,92	0,04	0,15	12,76	
1903	66,45	3,59	6,27	2,78	3,08	0,71	3,49	---	0,24	13,38	
1904	66,02	3,71	6,93	3,02	2,99	0,85	3,45	0,03	0,06	12,93	
1905	65,39	3,43	7,26	3,94	2,41	0,91	3,69	----	0,15	12,81	
1906	64,13	3,80	7,57	4,21	2,66	0,86	3,64	---	0,29	12,84	
1907	62,74	3,52	8,10	4,45	3,27	0,92	3,73	---	0,08	13,18	
1908	62,71	4,06	8,24	4,14	3,04	0,83	3,55	0,20	0,08	13,17	
1909	64,48	4,06	8,85	4,24	2,43	0,58	2,90	0,14	0,04	12,26	
1910	62,16	4,12	8,84	4,42	3,12	0,96	2,71	0,11	0,67	12,88	

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (Ν.Μεσσηνίας)

Από την ανάγνωση του παραπάνω Πίνακα διαπιστώνεται ότι τα μαθητικά κοινωνικά στρώματα της Μεσσηνίας εκπροσωπούνταν άνισα.

Καταγράφεται μία σαφής κατίσχυση της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας των «α γ ρ ο τ ώ ν», αφού το ετήσιο ποσοστό των μαθητών, που προέρχονταν από τον ευρύτερο αγροτικό χώρο, υπερτερεί αριθμητικά από το άθροισμα των ποσοστών, κατά το ίδιο έτος, των υπόλοι πων κοινωνικοοικονομικών ομάδων (εμπόρων, ελεύθερων επαγγελματιών, δημόσιων – δημοτικών υπαλλήλων κ.ά.), καταλαμβάνοντας την πρώτη θέση. Συγκεκριμένα, η αριθμητική αυτή υπεροχή μεταφράζεται σε ποσοστά που κυμαίνονταν μεταξύ 60% και 70%, στο σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της Μεσσηνίας.Ποσοστά, πράγματι, υψηλά, που μαρτυρούν τη «μορφωσιογόνο τάση», δηλαδή την έντονη ροπή για ανώτερες σπουδές, των ατόμων που προέρχονταν από το κοινωνικοοικονομικό στρώμα των αγροτών, προφανώς γιατί προσδοκούσαν την «υπέρβαση της αγροτικής τους κατάστασης», δηλαδή να «απελευθερωθούν από τις δουλείες της χειρωνακτικής εργασίας», να ξεπεράσουν το φράγμα της κοινωνικής τους κατηγορίας και να ανέλθουν στην κοινωνική κλίμακα[3].

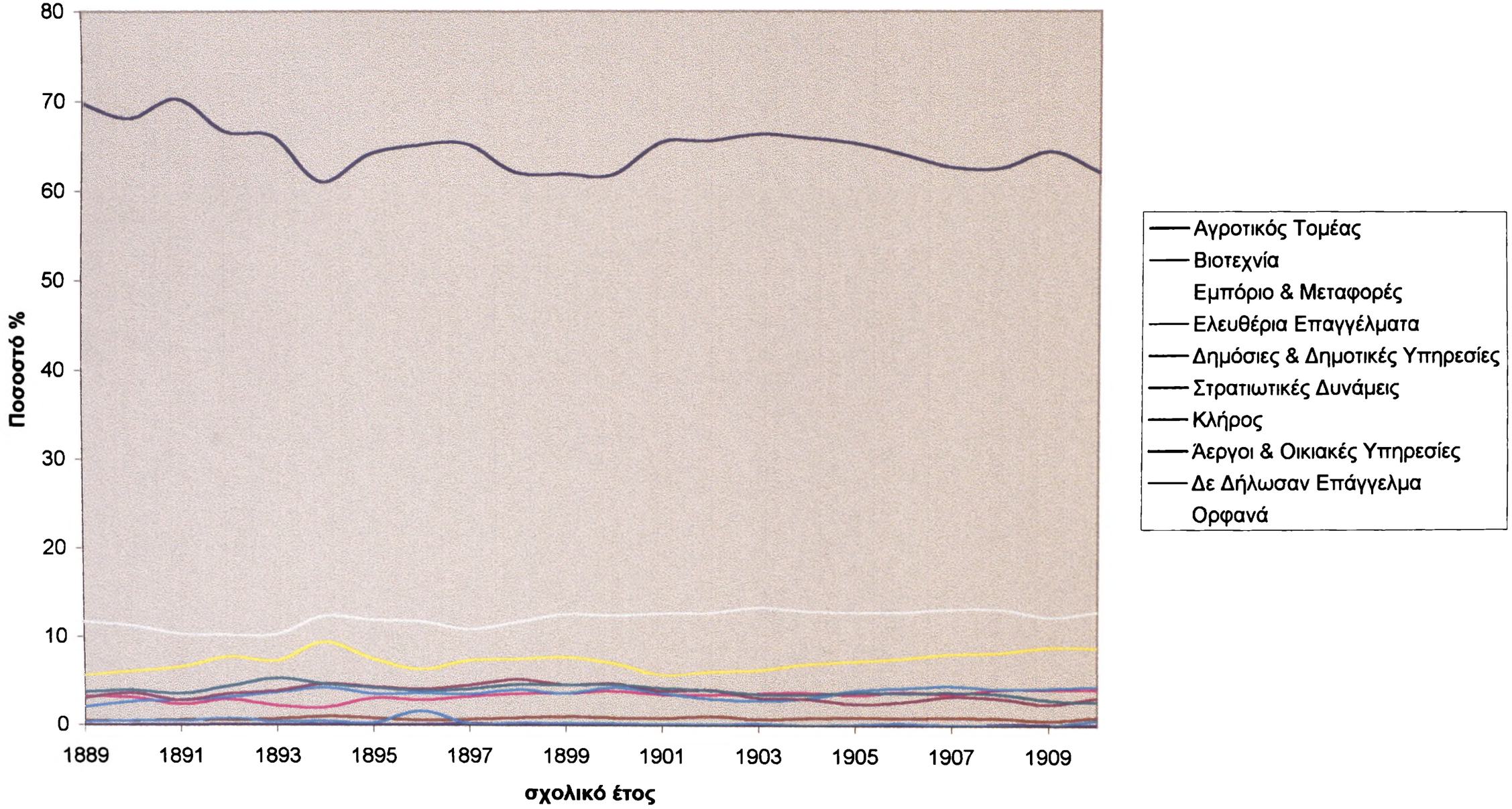
---

[1] Η παρουσίαση των ποσοστών κρίναμε σκόπιμο να γίνει από το έτος 1889 και ύστερα, ώστε να δώσουμε όσο γίνεται πιο αξιόπιστα στατιστικά αποτελέσματα, επειδή μέχρι τότε, δηλαδή μέχρι το 1889, δεν είναι επαρκή τα στοιχεία που διαθέτουμε.

[2] Οι Α π ό λ υ τ οι Α ρ ι θ μ ο ί αυτού του Πίνακα βρίσκονται στο Παράρτημα ΙΙ: πίνακας 8

[3] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...ο.π.*, σελ.208, 426 και 429

Κοινωνική Προέλευση Μαθητών Μ.Ε.

Ομως, το υψηλό μέγεθος του προαναφερθέντος ποσοστού δεν πρέπει να μας εκπλήσσει για δύο λόγους.Πρώτον, γιατί από τους «αγροτικής» προέλευσης μαθητές οι «κτηματικοί/κτηματίες/κτηματίτες» εκπροσωπούνταν με 96,49%, ενώ οι «γεωργοί» μόλις με 3,51%, που σημαίνει ότι δεν επρόκειτο για μια εξαθλιωμένη οικονομικά κοινωνική ομάδα, αφού, την εποχή που μας ενδιαφέρει, ο «κτηματίας» ήταν συνήθως ιδιοκτήτης γης, και μόνον ο «γεωργός» κατείχε την κατώτερη θέση στην αλυσίδα της παραγωγής, όπως έχουμε ήδη αναφέρει .Και δεύτερον, γιατί τα ¾ του πληθυσμού του νομού Μεσσηνίας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν «αγροτικός», σύμφωνα με τις Απογραφές του 1879 και 1907[1].

Αξιοπρόσεκτο, πάντως, είναι ότι τα υψηλά αυτά ποσοστά φοίτησης των αγροτόπαιδων, επισημάνθηκαν κυρίως στον κατώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης, δηλαδή στα Ελληνικά σχολεία, ενώ στον ανώτερο, δηλαδή στα Γυμνάσια, παρατηρείται μία σαφής μείωση των ποσοστών – κυμαίνονται γύρω στο 50% (Παράρτημα ΙΙ:πίνακες 9 και 10) – πράγμα που ασφαλώς πρέπει να συσχετισθεί με τα κοινωνικά μειονεκτήματα που κουβαλούσαν τα παιδιά αυτής της κατηγορίας, και που αναμφισβήτητα βάραιναν έντονα πάνω στη σχολική τους σταδιοδρομία, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στο επόμενο υποκεφάλαιο («εγκατάλειψη σπουδών»).

*

Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι παρά το γεγονός ότι το ποσοστό των «αγροτικής» προέλευσης μαθητών ήταν υψηλό, σε σχέση με το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της Μεσσηνίας (πίνακας 21), εντούτοις παρουσιάζεται σχετικά μικρό, σε σχέση με τον πληθυσμό της κοινωνικής τους κατηγορίας.Το αντιστρόφως ανάλογο παρατηρείται στα ποσοστά των «αστικής» προέλευσης μαθητών (πίνακας 22).

1

Πίνακας
Ανδρικός ενεργός πληθυσμός Νομού Μεσσηνίας
σύμφωνα με τις Απογραφές του 1879 και 1907
%

Απογραφές	*Αγροτ. τομέας*	*Βιοτεχνία*	*Εμπόριο & Μεταφ.*	*Ελευθ-έρια επαγγέλμ*	*Δημόσ. & Δημοτ. Υπηρες.*	*Στρατιωτικές Δυνάμεις*	*Κλήρος*	*Οικιακές υπηρεσίες*
1879	**85,47**	3,51	5,19	0,96	1,27		0,93	2,59
1907	**73,82**	11,28	8,60	1,82	1,17	1,68	0,82	0,89

Στην Απογραφή του 1879 αναφέρονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί, γιαυτό και δεν αναγράφεται το αντίστοιχο ποσοστό στον παραπάνω Πίνακα.

Πίνακας 22
ΕΚΠΡΟΣΩΠΗΣΗ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1901 – 1910

Επαγγελματικές Κατηγορίες	**Επαρχίες**	**Απογραφή 1907**	**Στοιχεία Μαθητολογίων 1901-1910**	**% επί της Απογραφής**
Αγροτικός τομέας	Καλαμάτας	6579	2405	36,55
	Μεσσήνης	10291	2721	26,44
	Τριφυλίας	11607	1460	12,58
	Πυλίας	8051	728	9,04
	Ολυμπίας	8669	200	2,31
	Νομός Μεσσηνίας	45197	7514	**16,62**
Βιοτεχνία	Καλαμάτας	2393	204	8,52
	Μεσσήνης	873	107	12,26
	Τριφυλίας	1689	73	4,32
	Πυλίας	861	37	4,30
	Ολυμπίας	1088	6	0,55
	Νομός Μεσσηνίας	6904	427	**6,18**
Εμπόριο & Μεταφορές	Καλαμάτας	2060	405	19,66
	Μεσσήνης	970	149	15,36
	Τριφυλίας	1047	114	10,89
	Πυλίας	751	59	7,86
	Ολυμπίας	435	3	0,69
	Νομός Μεσσηνίας	5263	730	**13,87**
Ελευθέρια Επαγγέλματα	Καλαμάτας	316	155	49,05
	Μεσσήνης	212	82	38,68
	Τριφυλίας	262	102	38,93
	Πυλίας	157	17	10,83
	Ολυμπίας	169	5	2,96
	Νομός Μεσσηνίας	1116	361	**32,35**
Δημόσιες & Δημοτικές Υπηρεσίες	Καλαμάτας	245	178	72,65
	Μεσσήνης	98	79	80,61
	Τριφυλίας	167	86	51,50
	Πυλίας	116	35	30,17
	Ολυμπίας	92	11	11,96
	Νομός Μεσσηνίας	718	389	**54,18**
Στρατιωτικές Δυνάμεις	Καλαμάτας	679	80	11,78
	Μεσσήνης	57	16	28,07
	Τριφυλίας	159	22	13,84
	Πυλίας	90	--	--
	Ολυμπίας	44	--	--
	Νομός Μεσσηνίας	1029	118	**11,47**
Κλήρος	Καλαμάτας	134	110	82,09
	Μεσσήνης	128	114	89,06
	Τριφυλίας	104	77	74,04
	Πυλίας	76	38	50,00
	Ολυμπίας	60	3	5,00
	Νομός Μεσσηνίας	502	342	**68,13**
Αεργοι & Οικιακές Υπηρεσίες	Καλαμάτας	184	4	2,17
	Μεσσήνης	148	--	--
	Τριφυλίας	94	1	1,06
	Πυλίας	30	1	3,33
	Ολυμπίας	89	--	--
	Νομός Μεσσηνίας	545	6	**1,10**

Πηγές: 1.Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυ πογραφείου, 1909.
2.Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας, 1901-1910 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Μια πρώτη, γενική, διαπίστωση, που προκύπτει από τη μελέτη του παραπάνω Πίνακα, είναι ότι δεν ήταν ισοδύναμη η πρόσβαση όλων των κοινωνικών στρωμάτων στη Μέση Εκπαίδευση.Οι «αστικές» οικογένειες της Μεσσηνίας ήταν εκείνες που έστελναν σε μεγαλύτερα ποσοστά τα παιδιά τους στα Μέσα Σχολεία απ΄ότι οι «αγροτικές».

Αναλυτικότερα, από τα «α σ τ ι κ ά» στρώματα προηγούνταν, σε επίπεδο νομού, οι «κληρικοί», με 68,13%[1], οι «δημόσιοι και δημοτικοί υπάλληλοι», με 54,18%, και οι «ελεύθεροι επαγγελματίες», με 32,35%.Ποσοστά, πράγματι, υψηλά που μεταφράζονται στο ότι 1 στις 2 ή 3 οικογένειες κληρικών, ελεύθερων επαγγελματιών και δημόσιων ή δημοτικών υπαλλήλων προσανατόλιζαν τα παιδιά τους προς ανώτερες σπουδές, αφού διέθεταν και τα «υλικά μέσα», αλλά και τα «πολιτισμικά προνόμια», που σαν είδος κληρονομικής παροχής μεταβιβάζονται συνήθως στους γόνους των ισχυρών και γίνονται αιτία για μία εύκολη επίτευξη των στόχων τους[2]. Ακολουθούσαν τα επίσης «αστικά» στρώματα των «εμπόρων» (13,87%) και των «στρατιωτικών» (11,47%), με σαφώς μικρότερη παρουσία, σε σύγκριση με τις προηγούμενες, επίσης «αστικές» επαγγελματικές ομάδες.Η έκδηλη ποσοτική διαφορά, θα πρέπει πιθανότατα να συσχετισθεί με την «ποιοτική» διαφορά τους, δηλαδή με τη μειωμένη παρουσία των προαναφερθέντων «πολιτισμικών προνομίων».

Στην περίπτωση των «εμπόρων», θα μπορούσαμε επιπλέον να ισχυρισθούμε ότι η μειωμένη εκπροσώπησή τους, οφείλεται και στο ότι οι γονείς αυτής της κατηγορίας μπορούσαν να εξασφαλίσουν στο πρόσωπο των παιδιών τους την επαγγελματική τους «διαδοχή» στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες, σε αντίθεση για παράδειγμα με την περίπτωση των «ελεύθερων επαγγελματιών» ή των «κληρικών» και των «δημόσιων ή δημοτικών υπαλλήλων», που αντικειμενικά δεν είχαν την ίδια δυνατότητα.

Σε σύγκριση με τις «αστικές» κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες, η εκπροσώπηση των «α γ ρ ο τ ι κ ώ ν» οικογενειών στη Μέση Εκπαίδευση, δεν παρουσιάζεται ισχυρή, παρότι η πλειοψηφία του πληθυσμού στο νομό, τότε, ήταν «αγροτικός», όπως δείξαμε προηγούμενα. Μόλις το 16,62%, δηλαδή 1 στις 6 οικογένειες, έστελνε τα παιδιά της στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Υπενθυμίζουμε ότι οι οικογένειες αυτές, στην πραγματικότητα ανήκαν στο λιγότερο μειονεκτικό τμήμα («κτηματικοί» και όχι «γεωργοί») της κοινωνικο-επαγγελματικής κατηγορίας των «αγροτών», γεγονός που δικαιολογεί τη δυνατότητα πρόσβασης των παιδιών τους στη Μέση Εκπαίδευση, παρότι τα «εκπαιδευτικά διόδια» (έξοδα κινήσεως, διατροφής, διαμονής, λόγω απόστασης), που απαιτούνταν, βάραιναν τον οικογενειακό τους προϋπολογισμό

Τέλος, μικρή παρουσιάζεται η εκπροσώπηση του κοινωνικού στρώματος των «βιοτεχνών», 6,18%, στα Μέσα σχολεία του νομού, ενώ ελάχιστη φαίνεται ότι ήταν η

---

[1] Η εντυπωσιακή διόγκωση της κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας των «Κληρικών», κατά την εξεταζόμενη περίοδο, δεν μας εκπλήσσει, γιατί και το 1853 ο αριθμός των κληρικών ήταν πολύ υψηλός. Συγκεκριμένα, ο αριθμός τους ήταν 5.500, δηλαδή ένας παπάς για κάθε διακόσιους κατοίκους, άνδρες, γυναίκες και παιδιά!.Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση..., ο.π.*, σελ.192

[2] Αποψη του B o u r d i e u, σταχυολογημένη από το άρθρο του N i k o u I w a n n i d h, «Αναπαραγωγή και Εκπαίδευση στην Ελλάδα-Μια άλλη Υπόθεση», από το βιβλίο *Νεοελληνική Κοινωνία, Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις*, Επιμέλεια και Εισαγωγή Θ.Σακελλαρόπουλος, τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, ειδική έκδοση 2, εκδ.Κριτική, Αθήνα 1993, σελ.149-187 .

συμμετοχή των παιδιών που προέρχονταν από γονείς που ασκούσαν «οικιακές υπηρεσίες» ή ήταν «άεργοι», 1,10%.

Με βάση τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα, που δείχνουν τα ποσοστά συμμετοχής των διαφόρων κοινωνικών-επαγγελματικών κατηγοριών στη Μέση Εκπαίδευση της Μεσσηνίας, εάν επιχειρούσαμε να απεικονίσουμε τη μαθητική κοινωνική πυραμίδα, θα τοποθετούσαμε στη βάση της τους μαθητές-γόνους των αέργων, καθώς και αυτών που ασκούσαν οικιακές εργασίες. Στην επόμενη βαθμίδα θα κατατάσσαμε τα παιδιά των βιοτεχνών, ενώ στις μεσαίες θα συγκαταλέγαμε τα παιδιά των εμπόρων, των στρατιωτικών, αλλά και των αγροτών, αφού στη συντριπτική τους πλειοψηφία επρόκειτο για «κτηματικούς» και όχι για «γεωργούς», όπως έχουμε ήδη αναφέρει. Τέλος, στα ανώτερα στρώματα θα συμπεριλαμβάναμε τους ελεύθερους επαγγελματίες, τους κληρικούς και τους δημόσιους ή δημοτικούς υπαλλήλους.

*

Για την προβληματική του θέματος «κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση», χρήσιμο είναι, επίσης, να δείξουμε εάν οι κοινωνικο-οικονομικές μεταβολές που συνέβησαν στη Μεσσηνία, σε ορισμένα χρονικά διαστήματα της εξεταζόμενης περιόδου έπληξαν περισσότερο κάποια κοινωνικο-επαγγελματική ομάδα του νομού και γιατί ;

Από την ανάγνωση του Πίνακα 21 προκύπτει ότι το κοινωνικό στρώμα των «αγροτών» ήταν το μοναδικό, σε σχέση με τα «αστικά», που σημείωσε σημαντική μείωση στα ποσοστά φοίτησης των μαθητών του, τόσο κατά την περίοδο της επιβολής των «εκπαιδευτικών τελών» (1893, 1894), όσο και κατά τη διάρκεια του «ελληνοτουρκικού πολέμου» (1898) και της απογείωσης της εξωτερικής και εσωτερικής «μετανάστευσης» (1906, 1907).Οι «αστικές» ομάδες δε φαίνονται να επηρεάστηκαν από τις προαναφερθείσες μεταβλητές, διατηρώντας τα ποσοστά φοίτησης των μαθητών τους σε σταθερά επίπεδα.Το γεγονός δείχνει αφενός ότι οι οικογένειες των αγροτών, δεν άντεξαν οικονομικά το βάρος των εκπαιδευτικών τελών, αφετέρου ότι, κατά την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου και της μετανάστευσης, τα αγροτόπαιδα-μαθητές-έφηβοι, πιθανότατα αναγκάστηκαν να σταματήσουν τη φοίτησή τους στο Ελληνικό σχολείο ή Γυμνάσιο και να αναλάβουν ενεργό ρόλο, περισσότερο από άλλα συνομίληκά τους, στη θέση του πατέρα, που απουσίαζε είτε λόγω επιστράτευσης, είτε λόγω μετανάστευσης.

*

Επίσης, αξίζει να επισημάνουμε την πτωτική «τάση» του ποσοστού των «αγροτικής» προέλευσης μαθητών, που σημειώνεται από το 1889 (69,82%) έως το 1910 (62,16%) (Πίνακας 21), πράγμα που πρέπει να αποδοθεί όχι μόνο στο μεταναστευτικό ρεύμα που παρέσυρε κυρίως τους αγρότες προς τις Ηνωμένες Πολιτείες[1], αλλά και στην αύξηση, με την πάροδο του χρόνου, των «αστικών» στρωμάτων, μέσα στα όρια του ίδιου του νομού. Ο παρακάτω Πίνακας δείχνει το ποσοστό του ενεργού ανδρικού πληθυσμού του νομού, το 1879 και 1907, κατά επαρχία, επιβεβαιώνοντας τη γνώμη μας.

[1] Χρ.Αγριαντώνη, «Φυσικές συνθήκες, κοινωνικές συνθήκες: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Δελτίο της Εταιρίας Σπουδών*, τ.11, σελ.57-62

Πίνακας 23[1]

ΑΝΔΡΙΚΟΣ ΕΝΕΡΓΟΣ ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ
σύμφωνα με τις Απογραφές του 1879 και 1907
%

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

Απογραφές	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελευθέρ. επαγγέλμ	Δημός & Δημοτ. υπάλληλ	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κληρικοί	Οικιακές εργασίες
1879	65,49	8,96	12,06	1,76	2,97	[2]	1,95	6,57
1907	52,25	19,01	16,36	2,51	2,51	5,39	1,06	1,46

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Απογραφές	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελευθέρ. επαγγέλμ	Δημός & Δημοτ. υπάλληλ	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κληρικοί	Οικιακές εργασίες
1879	85,91	2,04	5,80	0,83	1,15	[3]	1,20	3,02
1907	80,54	6,83	7,59	1,66	0,77	0,45	1,00	1,16

---

[1] Οι Απογραφές του 1879 και 1907 περιλαμβάνουν τη διαίρεση του πληθυσμού και *κατά επάγγελμα*, γεγονός που μας επιτρέπει να σχηματίσουμε μία εικόνα της επαγγελματικής απασχόλησης των κατοίκων εκείνης της εποχής, ιδιαίτερα του ανδρικού πληθυσμού. Υπογραμμίζουμε ότι οι Απογραφές αυτές, κυρίως αυτή του 1879, πρέπει να αντιμετωπίζεται με κάποια επιφύλαξη, γιατί υπάρχει το ενδεχόμενο να εμπεριέχονται και αναξιόπιστα στοιχεία. Παρόλα αυτά δεν μπορεί να αμφισβητήσει κανείς ότι δίδεται η «τάση» με τον πιο ευκρινή τρόπο.

Για να υπολογίσουμε τον ενεργό ανδρικό πληθυσμό κάθε επαρχίας εργασθήκαμε ως εξής:
Παράδειγμα, Επαρχία Καλαμάτας:

1879

«Θήλεις»: 14266
«Εργαζόμενες»: 640

13626 γυναίκες

«Ανευ επαγγέλματος» Αρρενες και Θήλεις: 19336
Θήλεις: 13626

5710 Αρρενες άνευ επαγγέλματος

Από τους 5710 «Αρρενες άνευ επαγγέλματος» αφαιρούμε τους «Μαθητές», τα «Αγόρια ηλικίας 0-6 ετών» και ένα 2% τους ανίκανους [5710-1572=4138/ 4138-2664=1474/ 1474-2%(δηλ.30)=1444] και βρίσκουμε 1444.
Το 1444 το προσθέτουμε:
α) Στον ανδρικό πληθυσμό που ασχολούνταν με τον Αγροτικό τομέα, δηλαδή 4863+1444=6307 και
β) Στο σύνολο του ανδρικού πληθυσμού που ασχολούνταν με τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως προκύπτει από τα στοιχεία της Απογραφής του 1879. Δηλαδή 8187+1444=9631 ενεργός ανδρικός πληθυσμός της επαρχίας Καλαμάτας το 1879

1907

Ανάλογα εργασθήκαμε και για το 1907. Δηλαδή στον ανδρικό πληθυσμό που ασχολούνταν με τον Αγροτικό Τομέα προσθέσαμε και όσους περιλαμβάνονταν στη δωδέκατη κατηγορία της Απογραφής με το χαρακτηρισμό «Ανευ επαγγέλματος», αφού αφαιρέθηκαν τα αγόρια ηλικίας 0-15 ετών και ένα μικρό ποσοστό, 2%, που αφορούσε στους ανίκανους προς εργασία.

[2] Στην Απογραφή του 1879 αναφέρονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί. Αυτοί ήταν στην επαρχία Καλαμάτας δεκαεπτά (17).
[3] Στην Απογραφή του 1879 αναγράφονται μόνον οι «εν αργία» στρατιωτικοί, που ήταν στην επαρχία Μεσσήνης έξη (6).

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ

Απογραφές	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελευθέρ. επαγγέλ	Δημός. & δημοτ. Υπάλληλ	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κληρικοί	Οικιακές εργασίες
1879	91,8	1,93	2,45	1,13	0,87	----	0,57	1,24
1907	76,72	11,16	6,92	1,73	1,10	1,05	0,69	0,62

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ

Απογραφές	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελευθέρ. επαγγέλ	Δημός & Δημοτ. Υπάλληλ	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κληρικοί	Οικιακές εργασίες
1879	90,14	1,77	4,85	0,66	0,85	---	0,35	1,24
1907	79,45	8,50	7,41	1,55	1,14	0,89	0,75	0,30

ΕΠΑΡΧΙΑ ΟΛΥΜΠΙΑΣ

Απογραφές	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχν.	Εμπόρ. & Μεταφ.	Ελευθέρ. επαγγέλμ	Δημόσ. & Δημοτ. Υπάλληλ	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κληρικοί	Οικιακές εργασίες
1879	91,22	3,64	1,95	0,44	0,71	[1]	0,67	1,33
1907	81,81	10,27	4,10	1,59	0,87	0,41	0,57	0,84

Πηγές: 1.Υπουργείον Εσωτερικών, Στατιστική της Ελλάδος, *Πληθυσμός 1879*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου Σ.Κ.Βλαστού, 1881

2.Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1909.

Στον παραπάνω Πίνακα διαφαίνεται ευκρινώς η εξέλιξη της κοινωνικο-επαγγελματικής δομής στο νομό, κατά επαρχία, από το 1879 έως το 1907, παρουσιάζοντας τα ακόλουθα βασικά χαρακτηριστικά:

1.Σαφή μ ε ί ω σ η του «α γ ρ ο τ ι κ ο ύ» ανδρικού ενεργού πληθυσμού, σε όλες τις επαρχίες του νομού, ιδιαίτερα στις επαρχίες Τριφυλίας (ποσοστό μείωσης 16,43%) και Καλαμάτας (ποσοστό μείωσης 20,22 %).

2.Συνεχή α ύ ξ η σ η του ανδρικού ενεργού πληθυσμού των διαφόρων «α σ τ ι κ ώ ν» κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, με χαρακτηριστικές όμως διαφορές στους ρυθμούς ανάπτυξης.Συγκεκριμένα, παρατηρούμε:

I) Μεγάλη αύξηση των ποσοστών του ανδρικού ενεργού πληθυσμού που ασχολούνταν με το δευτερογενή τομέα (Βιοτεχνία) ή τον τριτογενή (Εμπόριο), ιδιαίτερα στις επαρχίες Καλαμάτας και Τριφυλίας.

II) Σχετική αύξηση του ποσοστού του ανδρικού ενεργού πληθυσμού που ασχολούνταν με τα «ελευθέρια επαγγέλματα».

III) Σταθερότητα του ποσοστού των «δημόσιων και δημοτικών υπαλλήλων».

IV) Σταθερότητα ή σχετική μείωση του ποσοστού των «Κληρικών».

3.Σαφή μείωση του «μη αγροτικού» αλλά «ούτε και αστικού» τομέα των «Οικιακών Υπηρεσιών.

Με βάση, λοιπόν, τις παραπάνω παρατηρήσεις, είναι προφανές ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η μεγαλύτερη ποσοστιαία μείωση μαθητών αγροτικής προέλευσης παρατηρείται στην επαρχία Καλαμάτας (64,98% το 1889, 52,89% το 1910) (Παράρτημα II: πίνακας 4], σε σχέση, για παράδειγμα, με τις «αγροτικές» επαρχίες της Μεσσήνης (75,53% το 1890, 67,80% το 1910) και της Τριφυλίας (64,52% το 1889, 59,41% το 1910) (Παράρτημα II: πίνακες 12 και 13).Και αυτό, γιατί στην επαρχία

[1] Στην επαρχία Ολυμπίας οι «εν αργία στρατιωτικού» ήταν τρεις (3), όπως προκύπτει από την Απογραφή του 1879.

Καλαμάτας, και ιδιαίτερα στην ομώνυμη πρωτεύουσά της, σημειώθηκαν οι ταχύτεροι και θεαματικότε ροι ριθμοί βιομηχανικής και εμπορικής ανάπτυξης του νομού, λόγω της δυναμικής που αναπτύχθηκε *γύρω, από* και *προς* το λιμάνι της πόλης. Για τον ίδιο λόγο δεν είναι τυχαία η δυναμική εκπροσώπηση των «αστικών» κατη γοριών στα α - ντίστοιχα σχολεί α της ίδιας περιοχής, σε σύγκριση με τον υπόλοιπο νομό, όπως επι - βεβαιώνεται από τους ίδιους Πίνακες του Παραρτήματος ΙΙ.

*

Η Ε π ι σ κ ό π η σ η όλων των παραπάνω μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι:

1. Οι μαθητές Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, κατά τις τελευταίες δεκαετί- ες του 19^{ου} αιώνα – αρχές του 20ού, προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από τα μ ε - σ α ί α και α ν ώ τ ε ρ α κοινωνικά στρώματα.Το συμπέρασμα αυτό εναρμονίζεται με τη γενική αντίληψη της εποχής, που ήθελε την κάθε εκπαιδευτική βαθμίδα να α - ντιστοιχεί σε ορισμένα κοινωνικά στρώματα, όπως πολύ εύστοχα περιγράφει ο Α.Ρ. Ραγκαβής, σε άρθρο του «Περί δημοσίας εκπαιδεύσεως», το 1891, στην εφημερίδα «Εβδομάς»: *«1.Η κατωτέρα του λαού στιβάς, η δεομένη ήττονος εκπαι δεύσεως, εστίν η των γεωργών, ποιμένων, χειρωνακτών κ.τ.λ.Δια την αναγκαίαν αυτής μόρφωσιν αρ - κεί το δημοτικόν σχολείον [...].Τα δημοτικά ταύτα σχολεία θέλουσι συγχρόνως χρησι - μεύσει και ως πρώτη βαθμίς εκπαιδεύσεως δια τας τάξεις της κοινωνίας οίτινες και α - νωτέρας παιδείας εφίενται [...].2.Δια την δευτέραν, της πρώ της εκείνης υπερτέραν τά - ξιν των πολιτών, την των βιομηχάνων, εμπόρων, κτηματι ών και εν γένει των ανωτέρας παιδείας εφιεμένων,εισί τα Ε λ λ η ν ι κ ά σ χ ο λ ε ί α [...].Τα Ελληνικά σχολεία έσο - νται συγχρόνως η Δευτέρα βαθμίς, δι΄ης οι εφιέμε νοι θέλουσιν ανέρχεσθαι και εις την ανωτέραν εκπαίδευσιν [...].3.Δια τους επιθυ μούντας ν΄ανέλθωσιν και εις ανώτερον, τον ανώτατον βαθμόν της γενικής παιδείας, έσονται εις τα κεντρικώτερα μέρη της Ελλά δος ιδρυμένα Γ υ μ ν ά σ ι α»*[1] .

Σε σύγκριση με τα μεσαία, τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα αντιπροσωπεύονταν σε μεγαλύτερο βαθμό, παρόλο ότι αριθμητικά – πληθυσμιακά υπολείπονταν σε σχέση με τα υπόλοιπα..

Σε κάθε πάντως περίπτωση, τόσο οι οικογενειακές στρατηγικές των μεσαίων, όσο και των ανώτερων κοινωνικο-επαγγελματικών κατηγοριών του νομού, φαίνεται ότι προσανατολίζονταν στη φοίτηση των γόνων τους στη Μέση Εκπαίδευση, στοχεύο- ντας όχι μόνο στην κοινωνική τους αναπαραγωγή, αλλά και στην κοινωνική τους ανέ- λιξη. Ο ίδιος μηχανισμός ανέλιξης χρησιμοποιόταν και στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με τον E.J. Hobsbawm[2].

2. Η ποσοστιαία διαφοροποίηση της «αγροτικής» από τις «αστικές» επαγγελματι κές κατηγορίες, δηλαδή η μειωμένη εκπροσώπηση της πρώτης σε σύγκριση με τις άλ- λες, στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης του νομού, φαίνεται ότι δεν εξαρτήθηκε από την πληθυσμιακή τους κατάσταση, αλλά προφανώς από την *κοινωνικο-οικονομική*

---

[1] Η πληροφορία σταχυολογείται από το άρθρο του Στρατή Μπουρνάζου, «Η Εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στην *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα, 1900-1922, Οι Απαρχές*, εκδ.Βιβλιόραμα, Α΄Το- μος, Μέρος 2^{ο}, σελ.198-199

[2] Στην Ευρώπη του 19^{ου} αιώνα τέσσερις δρόμοι ανοίγονταν μπροστά στο νέο παιδί: ο επιχειρηματικός κλάδος, η ε κ π α ί δ ε υ σ η (που με τη σειρά της οδηγούσε στους τρεις στόχους της κυβερνητικής υπη ρεσίας, της πολιτικής και των ελεύθερων επαγγελμάτων), οι τέχνες και ο στρατός ... Ο δρόμος της Εκ- παίδευσης ήταν ελκυστικότερος [περισσότερο και] από το δρόμο των επιχειρήσεων», γιατί « η Εκπαί- δευση αντιπροσώπευε τον ατομικό συναγωνισμό, τη σταδιοδρομία για τους ικανούς και το θρίαμβο της προσωπικής αξίας έναντι της καταγωγής και των διασυνδέσεων... Για αναρίθμητες οικογένειες γε- ωργών ή εργατών με ελάχιστες προοπτικές κοινωνικής ανόδου, ο μικρογραφειοκρατισμός, ο ε κ π α ι- δ ε υ τ ι κ ό ς και ιερατικός κλάδος ήταν, τουλάχιστον θεωρητικά, προσιτοί...». E.J.Hobsbawm, *Η επο- χή των επαναστάσεων 1789-1848. Μ.Ι.Ε.Τ.*, Αθήνα 1992, σελ.271-275

τους ισχύ (για παράδειγμα τα παιδιά των «αγροτών» εκπροσωπούνταν στα Μέσα σχολεία με 16,62 %, ενώ τα παιδιά των «ελεύθερων επαγγελματιών» με 32,35%).

2. Η άνιση εκπροσώπηση μεταξύ των «αστικών» επαγγελματικών κατηγοριών, δηλαδή η «υπερεκπροσώπηση» ορισμένων, για παράδειγμα των ελεύθερων επαγγελματιών (32,35%), και η μικρότερη παρουσία άλλων, για παράδειγμα των «εμπόρων» (13,87), σηματοδοτεί μορφές διακρίσεων που δεν έχουν μόνον οικονομικό αλλά και *πολιτισμικό* χαρακτήρα[1].

3. Το λιγότερο προνομιούχο στρώμα των «αγροτών» επηρεάστηκε περισσότερο από τις κοινωνικο-οικονομικές πραγματικότητες της εποχής, γεγονός που αντικατοπτρίζεται στη μείωση των ποσοστών φοίτησης των μαθητών του, σε ορισμένες περιόδους και για συγκεκριμένους λόγους (εκπαιδευτικά τέλη, μετανάστευση, εμπόλεμη κατάσταση, άνοδος αστικών στρωμάτων), σε αντίθεση με τα «αστικά», που έμειναν ανεπηρέαστα.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις, οι οποίες συγκλίνουν με τα πορίσματα συναφών μελετών[2], πιστοποιούν ότι η κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση ήταν, χωρίς αμφιβολία, ο πρωταρχικός-καθοριστικός διαφοροποιητικός παράγοντας, με επιπτώσεις στις ευκαιρίες - δυνατότητες πρόσβασης των μαθητών στο δευτεροβάθμιο επίπεδο. Και είναι λογικό, μιας και από την ε π α γ γ ε λ μ α τ ι κ ή κατάσταση των γονέων προσδιορίζεται και εξαρτάται όχι μόνον το ο ι κ ο ν ο μ ι κ ό αλλά και το γενικότερο π ο λ ι τ ι σ τ ι κ ό επίπεδο της οικογένειας, που θα δώσει τα κίνητρα στο παιδί και θα το προσανατολίσει σε ένα υπερκείμενο επίπεδο μόρφωσης, πέρα από τη στοιχειώδη εκπαίδευση. Το «περιβάλλον» δηλαδή σαν διάρθρωση και σαν σύνολο ή και σαν δίκτυο σχέσεων αλληλεξάρτησης άσκησε μία επίδραση ενοϊκή ή δυσμενή[3] πάνω στους μαθητές του νομού.

***

---

[1] Οι Γάλλοι κοινωνιολόγοι B o u r d i e u και P a s s e r o n, με τα έργα τους "Οι Κληρονόμοι" και "Η Αναπαραγωγή", έδειξαν πως δεν είναι τόσο οι οικονομικές ανισότητες που αντανακλώνται ως ανισότητες πρόσβασης και επιτυχίας στο Σχολείο, όσο είναι οι *πολιτιστικές*. Από το Βιβλίο " Οι Κληρονόμοι, οι φοιτητές και η κουλτούρα", Εισαγωγή:Νίκος Παναγιωτόπουλος, Μετάφραση: Νίκος Παναγιωτόπουλος και Μαρία Βιδάλη, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Μ.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993.

[2] Ένα πλήθος ερευνών, που έγιναν από τη δεκαετία του 1960 μέχρι και σήμερα σε πολλές χώρες της Ευρώπης και της Β.Αμερικής, αλλά και στην Ελλάδα, τονίζουν την άμεση σχέση που υπάρχει ανάμεσα στις οικονομικές και πολιτισμικές δομές μιας δεδομένης κοινωνίας και στη δομή του σχολικού συστήματος, ενώ παράλληλα δείχνουν ότι οι ανισότητες πρόσβασης και επιτυχίας στο σχολείο είναι συναρτημένες με τις κοινωνικο-επαγγελματικές ανισότητες. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικές ενδιαφέρουσες εργασίες: Pierre Bourdieu και Jean-Claud Passeron: *La reproduction, Editions de Minuit*, Paris 1971. Ν.Πουλαντζάς, "Παιδεία και κοινωνικό περιβάλλον", στο *Εκπαίδευση και Επιστήμη*, τ.3, σ.11-12. Θεόδωρος Μυλωνάς, *Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς, η Μέση Εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, εκδ.Γρηγόρη. Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ. Θεμέλιο. Μαρία Τζάνη, *Σχολική επιτυχία ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας*, εκδ. Γρηγόρη, Αθήνα 1983. Αννα Φραγκουδάκη, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο*, εκδ.Παπαζήση. Καλλιόπη Γ.Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση Λακωνία 19ος-20ός αιώνας*, δ.δ., Αθήνα 1999. Ε.Χατζημανώλης, *Σχολείο και ανάπτυξη-Συμβολή στην ανάλυση του σχολείου και τις αναπτυξιακές στρατηγικές του στο παράδειγμα της Ελλάδας*, Κολωνία και Βερολίνο 1977 (γερμ.) κ.ά.

[3] Απόψεις του B o u d o n (R.), Proprietes individuelles et proprietes collectives, un probleme d' analyse ecologi que, στο Rev. Franc de Sociol., IV, σελ.292 και L' inegalite des chances, σελ.57. Η πληροφορία σταχυολογείται από Θεόδωρο Ν.Μυλωνά, *Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς, η Μέση Εκ παίδευση στο χωριό και στην πόλη*, εκδ.Γρηγόρη, σελ. 86.

Στο σημείο αυτό, πριν κλείσουμε το κεφάλαιο *«Κοινωνικο-επαγγελματική προ έλευση μαθητών»* και προχωρήσουμε σε επόμενο πεδίο ανάλυσης, θα ήταν βασική παράλειψη εάν δε διευκρινίζαμε τον όρο «Ορφανά», στη στήλη του Πίνακα 21.

*Ο ρ φ α ν ά:

Η κατηγορία «Ορφανά», προφανώς, και δεν αποτελεί ξεχωριστή επαγγελματική ομάδα.Κρίθηκε, όμως, σκόπιμο να τη μελετήσουμε για δύο λόγους:
α) Γιατί προκαλεί εντύπωση αυτή καθεαυτή η ύπαρξη σταθερού ποσοστού ορφανών στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, που κατά την εξεταζόμενη περίοδο κυμάνθηκε από 10% έως 13% - (Πίνακας 21), πράγμα που δίνει το στίγμα της επο - χής, όπου οι πόλεμοι, η φτώχεια, οι επιδημικές ασθένειες και γενικότερα το χαμηλό βιοτικό επίπεδο οδήγησαν στην «ορφάνια» πολλά παιδιά, και
β) Γιατί εντοπίστηκε η κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση μερικών ορφα νών μαθητών – δυστυχώς μόνο για το 25% περίπου - με βάση το επάγγελμα του πατέρα τους, το οποίο εντάχθηκε στις αντίστοιχες επαγγελματικές κατηγορίες, με αποτέλεσμα να καταφέρουμε να εκφράσουμε κάποιες σκέψεις-υποθέσεις για την καταγωγή τους και τους τρόπους, με τους οποίους προσπαθούσε η τοπική κοινωνία να επιτύχει την κοινωνικοποίηση των ορφανών.

Φυσικά, το φαινόμενο της «ορφάνιας», που παρατηρείται στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας (Πίνακας 21), δεν αποτελούσε μια αποκλειστικά μεσσηνιακή πραγματικότητα.Και στη γειτονική Λακωνία, την ίδια εποχή, τα ποσοστά των ορφανών στα Μέσα σχολεία της κυμάνθηκαν από 9% έως 10%[1].Αλλά, και στον ευρύ τερο ελληνικό χώρο και ιδιαίτερα στον αστικό χώρο της Αθήνας, όλο το 19ο αιώνα, ήταν ορατά τα ίχνη της ζητιανιάς, της φτώχειας και της ορφάνιας, γεγονός που ενερ - γοποίησε τη φιλανθρωπική δραστηριότητα, ιδιαίτερα μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, προς την κατεύθυνση της προστασίας αυτών των «απόκληρων της ζωής», με την ί- δρυση Ορφανοτροφείων και Βρεφοκομείων σε διάφορες πόλεις (ιδρύθηκαν:στην Α - θήνα το «Αμαλίειο» Ορφανοτροφείο το 1855, το Ορφανοτροφείο «Χατζηκώνστα» το 1856, και η Σχολή των απόρων παίδων του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασός» το 1872. Στην Ερμούπολη το Δημοτικό Ορφανοτροφείο. Στην Πάτρα το Δημοτικό Βρε - φοκομείο. Στον Πειραιά το «Ζάννειο» Ορφανοτροφείο κ.ά.)[2].

Την ίδια περίοδο, στη Μεσσηνία, και ιδιαίτερα στην πρωτεύουσά της, την Καλαμάτα, είχαν εκδηλωθεί ανάλογες ιδιωτικές πρωτοβουλίες. Συγκεκριμένα, στην Καλαμάτα, ήδη από το 1873, λειτουργούσε «Σχολή Απόρων Παίδων» ως Παράρτημα του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» της Αθήνας, προσφέροντας επί σαράντα και πλέον έτη πολύτιμες υπηρεσίες στην καταπολέμηση του αναλφαβητισμού και της περιπλάνησης των «παιδιών του δρόμου», στην ηθική διαπαιδαγώγησή τους και την επιμόρφωση του λαού ευρύτερα[3].Επίσης, στην ίδια πόλη, το 1904, ιδρύθηκε το «Παπαδοπούλειο Βρεφοκομείο» από το Γεώργιο Παπαδόπουλο, ο οποίος με «δωρεά» προσέφερε σημαντικό μέρος της περιουσίας του για την προστασία των ορφανών και α -

---

[1] Καλλιόπη Γαβαλά, δ.δ., *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος – 20ός αιώνας*, Αθήνα 1999, σ.165
[2] Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους, φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ του ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995, σελ.79-83.
[3] Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών...*, *ο.π.*, σελ.153-170.Π.Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθή - κη Καλαμών», περ.*Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.269-270. Εφ. *Θάρρος*, 5 Ιουν.1994, φ.28542, σελ.14

πόρων βρεφών[1]. Η φιλανθρωπική αυτή δραστηριότητα μαρτυρεί την ευαισθητοποίηση της τοπικής κοινωνίας σε θέματα πρόνοιας αναξιοπαθούντων παιδιών.

Σε σχέση, βέβαια, με τη μελέτη μας, εκείνο, που ενδιαφέρει, είναι να διερευνήσουμε την τ α υ τ ό τ η τ α των ορφανών, που εντοπίσαμε στα Μαθητολόγιά μας. Υπενθυμίζουμε ότι από το σύνολο των ορφανών μαθητών, που συναντήσαμε στη στήλη «επάγγελμα πατρός», μόνο για το 25% περίπου έχουμε στοιχεία της κοινωνικοεπαγγελματικής τους προέλευσης, τα οποία ευθύς παραθέτουμε σε δύο Πίνακες, όπου αναφέρονται τόσο οι ορφανοί μαθητές του «αστικού» χώρου του νομού (Πίνακας 24), όσο και του «αγροτικού» χώρου (Πίνακας 25).

Πίνακας 24

ΟΡΦΑΝΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΣΕ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
Πόλεις με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων
(Καλαμάτα, Μεσσήνη, Κυπαρισσία, Φιλιατρά)
Κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες
1889–1903 και 1904–1910

Κατηγορίε	Μαθητές 1889-1903	Ορφανοί 1889-1903	Ποσοστά επί του συνόλου των ορφανών 1889-1903 %	Μαθητές 1904-1910	Ορφανοί 1904-1910	Ποσοστά επί του συνόλου των ορφανών 1904-1910 %
Αγροτ.τομέας	3648	80	9,03	2202	59	9,77
Βιοτεχνία	265	3	0,34	224	5	0,83
Εμπόρ.& Μεταφορές	563	12	1,35	475	9	1,49
Ελευθέρια Επαγγέλματ	259	12	1,35	218	3	0,50
Δημός.& Δημοτ.υπηρ	350	7	0,79	189	4	0,66
Στρατιωτ. Δυνάμεις	105	3	0,34	76	2	0,33
Κλήρος	275	5	0,56	130	---	---
Αεργοι & οικιακές εργασίες	2	---	---	4	---	---
Δε δήλωσαν επάγγελμα	46	7	0,79	18	1	0,16
Ορφανά αγνώστου επαγγέλματ	757	757	85,44	521	521	86,26
ΣΥΝΟΛΟ	6270	886 (14,13% των μαθητών)	100	4057	604 (14,89% των μαθητών)	100

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[1] Περ. *Διδαχή*, τεύχ.505, Μάιος 1993, σελ.62-65

Πίνακας 25

ΟΡΦΑΝΟΙ ΜΑΘΗΤΕΣ ΣΕ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
πόλεις με πληθυσμό κάτω των 5.000 κατοίκων
Κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες
1889–1903 και 1904–1910

Κατηγορίε	Μαθητές 1889-1903	Ορφανοί 1889-1903	Ποσοστά επί του συνόλου των ορφανών % 1889-1903	Μαθητές 1904-1910	Ορφανοί 1904-1910	Ποσοστά επί του συνόλου των ορφανών % 1904-1910
Αγροτ.τομέας	4710	120	**16,95**	3705	82	**14,02**
Βιοτεχνία	127	4	**0,56**	103	1	**0,17**
Εμπόρ.& Μεταφορές	183	6	**0,85**	128	2	**0,34**
Ελευθέρια Επαγγέλματ	86	2	**0,28**	80	1	**0,17**
Δημός & Δημοτ.υπηρ	130	1	**0,14**	65	1	**0,17**
Στρατιωτ. Δυνάμεις	11	---	---	4	---	---
Κλήρος	201	3	**0,42**	120	1	**0,17**
Αεργοι & Οικιακές εργασίες	---	---	---	1	---	---
Δε δήλωσαν επάγγελμα	19	2	**0,28**	7	1	**0,17**
Ορφανά αγνώστου επαγγέλματ	570	570	**80,51**	496	496	**84,79**
ΣΥΝΟΛΟ	6037	708 **(11,73% των μαθητών)**	100	4709	585 **(12,42% των μαθητών)**	100

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Από την ανάγνωση των δύο παραπάνω Πινάκων γίνεται αισθητή η ποσοστιαία διαφορά μεταξύ «ορφανών αστικού χώρου» και «ορφανών αγροτικού χώρου».Συγκεκριμένα, στα Μέσα σχολεία της Καλαμάτας, της Μεσσήνης, της Κυπαρισσίας και των Φιλιατρών τα ποσοστά «ορφάνιας», κατά την περίοδο 1889-1903 ήταν 14,13%, και κατά το διάστημα 1904-1910 ήταν 14,89%, ενώ στα υπόλοιπα του νομού τα ποσοστά ήταν 11,73% και 12,42% αντίστοιχα.Δηλαδή, μεγαλύτερη ήταν η εκπροσώπηση των ορφανών μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης στα σχολεία των αστικών κέντρων του νομού και μικρότερη του ευρύτερου αγροτικού χώρου.Σε αυτό, πιθανόν, να συνέβαλε η πλεονεκτική γεωγραφική προέλευση των πρώτων, επειδή κατάγονταν ή διέμεναν σε πόλεις με πληθυσμό άνω των 5.000 κατοίκων, ενώ οι δεύτεροι από κωμοπόλεις ή χωριά που υπολείπονταν κατά πολύ των 5.000 κατοίκων.Δεν θα ήταν άστοχο, λοιπόν, να μιλήσουμε για τη συγκεκριμένη περίπτωση για «γεωγραφικές ανισότητες»[1] πιθανοτήτων πρόσβασης των ορφανών στο σχολείο.

Η δεύτερη βασική παρατήρησή μας είναι ότι τα περισσότερα ορφανά παιδιά, τόσο του «αστικού» χώρου, όσο και του «αγροτικού», ήταν αγροτικής προέλευσης, σε αντίθεση με τα ορφανά των υπόλοιπων επαγγελματικών κατηγοριών, που ήταν

---

[1] Η μελέτη του Θεόδωρου Μυλωνά, *Η Αναπαραγωγή των κοινωνικών τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς*, Αθήνα, εκδ.Γρηγόρης 1982, αφορά τις γεωγραφικές ανισότητες πιθανοτήτων πρόσβασης και επιτυχίας των μαθητών στο Σχολείο.Συγκεκριμένα, έδειξε ότι η «πορεία» του παιδιού στο Σχολείο είναι συνάρτηση, μεταξύ άλλων, της «απόστασης», νοούμενης σαν δείκτη και σαν μεταβλητή του τόπου κατοικίας της οικογένειας από το Σχολείο Μέσης Εκπαίδευσης και από την «πόλη» που είναι πιο κοντά.

ελάχιστα. Αυτό, φυσικά, δε σημαίνει υποχρεωτικά ότι η ορφάνια έπληττε κατά προτίμηση τις αγροτικές οικογένειες. Απλά, οι αγροτικής προέλευσης μαθητές αποτελούσαν την πλειοψηφία του μαθητικού πληθυσμού (Πίνακας 21), επομένως ήταν λογικό να υπερτερούν και ως προς την ορφάνια.

Τέλος, αξιοπρόσεκτο είναι ότι τα αγροτικής προέλευσης ορφανά του «αστικού» χώρου έμειναν κατά το διάστημα 1904-1910 στα ίδια περίπου επίπεδα σε σύγκριση με την προηγούμενη χρονική περίοδο (9,03% το 1889-1903, 9,77% το 1904-1910). Αντίθετα, τα ορφανά αγροτικής προέλευσης του ευρύτερου αγροτικού χώρου του νομού παρουσίασαν αισθητή μείωση των ποσοστών τους την αντίστοιχη περίοδο (16,95% το 1889-1903, 14,02% το 1904-1910). Αυτό δείχνει ότι τα αγροτόπαιδα – ορφανά της υπαίθρου επλήγησαν περισσότερο από εκείνα των πόλεων, κατά την περίοδο 1904-1910, δηλαδή κατά την περίοδο αιχμής της εσωτερικής και εξωτερκής μετανάστευσης.

Σε κάθε, πάντως, περίπτωση, φαίνεται ότι στη Μεσσηνία, τόσο στους αστικούς χώρους της όσο και στην υπόλοιπη ύπαιθρο, χρησιμοποιήθηκε ως βασικό μέσο κοινωνικοποίησης των ορφανών η Μέση Εκπαίδευση, όπλο βιοπορισμού και ταυτόχρονα εξουδετέρωσης ενδεχόμενων κοινωνικών κινδύνων. Αλλωστε, αυτή ήταν, ευρύτερα, όλο το 19ο αιώνα, η πολιτική για τα ορφανά παιδιά (εκπαίδευση και φιλανθρωπία), όπως πολύ εύστοχα περιγράφεται στο έργο της Μαρίας Κορασίδου «Οι άθλιοι των Αθηνών»: «Η περίθαλψη των ορφανών, η προστασία και η εκπαίδευσή τους στοχεύει στην πρόληψη μιας ενδεχόμενης διατάραξης της δημόσιας ασφάλειας και τάξης... στην εμφύσηση «κοινωνικών αισθημάτων», προκειμένου να διασωθεί το κοινωνικό συμφέρον, που παρουσιάζεται ταυτισμένο μ΄εκείνο των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων»[1].

***

Αμέσως μετά, θα ήταν χρήσιμο να στρέψουμε την ανάλυσή μας και σ΄ένα άλλο επίπεδο, διερευνώντας την πορεία των μαθητών στη δ ι ά ρ κ ε ι α των σ π ο υ δ ώ ν τους. Προοπτική αυτού του εγχειρήματος είναι η επιστίαση διαφορών, που πηγάζουν από τη διαφορετική κοινωνικο-οικονομική προέλευση των μαθητών.

4. «Εγκατάλειψη σπουδών» στη Μέση Εκπαίδευση

Η σημειούμενη «εγκατάλειψη σπουδών» στη Μέση Εκπαίδευση από τους μαθητές του νομού, σε κάποια στιγμή της τρίχρονης ή τετράχρονης φοίτησής τους στο αντίστοιχο Μέσο σχολείο, Ελληνικό ή Γυμνάσιο, συνιστά αναμφίβολα ένα φαινόμενο σύνθετο, με κοινωνικές προεκτάσεις και οικονομικές επιπτώσεις. Και αυτό, γιατί η μη συμπλήρωση του ενός (κατώτερου) ή του άλλου (ανώτερου) κύκλου της Μέσης Εκπαίδευσης άφηνε τα παιδιά, που εγκατέλειπαν το σχολείο, χωρίς εφόδια και χωρίς ελπίδα αναπλήρωσης του εκπαιδευτικού κενού, αφού η υποτυπώδης τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση, καθώς και κάθε μορφής άτυπη επιμόρφωση, κατά τη μελετώμενη περίοδο, ήταν δεδομένη και γνωστή[2].

Για τη μελέτη αυτού του φαινομένου θα διερευνήσουμε:

---

[1] Μαρία Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών...*, *ο.π.*, σελ.136

[2] Ουσιαστικά δείγματα ανάπτυξης της τεχνικο-επαγγελματικής εκπαίδευσης αρχίσαμε να έχουμε μόνο μετά τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα. Αρθρο Στρατή Μπουρνάζου, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922, Οι Απαρχές*, Α΄Τόμος, Μέρος 2ο, εκδ. Βιβλιόραμα, σελ.193 και 209-217.

α)Ποια εκπαιδευτική βαθμίδα της Μέσης Εκπαίδευσης (Ελληνικό σχολείο ή Γυμνάσιο) παρουσίασε τα μεγαλύτερα ποσοστά εγκατάλειψης σπουδών και γιατί;
β)Ποιές κοινωνικο-επαγγελματικές κατηγορίες σημείωσαν τα υψηλότερα ποσοστά εγκατάλειψης σπουδών στο τέλος του Ελληνικού σχολείου, αποκλειόμενες από τα Γυμνάσια; Επομένως,
γ)Ποια κοινωνικο-οικονομικά στρώματα αντιστοιχούσαν στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια, με βάση τα ποσοστά αυτά εγκατάλειψης;

Για το σκοπό αυτό παραθέτουμε μερικά αριθμητικά στοιχεία, που προέκυψαν από στατιστική επεξεργασία, και τα οποία, παρόλο ότι εμπεριέχουν, ενδεχομένως, το ποσοστό του «στατιστικού λάθους»[1], εντούτοις είναι ενδιαφέρον να αναφερθούν, για να μπορέσουμε να βγάλουμε μερικά συμπεράσματα ως προς τη γενική-κυρίαρχη «τάση» των παιδιών της Μεσσηνίας που διέκοπταν τις σπουδές τους.

Στους παρακάτω δύο Πίνακες παρακολουθούμε τα ποσοστά των μαθητών που «εγκατέλειψαν» τις σπουδές τους, κατά σχολικό έτος και κατά τάξη, είτε του Ελληνικού σχολείου (Πίνακας 26) είτε του Γυμνασίου (Πίνακας 27).

---

[1] Δεν ήταν εύκολο να παρακολουθήσουμε τη σχολική πορεία των ί δ ι ω ν π α ι δ ι ώ ν στο διάστημα μιας πεντηκονταετίας, αφού, κατά τη μελετώμενη εποχή, ήταν συνηθισμένο οι μαθητές:1. να διακόπτουν τις σπουδές τους για ένα, δύο, τρία ή τέσσερα έτη και κατόπιν να επανέρχονται, 2. ή να αλλάζουν σχολεία εντός νομού ή 3. να φεύγουν από το νομό και να επιστρέφουν ή 4. να επαναλαμβάνουν μία ή περισσότερες τάξεις.Διαπιστώσαμε ότι λ ί γ ο ι ήταν οι μαθητές που ολοκλήρωναν τις σπουδές τους στο ί δ ι ο σ χ ο λ ε ί ο.Για παράδειγμα, εάν εξετάσουμε πόσοι μαθητές γράφτηκαν, το 1889, στην Α΄ τάξη του Γυμνασίου της Καλαμάτας και πόσοι απ΄αυτούς έφθασαν, το 1892, στην Δ΄τάξη του ίδιου σχολείου, θα επιβεβαιωθούν τα παραπάνω. Συγκεκριμένα, από τους 91 μαθητές που γράφτηκαν το 1889 στην Α΄τάξη του Γυμνασίου της Καλαμάτας, μόνον οι 19 συνέχισαν στο ί δ ι ο σ χ ο λ ε ί ο, φθάνοντας το 1892 στην Δ΄τάξη.Παράλληλα, παρατηρούμε ότι την ίδια χρονιά (1892) είχαν προστεθεί 29 μαθητές, είτε από άλλα σχολεία είτε ως διετείς.

Αξίζει να περιγράψουμε, εντελώς ενδεικτικά, την πορεία ενός μαθητή, για παράδειγμα του *Αγγελόπουλου Γεώργιου* του *Ηλία*, ο οποίος καταγόταν από τη Δράγκα της επαρχίας Πυλίας και ήταν παιδί Κτηματικού.

1901: Εγγράφεται στην Α΄τάξη του Ελληνικού σχολείου στο *Πεταλίδι*
1902: Δεν τον βρίσκουμε πουθενά
1903: Επανεγγράφεται στην Α΄τάξη του Ελληνικού σχολείου στο *Πεταλίδι*
1904: Δεν τον βρίσκουμε πουθενά
1905: Εγγράφεται στην Γ΄τάξη του *Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας*
1906: Εμφανίζεται ως *Διετής*, στην Γ΄τάξη του Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας
1907: Εγγράφεται στην Α΄τάξη του *Γυμνασίου Μεσσήνης*
1908: Εμφανίζεται ως *Διετής* στην Α΄τάξη του *Γυμνασίου Καλαμάτας*

Παρατηρείται δηλαδή διακοπή φοίτησης του μαθητή για ένα έτος, αλλαγή σχολείων εντός του νομού αλλά και επανάληψη τάξεων.

Πίνακας 26

ΠΟΣΟΣΤΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ
κατά σχολικό έτος και κατά τάξη
1889[1] - 1910

Σχολικό έτος	Αριθμός Ελλην.σχολ.	Αριθμός Μαθητολογίων	Α΄ Τάξη %	Β΄ Τάξη %	Γ΄ Τάξη %
1889		13	30,81	31,01	---
1890		13	35,16	31,11	61,02
1891		13	39,28	35,17	63,52
1892		13	46,36	45,61	68,60
1893		13	43,41	33,33	74,02
1894		13	33,43	34,35	65
1895		13	20,70	23,22	62,77
1896		13	33,50	29,20	68,79
1897		13	37,04	29,34	69,25
1898		13	39,10	33,99	66,59
1899		14	31,43	28,05	60,72
1900		17	26,59	22,86	61,86
1901		21	25,29	17,65	55,42
1902		21	29,59	21,08	58,22
1903		21	32,45	21,55	67,56
1904		21	35,56	29,05	70,10
1905		21	36,65	38,46	75,04
1906		21	44,53	38,11	72,26
1907	30	21	37,78	33,76	67,29
1908	31	22	35,93	26,78	62,76
1909	31	22	32,71	29,65	65,72
1910	32	22	48,35	40,62	78,89

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 27

ΠΟΣΟΣΤΑ ΕΓΚΑΤΑΛΕΙΨΙΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ
κατά σχολικό έτος και κατά τάξη
1890-1910

Σχολικό έτος	Αριθμός Γυμνασίων	Αριθμός Μαθητολογίων	Α΄ Τάξη %	Β΄ Τάξη %	Γ΄ Τάξη %
1890	4	3	31,34	27,27	36,58
1891	5	4	39,45	36,15	28,77
1892	5	4	42,8	31,06	25,00
1893	5	4	36,68	27,07	13,98
1894	5	4	41,67	29,85	27,36
1895	5	4	36,08	40,23	21,70
1896	5	4	48,12	39,47	35,90
1897	5	4	44,52	38,71	29,90
1898	5	4	47,47	42,71	35,06
1899	5	4	35,59	40,00	27,40
1900	4	3	25,00	33,72	24,07
1901	4	3	20,96	17,35	11,76
1902	4	3	26,85	24,79	14,81
1903	4	3	36,96	27,21	26,88
1904	4	3	45,38	26,55	19,83
1905	4	3	47,60	29,49	16,78
1906	4	3	45,96	35,58	27,52
1907	4	3	33,16	28,47	31,97
1908	4	3	23,84	22,31	24,35
1909	4	3	26,53	20,89	14,68
1910	4	3	43,60	37,66	29,20

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[1] Πληροφορίες δίδονται από το 1889 και ύστερα, προκειμένου τα συμπεράσματά μας να είναι ασφαλέστερα, αφού από τότε έχουμε αρχεία πολλών σχολείων.

Η προσεκτική συγκριτική ανάγνωση των δύο Πινάκων μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι τα ποσοστά «εγκατάλειψης των σπουδών» κλιμακώνονται αυξανόμενα, όσο προχωράμε από την Α΄τάξη του Ελληνικού σχολείου προς την Γ΄τάξη του ίδιου επιπέδου σχολείου, ενώ το εντελώς αντίστορφο παρατηρείται στις τάξεις του Γυμνασίου.

Συγκεκριμένα, τα ποσοστά «εγκατάλειψης», στα *Ελληνικά σχολεία* της Μεσσηνίας, από το 1889 μέχρι το 1910, κυμάνθηκαν από 20,70% έως 48,35% στην Α΄τάξη, από 17,65% έως 45,61% στη Β΄, και από 55,42% έως 78,89% στην Γ΄ τά ξη.Αντίθετα, στα *Γυμνάσια*, δεν ξεπέρασαν το 48,12% στην Α΄τάξη, το 42,71% στη Β΄, και το 36,58% στην Γ΄τάξη. Δηλαδή η πλειοψηφία των μαθητών, πάνω από τα ¾, δε συνέχιζαν στον ανώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης (Γυμνάσιο), αλλά διέκοπταν τις σπουδές τους στο Ελληνικό σχολείο, που όμως δεν έπαιζε τόσο σημαντικό ρόλο, όσο το Γυμνάσιο, για την κοινωνική ανέλιξη. Αντίθετα, στα Γυμνάσια, όπου ο μαθητικός πληθυσμός ήταν ήδη περιορισμένος σημαντικά, παρατηρούμε ότι τα ποσοστά «απωλειών» ήταν σαφώς μικρότερα και ότι αυτά τα ποσοστά διαρκώς μειώνονταν, όσο οι μαθητές «ανέβαιναν» στις τάξεις του Γυμνασίου, που σημαίνει ότι, όσα παιδιά κατάφερναν, τελικά, να φθάσουν στις ανώτερες τάξεις του Γυμνασίου, αυτά είχαν και τις μεγαλύτερες πιθανότητες να το ολοκληρώσουν, πράγμα που προοιώνιζε και την κοινωνική τους «υπέρβαση».

*

Ωφέλιμο, όμως, είναι να εξετάσουμε το ζήτημα της «εγκατάλειψης σπουδών», με βάση την κοινωνικο-οικονομική καταγωγή των μαθητών (επάγγελμα του πατέρα), επισημαίνοντας τη διαφορά πιθανοτήτων μεταξύ των παιδιών των διαφόρων κοινωνικο-επαγγελματικών ομάδων να ολοκληρώσουν ή να διακόψουν τις σπουδές τους. Ακολουθούν δύο πίνακες, ο 28 και ο 29, που αφορούν στα Ελληνικά σχολεία και στα Γυμνάσια αντίστοιχα.

Πίνακας 28

ΤΑΣΗ ΔΙΑΚΟΠΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
κατά κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία προέλευσης
Α΄τάξη
(Π ο σ ο σ τ ά %)

Σχολ. έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθέρια επαγγ.	Δημόσ. & Δημοτ. υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Αεγοι & οικιακές εργασίες	Δε δήλωσαν επάγγε	Ορφανά
1889	34	42	33	17	33	--	41	--	50	43
1890	37	44	54	31	39	50	50	--	28	46
1891	48	50	32	20	58	50	23	--	--	52
1892	44	42	47	20	36	100	13	--	--	45
1893	35	0	31	20	28	--	17	--	--	37
1894	21	0	12	0	11	0	10	--	--	38
1895	33	45	24	31	0	67	22	—	—	44
1896	35	50	47	17	23	--	15	--	33	58
1897	39	38	27	37	44	0	40	--	100	46
1898	35	14	19	0	25	67	22	--	--	37
1899	28	21	30	18	10	40	21	--	33	24
1900	26	39	19	25	4	25	12	--	100	29
1901	30	27	19	20	23	40	22	--	50	35
1902	34	26	17	7	29	28	20	--	--	35
1903	38	42	27	9	17	0	18	60	60	34
1904	38	38	30	16	38	37	18	--	--	42
1905	45	46	36	33	38	40	10	--	--	52
1906	39	35	22	17	33	40	6	100	100	45
1907	39	24	27	8	29	100	22	--	--	35
1908	35	36	22	11	27	50	29	--	--	28
1909	50	49	42	42	31	37	50	--	--	45
Μ.Ο.	**36**	**34**	**29**	**19**	**27**	**37**	**23**	**8**	**26**	**40**

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Γ΄ Τάξη
(Π ο σ ο σ τ ά %)

Σχολ. έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφ	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημόσιες & Δημοτικές Υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Αεργοι & Οικιακές εργασίες	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά
1889	66	38	35	37	44	75	58	--	100	58
1890	68	75	36	37	53	67	41	--	--	59
1891	74	82	41	25	57	0	52	--	50	66
1892	79	73	39	28	89	0	59	--	75	72
1893	69	100	48	40	44	33	69	--	50	55
1894	69	100	42	14	54	0	45	--	75	64
1895	78	73	43	17	47	-	67	--	50	55
1896	71	71	63	67	40	67	57	--	100	74
1897	71	67	53	65	27	100	65	--	100	59
1898	66	50	29	40	40	67	68	100	--	59
1899	64	60	46	36	43	50	75	--	--	65
1900	55	61	70	25	43	50	46	--	100	54
1901	61	64	57	25	55	57	54	100	--	57
1902	74	41	57	39	50	80	48	--	100	65
1903	73	53	46	37	57	75	67	--	100	79
1904	81	52	55	55	58	60	55	--	--	74
1905	79	62	54	30	27	33	83	--	--	72
1906	73	69	42	30	58	75	77	--	100	62
1907	67	59	41	28	55	75	74	--	--	63
1908	71	26	48	23	45	57	70	--	100	70

1909	84	86	60	54	78	50	77	100	--	73
1910	85	69	82	51	75	100	77	100	100	76
Μ.Ο.	**72**	**65**	**42**	**36**	**52**	**53**	**63**	**18**	**54**	**65**

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Η πρώτη διαπίστωση που αναδεικνύεται από τη μελέτη του παραπάνω Πίνακα είναι ότι σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες ήταν πιο αυξημένα τα ποσοστά των παιδιών που διέκοπταν στο τέλος του Ελληνικού σχολείου τις σπουδές τους (Γ΄ τάξη), σε σύγκριση με τα ποσοστά εγγραφής τους στην Α΄τάξη.

Η δεύτερη παρατήρηση αφορά στο ότι η υψηλότερη «τάση διακοπής» σημειώθηκε στα κοινωνικά στρώματα των «αγροτών» και «βιοτεχνών», δηλαδή στα μικρομεσαία, ενώ η χαμηλότερη στην «αστική» κατηγορία των «ελεύθερων επαγγελματιών».

Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται ότι το 70% περίπου των παιδιών των «αγροτών» και των «βιοτεχνών», που γράφονταν στο Ελληνικό σχολείο, σταματούσαν τις σπουδές τους στην τελευταία τάξη του Ελληνικού σχολείου, και ότι το 30% αυτών των παιδιών συνέχιζαν τις σπουδές τους στο Γυμνάσιο, που σημαίνει ότι αυτό το 30% ανήκε στους πιο ευκατάστατους της κοινωνικο-επαγγελματικής τους κατηγορίας. Αντίθετα, περισσότεροι από τους μισούς μαθητές, που προέρχονταν από τις προνομιούχες «αστικές» κατηγορίες, προχωρούσαν στο Γυμνάσιο.

Διευκρινιστικά αναφέρουμε ότι τα σχετικά υψηλά ποσοστά διαρροής μαθητών των «δημόσιων και δημοτικών υπαλλήλων» καθώς και των «στρατιωτικών» δεν πρέπει υποχρεωτικά να εκλειφθούν ως ποσοστά διακοπής των σπουδών τους, γιατί απλούστατα, τόσο οι στρατιωτικοί, όσο και οι δημόσιοι υπάλληλοι μετακινούνταν συχνά. Οι τελευταίοι λόγω των αλλαγών στη διαίρεση του ελληνικού κράτους, κατά την εξεταζόμενη περίοδο. Αυτό σημαίνει ότι πολλά παιδιά αυτών των επαγγελματικών κατηγοριών παρουσιάζονται ότι διέκοπταν τις σπουδές τους, ενώ στην πραγματικότητα πρέπει να συνέχιζαν τη φοίτησή τους σε κάποιο σχολείο εκτός νομού[1].

Συνεχίζεται η διερεύνηση του φαινομένου της «εγκατάλειψης σπουδών» κατά επαγγελματική κατηγορία στα Γυμνάσια του νομού (Πίνακας 29).

[1] Επισημαίνουμε ότι στην επεξεργασία των δεδομένων μας υπολογίσαμε *τον κάθε μαθητή μόνο μία φορά*, δηλαδή ότι φοίτησε σε ένα σχολείο, αποκλείοντας τις περιπτώσεις μετακίνησής του από σχολείο σε σχολείο της ίδιας επαρχίας ή διαφορετικών επαρχιών του νομού.

Πίνακας 29

ΤΑΣΗ ΔΙΑΚΟΠΗΣ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΑ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
κατά κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία προέλευσης
Α΄τάξη
(Π ο σ ο σ τ ά %)

Σχολ. έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημόσ. &Δημοτ.υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά
1889	33	14	36	50	20	--	33	--	29
1890	39	54	24	22	42	--	50	--	52
1891	46	50	32	28	27	100	23	--	46
1892	42	50	32	22	37	--	53	--	27
1893	49	28	37	14	40	--	47	--	37
1894	39	--	31	17	12	50	60	--	46
1895	49	--	47	25	46	100	40	--	50
1896	41	33	62	43	43	100	67	--	40
1897	40	50	50	50	50	100	75	--	63
1898	26	100	50	37	37	100	75	--	42
1899	27	33	31	17	17	0	25	--	23
1900	17	--	14	25	25	25	21	100	33
1901	19	57	29	22	22	--	23	--	44
1902	41	60	29	20	20	40	25	--	23
1903	49	--	50	50	23	33	45	--	45
1904	50	33	30	53	43	100	55	--	45
1905	47	25	46	37	62	75	44	100	43
1906	40	28	36	11	20	40	25	--	28
1907	28	--	20	29	33	--	--	--	20
1908	27	12	40	26	--	100	14	--	22
1909	43	33	44	42	27	67	67	--	44
Μ.Ο.	**38**	**31**	**37**	**30**	**31**	**49**	**41**	**9**	**38**

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίων Ν. Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Γ΄ Τάξη
(Π ο σ ο σ τ ά %)

Σχολ. έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημός. &Δημοτ.υπηρεσίες	Στρατιωτικές δυνάμεις	Κλήρος	Αεργοι	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά
1889	28	25	57	40	--	100	--		--	55
1890	29	100	36	--	--	50	--		--	44
1891	15	50	30	20	60	100	50		--	25
1892	14	17	--	10	--	--	14		--	28
1893	25	--	33	--	36	--	33		--	37
1894	25	--	36	--	--	50	25		--	13
1895	34	50	55	25	50	50	28		--	22
1896	24	100	36	33	43	--	33		--	20
1897	35	--	38	--	67	--	--		--	36
1898	24	--	21	50	54	50	--		--	18
1899	28	--	25	20	40	--	--		--	50
1900	11	--	25	--	20	--	33		--	--
1901	16	--	--	--	31	--	17		--	15
1902	32	--	--	22	37	33	33		--	25
1903	15	--	15	33	17	--	67		100	27
1904	13	--	14	22	43	33	27		--	15
1905	34	--	33	20	--	--	50		--	17
1906	33	--	54	--	17	50	40		--	24
1907	26	33	30	33	37	--	17		--	10
1908	16	--	7	--	12	--	--		--	28
1909	20	28	53	36	50	--	20		--	27
Μ.Ο.	**24**	**19**	**28**	**17**	**29**	**24**	**23**		**5**	**25**

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Στον παραπάνω Πίνακα διαπιστώνουμε μία σαφώς μικρότερη ποσοστιαία «τάση εγκατάλειψης» των γυμνασιακών σπουδών, σε σύγκριση με την αντίστοιχη στα Ελληνικά σχολεία.Είναι προφανές ότι οι μαθητές, τελικά, που κατάφερναν να εισέλθουν στο Γυμνάσιο (Α΄τάξη), πετύχαιναν, στην πλειοψηφία τους (πάνω από 70%), να φθάσουν στην τελευταία, Δ΄τάξη, του Γυμνασίου, ολοκληρώνοντας έτσι τις γυμνασιακές τους σπουδές.Εντυπωσιακό είναι ότι αυτά τα ποσοστά εγκατάλειψης κυμαίνονταν, στο Γυμνάσιο, στα ίδια περίπου χαμηλά επίπεδα, σε όλες τις επαγγελματικές κατηγορίες.

Με δεδομένο αυτές τις διαπιστώσεις, μαζί με το γεγονός ότι το 70 % των παιδιών των «βιοτεχνών» και των «αγροτών» – υπενθυμίζουμε ότι επρόκειτο για παιδιά κτηματικών και κτηματιών, όχι γεωργών – εγκατέλειπαν τις σπουδές τους στην τελευταία τάξη του Ελληνικού σχολείου και δε συνέχιζαν στο Γυμνάσιο (Πίνακας 28), που σημαίνει ότι η πλειοψηφία των μικρομεσαίων οικονομικών στρωμάτων είχε τις δυνατότητες να περατώσει τις σπουδές της στο Ελληνικό σχολείο, όχι όμως και τις γυμνασιακές, καταλήγουμε στο παρακάτω συμπέρασμα: Στο Γυμνάσιο έφθαναν και κατάφερναν να το τελειώσουν όσα παιδιά προέρχονταν από τα "de facto" ανώτερα «αστικά» στρώματα (παιδιά ελεύθερων επαγγελματιών, εμπόρων, στρατιωτικών, ανώτερων δημόσιων υπαλλήλων κ.ά), καθώς και όσα από τα μικρομεσαία στρώματα ανήκαν στην οικονομική elite της κοινωνικής τους κατηγορίας (παιδιά ευκατάστατων «βιοτεχνών» και «αγροτών»).Αυτό σημαίνει ότι σε κάθε περίπτωση οι μαθητές των Γυμνασίων προέρχονταν από τα ανώτερα οικονομικά στρώματα.

Από όλα τα παραπάνω (Πίνακες 28 και 29) προκύπτει ότι:

1.Μεγάλα ποσοστά μαθητών της Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας απολαμβάνονταν κατά τη διάρκεια της φοίτησής τους στο Ελληνικό σχολείο, πριν την είσοδό τους στο Γυμνάσιο.

2.Η απολάκτιση των μαθητών στη διάρκεια των σπουδών τους ήταν συνάρτηση της κοινωνικής τους προέλευσης.Αυτό σημαίνει ότι το επάγγελμα του πατέρα, δηλαδή το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο της οικογένειας, επηρέαζε τις διαθέσεις των γονέων έναντι των μακρών σπουδών των παιδιών τους και ενθάρρυνε ή απέτρεπε τα μακρόπνοα σχέδιά τους για τη μόρφωση των γόνων τους, αφού από τα υλικά μέσα, που διέθεταν, εξαρτιόταν η δυνατότητα ολοκλήρωσης ή μη των σπουδών τους. Με δικο λόγια, όσοι δεν προχωρούσαν, αλλά εγκατέλειπαν τις σπουδές τους, είχαν την ίδια κοινωνική ταυτότητα: προέρχονταν από οικογένειες με χαμηλό εισόδημα.

3.Οι μαθητές των Ελληνικών σχολείων του νομού προέρχονταν στην πλειοψηφία τους από τα μικρομεσαία οικονομικά στρώματα, ενώ των Γυμνασίων από τα ανώτερα.Είχε γίνει δηλαδή πράξη ό,τι θεωρητικά διατυπωνόταν στα προτεινόμενα εκπαιδευτικά νομοσχέδια της εποχής (Ευταξία, Στάη) περί του διαφοροποιημένου κοινωνικού ρόλου κάθε εκπαιδευτικής βαθμίδας, βασικού στοιχείου αυτού που ορίζουμε ως «αστική αντίληψη» για το σχολείο και τη σχέση του με την κοινωνία..Εύστοχα αποδίδεται η αντίληψη αυτή στο παρακάτω απόσπασμα: «Τα εξυπηρετούντα τας ανάγκας της κατωτέρας τάξεως σχολεία είνε τα δημοτικά, τα δε τας ανάγκας της ανωτέρας τάξεως είναι τα γυμνάσια, τα δε τας της μέσης τάξεως είναι αι κατώτεραι τάξεις τούτων, ή σχολεία πάντη ανεξάρτητα αυτών»[1].

* * *

[1] Η πληροφορία αντλείται από το άρθρο του Στρατή Μπουρνάζου, «Η εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922, Οι Απαρχές*, εκδ.Βιβλιόραμα, σελ.191

5. Σχολική αργοπορία (επανάλειψη τάξεων)

Εάν η «εγκατάλειψη σπουδών» στη Μέση Εκπαίδευση ήταν μία όψη της εκπαιδευτικής πραγματικότητας, συνάρτηση της κοινωνικο-οικονομικής προέλευσης των μαθητών, όπως προασπαθήσαμε να δείξουμε στα αμέσως προηγούμενα , η χρονική καθυστέρηση στις σπουδές τους, κατά τη διάρκεια της σχολικής τους διαδρομής, συνιστούσε επίσης μία αναπόφευκτη πραγματικότητα, δεδομένων των συνθηκών της εποχής, που εύκολα μπορούσαν να προκαλέσουν αυτή την αργοπορία.

Την περίοδο στην οποία αναφέρεται η έρευνά μας, λόγοι οικονομικοί ανάγκαζαν πολλά παιδιά να αφήνουν τα θρανία για ένα διάστημα, πριν προλάβουν να φοιτήσουν στην τάξη που γραφτήκανε, ή κατά τη διάρκειά της ή «ως μη προσελθόντες» στις εξετάσεις.Η μη συστηματική παρακολούθηση των μαθημάτων και η επανεγγραφή στην ίδια τάξη περισσότερο από μία φορές, και μάλιστα με ενδιάμεσα χρονικά κενά μεγαλύτερα του ενός έτους, δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο.Για το λόγο αυτό τη σχολική αργοπορία-καθυστέρηση την κατανοούμε:

α) όχι μόνον ως αποτέλεσμα της πιο πρόσφατης σχολικής αποτυχίας (διετής, τριετής κ.λ.π.), λόγω κακής επίδοσης στα μαθήματα, χωρίς να αποκλείεται και το ενδεχόμενο της επίτασης του φαινομένου, λόγω του αυστηρότερου συστήματος αξιολόγησης σε σύγκριση με το σημερινό, αλλά και

β) ως αποτέλεσμα της διακοπής της φοίτησης για λόγους οικογενειακούς, οικονομικούς, αφού οι ανάγκες των καιρών απαιτούσαν ενεργό συμμετοχή και ρόλο των αγορι ών στις αγροτικές και βιοτεχνικές εργασίες της οικογένειας και γενικότερα στο «νοι - κοκυριό», από μικρή ηλικία.

Από την ανάγνωση των αρχειακών τεκμηρίων (Μαθητολόγια), δυστυχώς, δε στάθηκε δυνατό να διευκρινίσουμε ποιο από τα παραπάνω αίτια οδήγησε τους μαθητές, κατά περίπτωση, στην επανεγγραφή τους στην ίδια τάξη, κατά συνέπεια είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε εάν τελικά η σχολική αργοπορία, δηλαδή η επανάληψη της ίδιας τάξης, συνέβαλλε και σε ποιο βαθμό στην εγκατάλειψη τωνσπουδών τους.Θα αρκεστούμε μόνο σε ένα γενικό σχολιασμό, έτσι όπως προκύπτει από τη μελέτη των πα ρακάτω στατιστικών στοιχείων (Πίνακας 30).

Πίνακας 30

ΔΙΕΤΕΙΣ ΜΑΘΗΤΕΣ ΚΑΤΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΗΓΟΡΙΑ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗΣ ΣΤΑ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 1889-1899 ΚΑΙ 1900-1910

Επαγγελματικές κατηγορίες	Αριθμός διετών 1889-1899	Αριθμός Μονοετώ 1889-1899	Αριθμός μαθητών 1889-1899	Διετείς % 1889-1899	Αριθμός διετών 1900-1910	Αριθμός μονοετώ 1900-1910	Αριθμός μαθητών 1900-1910	Διετείς % 1900-1910
Αγροτ. τομέας	2058	2955	5013	41,1	2964	4262	7226	41,0
Βιοτεχνία	101	137	238	42,4	142	291	433	32,8
Εμπόριο & Μεταφ.	186	312	498	37,3	286	424	710	40,3
Ελευθ.επαγγέλμ	79	134	213	37,1	126	207	333	37,8
Δημόσ Δημοτ. υπηρεσ	103	204	305	33,77	115	229	344	33,4
Στρατ. Δυνάμει	14	56	70	20,0	26	84	110	23,6
Κλήρος	128	157	285	44,9	172	150	322	53,4

Δε δήλωσα επάγγελ	14	32	46	30,4	17	23	40	42,5
Ορφανά	380	556	936	40,6	622	871	1493	41,7

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Αυτό που διαφαίνεται από την παράθεση των παραπάνω ποσοτικών δεδομένων είναι ότι τα ποσοστά των παιδιών όλων των επαγγελματικών κατηγοριών, που επανεγγράφονταν στην ίδια τάξη, τόσο κατά τα τέλη του 19ου αιώνα, όσο και στις αρχές του 20ού, ήταν πολύ υψηλά. Σχετικά χαμηλά εμφανίζονται μόνον τα ποσοστά των παιδιών των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών. Και αυτό, γιατί η οικονομική σταθερότητα των δημοσιοϋπαλληλικών και στρατιωτικών οικογενειών, έδινε τη δυνατότητα της ομαλής φοίτησης στα παιδιά τους, σε αντίθεση για παράδειγμα με τις αγροτικές οικογένειες που η οικονομική τους αβεβαιότητα και ανέχεια, πολλές φορές, ανάγκαζε τα αγόρια τους να συμμετέχουν στις αγροτικές εργασίες, με εύλογες επιπτώσεις στις σπουδές τους. Πιο συγκεκριμένα, τα ποσοστά των παιδιών των δημοσίων υπαλλήλων και των στρατιωτικών, που επαναλάμβαναν την ίδια τάξη (διετείς, τριετείς, τετραετείς κ.λ.π.) κυμάνθηκαν μεταξύ 20% και 34%, ενώ των υπόλοιπων κοινωνικών κατηγοριών γύρω στο 40%.

Τα υψηλά αυτά ποσοστά δεν είναι απαραίτητο να εκληφθούν ως ποσοστά αποτυχίας, αλλά πιθανότατα ως ποσοστά εμμονής και επιμονής των οικογενειών του νομού στη φοίτηση των παιδιών τους στη Μέση Εκπαίδευση, άσχετα αν αυτό εξαργυρωνόταν με χρονικές καθυστερήσεις και οικονομικές επιβαρύνσεις. Προφανώς, τα συνειδητά ή ασυνείδητα κίνητρά τους πρέπει να αναζητηθούν στη διάθεση για πρόοδο, στη δίψα για κοινωνική καταξίωση, στην επιθυμία για εξοπλισμό των γόνων τους με μορφωτικά και επαγγελματικά εφόδια και γενικότερα στο θαυμασμό για τους μορφωμένους. Και φυσικά, η πιο σίγουρη οδός που θα τους οδηγούσε σε όλα αυτά ήταν η Μεση Εκπαίδευση, μιας και η γνώση θεωρείται και είναι και αντιμετωπίζεται, ανέκαθεν, ως μία μορφή εξουσίας.

***

6. Γεωγραφική προέλευση μαθητών

Η γεωγραφική προέλευση του βασικού όγκου του μαθητικού δυναμικού των σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, κατά την περίοδο 1861 έως 1910, δεν έκρυβε εκπλήξεις. Ηταν «ντόπιο», όπως αναμενόταν. Υπήρχε, όμως, και ένα ποσοστό «επήλυδων» μαθητών, πολύ μικρό στα σχολεία του «αγροτικού» χώρου – κυμάνθηκε γύρω στο 2% (Παράρτημα ΙΙ: Πίνακας 14) πολύ μεγαλύτερο σε εκείνα που βρίσκονταν στα «αστικά» κέντρα – κυμάνθηκε από 4% έως 22% (Παράρτημα Π:Πίνακες 15-18). Στον παρακάτω Πίνακα αποτυπώνεται η γεωγραφική κατανομή του μαθητικού πληθυσμού γενικά, και η φοίτηση των «ξένων» μαθητών ειδικά, γεγονός που αντικατοπτρίζει την εισροή νέων κατοίκων στο νομό, ενισχύοντάς τον δημογραφικά και οικονομικά.

Πίνακας 31

ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
κατά περιοχή καταγωγής και κατά κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση
1861 – 1910

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ.	Δημόσ. & Δημοτ. υπηρ	Στρατ. Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ.	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	2942	246	507	139	152	44	128	15	552	4725
Επ. Μεσσήνης	5059	145	256	97	89	11	220	25	844	6746
Επ. Τριφυλίας	2471	114	159	121	76	11	110	68	607	3737
Επ. Πυλίας	1152	66	123	47	57	3	80	4	204	1736
Επ Ολυμπίας	256	7	8	10	9	1	8	3	51	353
Ν.Αργολίδα	1	1	4	4	10	7	--	--	2	29
Ν.Αρτας	1	--	1	--	--	--	--	--	--	2
Ν.Χίου	--	--	--	--	1	--	--	--	2	3
Ν.Καρδίτσα	--	--	--	--	--	--	--	--	1	1
Ν.Αττικής	3	4	3	12	19	10	--	--	18	69
Ν.Αρκαδία	110	34	26	15	31	10	16	1	30	275
Ν.Λακωνία	395	24	58	58	108	43	27	10	109	832
Ιόνιο	2	3	2	2	12	4	--	--	2	27
Δωδεκάννησα	--	1	--	--	--	--	--	--	--	1
Ν.Ιωαννίνων	--	1	--	--	--	--	--	--	--	1
Ν.Ηλείας	14	2	1	3	10	3	--	--	5	38
Ιπειρος	--	7	1	--	--	--	--	--	2	10
Θράκη	--	--	--	--	--	--	--	--	1	1
Ν.Αχαίας	3	1	12	2	8	8	1	1	5	41
Ν.Εύβοιας	5	1	1	--	6	1	1	--	--	15
Ν.Κορινθία	7	--	5	3	5	2	--	--	1	23
Ν.Λαρίσης	1	--	--	-	--	--	--	--	--	1
Ν.Βοιωτίας	--	--	--	--	--	2	--	--	--	2
Ν.Αιτωλοα	5	1	2	--	12	13	2	--	6	41
Κυκλάδες	1	3	3	6	11	1	--	--	4	29
Μ.Ασίς	--	--	--	2	--	--	--	--	--	2
Ν.Τρικκάλων	--	1	--	--	--	--	--	--	--	1
Ν.Φθιώτιδα	3	2	--	--	4	3	1	--	1	14

Ν.Μαγνησία	--	--	1	--	--	--	--	--	--	1
Ν.Κοζάνης	--	--	--	--	--	--	--	--	1	1
Κρήτη	--	2	--	--	--	--	--	--	--	2
Κύπρος	--	--	--	--	--	1	--	--	--	1
Κωνστ/λη	--	--	--	--	--	--	--	1	--	1
Ν.Φωκίδας	--	--	2	--	--	--	--	--	--	2
Ν.Ευρυτανί	2	--		3	3	--	--	--	--	8
Αγνωστο	15	--	2	--	2	--	5	6	5	35
Σύνολο	12448	668	1177	524	625	178	599	134	2453	18806
Ξένοι	553	90	122	110	240	108	48	13	190	1474
Ποσοστό %	**4,44**	**13,47**	**10,36**	**1,91**	**38,4**	**60,67**	**8,01**	**9,70**	**7,74**	**7,84**

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Αυτό που προκύπτει από τα παραπάνω αριθμητικά δεδομένα είναι ότι οι περισσότεροι μαθητές «εκτός Μεσσηνίας» προέρχονταν από την άγονη Λακωνία, κυρίως από την επαρχία Οιτύλου, και την ορεινή Αρκαδία, κυρίως από την επαρχία της Μεγαλόπολης, που σημαίνει ότι τα Μέσα σχολεία της Μεσσηνίας κάλυπταν εκπαιδευτικές ανάγκες των όμορων νομών, παρόλο ότι τη συγκεκριμένη περίοδο λειτουργούσαν και τα Γυμνάσια Σπάρτης (έτος ίδρυσης:1862), Γυθείου (έτος ίδρυσης:1886) και Τρίπολης (έτος ίδρυσης:1846).Το γεγονός αναδεικνύει, φυσικά, και ένα μείζον πρόβλημα της εποχής, τις ελλείψεις στη συγκοινωνία και τις επικοινωνίες του νεοσύστατου νεοελληνικού κράτους, οι οποίες με τη σειρά τους μαρτυρούν έναν τραχύ τρόπο ζωής που ταλάνιζε το μαθητικό πληθυσμό της υπαίθρου.Λιγότεροι μαθητές προέρχονταν από την Αττική, την Αιτωλοακαρνανία, την Αχαΐα, την Ηλεία, την Αργολίδα, τις Κυκλάδες, τα νησιά του Ιονίου και την Κορινθία, ελάχιστοι από τους υπόλοιπους νομούς της Ελλάδας, ενώ δεν έλλειπαν και κάποιες μεμονωμένες περιπτώσεις μαθητών από το εξωτερικό (Κωνσταντινούπολη, Μ.Ασία, Κύπρος).

Με δεδομένο ότι το κυρίαρχο «ξένο» στοιχείο ήταν το λακωνικό και το αρκαδικό στα σχολεία των μεγάλων πόλεων του νομού, δηλαδή της Καλαμάτας, της Μεσσήνης, της Κυπαρισσίας και των Φιλιατρών, έχουμε να παρατηρήσουμε, σύμφωνα με τον Πίνακες 15-18 του Παραρτήματος ΙΙ, ότι στα σχολεία της Καλαμάτας και της Μεσσήνης[1], ιδιαίτερα στης Καλαμάτας, η πλειοψηφία των «ξένων» μαθητών ήταν Λάκωνες και μάλιστα όχι μόνον αστικής προέλευσης (παιδιά δημοσίων υπαλλήλων, στρατιωτικών κ.ά.), αλλά και αγροτικής.Αντίθετα, στα σχολεία της Κυπαρισσίας και των Φιλιατρών υπερτερούσαν οι Αρκάδες[2], με αισθητή την παρουσία και των Ηλείων.

---

[1] Η Μεσσήνη, δηλαδή το Νησί όπως ονομαζόταν μέχρι το 1867, ήταν πλούσιος αγροτικός χώρος, σε μια εποχή που μοναδικό εισόδημα ήταν το γεωργοκτηνοτροφικό, γιαυτό ήταν φυσικό να είναι από τους πιο περιζήτητους χώρους για εγκατάσταση.Ετσι εγκαταστάθηκαν σ΄αυτό πολλοί Μανιάτες (οικογένειες Αντιβασέα, Γαργαλίδη, Διαμαντάκου, Λασυνάκου, Φουτρέα, Μπουφέα κ.ά.).Φυσικά δεν έλλειψε και το αρκαδικό στοιχείο, ιδιαίτερα Γορτύνιοι και από τα αρκαδικά χωριά Αρκουδόρεμα και Γαρζενίκου.Θεόδωρος Τσερπές, *Ιστορία της πόλεως Μεσσήνης*, β΄έκδ., Μεσσήνη 1998, σελ.63-64

[2] Μετά την Απελευθέρωση το αρκαδικό στοιχείο διείσδυσε δυναμικά στα πεδινά μέρη της τριφυλιακής γης.Χωριά αποκλειστικά από Γορτύνιους χτίστηκαν στους δήμους Κυπαρισσίας και Εράνης.Τέτοια ήταν η Φαρακλάδα από κατοίκους της Νεμνίτζας, του Χρυσοβιτζίου και της Αλωνίσταινας και οι Ράχες από ποιμένες της Αλωνίσταινας, το Κατσίμπαλι από Αλωνιστιώτες. Μεταπτυχιακή εργασία στη Φιλοσοφική Σχολή Ρεθύμνου της Σταυρούλας Βερράρου, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό*

Επίσης, στους Πίνακες 15-18 του ίδιου Παραρτήματος διαφαίνεται ότι το μεγαλύτερο ρεύμα «ξένων» μαθητών εισέρρευσε στα Μέσα σχολεία της πόλης της Καλαμάτας. Τα ποσοστά τους κυμάνθηκαν σε υψηλά επίπεδα, από 22% έως 23%, και διατηρήθηκαν στο ίδιο ύψος, τόσο στα τέλη του 19ου αιώνα, όσο και στις αρχές του 20ού, γεγονός που συμπίπτει με την οικονομική και δημογραφική ακμή της πόλης, λόγω της βιομηχανικής της ανάπτυξης και της εμπορικής της ευφορίας.

Σε πολύ χαμηλότερα επίπεδα κυμάνθηκαν τα ποσοστά των «ξένων» μαθητών των Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων των πόλεων της Μεσσήνης (4,76% την περίοδο 1889-1899 και 6,06% την περίοδο 1900-1910) και της Κυπαρισσίας (8,37% την περίοδο 1889-1899 και 9,51% την περίοδο 1900-1910), με μία μικρή αυξητική τάση στην πρώτη δεκαετία του 1900.

Αντίθετα, δραματική πτώση του ποσοστού των «ξένων» μαθητών σημειώθηκε στα Μέσα σχολεία των Φιλιατρών, στις αρχές του 1900 (10,05% την περίοδο 1889-1899 και 4,08% την περίοδο 1900-1910). Φαίνεται ότι το αδιέξοδο στο οποίο είχε περιέλθει, την ίδια εποχή, η φιλιατρινή οικονομία, που ήταν συνδεδεμένη κατά τρόπο θεμελιακό με την παραγωγή και το εμπόριο της σταφίδας, έθεσε τέλος στις εισροές νέων κατοίκων, με επιπτώσεις και στο μαθητικό δυναμικό. Η πτωτική αυτή τάση των «ξένων» μαθητών δε σημειώθηκε στη γειτονική Κυπαρισσία, πιθανότατα, λόγω του διοικητικού της ρόλου.

Κλείνοντας το υποκεφάλαιο αυτό, «Γεωγραφική προέλευση μαθητών», θα θέλαμε να εστιάσουμε την έρευνά μας και στην κοινωνική προέλευση των «ξένων» μαθητών του νομού. Σχετικά με αυτό το θέμα, επισημάναμε (Πίνακας 21) ότι οι μαθητές που προέρχονταν «εκτός Μεσσηνίας» ήταν στην πλειοψηφία τους γόνοι αστικών στρωμάτων, με ιδιαίτερα υψηλά τα ποσοστά των παιδιών των «στρατιωτικών» και των «δημοσίων υπαλλήλων», εύλογα βέβαια, αφού οι μετακινήσεις αυτών των κοινωνικών κατηγοριών ήταν πολύ συχνές. Οι «ξένοι» αγροτικής προέλευσης μαθητές ήταν σαφώς λιγότεροι και προέρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από τη Λακωνία και την Αρκαδία, λιγότεροι από την Ηλεία και ελάχιστοι από τις υπόλοιπες περιοχές.

Τέλος, σε σύγκριση με την άγονη Λακωνία, οι εισροές «ξένων» μαθητών στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, και ιδιαίτερα της Καλαμάτας, υπήρξαν αυξημένες. Στο γειτονικό νομό, την ίδια εποχή, τα ποσοστά των «ξένων» μαθητών ήταν χαμηλά, ακόμη και στα σχολεία των «αστικών» του κέντρων (Σπάρτη και Γύθειο), που δεν ξεπέρασαν το 9%[1].

Είναι προφανές ότι, τελικά, το γεωγραφικό χάρτη των μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας διέγραψαν λόγοι οικονομικο-κοινωνικοί και χωροταξικοί, που κατέστησαν άλλες περιοχές πόλους εκπαιδευτικής έλξης και άλλες έθεσαν στο περιθώριο της προτίμησής τους.

καθεστώς στη Δυτική Πελοπόννησο το 19ο αιώνα. Η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας (1830-1871), Καλαμάτα, Μάρτιος 1998, σελ. 10.

[1] .Καλλιόπη Γαβαλά, δ.δ., *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος - 20ός αιώνας*, Αθήνα 1999, σελ.213-217 και 234-235

Νεαρά κορίτσια της Καλαμάτας, 1910.
(φωτ.: ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, αρχείο Π. Κουτσομητόπουλου)

Π) Η ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ
1892 – 1910

1. Η γυναικεία εκπαίδευση στη Μεσσηνία και οι κοινωνικοοικονομικές συνιστώσες που οδήγησαν στις πρώτες «παράνομες» εγγραφές μαθητριών σε δημόσια σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης

Η ανάπτυξη της Μέσης Εκπαίδευσης των κοριτσιών στη Μεσσηνία δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί ανεξάρτητα από το πλαίσιο των γενικότερων μεταβολών, που συνέβαιναν στο χώρο της γυναικείας εκπαίδευσης. Και η γυναικεία Μέση Εκπαίδευση είναι αλήθεια ότι από τότε που δημιουργήθηκε το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος είχε μακρύ δρόμο να διανύσει – όχι χωρίς παλινδρομήσεις, διαφοροποιήσεις, αντιστάσεις – μέχρι το 1917, οπότε ιδρύθηκαν τα πρώτα δημόσια Γυμνάσια και Ελληνικά σχολεία θηλέων[1].Δυστυχώς, ενώ το θεσμικό πλαίσιο της Αντιβασιλείας επέτρεπε σε όλα τα αγόρια την πρόσβαση στη Μέση Εκπαίδευση μετά από την υποχρεωτική στοιχειώδη εκπαίδευση, από τα κορίτσια στερούσε τη δυνατότητα φοίτησης στη Μέση Εκπαίδευση[2] και στο Πανεπιστήμιο[3]. Η Πολιτεία ενδιαφέρθηκε μόνο για τη δημοτική εκπαίδευση των κοριτσιών και θεώρησε ιδιωτική υπόθεση τη Μέση Εκπαίδευσή τους, ενώ απαγόρευε αυστηρά τη φοίτησή τους στα σχολεία των αγοριών[4].Εκτοτε, τα Ιδιωτικά Παρθεναγωγεία[5], με προεξάρχουσα τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, από το 1836, επεχείρησαν να καλύψουν τα κενά της γυναικείας Μέσης Εκπαίδευσης, η οποία κατά τις δυο τελευταίες εικοσαετίες του περασμένου αιώνα, άρχισε ν΄αντιμετωπίζεται από κάποια προοδευτική σκοπιά, χάρη στις ανανεωτικές προσπάθειες των εκπροσώπων της αστικής τάξης και της «γενιά του 1880», δηλαδή των φιλελεύθερων διανοούμενων της εποχής, που ζητούσαν «ισότητα μπροστά στη γνώση», που σημαίνει «ίσες ευκαιρίες για ό λ ο υ ς», εφόσον η μόρφωση ήταν βασική προϋπόθεση για την οικονομική πρόοδο και την εδραίωση μιας κοινωνίας δικαίου[6].

Πράγματι, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870 άρχισε να αναπτύσσεται στον ελληνικό χώρο μία έντονη εκπαιδευτική δραστηριότητα από το «Σύλλογο Κυριών υπέρ τη γυναικείας Παιδεύσεως» στην Αθήνα το 1872 με την πρωτοβουλία της Κ.Κεχαγιά και των μορφωμένων «δεσποινών» της εποχής της, με το δημοσιογραφικό αγώνα της Καλλιρρόης Παρρέν για τα δικαιώματα της γυναίκας και τη χειραφέτησή της, μέσω του εβδομαδιαίου φεμινιστικού περιοδικού της, «Η Εφημερίς των Κυριών», με τα συγκεκριμένα προγράμματα μαθημάτων του «Εκπαιδευτικού Ομίλου», με το «Ανώτερο Παρθεναγωγείον Βόλου» του Δελμούζου, και με την «Ανωτέρα Γυναικεία Σχολή» του Γληνού.Παράλληλα και η Πολιτεία άρχισε να συνειδητοποιεί την ανάγκη προώθησης ισότιμων ευκαιριών σε μαθητές και μαθήτριες, η οποία εκφράστηκε με τα

---

[1] Λίζα Κόττου, «Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα», από το βιβλίο της Ζωής Φράγκου, *Γύρω από το παιδί*, Αθήνα 1930, σελ.375

[2] Στην Ελλάδα, όπως και στη Γαλλία, δημόσια εκπαίδευση για κορίτσια στο δευτεροβάθμιο επίπεδο εγκαθιδρύθηκα στον 20ό αι.. (Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση...*, *ο.π.*, σελ.476). Στην Αμερική, Ελβετία, Γερμανία και Ρωσία δημόσια Σχολεία Μέσης Παιδείας για τα κορίτσια άρχισαν να δημιουργούνται από τα μέσα του 19ου αι. (Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.72 και 272)

[3] Το 1890, το Πανεπιστήμιο της Αθήνας δέχθηκε την πρώτη φοιτήτρια και έτσι άνοιξε ο δρόμος των επιστημών στις Ελληνίδες. Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.328

[4] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.238

[5] Το 1836-1837, στη Αθήνα λειτουργούσαν δύο «ανώτερα» σχολεία, των Hill και Volmerange, και στην Ερμούπολη του Hildner, Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.75

[6] Αννα Φραγκουδάκη, *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και Φιλελεύθεροι Διανοούμενοι*, έβδομη έκδοση, Κέδρος, σελ.19 και 50

εκπαιδευτικά Νομοσχέδια του Γ.Μίλη (1877), του Γ.Θεοτόκη (1889), του Α.Ευταξία (1899) και του Σ.Στάη (1908).Τα νομοσχέδια αυτά μπορεί να παρέμειναν προτάσεις, απηχούν ωστόσο ευρύτερες ανησυχίες και δείχνουν πως τα εκπαιδευτικά προβλήματα των Ελληνίδων είχαν αρχίσει να αντιμετωπίζονται με ένα ανανεωτικό, προ - οδευτικό πνεύμα.

Εύλογο, λοιπόν, είναι η κίνηση αυτή, που απέβλεπε γενικότερα στη βελτίωση της θέσης της γυναίκας με τη συμμετοχή της στη Δημοτική Εκπαίδευση και την παροχή Μέσης και Επαγγελματικής, όπως διακήρυσσε η Παρρέν, η οποία μάλιστα είχε, ειδικά για τη Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών, συγκεκριμένη θέση: «επείγουσα παρίσταται η ανάγκη, όπως οι πατέρες του ελληνικού έθνους μεριμνήσωσι περί της βελτιώσεως της Εκπαιδεύσεως του γυναικείου φύλου, πρόνοια δε ληφθή, όπως και εν τω Ελληνικώ Βασιλείω θεσπισθή και νομοθετηθή τελεία Μέση Εκπαίδευση δι΄αυτό»[1], να επηρεάσει και να αφυπνίσει τις συνειδήσεις της μεσσηνιακής κοινωνίας, η οποία μέχρι τότε περιοριζόταν στη στοιχειώδη εκπαίδευση των κοριτσιών της, που κι αυτή σύμφωνα με το γενικότερο κλίμα της εποχής, συναρτήθηκε, σ΄ένα μεγάλο βαθμό, όχι από την πολιτική αλλά από την κοινωνική βούληση[2].

Την περιορισμένη διείσδυση του σχολικού δικτύου στο γυναικείο πληθυσμό της Μεσσηνίας δηλώνει ο Πίνακας του Π.Αργυρόπουλου «Περί της εν Ελλάδι δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854», οπότε λειτουργούσαν στο νομό 2 δημόσια δημοτικά σχολεία θηλέων με 103 μαθήτριες[3], ενώ το 1869 είχαν φθάσει τα 15 με 680 μαθήτριες και κανένα ιδιωτικό σχολείο[4].Δύο χρόνια αργότερα, το 1871, λειτούργησαν στην Καλαμάτα δύο «ιδιοσυντήρητα» δημοτικά σχολεία, ένα για αγόρια, του *Γεώργιου Πουλάκου*, και ένα για κορίτσια, της *Αικατερίνης Βενιζέλου*, «η οποία έως το 1870 υπηρετούσε ως Διευθύντρια του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου Καλαμάτας.Και είτε διότι την απέλυσαν, είτε την μετέθεσαν εκτός Μεσσηνίας...παρητήθη και ίδρυσε δικό της ιδιωτικό Παρθεναγωγείο, στο οποίο συγκέντρωσε πλήθος μαθητριών μέχρι σημείου να καταστή προβληματική η λειτουργία του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου από...έλλειψη μαθητριών!!»[5].Το 1879 η αναλογία των μαθητριών των δημοτικών σχολείων επί 100 κοριτσιών ηλικίας 5-10 ετών ήταν για την επαρχία Τριφυλίας 12%, για την επαρχία Καλαμάτας 9%, για την επαρχία Ολυμπίας 7%, για την επαρχία Πυλίας 7% και για την επαρχία Μεσσήνης 3%[6].Τα ποσοστά αυτά σίγουρα δεν εγγίζουν τα ποσοστά της Σύρου (70%), φανερώνουν όμως το ενδιαφέρον της μεσσηνιακής κοινωνίας για τη στοιχειώδη εκπαίδευση των κοριτσιών, αν λάβουμε υπόψη ότι την ίδια χρονιά, 1879, τα ποσοστά των αγράμματων γυναικών κατά επαρχία ήταν: 96% στην επαρχία Τριφυλίας, 96% στην επαρχία Καλαμάτας, 98% στην επαρχία Ολυμπίας, 99% στην επαρχία Πυλίας και 98% στην επαρχία Μεσσήνης[7], δηλαδή το ποσοστό των «εγγραμμάτων» γυναικών, στο νομό ανά επαρχία, δεν ξεπερνούσε το 4%. Είναι εμφανής η τάση μόρφωσης της νεότερης γενιάς κοριτσιών, που σταδιακά θα τους εξασφάλιζε θέσεις εργασίας που απαιτούσαν μόρφωση. Χαρακτηριστικό είναι ότι, ενώ το 1879 οι γυναίκες εκπαιδευτικοί ήταν σε ολόκληρη τη Μεσσηνία μόνον 8, το 1907 έγιναν 39, αύξηση 287,5%.Επίσης, οι μαίες, ενώ το 1879 ήταν 45, το 1907 έφθα

---

[1] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.276
[2] Κ.Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*..., *ο.π.*, σελ.411
[3] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.133
[4] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.235, πίν.22
[5] Μ.Φερέτου, «Ιδρύθηκε Παιδοτροφείον εις την πόλιν της Καλαμάτας», εφ. *Θάρρος*, 29 Μαϊου 1994, φ.28536, σελ.11
[6] *Στατιστική Ελλάδος, Πληθυσμός 1879*, εκδ.Υπουργείου Εσωτερικών, Αθήναι 1881, σελ.36.Ο πίνακας παρατίθεται στο Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.147-148
[7] *Στατιστική Ελλάδος, Πληθυσμός 1879*, *ο.π.*, σελ.147-148

σαν τις 73, αύξηση 62,22%, ενώ το 1907, παρουσιάζεται και μία γυναίκα γιατρός, γε - γονός πολύ «προωθημένο», για την εποχή εκείνη[1].

Το ενδιαφέρον, πάντως, των κατοίκων της Μεσσηνίας για τη Μέση Εκπαίδευ ση των κοριτσιών τους εκδηλώθηκε έμπρακτα για πρώτη φορά το 1886, οπότε ιδρύθη κε στην Καλαμάτα το Παρθεναγωγείο της *Μαρίας Πετροπούλου*, που περιλάμβανε πλήρες Ελληνικό σχολείο.Σ΄αυτό προστέθηκαν αργότερα τα Παρθεναγωγεία της Ελέ- νης Μαλαχατοπούλου (1891), της Καλλιόπης Καρώνη (1893), της Αλεξάνδρας Παπα σταθοπούλου (1893), της Ευσταθίας Μιχαλακέα (1894), της Μαρίας Σταθοπούλου (1898), της Ανθής Χρυσικοπούλου (1900) και του Παναγιώτη Βεντήρη (αρχές 1900) – όλα στην Καλαμάτα – καθώς και το Παρθεναγωγείο του Παναγιώτη Ι.Φιλόπουλου στα Φιλιατρά (1891).Τα Παρθεναγωγεία αυτά στην πλειονότητά τους λειτουργούσαν ως Ελληνικά σχολεία.Όμως, η χρόνο με το χρόνο διεκδίκηση για ουσιαστικότερη και «πληρέστερη» Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών οδήγησε στη δημιουργία γυμνασια - κών τάξεων.Ετσι, βλέπουμε ότι γύρω στα 1897 στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη λειτούργησε η Α΄γυμνασιακή τάξη[2], ενώ το 1910 το Παρθεναγωγείο του Πα ναγιώτη Βεντήρη περιλάμβανε και τρεις γυμνασιακές τάξεις[3].

Η λειτουργία αυτών των Παρθεναγωγείων συνέβαλε αποφασιστικά στην προ- ώθηση της γυναικείας υπόθεσης στο νομό, πρώτα γιατί εφαρμόστηκαν σε κάποια απ΄ αυτά προγράμματα που στηρίζονταν σε νέες παιδαγωγικές μεθόδους, όπως για παρά- δειγμα το σχολείο της Καλλιόπης Καρώνη, και ύστερα γιατί εμφανίστηκαν στο προ - σκήνιο των εκπαιδευτικών προγραμμάτων και άρχισαν τη δράση τους γυναίκες εκπαι δευτικοί που διεδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στον αγώνα για τη βελτίωση της κοινω- νικής θέσης των γυναικών στην πόλη της Καλαμάτας και κατ΄επέκταση στο νομό, ό - πως οι περιπτώσεις των «διδασκαλισσών» Ευσταθίας Μιχαλακέα και Αγλαΐας Γεωρ- γιάδου[4].

Δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι την ίδια περίοδο είχε φθάσει στην Καλαμά- τα ο απόηχος της φεμινιστικής κίνησης, που είχε εμφανισθεί στην Αθήνα από τα με- σα της δεκαετίας του 1880.Στο φύλλο της εφημερίδας «Ευνομία» της 19ης Ιανουαρίου του 1897 αναγγελλόταν η εγγραφή της καλαματιανής Μαρίας Αλβανάκη[5] στο Σύλλο- γο Κυριών Αγρινίου «Εργάνη Αθηνά»[6].Αποκαλυπτικό του κοινωνικού προβληματι- σμού απέναντι στο γυναικείο ζήτημα της εποχής είναι το ίδιο φύλλο της εφημερίδας «Ευνομία», που αναφερόταν στη δράση του γυναικείου φύλου στην Ελλάδα και πα- ρότρυνε τις καλαματιανές κυρίες και δεσποινίδες να αναλάβουν «νέα καθήκοντα»[7].Εί

---

[1] *Στατιστική Ελλάδας, Πληθυσμός 1879, ο.π.*, και *Στατιστικά Αποτελέσματα 1907*

[2] Εφ. *Φαραί*, 28 Ιουν.1898, φ.145, σελ.3

[3] Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Γ΄1910-1911, σελ.753

[4] Εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγ.1994, φ.28613, σελ.13

[5] Η Μαρία Αλβανάκη-Αγιοβλασίτη ήταν κόρη του γιατρού Δημήτρη Αλβανάκη και είχε αρχίσει να συμμετέχει ενεργά στο φεμινιστικό κίνημα.Συνέχισε τη δράση της ως φεμινίστρια και πρόεδρος του Συλλόγου Γυναικών Καλαμάτας και μετά το 1929.Με τη διαθήκη της διέθεσε την περιουσία της για την ίδρυση του «Αλβανάκειου Οφθαλμιατρείου Καλαμάτας»

[6] «Ιδού ποία τινά επιδιώκει ο εν Αγρινίω Σύλλογος Κυριών «Εργάνη Αθηνά»: η εμμονή της ελληνικής οικογενείας εν ταις εθνικαίς παραδόσεσιν, η κατάργησις της πολυτελείας, η χρησιμοποίησις των ελλη- νικών προϊόντων εις την γυναικείαν βιοτεχνίαν, η διαπαιδαγώγησις της εν ταις επαρχίαις γυναικός». Χ.Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος 1899*, σελ.104.

[7] Δεν μπορούμε να αντισταθούμε στον πειρασμό να παραθέσουμε ένα απόσπασμα ενός άρθρου από το ίδιο φύλλο της εφημερίδας *Ευνομία* (19-1-1897, φ.112, σελ.2), με τίτλο «Η γυνή και η χειραφεσία της»: «Εμπρός, ω ωραίον φύλον, εμπρός και σεις μη μένετε περιωρισμέναι εις την εστίαν, ας κινηθήτε ολίγον, προοδεύσατε, ζητήσατε ελευθερίαν.Και θα την επιτύχετε...Προχωρήσατε εις τας νεωτεριστι- κάς σας ιδέας και πιστεύω να μην οπισθοχωρήσετε.Είχομεν στάσιν αξιωματικών, στάσιν φοιτητών, στάσιν...θρησκευτικήν Χριστιαννοπούλου και νυν στάσιν γυναικών.Όχι επανάστασιν...Η κ.Παρρέν! Ο μοχλός και η δύναμις η τα πάντα επιθυμούσα να μεταβάλη! Ανακάτεψε όλας τας γυναίκας, τας εδί- δαξε, ενουθέτησε, συνεζήτησε, επρόβαλε ιδέας, μεταρρυθμίσεις.Και εγένοντο δεκταί και επευφημήθη

ναι σαφής η θέση του τοπικού τύπου απέναντι στο ζήτημα «του εν τη κοινωνία προορισμού της γυναικός». «Οι σοφοί της κοινωνίας θεσμοί έταξαν την γυναίκα εντός του οίκου ως κυριώδες και πρωταρχικόν στοιχείον της των παίδων αγωγής... αλλά η επίγνωσις του καθήκοντος τούτου εκ μέρους της γυναικός επιτελείται δια παιδαγωγίας, υπισχνουμένης την ανύψωσιν της διανοίας δια προσφυών γνώσεων, της ψυχής την διαμόρφωσιν δια της αρετής, της καρδίας την διάπλασιν δια των ηθικών της θρησκείας παραγγελμάτων»[1].

Παράλληλα, στην Καλαμάτα, είχαν αρχίσει να φθάνουν και τα πρώτα μηνύματα των σοσιαλιστικών κηρυγμάτων.Ετσι, το 1882, συστάθηκε το σωματείο «Αδελφότης», που σκοπό είχε «την ηθική και υλική ωφέλεια του λαού και ιδίως της εργατικής τάξεως.Και την μεν ηθικήν θέλει επιδιώξει δια της μεταδόσεως ιδεών πρακτικών και ωφελίμων δια της διδασκαλίας των δικαιωμάτων και καθηκόντων αυτών, προς δε και δια της συστάσεως σχολείων εσπερινών, εν οις να διδάσκωνται μετά την εργασίαν γραφήν και ανάγνωσιν.Την δε υλικήν δια του Ταμείου του Λαού»[2].Δυο χρόνια αργότερα, το 1884, ιδρύθηκε ο «Μεσσηνιακός Σύνδεσμος», μία Λαϊκή Εταιρία, ένα είδος συνεταιρισμού, με σκοπούς οικονομικούς αλλά και μορφωτικούς – εκπολιτιστικούς. Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η Εταιρία αυτή είχε ιδρύσει και «Σχολή του Λαού», που απέβλεπε «στη βελτίωση των γνώσεων των εγγραμμάτων μελών», αλλά και «στη διδασκαλία στοιχειωδών γνώσεων, αναγνώσεως, γραφής κι αριθμητικής στους αγραμμάτους»[3].Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο κατάλογος των μελών της Εταιρίας κατά το επάγγελμα, αφού συγκαταλέγονται και «27 κοράσια και γυναίκες εργάτιδες»[4].Το γεγονός πρέπει να συσχετισθεί με τη βιομηχανική ανάπτυξη της Καλαμάτας, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, η οποία αποτελούσε σπουδαίο μεταξοπαραγωγικό κέντρο της χώρας, με ατμοκίνητα και πυροκίνητα μεταξουργεία, στα οποία εργάζονταν πλήθος νταρών κοριτσιών των λαϊκών στρωμάτων[5], κάτω από σκληρές συνθήκες εργασίας «από βαθέος όρθρου μέχρι της δύσεως του ηλίου αντί μιας και η μισείας δραχμής καθ΄εκάστην»[6], εξασφαλίζοντας έτσι το «ψωμί» και την «προίκα»

σαν.Ζητεί νέας ενδυμασίας, νέα πράγματα, ολοζώντανα, προοδευτικά.Δια ταύτα ποίαν ιδέαν έχουν αι Καλαματιαναί ομόφυλοι? Ομοφρονούσιν; Να πιστεύσωμεν τούτο? Αλλ΄ας ίδωμεν.Και ευχόμεθα ίνα φθάσουν τας Αγγλοσαξωνίδας αι Ελληνίδες μας, να τας ίδωμεν κατακλυζούσας πάντα τα βιοποριστικά στάδια.Αλλά τίνα ιδέαν έχετε... ω άνδρες;».

[1] Εφ. *Ευνομία*, 7 Ιουλ. 1896, φ.87, σελ.3

[2] Εφ. *Πρωϊα*, 10 Μαρτ.1882, φ.1051, σελ.3, στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου, φ.Σωματεία Καλαμάτας

[3] Μ.Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», περ. Διονύσιου Ι.Βογόπουλου, *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον*, Αθήναι 1951, σελ.129

[4] Δημ.Ν.Ζέρβα, «Χρονολόγιον Καλαμών», εφ. *Φωνή*, 24 Μαϊου 1999, φ.527, σελ.10

[5] Από την καλαματιανή εφημερίδα *Αριστόδημος* της 19ης Μαρτίου του 1879 πληροφορούμαστε ότι στα μεταξουργεία της Καλαμάτας – Φελς και Σία, Δ.Μαραβά, Δ.Λυμπερόπουλου, Θ.Μαρκόπουλου και Ν.Ψάλτη-Ν.Παπαφωτεινού – απασχολούνταν σε τακτική και εποχιακή βάση πάνω από 500 άτομα, από τα οποία οι 385 ήταν «γυναίκες και κοράσια» και τα 85 ήταν παιδιά.Οι ηλικίες τους δυστυχώς δεν προσδιορίζονται, όμως, αν λάβουμε υπόψη μας όσα παρατηρεί στις αρχές του αιώνα μας ο περιηγητής P. Martin (La Grece Nouvelle, Paris 1913, σελ.179) αποκαλύπτεται το πολύ νεαρό της ηλικίας τους:
" Σε πολλά εργοστάσια (manufactures), κυρίως στη Θεσσαλία, την Αρκαδία και τη Μεσσηνία, ξαφνιάστηκα από την υπερβολική νεαρή ηλικία των παιδιών, τα οποία αναγκάζονται να εργασθούν, μικρά αγόρια από 8 έως 10 ετών και κορίτσια από 6 έως 7.Οι μισθοί τους όσο ελάχιστοι και αν είναι (μισό με ένα φράγκο ημερησίως" είναι καλοδεχούμενοι, γιατί αυξάνουν λίγο τα εισοδήματα της οικογένειας". Το 1897, σε τρία μεταξουργεία της Καλαμάτας εργάζονταν συνολικά 180 "κοράσια" (*Ημερολόγιον Ευνομίας 1897*, εκδ.Πολυμενάκης, εν Καλάμαις 1897, σελ.46-47), ενώ το 1900, από άλλη πηγή, πληροφορούμαστε ότι στο εργοστάσιο των αδελφών Αγγελόπουλων εργάζονταν 60 "κοράσια" (*Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εκ του Τυπογραφείου της "Ευνομίας" Ιω.Πολυμενάκη 1900, σελ.35

[6] Εφ. *Παλιγγενεσία*, 26 Οκτ.1894.Η πληροφορία αντλείται από την αδημοσίευτη εργασία της Σταυρούλας Βερράρου, *Πόλη και Βιομηχανία, Τα Μεταξουργεία της Καλαμάτας*, Ρέθυμνο 1995, σελ.27

τους.Η πρόνοια αυτή της τοπικής κοινωνίας για παροχή στοιχειώδους μόρφωσης στα «πτωχά κοράσια» φανερώνει και την ευαισθητοποίησή της ευρύτερα στο ζήτημα της γυναικείας εκπαίδευσης.

Επίσης, πρέπει να τονίσουμε ότι περί τα τέλη του 19ου αιώνα, η αστική, εμπορική και βιομηχανική ανάπτυξη της Καλαμάτας, όπου παλλόταν η καρδιά του νομού, είχε σαν επακόλουθο μια σημαντική κοινωνική διαφοροποίηση, που ενίσχυε το αστικό στοιχείο.Την ίδια περίοδο στην ελληνική κοινωνία ευρύτερα είχε αρχίσει μία πίεση, ιδιαίτερα από τους φορείς της αστικής τάξης, για ευρύτερη εκπαίδευση των κοριτσιών κάτω από την επιρροή και τις εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο[1], οι οποίοι και έδωσαν μια «ριζοσπαστική» λύση στο πρόβλημα της εκπαίδευσης των κοριτσιών τους, στέλνοντάς τα στα δημόσια σχολεία των αρρένων[2].Φυσικό ήταν, λοιπόν, όπως θα επιχειρήσουμε να δείξουμε στη συνέχεια, και οι γονείς των μεσοαστικών και μικροαστικών στρωμάτων της Μεσσηνίας, ακολουθώντας το ρεύμα της εποχής τους, να απαιτήσουν μιαν εκπαίδευση για τα κορίτσια τους, που θα τα εφοδίαζε με γνώσεις πέραν του γενικά παραδεκτού προορισμού της γυναίκας και που θα τους έδινε περισσότερες επαγγελματικές διεξόδους.Δεν αρκούνταν πια στις επιπόλαιες και διακοσμητικές γνώσεις που παρείχαν τα ιδιωτικά Παρθεναγωγεία, πολύ περισσότερο εφόσον τα σχολεία αυτά δεν είχαν καμιά αντιστοιχία με την κρατική μέση παιδεία και εξακολουθούσαν να μένουν μια απλή προβαθμίδα του διδασκαλείου.Ενδεικτικό των νέων τάσεων είναι η αποδυνάμωση του θεσμού των Παρθεναγωγείων, που εκφράστηκε με τη σταδιακή μείωση του αριθμού τους σε τοπικό επίπεδο[3].Ετσι, σταδιακά, έγινε συνείδηση ότι μόνον η δημόσια Μέση Εκπαίδευση ήταν η μόνη που μπορούσε να δώσει στα κορίτσια τους τα απαραίτητα προσόντα για εξασφάλιση εργασίας.

Είναι προφανές ότι στην καρδιά της Μεσσηνίας, στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού, συντρέξανε όλοι εκείνοι οι παράγοντες (εμφάνιση φεμινιστικής συνείδησης, εμφάνιση σοσιαλιστικών κηρυγμάτων και κινήσεων, άνοδος της αστικής τάξης και κατ΄επέκταση της αστικής της αντίληψης για ενεργητικότερο ρόλο της γυναίκας στην κοινωνική ζωή), που θα μπορούσαν να συντελέσουν στην αύξηση των ποσοστών μόρφωσης των κοριτσιών του τόπου τους, σε μια δυναμικότερη διεκδίκηση μιας πλήρους και ισότιμης με την ανδρική γυναικείας εκπαίδευσης και κατά συνέπεια στην παροχή άμεσης δυνατότητας στην επαγγελματική μόρφωση, κυρίως για τις κοπέλες των λιγότερο εύπορων οικογενειών.

Μέσα σε μια τέτοια κοινωνική πραγματικότητα, από το 1892 και ύστερα, παρατηρήθηκε στο νομό το φαινόμενο της «παράνομης» εγγραφής μαθητριών στα Μέσα Σχολεία των αγοριών, εφόσον το Υπουργείο δεν έδιδε επίσημα άδεια εγγραφής, «ανεχόταν» όμως τη νέα κατάσταση.

---

[1] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.355

[2] Λίζα Κόττου..., *ο.π.*, σελ.373

[3] Η ένδειξη αυτή ενισχύεται και από τον παρακάτω συλλογισμό: Δε γνωρίζουμε το μαθητικό δυναμικό όλων αυτών των Παρθεναγωγείων. Γνωρίζουμε όμως ότι το 1907, σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1907-1908, σε σύνολο 5 Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων (αρρένων και θηλέων), που λειτουργούσαν στο νομό, φοιτούσαν 189 μαθήτριες, ενώ το 1910, σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1910-1911, φοιτούσαν στο ένα από τα τρία Παρθεναγωγεία που λειτουργούσαν, του Παναγιώτη Βεντήρη, 20 μαθήτριες.Δε γνωρίζουμε, φυσικά, το μαθητικό δυναμικό των άλλων Παρθεναγωγείων, της Ανθής Χρυσικοπούλου και της Μαρίας Σταθοπούλου.Υποθέτουμε όμως ότι ο συνολικός αριθμός των μαθητριών και των τριών Παρθεναγωγείων, σε καμιά περίπτωση, δεν θα προσέγγιζε τον αντίστοιχο του 1907, δεδομένου ότι ο Παναγιώτη Βεντήρης θεωρείτο από την τοπική κοινωνία από τους πλέον απιτυχημένους Διευθυντές, όπως προκύπτει από την περιήγησή μας σε τοπικές εφημερίδες, επομένως δε δικαιολογείται να υπάρχουν μεγάλες διαφορές σχετικά με τον αριθμό μαθητριών, σε σύγκριση με τα υπόλοιπα δύο Παρθεναγωγεία.

Πίνακας 32

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 1892 – 1910

Σχολέτο	Α΄τάξη Ελλην.σχ.	Β΄τάξη Ελλην.σχ.	Γ΄τάξη Ελλην.σχ.	Α΄τάξη Γυμνασίου	Β΄τάξη Γυμνασίου	Γ΄τάξη Γυμνασίου	Δ΄τάξη Γυμνασίο
1892	1						
1893					1		
1894							
1895							
1896						1	
1897	2					1	
1898							
1899	2						
1900	2	1					
1901	1		1	2			
1902	3	4		2			
1903		6	2		1		
1904		2	8			1	
1905	7		2				1
1906	10	4	4				
1907	3	14	4	1			
1908	10	5	12	4	1		
1909	20	10	6	5	3	1	
1910	23	16	17	6	1	2	1

Πηγή:Μαθητολόγια και Γενικοί Ελεγχοι σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Η ανάγνωση του παραπάνω πίνακα μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι στο νομό Μεσσηνίας η πρώτη εμφάνιση κοριτσιού στον κατώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης (Ελληνικά σχολεία) σημειώθηκε το 1892.Εκτοτε, μέχρι το 1900, ο αριθμός τους δεν ξεπέρασε τις 5.Ανοδική, όμως, τάση άρχισε να διαγράφεται από το 1900 και μετά, ενώ από το 1906 γίνεται φανερή η ποσοτική ανάπτυξη της φοίτησής τους στα δημόσια σχολεία αρρένων του νομού αλλά και η σταθερή φοίτησή τους και στις τρεις τάξεις των Ελληνικών σχολείων.

Ανάλογη, «κομητική», διαγράφεται στη Μεσσηνία και η φοίτηση των κοριτσιών στον ανώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης (Γυμνάσια).Οι πρώτες απόπειρες εγγραφής τους στα δημόσια Γυμνάσια αρρένων άρχισαν το 1893 και μέχρι το 1900 ο αριθμός τους δεν ξεπέρασε τις 3.Η εικόνα δεν άλλαξε σημαντικά και μετά το 1900.Ο αριθμός τους δεν έφθασε τη μια δεκάδα, από το 1901 έως το 1907.Όμως, από το 1908 και ύστερα η κατάσταση φαίνεται ότι άλλαξε σταθερά και ανοδικά.

Το 1910 σε όλα τα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας φοιτούσαν (εγγεγραμμένες) 66 μαθήτριες έναντι 2692 μαθητών, ποσοστό 2,45%[1].Την ίδια χρονιά, σύμφωνα με την απογραφή της Δημόσιας Εκπαίδευσης του Υπουργείου Παιδείας, το ποσοστό των κοριτσιών που φοιτούσε στα δημόσια και ιδιωτικά σχολεία του ελληνικού κράτους ήταν 6,03% έναντι των αγοριών, ενώ, κατά τον Κ.Τσουκαλά, το συνολικό ποσοστό των κοριτσιών της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης δεν ξεπερνούσε το 4,04%.[2]Διευκρινίζεται όμως ότι ο Κ.Τσουκαλάς λαμβάνει υπόψη του μόνον τις μαθήτριες των δημόσιων σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης.Ενδιαφέρον, τέλος, παρουσιάζει η διαπίστωση ότι το 1910 στη γειτονική Λακωνία φοιτούσαν σε σχολεία μέσης στάθ-

---

[1] Το ποσοστό προκύπτει από την επεξεργασία των αρχείων 25 σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, έναντι 36 που λειτουργούσαν το 1910.Σ΄υμφωνα με τη Στατιστική Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1910-1911, την ίδια χρονιά φοιτούσαν (εγγεγραμμένα) 83 κορίτσια και 3453 αγόρια, ποσοστό 2,34%.

[2] Κ.Τσουκαλάς, *ο.π.*, σελ.425

μης 101 μαθήτριες έναντι 1766 μαθητών, ποσοστό 5,40[1], δηλαδή πολύ μεγαλύτερο σε σύγκριση με της Μεσσηνίας.Το γεγονός πρέπει, ασφαλώς, να συσχετισθεί με τη λει - τουργία 5 Παρθεναγωγείων στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, την ίδια χρονιά, πράγμα που φανερώνει ότι ένα ποσοστό των κοριτσιών της Μεσσηνίας το απορροφούσε η Ιδι ωτική Μέση Εκπαίδευση.

Λεπτομερέστερη και σαφέστερη εικόνα της φοίτησης των μεσσήνιων κοριτσιών στα δημόσια Μέσα Σχολεία του νομού, σε σχέση με τη «γεωγραφική» καταγωγή τους και την κοινωνική τους προέλευση, παρακολουθούμε αμέσως παρακάτω.

** *

2. Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με τη «γεωγραφική» καταγωγή τους και την «απόσταση» της κατοικίας από το σχολείο

Στη Μεσσηνία, κατά το χρονικό διάστημα από το 1892 μέχρι το 1910, στον κατώτερο κύκλο σπουδών (Ελληνικά σχολεία), σύμφωνα με τα αρχεία των σχολείων που επεξεργασθήκαμε, φοίτησαν 133 μαθήτριες, με μέση διάρκεια φοίτησης από 1 έως 2 έτη, ενώ στον ανώτερο κύκλο (Γυμνάσια) φοίτησαν μόνον 20, με μέση διάρκεια φοίτησης από 1,14 έως 2,22 έτη.Κατά την ίδια περίοδο σημειώθηκαν 205 εγγραφές κοριτσιών στα Ελληνικά σχολεία και 39 στα Γυμνάσια.Στους προαναφερθέντες αριθμούς δε συνυπολογίζονται οι μετακινήσεις των μαθητριών από σχολείο σε σχολείο (μετεγγραφές)[2].

Αναλυτική εικόνα αυτής της φοίτησης των κοριτσιών: α) ανά ε π α ρ χ ί α[3] και κατά τ ά ξ η (πίνακας 33) και β) ανά σ χ ο λ ε ί ο, σε σχέση με την «έδρα» του σχολεί- ου και τον «τόπο» καταγωγής (πίνακας 34), μας δίνουν οι παρακάτω Πίνακες.

---

[1] Καλλιόπη Γαβαλά, δ.δ., *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος-20ό αιώνας*, Αθήνα 1999, σελ. 155, 156 και 277

[2] Επισημάνθηκαν οι παρακάτω μ ε τ ε γ γ ρ α φ έ ς μαθητριών από το 1892 έως το 1910:
1.*Λιβανάκη Στυλιανή του Δημ.*, το 1893, από το Γυμνάσιο Καλαμάτας στο Γυμνάσιο Μεσσήνης
2.*Μπακίδου Σοφία του Π.*, το 1908, από το Γυμνάσιο Κυπαρισσίας στο Γυμνάσιο Καλαμάτας
3.*Μπρούμα Βενετία του Χαρ.*, το 1909, από το Γυμνάσιο Μεσσήνης στο Γυμνάσιο Καλαμάτας
4.*Οικονομίδου Ζηνοβία του Κ.*, το 1905, από το Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας στο Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης
5.*Παλαμάρα Ευταλία του Αυκ.*, το 1909, από το Γυμνάσιο Μεσσήνης στο Γυμνάσιο Καλαμάτας
6.*Πόταρη Αριστέα του Κ.*, το 1908, από το Α΄Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης στο Β΄Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης
7.*Στρούμπου Βικτωρία του Π.*, το 1908, από Α΄Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης στο Β΄Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης

[3] Η ιεράρχηση των επαρχιών έγινε με βάση την πληθυσμιακή τους κατάσταση το 1907.Δεν παρατίθεται πίνακας της επαρχίας Ολυμπίας, λόγω ελλείψεως επαρκών στοιχείων.

Πίνακας 33

ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΑΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΙ ΚΑΤΑ ΤΑΞΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ (1900 – 1910)

Σχολ.έτος	Α΄τάξη Ελληνικού σχολείο	Β΄τάξη Ελληνικού σχολ.	Γ΄τάξη Ελληνικού σχολ.	Α΄τάξη Γυμνασίου
1900		1		
1901	1		1	
1902	2	4		2
1903		6	2	
1904		2	8	
1905			1	
1906	4		4	
1907	2	3	1	
1908	3	3	3	
1909	4	4	2	1
1910	2	4	5	4

Πηγή:Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ (1905-1910)

Σχολ.έτο	Α΄τάξη Ελλην.σχ.	Β΄τάξη Ελλην.σχ.	Γ΄τάξη Ελλην.σχ.	Α΄τάξη Γυμνασίου	Β΄τάξη Γυμνασίου	Γ΄τάξη Γυμνασίου	Δ΄τάξη Γυμνασίο
1905	1		1				
1906		4					
1907	1	3	3	1			
1908	3	2	3	2			
1909	11	2	2	3	1		
1910	13	4	4		1	1	1

Πηγή:Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ (1892 – 1910)

Σχολ.έτο	Α΄τάξη Ελλην.σχ.	Β΄τάξη Ελλην.σχ.	Γ΄τάξη Ελλην.σχ.	Α΄τάξη Γυμνασίου	Β΄τάξη Γυμνασίου	Γ΄τάξη Γυμνασίου	Δ΄τάξη Γυμνασίο
1892	1						
1893					1		
1896						1	
1897	2					1	
1899	2						
1900	2						
1901				2			
1903					1		
1904						1	
1905	6		1				1
1906	3						
1907		4					
1908	2		3	2	1		
1909	1	2	2	3	2	1	
1910	4	5	6	2		1	

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ (1902 – 1910)

Σχολ.έτος	Α΄τάξη Ελληνικού σχολείου	Β΄τάξη Ελληνικού σχολείου	Γ΄τάξη Ελληνικού σχολείου
1902	1		
1908	1		
1909	3	1	
1910	4	3	2

Πηγή:Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 34

ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΕ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

1892 – 1910

κατά π ό λ ε ι ς με πληθυσμό άνω των 5000 κατοίκων

Ελληνικά σχολεία	Αριθμός Μαθητριών	Εγγραφές Μαθητριών	Αριθμός Μαθητριών καταγομένω από Ε δ ρ α σχολείου	Ποσοστό Μαθητριών καταγομένω από έ δ ρ α σχολείου	Μέση διάρκεια φοίτησης Ε τ η	Πληθυσμός πόλεων 1907
Καλαμάτας *(επ.Καλαμάτα*	13	13	9[1]	69,23%	1	13.123
Μεσσήνης *(επ.Μεσσήνης*	32	53	18[2]	56,25%	1,65	6.039
Κυπαρισσία *(επ.Τριφυλίας*	20	32	17[3]	85%	1,6	5.792
Φιλιατρών *(επ.Τριφυλίας*	10	11	10	100%	1,1	7.097

κατά π ό λ ε ι ς με πληθυσμό κάτω των 5000 κατοίκων

Ελληνικά σχολεία	Αριθμός μαθητριών	Εγγραφές μαθητριών	Αριθμός μαθητριών καταγομένω από έ δ ρ α σχολείου	Ποσοστό μαθητριών καταγομένω από έ δ ρ α σχολείου	Μέση διάρκεια φοίτησης Ε τ η	Πληθυσμός πόλεων 1907
Αρφαρών *(επ.Καλαμάτα*	21	32	18[4]	85,71%	1,52	1584
Τσερνίτσας/ Σίτσοβας *(επ.Καλαμάτα*	1	1	----[5]		1	788/910
Λιγούδιστα *(επ.Τριφυλίας*	14	28	9[6]	64,28%	2	2887
Βαρυμπόπη *(επ.Τριφυλίας*	1	1	1	100%	1	962
Μελιγαλά *(επ.Μεσσήνης*	6	6	6	100%	1	1825
Πεταλιδίου *(επ.Πυλίας)*	5	9	3[7]	60%	1,8	1064
Μεθώνης *(επ.Πυλίας)*	3	4	3	100%	1,3	1668
Κορώνης *(επ.Πυλίας)*	1	1	---[8]		1	2724
Βουφράδος *(επ.Πυλίας)*	1	1	---[9]	71,42%	1	728
Ζούρτσας *(επ.Ολυμπίας*	7	13	5[1]		1,85	1809

[1] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στα Ελληνικά σχολεία της Καλαμάτας προέρχονταν: 3 από Αθήνα, ποσοστό 23,07%, και 1 από Ανδρο, ποσοστό 7,69%

[2] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στα Ελληνικά σχολεία της Μεσσήνης προέρχονταν: 8 από Καλαμάτα, ποσοστό 25%, 1 από Αθήνα, 1 από Αμφισα, 1 από Ανδρο, 1 από Πάτρα και 1 από Σπάρτη, ενώ σε ένα κορίτσι δεν είχε δηλωθεί ο τόπος καταγωγής του, ποσοστό 3,12% αντίστοιχα.

[3] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο της Κυπαρισσίας προέρχονταν: 1 από Ζάκυνθο, 1 από το γειτονικό Καλό Νερό, 1 από Φιλιατρά, ποσοστό 5% αντίστοιχα.

[4] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο των Αρφαρών προέρχονταν: 3 από το γειτονικό Πήδημα, ποσοστό 14,28%

[5] Το μοναδικό κορίτσι που φοίτησε στο Ελληνικό σχολείο της Τσερνίτσας/Σίτσοβας προερχόταν από Αθήνα, ποσοστό 100%

[6] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείο της Λιγούδιστας (Χώρας) προέρχον ταν: 1 από Αθήνα ποσοστό 7,14%, 2 από το γειτονικό Μάραθο ποσοστό 14,28% και 2 από το Πισπίσι ποσοστό 14,28%

[7] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοιτούσαν στο Ελληνικό σχολείου του Πεταλιδίου προέρχονταν: 1 από Αχαΐα και1 από το γειτονικό Παντπέρι, ποσοστό 20% αντίστοιχα

[8] Το μοναδικό κορίτσι που φοίτησε στο σχολείο της Κορώνης προερχόταν από το γειτονικό Χαρακοπιό, ποσοστό 100%

[9] Το μοναδικό κορίτσι που φοίτησε στο σχολείο Βουφράδος (Χατζή) προερχόταν από τη Σίφνο, ποσο - στό 100%

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

ΦΟΙΤΗΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΣΕ ΓΥΜΝΑΣΙΑ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1893 – 1910

Γυμνάσια	Αριθμός μαθητριών	Εγγραφές μαθητριών	Αριθμός μαθητριών καταγομένω από έ δ ρ α σχολείου	Ποσοστό μαθητριών καταγομένω από έ δ ρ α σχολείου	Μέση διάρκεια φοίτησης Ετη	Πληθυσμός πόλεων 1907
Καλαμάτας *(επ.Καλαμάτα*	9	20	7[2]	77,77%	2,22	13123
Μεσσήνης *(επ.Μεσσήνης*	8	11	---[3]		1,37	6037
Κυπαρισσία *(επ.Τριφυλίας*	7	8	3[4]	42,85%	1,14	5792

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Από την επεξεργασία των πηγών μας, διαπιστώσαμε ότι τα περισσότερα κορίτσια της Μεσσηνίας, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες επαρχίες του νομού, φοίτησαν στην επαρχία Τριφυλίας, η οποία το 1907 εμφανιζόταν πρώτη πληθυσμιακά σε επίπεδο νομού, με 51.004 κατοίκους, δεύτερη, μετά την επαρχία Καλαμάτας, σε ποσοστό «εγγραμμάτων κατοίκων» (επί 100 κατοίκων «εγγράμματοι» το 34,03%), και πρώτη στο νομό σε ποσοστό «εγγραμμάτων γυναικών» (επί 100 θηλέων «εγγράμματες» το 16,45%)[5].Πράγματι, είναι η μοναδική επαρχία που παρουσίασε τη μεγαλύτερη αύξηση, 12,75%, του ποσοστού «εγγραμμάτων γυναικών», όπως προκύπτει από τη συγκριτική μελέτη των απογραφών του 1879 και 1907 (το 1879, επί 100 θηλέων το ποσοστό των «εγγραμμάτων» γυναικών ήταν 3,70%).

Οι εξελίξεις αυτές σχετίζονται με την οικονομική και κατ΄επέκταση την πολιτιστική ανάπτυξη της σταφιδοφόρου περιοχής, που έδωσαν τη δυνατότητα και στα «αγροτικής» προέλευσης κορίτσια (γόνοι «κτηματικών και κτηματιών») να φοιτήσουν στα Μέσα Σχολεία της περιοχής, ώστε να εξελιχθούν κοινωνικά. Τα κορίτσια της Τριφυλίας φοίτησαν στα οικονομικά κέντρα της επαρχίας – Φιλιατρά, Κυπαρισσία, Λιγούδιστα – και μόνον ένα φοίτησε στο Ελληνικό σχολείο της Βαρυμπόπης.Οι περισσότερες μαθήτριες επισημάνθηκαν στα σχολεία της Κυπαρισσίας, παρόλο που ο πληθυσμός της δεν ήταν από τους μεγαλύτερους της επαρχίας. Αντίθετα, στα γειτονικά Φιλιατρά, ο αριθμός των μαθητριών ήταν αισθητά μικρότερος (μαθήτριες:10), σε σύγκριση με τις αντίστοιχες της Κυπαρισσίας (Ελληνικό σχολείο: 20, Γυμνάσιο: 7) και της Λιγούδιστας (μαθήτριες:14), παρόλο που ο πληθυσμός της πόλης των Φιλιατρών ήταν πολύ μεγαλύτερος σε σχέση με τις δυο προηγούμενες πόλεις. Ισως, σ΄αυτό συνετέλεσε και η λειτουργία του Παρθεναγωγείου του Παναγιώτη Ι. Φιλόπουλου στα Φιλιατρά στις αρχές της δεκαετίας του 1890, που σημαίνει ότι κάποιον αριθμό μαθητριών απορροφούσε η Ιδιωτική Εκπαίδευση.Το πιθανότερο, όμως, είναι ότι η ιστορική παράδοση που «κουβαλούσε» η Αρκαδιά (Κυπαρισσία), σε συνδυασμό με το γεγονός ότι ταυτόχρονα ήταν και το διοικητικό κέντρο της ευρύτερης περιοχής ως προ-

---

[1] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοίτησαν στο Ελληνικό σχολείο της Ζούρτσας προέρχονταν: 1 από Κυπαρισσία και 1 από Φιλιατρά, ποσοστό 14,28% αντίστοιχα

[2] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοίτησαν στο Γυμνάσιο Καλαμάτας προέρχονταν: 1 από Αθήνα και 1 από Ναύπακτο, ποσοστό 11,11% αντίστοιχα

[3] Στο Γυμνάσιο Μεσσήνης όλα τα κορίτσια προέρχονταν εκτός Μεσσήνης: 5 από Καλαμάτα ποσοστό 62,5%, 2 από Σπάρτη ποσοστό 25% και 1 από Αβία της επαρχίας Οιτύλου ποσοστό 12,5%

[4] Τα υπόλοιπα κορίτσια που φοίτησαν στο Γυμνάσιο Κυπαρισσίας προέρχονταν: 1 από Ιθάκη, 1 από Καλαμάτα, 1 από Λιγούδιστα και 1 από Πύλο, ποσοστό 14,28% αντίστοιχα

[5] Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1909

τεύουσα της επαρχίας, προσμέτρησαν περισσότερο από τον «πληθυσμό» ως παράγοντες για την προσέλευση των μαθητριών στη Μέση Εκπαίδευση.

Τέλος, επισημάναμε ότι στην πλειοψηφία τους τα κορίτσια της Τριφυλίας κατάγονταν από την έδρα του σχολείου τους.Λιγότερα προέρχονταν από γειτονικά χωριά εντός (Καλό Νερό, Μάραθος) ή εκτός επαρχίας (Πισπίσι: επ.Πυλίας), καθώς και από πόλεις του νομού (Πύλος, Καλαμάτα,).Ελάχιστα, 3 μόνον, ήταν εκτός νομού (Ιθάκη, Ζάκυνθος, Αθήνα).

Οι διαπιστώσεις αυτές υποδηλώνουν το ενδιαφέρον της τριφυλιακήςκοινωνίας για τη γυναικεία «ανώτερη» εκπαίδευση των κοριτσιών της, αλλά και τη δυσκολία, αν όχι την αδυναμία, πρόσβασης των κοριτσιών των πλέον απομεμακρυσμένων, από την έδρα του σχολείου τους, περιοχών.

*

Δεύτερη στην ιεραρχία, σχετικά με τις φοιτήσεις κοριτσιών σε σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, έρχεται η επαρχία Μεσσήνης, η οποία ήταν δεύτερη σε επίπεδο νομού από πληθυσμιακή άποψη, με 48.954 κατοίκους, και τρίτη σε ποσοστό «εγγραμμάτων κατοίκων» (29,42%), σύμφωνα με την απογραφή του 1907.Φοιτήσεις μαθητριών σημειώθηκαν στους εύφορους δήμους Παμίσου και Οιχαλίας, ειδικότερα στην ομώνυμη πρωτεύουσα της επαρχίας, Μεσσήνη, και στην κωμόπολη του Μελιγαλά, που ήταν και έδρες σχολείων. Υπογραμμίζουμε ότι ούτε μία μαθήτρια δεν προερχόταν έστω από γειτονικό οικισμό ή χωριό, ενώ το 60% περίπου των κοριτσιών κατάγόταν από την έδρα του σχολείου τους και το υπόλοιπο ποσοστό προερχόταν από διάφορα αστικά κέντρα εκτός επαρχίας και νομού (Καλαμάτα, Αθήνα, Αμφισα, Ανδρος, Πάτρα, Σπάρτη και Αβία), που σημαίνει ότι ένα σημαντικό ποσοστό των κοριτσιών της, γύρω στο 40%, ήταν «ξένα», που διέμεναν όμως στη Μεσσήνη ως παιδιά δημοσίων, κυρίως, υπαλλήλων.Τέλος, δεν πρέπει να παραλείψουμε ότι στην επαρχία Μεσσήνης σημειώθηκε ένα ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα, το μεγαλύτερο στο νομό, σύμφωνα με τα στατιστικά δεδομένα του Εμμανουήλ Ρέπουλη το 1907[1].Το «άνοιγμα» αυτό φαίνεται ότι δημιούργησε κλίμα θετικό και έδωσε νέα ώθηση και στη μόρφωση των κοριτσιών, χάρη στην οικονομική ενίσχυση του οικογενειακού προϋπολογισμού από τα εμβάσματα του μετανάστη πατέρα ή αδελφού, που επενδύονταν και σε μορφωτικά αγαθά.

*

Εντύπωση προκαλεί το ότι η επαρχία Καλαμάτας, σημαντική οικονομικά περιοχή χάρη στο εμπορικό λιμάνι της πρωτεύουσάς της, παρουσιάζεται, το 1907, τρίτη στο νομό σχετικά με τη φοίτηση κοριτσιών σε δημόσια σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, παρόλο που σε ποσοστά «εγγραμμάτων γυναικών» ήταν στα ίδια επίπεδα με την Τριφυλία, σύμφωνα με την απογραφή του 1879, και δεύτερη, μετά την Τριφυλία, σύμφωνα με την απογραφή του 1907 (1879: επί 100 θηλέων 3,70% εγγράμματες, 1907: 16,20%).Το γεγονός, αναμφισβήτητα, πρέπει να αποδοθεί στο ότι στην πόλη της Καλαμάτας, παράλληλα με τη δημόσια Μέση Εκπαίδευση, λειτούργησε και ένα σημαντικό δίκτυο ιδιωτικών σχολείων θηλέων μέσης βαθμίδας, τουλάχιστον 8 Παρθεναγωγείων, τα οποία φαίνεται ότι απορροφούσαν την πλειοψηφία των κοριτσιών.Αρκεί να αναφέρουμε ότι το 1907 στα δημόσια σχολεία μέσης στάθμης της επαρχίας Καλαμάτας φοιτούσαν 4 μαθήτριες, σύμφωνα με την επεξεργασία των Μαθητο-

---

[1] Εμμ.Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου Νόμου περί μεταναστεύσεως*, εν Αθήναις 1912

λογίων των σχολείων, ενώ την ίδια χρονιά, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908, στα 3 ιδιωτικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, που πιθανότατα βρίσκονταν στην πόλη της Καλαμάτας[1], φοιτούσαν 166 μαθήτριες. Η σαφής αυτή αριθμητική υπεροχή των κοριτσιών που φοιτούσαν στα ιδιωτικά σχολεία σε σχέση με εκείνα της δημόσιας φανερώνει ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών της επαρχίας Καλαμάτας εξακολουθούσε, ακόμα και το 1907, να βρίσκεται στα χέρια της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Φοιτήσεις κοριτσιών σημειώθηκαν εκτός από την πόλη της Καλαμάτας (μαθήτριες:22) και στο «αγροτικό» κέντρο των Αρφαρών (μαθήτριες:21), που αριθμούσε 1584 κατοίκους το 1907, βρίσκεται όμως πολύ κοντά στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα, επομένως είχε τις δυνατότητες να αναπτυχθεί. Ταυτόχρονα, επισημάνθηκε και ένα κορίτσι στο ελληνικό σχολείο της Τσερνίτσας, προερχόμενο όμως από την Αθήνα. Και στην επαρχία της Καλαμάτας τα περισσότερα κορίτσια κατάγονταν από την έδρα του σχολείου τους, ένα μικρότερο ποσοστό από διάφορα μέρη της Ελλάδος (Αθήνα, Ναύπακτος, Ανδρος) και ελάχιστα, 3 συνολικά, από γειτονικά χωριά (Πήδημα).

Στο σημείο αυτό αξίζει να υπογραμμίσουμε ότι η υπεροχή των επαρχιών Τριφυλίας και Μεσσήνης, έναντι της επαρχίας Καλαμάτας, συνίστατο στο ποσοστό των μαθητριών κυρίως, και όχι στο επίπεδο σπουδών.Και αυτό, γιατί οι μαθήτριες της Τριφυλίας – παιδιά «αγροτική» προέλευσης – φθάνουν μέχρι την Α΄Γυμνασίου. Επίσης, της Μεσσήνης, παρουσιάζονται βέβαια να ολοκληρώνουν τις γυμνασιακές τους σπουδές, όμως καμία μαθήτρια του Γυμνασίου Μεσσήνης δεν ήταν ντόπια. Ολες προέρχονταν είτε από την Καλαμάτα είτε από τη γειτονική Λακωνία (Σπάρτη, Αβία) ως παιδιά δημοσίων υπαλλήλων. Τελικά, μόνο στο Γυμνάσιο της Καλαμάτας οι περισσότερες μαθήτριες (7 σε σύνολο 9), παιδιά κυρίως ελεύθερων επαγγελματιών και δημοσίων υπαλλήλων, κατάγονταν από την έδρα του Σχολείου. Είναι προφανής η ουσιαστική υπεροχή της επαρχίας Καλαμάτας έναντι των λοιπών (πίν.2 και 3), κυρίως λόγω της πολυεπίπεδης ανάπτυξης της ομώνυμης πρωτεύουσάς της, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα.

*

Στην επαρχία Πυλίας φοίτησαν οι λιγότερες μαθήτριες και μάλιστα αποκλειστικά σε Ελληνικά σχολεία, όχι σε Γυμνάσια, οι οποίες κατάγονταν στην πλειοψηφία τους από την έδρα του σχολείου τους, δηλαδή από το Πεταλίδι, τη Μεθώνη, την Κορώνη και τη Βοιφράδα (Χατζή).Σε μικρότερο ποσοστό προέρχονταν είτε από γειτονικά χωριά (Πανιπέρι:γειτονικό στο Πεταλίδι, Χαρακοπιό:γειτονικό στην Κορώνη) είτε εκτός νομού (Αχαΐα, Σίφνος).Φαίνεται ότι η συγκοινωνιακή «απομόνωση» της επαρχίας λειτούργησε ανασταλτικά για την ευρύτερη πληθυσμιακή (τελευταία πληθυσμιακά σε επίπεδο νομού το 1907, με 38.126 κατοίκους), οικονομική και πολιτιστική της ανάπτυξη.Ειδικότερα, στο θέμα της γυναικείας εκπαίδευσης παρουσίασε από τα χαμηλότερα ποσοστά «εγγραμμάτων γυναικών» στις απογραφές του 1879 και 1907 (1879: επί 100 θηλέων μόλις το 1,25% ήταν «εγγράμματες» και το 1907: το 9,15%).

---

[1] Σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 στο νομό Μεσσηνίας υπήρχαν 3 Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια Μέσης Εκπαίδευσης και στο νομό Τριφυλίας 2 – από το 1899 μέχρι το 1909 ο νομός είχε διαιρεθεί σε δύο μικρότερους, το νομό Μεσσηνίας και το νομό Τριφυλίας.Σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911 τα ιδιωτικά Μέσα Σχολεία του νομού, που εξακολουθούσαν να λειτουργούν, ήταν αποκλειστικά στην Καλαμάτα, γιαυτό θεωρούμε ότι και εκείνα του 1907 βρίσκονταν στην Καλαμάτα. Αλλωστε από την έρευνά μας έχει προκύψει ότι μόνον ένα Παρθεναγωγείο ιδρύθηκε εκτός Καλαμάτας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στα Φιλιατρά.

Για την επαρχία Ολυμπίας, επειδή δε διαθέταμε παρά το αρχείο ενός μόνον ελληνικού σχολείου, της Ζούρτσας, ενώ λειτουργούσαν συνολικά 6 και 1 Γυμνάσιο, δεν είμαστε σε θέση να διατυπώσουμε ασφαλή συμπεράσματα.Πάντως, στο συγκεκριμένο σχολείο φοίτησαν συνολικά 7 κορίτσια (εγγραφές:13), από τα οποία τα 5 κατάγονταν από την έδρα του σχολείου τους και τα 2 από την επαρχία Τριφυλίας (Κυπαρισσία και Φιλιατρά).Οσο και αν τα αριθμητικά δεδομένα είναι ελλιπή, δεν μπορούμε να αποφύγουμε τον πειρασμό να υποθέσουμε ότι στην επαρχία αυτή, παρόλο που πληθυσμιακά ήταν προτελευταία, τέταρτη, στο νομό το 1907 με 39.519 κατοίκους, τελευταία σε ποσοστό «εγγραμμάτων κατοίκων», το 1907 επίσης (επί 100 κατοίκων «εγγράμματοι» ήταν το 25,38%), αλλά δεύτερη, μετά την επαρχία Μεσσήνης, σε ποσοστά μετανάστευσης το 1907, όπως πληροφορούμεθα από τον Εμμανουήλ Ρέπουλη[1], διαφαίνεται το ενδιαφέρον των κατοίκων της για «ανώτερη» μόρφωση των κοριτσιών τους.

*

Συνοψίζοντας τις παραπάνω παρατηρήσεις, προκύπτει ότι η φοίτηση των κοριτσιών της Μεσσηνίας στη Μέση Εκπαίδευση από το 1892 έως το 1910, εξαρτήθηκε από κάποιους παράγοντες, που άλλοτε λειτούργησαν θετικά και άλλοτε απαγορευτικά. Συγκεκριμένα:

1. Καθοριστικός παράγοντας φαίνεται ότι ήταν η «γεωγραφική» καταγωγή τους.Περισσότερες πιθανότητες φοίτησης είχαν τα κορίτσια που προέρχονταν από επαρχίες εύφορες, εμπορικά ή βιομηχανικά αναπτυγμένες και με σχετικά υψηλό το μορφωτικό επίπεδο των κατοίκων τους (επαρχίες: Τριφυλίας, Μεσσήνης, Καλαμάτας). Αυτονόητα, μικρότερες πιθανότητες είχαν όσες προέρχονταν από επαρχίες με μικρότερη οικονομική ανάπτυξη, με χαμηλότερο κοινωνικο-πολιτιστικό «προφίλ» και συγκοινωνιακά απομονωμένες (επαρχία Πυλίας).

2. Καθοριστικός, επίσης, παράγοντας ήταν η «απόσταση» της κατοικίας των μαθητριών από το σχολείο.Το μέγεθος αυτής της «απόστασης» (ι. «απόσταση» τέτοια που η μαθήτρια να μπορεί να περπατήσει για το καθημερινό πήγαινε-έλα στο σχολείο, ιι. «απόσταση» που να μπορεί να διανύσει μόνο με κάποιο συγκοινωνιακό μέσο, ιιι. «απόσταση» που να είναι υποχρεωμένη να μεταναστεύσει και να νοικιάσει δωμάτιο εκεί που βρισκόταν το σχολείο) καθόριζε, σε μεγάλο βαθμό, τη σχολική τους πορεία.Γιαυτό, όσα κορίτσια κατάγονταν από την «έδρα» του σχολείου τους, είχαν περισσότερες πιθανότητες φοίτησης, όπως προκύπτει από τα ποσοστά αυτών των κοριτσιών που ξε περνούσαν το 56% και αρκετές φορές άγγιζαν το 100% (πίνακας 34).

3. Το μέγεθος του πληθυσμού μιας πόλης ή κωμόπολης, που ήταν και η έδρα του σχολείου, ήταν βέβαια σημαντικός παράγοντας αλλά όχι καθοριστικός:

α) για *την προσέλευση των μαθητριών στη Μέση Εκπαίδευση* (παράδειγμα: στο Ελληνικό σχολείο της Λιγούδιστας, που το 1907 αριθμούσε 2887 κατοίκους, φοίτησαν συνολικά μέχρι το 1910, 14 μαθήτριες, ενώ στο αντίστοιχο των Αρφαρών, που είχε 1584 κατοίκους το 1907 επίσης, φοίτησαν κατά την ίδια περίοδο 21 μαθήτριες (πίν.3). Δηλαδή, παρόλο που η Λιγούδιστα υπερτερούσε πληθυσμιακά, εντούτοις υπολειπόταν των Αρφαρών στα ποσοστά φοίτησης των κοριτσιών)

β) για *το επίπεδο σπουδών των μαθητριών* (παράδειγμα:στις τελευταίες τάξεις του Γυμνασίου έφθασαν μόνον οι μαθήτριες του Γυμνασίου Καλαμάτας, οι οποίες στην πλειοψηφία τους κατάγονταν από την πόλη της Καλαμάτας και από διάφορα άλλα αστικά κέντρα. Όμως, στη Μεσσήνη, που είχε βέβαια πάνω από 5000 κατοίκους αλλά διακρι

---

[1] Εμμ.Ρέπουλης, *Μελέτη μετά σχεδίου..., ο.π.*

νόταν περισσότερο για τον «αγροτικό» χαρακτήρα της, οι μαθήτριες που έφθασαν στις τελευταίες τάξεις του Γυμνασίου δεν ήταν «ντόπιες», αλλά προέρχονταν από α - στικά κέντρα εκτός Μεσσήνης. Επίσης, στην Κυπαρισσία, που κι αυτή είχε περισσότερο «αγροτικό» χαρακτήρα, οι μαθήτριες έφθασαν μόνο μέχρι την Α΄ Γυμνασίου (Πίνακες 33,34).Δηλαδή μεγαλύτερες πιθανότητες περάτωσης των σπουδών τους, είχαν εκείνες οι μαθήτριες που διέμεναν ή κατάγονταν από πόλεις που είχαν βέβαια πληθυσμό άνω των 5000 κατοίκων, αλλά συνάμα διακρίνονταν και για τον «αστικό» τους χαρακτήρα, είχαν ανεβασμένο κοινωνικοπολιτιστικό επίπεδο και μάλιστα απελευθερωμένο από τις ιδεολογικές «αγκιλώσεις» του «αγροτικού» χώρου).

4. Το μεταναστευτικό ρεύμα ήταν μια επιπλέον παράμετρος, που λειτούργησε ευνοϊκά στο θέμα της φοίτησης των κοριτσιών σε σχολεία της Μέσης Εκπαίδευσης, όπως διαπιστώθηκε στις επαρχίες της Μεσσήνης και της Ολυμπίας, όπου σημειώθηκε η μεγαλύτερη μεταναστευτική αιμορραγία στο νομό.Φαίνεται ότι η επαφή του «εσωτερικού» ή «εξωτερικού» μετανάστη, πατέρα ή αδελφού, με τη μεγαλούπολη, εννοούμενη ως πολιτιστική ενότητα, ή το εξωτερικό, άνοιξε τους ορίζοντές τους ευρύτερα, γεγονός που θα επηρέασε θετικά και τη θέση τους απέναντι στο θέμα της γυναικείας μόρφωσης.Παράλληλα, η οικονομική ανάκαμψη του οικογενειακού προϋπολογισμού ενθάρρυνε αυτή την επένδυση σε «μορφωτική προίκα» του κοριτσιού της οικογένειας.

5. Τέλος, η λειτουργία Παρθεναγωγείων μέσης βαθμίδας την ίδια περίοδο στις πόλεις της Καλαμάτας (8) και των Φιλιατρών (1), αναμφισβήτητα επηρέασε το ποσοστό φοίτησης των κοριτσιών του νομού στα δημόσια Μέσα Σχολεία, ιδιαίτερα στην επαρχία της Καλαμάτας, όπου ήταν συγκεντρωμένα όλα σχεδόν τα Παρθεναγωγεία. Ετσι, αιτιολογείται και η σαφής υπεροχή της «αγροτικής» Λακωνίας σε σύγκριση με τη Μεσσηνία, σχετικά με τον αριθμό των μαθητριών της δημόσιας Μέσης Εκπαίδευσης.Συγκεκριμένα, στη Λακωνία, από το 1895 έως το 1912, στα Ελληνικά σχολεία φοίτησαν 274 κορίτσια και στα Γυμνάσιά της 27[1], ενώ στη Μεσσηνία, από το 1892 έως τα 1910, φοίτησαν 133 και 20 μαθήτριες αντίστοιχα.

***

3. Η φοίτηση των κοριτσιών σε σχέση με την κοινωνική τους προέλευση

Με κριτήριο το «επάγγελμα» του πατέρα, που αναγράφεται στα Μαθητολόγια των σχολείων, επιχειρείται να δοθεί η επαγγελματική και κατ΄επέκταση η κοινωνική «εικόνα» των ομάδων εκείνων που πρωτόστειλαν τα κορίτσια τους στα δημόσια σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης, σε μια εποχή που η Πολιτεία δεν είχε δώσει επίσημα την άδεια εγγραφής τους σ΄αυτά και οι παραδοσιακές αντιστάσεις στο φαινόμενο της «συνεκπαίδευσης» ήταν ακόμη αρκετά ισχυρές.

---

[1] Καλλιόπη Γαβαλά, δ.δ., *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 1999, σελ.277

Πίνακας 35

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΡΙΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1892 – 1910

Σχ.έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφ.	Ελευθέρ. Επαγγέλ.	Δημόσιες & Δημοτικές υπηρεσίε	Στρατιωτικές δυνάμεις	Κλήρος	Ορφανά	Σύνολο
1892			1						1
1893				1					1
1896				1					1
1897	2			1					3
1899	2								2
1900	1		1	1					3
1901	1		2	1					3
1902	3		2	1					4
1903	2		2	1	2		1	1	9
1904	3		1	1	5		1		11
1905	1		1	3	1			4	10
1906	12			4				2	18
1907	10		1	6	2			3	22
1908	9	1	3	10	3	2		4	32
1909	12	1	5	14	2	3	1	7	45
1910	17	1	8	28	1			10	65

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Είναι προφανές ότι τα κορίτσια που φοίτησαν στα Μέσα Σχολεία της Μεσσηνίας από το 1892 έως το 1910, ήταν κυρίως παιδιά ελεύθερων επαγγελματιών (γιατρών, δικηγόρων, φαρμακοποιών, συμβολαιογράφων, εκπαιδευτικών κ.ά.) , δηλαδή μιας κοινωνικοεπαγγελματικής κατηγορίας με σημαντικό οικονομικό και πνευματικό υπόβαθρο, που δικαιολογούσε το ενδιαφέρον τους για ανώτερη μόρφωση των κοριτσιών τους. Σε υψηλό επίπεδο φαίνεται ότι κινούνται και τα κορίτσια «αγροτικής» προέλευσης, τα οποία όμως ήταν γόνοι «κτηματικών/κτηματιών», με εξαίρεση την περίπτωση της Σταυρούλας Γ.Παπανικολάου, κόρης «γεωργού», από τα Αρφαρά, το1909. Υπολογίσιμος, επίσης, παρουσιάζεται και ο αριθμός των κοριτσιών που προέρχονταν από γονείς εμπόρους, μια ανθηρή, ομολογουμένως, οικονομικά ομάδα. Αντίθετα, μικρός αριθμός κοριτσιών φαίνεται ότι προερχόταν από οικογένειες κληρικών και βιοτεχνών. Αξιοσημείωτο είναι ότι επισημάνθηκαν και περιπτώσεις κοριτσιών «ορφανών» από πατέρα, αγνώστου όμως επαγγέλματος, επομένως δύσκολο να σχηματίσουμε εικόνα για την κοινωνική τους προέλευση. Υπογραμμίζουμε μόνον ότι η φοίτηση των κοριτσιών αυτών έφθανε μέχρι και την Α΄Γυμνασίου (Παράρτημα ΙΙ: πίνακας 20).

Πιο συγκεκριμένα, στην επαρχία Καλαμάτας, όπου η φοίτηση κοριτσιών σε σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης άρχισε, έστω και με μορφή διάττοντα αστέρα, σχετικά νωρίς, το 1892, σε σύγκριση με τις υπόλοιπες επαρχίες του νομού, παρουσιάζεται μια αντιπροσώπευση από όλες σχεδόν τις επαγγελματικές κατηγορίες. Σαφής όμως είναι η υπεροχή της κατηγορίας των ελεύθερων επαγγελματιών, προφανώς επειδή η περιοχή αυτή ήταν πιο «αστικοποιημένη» σε σχέση με τις υπόλοιπες (Παράρτημα ΙΙ: πίνακας 19).

Στις επαρχίες Μεσσήνης και Πυλίας, όπου πρωτοεμφανίσθηκαν κορίτσια στη Μέση Εκπαίδευση μετά το 1900, συγκεκριμένα στα 1905 και 1902 αντίστοιχα, παρόλο τον «αγροτικό» χαρακτήρα τους, δεν υπερέχει η κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία των «αγροτών».Εκεί, ένας σημαντικός αριθμός κοριτσιών ήταν παιδιά ελεύθερων επαγγελματιών και δημοσίων υπαλλήλων, επομένως όχι απαραίτητα «ντόπια», που διέμεναν όμως στην έδρα του σχολείου (Παράρτημα ΙΙ:πίνακας 19).

Αντίθετα, στην επαρχία Τριφυλίας, που κι αυτή διακρινόταν για τον «αγροτικό» χαρακτήρα της και η μεικτή φοίτηση άρχισε νωρίτερα απότι στις επαρχίες Πυλίας και Μεσσήνης, συγκεκριμένα το 1900, η πλειοψηφία των κοριτσιών ήταν «ντόπια» (πίν.5) και προέρχονταν από «αγροτικές» οικογένειες.Το γεγονός πρέπει να συσχετισθεί τόσο με την οικονομική ευμάρεια των σταφιδοπαραγωγών κατοίκων της επαρχίας, όσο και με την άποψη του Θεόδωρου Μυλωνά ότι το «ήθος», κατά συνέπει α το κοινωνικο-πολιτιστικό επίπεδο των αγροτικών πληθυσμών, δεν είναι το ίδιο μέ - σα στα όρια ενός νομού[1].Και είναι γεγονός ότι η επαρχία της Τριφυλίας από νωρίς παρουσίασε μία πολιτιστική ανάπτυξη μεγαλύτερη από εκείνη των επαρχιών Μεσσήνης και Πυλίας, επαρχιών με «αγροτικό» επίσης χαρακτήρα, αλλά με πολιτιστική «πε νία».

*

Στο σημείο αυτό κρίνεται σκόπιμο να εξετάσουμε το βαθμό προσπέλασης των κοριτσιών στις δυο βαθμίδες της Μέσης Εκπαίδευσης και ειδικότερα να παρακολου- θήσουμε τη δυνατότητα περάτωσης ή μη των σπουδών τους, σε σχέση με την κοινω- νικοεπαγγελματική τους προέλευση (Παράρτημα ΙΙ:πίνακας 20).

Και στις τρεις τάξεις του Ελληνικού σχολείου φαίνεται ότι τα κορίτσια προέρ- χονταν, έστω και αντιπροσωπευτικά, από όλες σχεδόν τις κοινωνικοεπαγγελματικές κατηγορίες, ενώ στο Γυμνάσιο οι κατηγορίες αυτές, τάξη με την τάξη, μειώνονταν σταθερά, με αποκορύφωμα τις Γ΄και Δ΄τάξεις του Γυμνασίου, όπου τα κορίτσια προ- έρχονταν σχεδόν αποκλειστικά από οικογένειες ελεύθερων επαγγελματιών. Αξιοπρό - σεκτο είναι ότι τα κορίτσια των εμπόρων, που αναμφίβολα είχαν μία οικονομική επι- φάνεια, δεν εμφανίζονται καθόλου στο Γυμνάσιο.Φαίνεται ότι οι έμποροι, άνθρωποι πρακτικοί και όχι απαραίτητα μορφωμένοι, αρκούνταν για τα κορίτσια τους στην ολο κλήρωση του κατώτερου κύκλου σπουδών.

Αναλυτικότερα, από το σύνολο των 150 περίπου κοριτσιών που φοίτησαν στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης της Μεσσηνίας, κατά το χρονικό διάστημα από το 1892 μέχρι το 1910, διαπιστώσαμε ότι μόνο δύο μαθήτριες κατάφεραν να ολοκληρώσουν τις γυμνασιακές τους σπουδές, δηλαδή να φθάσουν στην Δ΄τάξη του Γυμνασίου.Πρό- κειται για την *Καλλιρρόη Μπακίδου* του *Π.* (1905), κόρη δικηγόρου από την Καλαμά- τα, η οποία φοίτησε σε όλες τις τάξεις στο Γυμνάσιο Καλαμάτας, και την *Αθανασία Κουμανταρέα* του *Σ.*, κόρη κτηματικού από την Αβία της επαρχίας Οιτύλου, η οποία εμφανίστηκε το 1910 να φοιτά στην Δ΄τάξη του Γυμνασίου Μεσσήνης. Στην Γ΄τάξη του Γυμνασίου έφθασαν αποκλειστικά κορίτσια ελεύθερων επαγγελματιών.Ηταν η *Στυλιανή Αλβανάκη* του *Δημ.*, κόρη γιατρού από Καλαμάτα (1896), η οποία επανέλα- βε την τάξη και την επόμενη χρονιά (1897), η *Πηνελόπη Αθανασιάδου* του *Σωτ.*, κό- ρη μοιράρχου από Αθήνα (1909), η *Μυρσίνη Πόταρη* του *Κ.*, κόρη καθηγητή από Κα- λαμάτα (1910), και η *Σοφία Μπακίδου* του *Π.*, κόρη δικηγόρου από Καλαμάτα(1910), αδελφή προφανώς της Καλλιρρόης. Τέλος, στη Β΄τάξη έφθασαν η *Αριστέα Πόταρη* του *Κ.*, κόρη καθηγητή από Καλαμάτα, αδελφή της Μυρσίνης Πόταρη, που αναφέρ- θηκε προηγουμένως, καθώς και η *Ευανθία Δουκάκη* του *Μ.*, κόρη χρυσοχόου από την Καλαμάτα (1909).

Είναι προφανές ότι η δυνατότητα πρόσβασης των κοριτσιών και στους δύο κύ κλους της Μέσης Εκπαίδευσης βρισκόταν σε άμεση συνάρτηση με την κοινωνικοεπα γγελματική κατηγορία από την οποία προέρχονταν, όπως επίσης είναι σαφές ότι η «εί σοδός» τους στον ανώτερο κύκλο σπουδών (Γυμνάσια) δεν εξίσωνε και τις πιθανότη-

---

[1] Θεόδωρος Ν.Μυλωνάς, *Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.107

Σοφία Μπακίδου,
η μοναδική μαθήτρια
της Δ΄ τάξης του
Γυμνασίου Καλαμάτας
κατά το 1905

φωτ:
ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας,
δωρεά

τες επιτυχίας στη συνέχεια των σπουδών τους.Μεγαλύτερες δυνατότητες περάτωσης των σπουδών τους είχαν τα κορίτσια των ελεύθερων επαγγελματιών και των στρατιωτικών, δηλαδή των δυο εκείνων κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών, που εκτός από τα «υλικά μέσα», είχαν και ένα υψηλό κοινωνικο-πολιτιστικό επίπεδο, ενώ δεν αποκλείονταν και τα κορίτσια κάποιων ευκατάστατων «κτηματικών/κτηματιών».

*

Κλείνοντας το κεφάλαιο «Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στη Μεσσηνία», πρέπει να τονίσουμε ότι η πορεία των κοριτσιών στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, από το 1892 μέχρι το 1910, εξαρτήθηκε και στη Μεσσηνία, όπως και στη γειτονική Λακωνία[1] την ίδια περίοδο, αλλά και στην Ηλεία αργότερα[2], από το οικονομικό αλλά και το κοινωνικο-πολιτιστικό επίπεδο τόσο της οικογένειας, όσο και της περιοχής που κατοικούσαν, συντελεστές που ήταν σε άμεση συνάρτηση με τον επίσης σημαντικό παράγοντα «απόσταση» της οικογενειακής κατοικίας από το σχολείο Μέσης Εκπαίδευσης.

***

[1] Καλλιόπης Γαβαλά, *Κοινωνία...*, *ο.π.*
[2] Θεόδωρος Ν.Μυλωνάς, *Αναπαμπαγωγή...*, *ο.π.*

ΙΙΙ) ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ
1835 - 1910

Αναζητώντας τους λειτουργούς Μέσης Εκπαίδευσης (*Ελληνοδιδασκάλους, Καθηγητές*) που υπηρέτησαν στα Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια του νομού Μεσσηνίας, από τα πρώτα έτη της ζωής του νεοελληνικού κράτους μέχρι το 1910, καταφέραμε να εντοπίσουμε την κύρια μάζα τους, όμως, δυστυχώς, δε στάθηκε δυνατό να διερευνήσουμε τον *τόπο καταγωγής τους*, την *κοινωνική τους προέλευση* και την *ηλικία* τους, γιατί τα διαθέσιμα στοιχεία (υπογραφές σε Γενικούς Ελέγχους, Μαθητολόγια και Βιβλία Πράξεων, σχετικά πονήματα και Τύπος της εποχής) δεν μας έδωσαν τις σχετικές πληροφορίες. Επιπλέον, η πιθανότητα να εξαχθούν τα αντίστοιχα συμπεράσματα μέσα από το επεξεργασμένο στον Η/Υ αρχειακό υλικό, που αφορά στο μαθητικό δυναμικό των σχολείων, με την προϋπόθεση, φυσικά, ότι πολλοί από τους μελετώμενους εκπαιδευτικούς είχαν διατελέσει μαθητές των Μέσων σχολείων της Μεσσηνίας, οπότε θα μας δίδονταν τα ζητούμενα στοιχεία (έτος γέννησης, τόπος καταγωγής, επάγγελμα πατέρα), επίσης αποκλείσθηκε.Και αυτό, λόγω των περιορισμένων χρονικών ορίων του διασωθέντος αρχειακού υλικού, από το 1889, αφότου χρονολογείται ο κύριος όγκος των Μαθητολογίων μας, έως το 1910, τελευταίο όριο της μελέτης μας, και της έλλειψης των Μαθητολογίων της περιόδου πριν το 1889, στη διάρκεια της οποίας οι ήδη υπηρετούντες δάσκαλοι θα ήταν μαθητές. Γιαυτό, στο πλαίσιο της προκείμενης εργασίας, η ερευνητική μας προσπάθεια περιορίστηκε:

1. Στον εντοπισμό των **Ελληνοδιδασκάλων και Καθηγητών** που υπηρέτησαν στα Μέσα σχολεία της Μεσσηνίας

2. Στην καταγραφή της **Θέσης-Βαθμού** που απέκτησαν στην ιεραρχική κλίμακα της εκπαίδευσης, με παράλληλη αναφορά των **οικονομικών απολαβών** τους

3. Στην περιγραφή των **κριτηρίων επιλεξιμότητάς** τους ως λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης, δηλαδή των προϋποθέσεων διορισμού τους, με εμφαντική ανάδειξη του προβλήματος της **αδυναμίας πλήρωσης των διδασκαλικών/καθηγητικών θέσεων** με επαρκές προσωπικό

4. Στην έκθεση της έντονης **υπηρεσιακής τους κινητικότητας** (μεταθέσεις, απολύσεις) και

5. Στην περιγραφή της **«εξω-εκπαιδευτικής» τους δράσης**

*

1.Ελληνοδιδάσκαλοι και Καθηγητές

Όπως τεκμαίρεται από τις πηγές που είχαμε στη διάθεσή μας, *393 τουλάχιστον εκπαιδευτικοί («ελληνιστές», δηλαδή φιλόλογοι, φυσικο-μαθηματικοί, θεολόγοι, καθηγητές ξένων γλωσσών,γυμναστές*[1]*)* φαίνεται ότι δίδαξαν στα σχολεία Μέσης Εκπαίδευ-

[1] Η Γυμναστική ενσωματώθηκε σταδιακά ως μάθημα στους κόλπους του εκπαιδευτικού συστήματος και για το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού.Η διαδικασία αυτή ολοκληρώθηκε σε μια πρώτη μακρά φάση με τα σχετικά νομοθετήματα του 1899, που εισήγαγαν επίσημα τη σωματική άσκηση σε όλες της βαθμίδες της σχολικής εκπαίδευσης, ρυθμίζοντας έτσι τη σχολική σωματική αγωγή και των δύο φύλων, αλλά και τον εξωσχολικό αθλητισμό.Είναι γεγονός ότι το Β.Δ. του 1836 «Περί Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων» πρόβλεπε για τις γυμναστικές ασκήσεις ως εξής: «Εις το διάστημα των ωρών της αναπαύσεως και των ημερών της διακοπής οι μαθηταί δίδονται υπό την επίβλεψιν των διδα -

σης του νομού Μεσσηνίας, κατά την περίοδο1835-1910, οι οποίοι καταγράφονται σε έναν εκτενή *Ονομαστικό Κατάλογο* (Παράρτημα ΙΙΙ: πίνακας1), όπου, εκτός από τα *Ονοματε πώνυμα*, αναφέρονται και οι *Βαθμοί*, που απέκτησε ο καθένας κατά τη διάρ - κεια της εκπαιδευτικής του καριέρας, καθώς και τα διαφορετικά *Σχολεία* στα οποία υπηρέτησε, όσα τουλάχιστον καταφέραμε να εντοπίσουμε.

Τα Ο ν ο μ α τ ε π ώ ν υ μ α των εκπαιδευτικών που αναγράφονται στην πρώ τη στήλη του Πίνακα του Παραρτήματος φαίνονται, στην πλειονότητά τους, συνηθισμένα για τον πελοποννησιακό, αλλά και το μεσσηνιακό χώρο ειδικότερα, επιτρέποντάς μας να υποθέσουμε ότι η πλειοψηφία τους προερχόταν από το νομό, χωρίς, δυστιχώς, να έχουμε τη δινατότητα να το αποδείξουμε, αφού δεν είμαστε σίγουροι για τον τόπο καταγωγής τους, όπως προείπαμε.Επισημαίνουμε, πάντως, ότι και στη γειτο νική Λακωνία, την ίδια χρονική περίοδο, τα τρία τέταρτα των ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών κατάγονταν από το νομό τους[1].Κάτι αντίστοιχο συνέβαινε και στην προγε νέστερη καποδιστριακή περίοδο[2].Φαίνεται ότι η αξιοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού της περιοχής συνιστούσε αμφίπλευρα μία συμφέρουσα λύση .Και αυτό, όχι μόνο γιατί η εντοπιότητα παρέχει μεγαλύτερα εχέγγυα παραμονής στη γενέθλια γη, αλλά και γιατί, δεδομένων των δυσκολιών της εποχής (ελλείψεις στη συγκοινωνία και τις επικοινωνίες), ο ντόπιος δάσκαλος, ξοδεύοντας λιγότερα και εξασφαλίζοντας την ε - μπιστοσύνη των συμπολιτών του, θα λειτουργούσε αποδοτικότερα μέσα στο οικείο περιβάλλον του, με προφανή τα οφέλη, τόσο για τον ίδιο, όσο και για την Πολιτεία.

2. Υπαλληλικοί Βαθμοί - Μισθοδοσία

Στον ίδιο Πίνακα του Παραρτήματος, η αναγραφή των Β α θ μ ώ ν στη δεύτε ρη στήλη μας επιτρέπει να γνωρίσουμε το ύψος της ιεραρχικής κλίμακας, στην οποία έφθασε ο κάθε εκπαιδευτικός, ξεκινώντας, ενδεχομένως, από το βαθμό τουΒ ο η θ ο ύ Ε λ λ η ν ο δ ι δ α σ κ ά λ ο υ, ή απευθείας από το βαθμό του Ε λ λ η ν ο δ ι δ α σ κ ά λ ο υ, προχωρώντας σε εκείνον του Σ χ ο λ ά ρ χ η ή στου Κ α θ η γ η τ ή και φθάνο ντας, σε περιορισμένη κλίμακα, στο βαθμό του Γ υ μ ν α σ ι ά ρ χ η. Αναφέρεται για παράδειγμα ο *Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος*, ο οποίος επί 5 έτη υπηρετούσε ως Σχο-

---

σκάλων εις γυμναστικάς και άλλας ασκήσεις».Όμως, η διάταξη αυτή ουδέποτε εφαρμόσθηκε.Από τη δεκαετία του 1870 και εξής η γυμναστική άρχισε να αποκτά μια χωρίς προηγούμενο δημοτικότητα στο χώρο των λογίων και παιδαγωγών, με αποτέλεσμα την εκφορά ενός λόγου, ο οποίος επέτρεπε την αξιολόγηση της γυμναστικής ως «των μάλιστα παιδαγωγικών μαθημάτων» και για τα δύο φύλα.Και αυτό, γιατί, στο πλαίσιο του υγειινιστικού «οράματος» της φυσικής αγωγής, η γυμναστική πρόβαλλε ως το κατ΄εξοχήν μέσο για την εξασφάλιση υγείας, μακροβιότητας και βελτίωσης του ανθρώπινου γένους, βασικών συντελεστών για την απόκτηση εθνικού πλούτου.Σχολή Γυμναστών ιδρύθηκε στην Αθήνα το 1899 .Μέχρι τότε, ως γυμναστές διορίζονταν «οι έχοντες αποδείξεις ιδίων σπουδών της γυμναστικής εν ειδικαίς σχολαίς της Εσπερίας, ή εκ των θεωρητικών και πρακτικώς εν τω εν Αθήναις κεντρικώ δημοσίω γυμναστηρίω ασκηθέντων και διδαχθέντων την μέθοδον του γυμνάζειν, φερόντων δε απόδειξιν της ειδικής αυτών ασκήσεως παρά του διευθυντού του κεντρικού γυμναστηρίου».Ελένη Φουρναράκη, «Σωματική Αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», *Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Οι Χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας (Αθήνα, 17-19 Απριλίου 1997)*, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, αρ.33, Αθήνα 1998, σελ.293-315.Δαυίδ Αντωνίου, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929), ο.π.*, τόμ.1, σελ.39-43, 396-422 (τεκμ.85-87) και τόμ.2, σελ.109-203 (τεκμ.45 και 45α).Στέφανος Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις*, εν Αθήναις 1884, εκ του τυπογραφείου ο «Παλαμήδης», σελ.437.

[1] Καλλιόπη Γαβαλά, δ.δ., *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία, 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 1999, σελ.292

[2] Αναστασία Κορδατζή-Πρασά, δ.δ., *Η Εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την καποδιστριακή περίοδο (1828-1832)*, Αθήνα 1996, σελ.215-216. Χαράλαμπος Ν.Μπαμπούνης, δ.δ.,*Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών κα της Δηοσίας Εκπαιδεύσεως και η εκπαιδευτκή πραγματικότητα κατά την καποδστριακή περίοδο*, Αθήνα 1998, σελ.274

λάρχης στην Καλαμάτα μέχρι το 1895, οπότε προήχθη σε Καθηγητή, ενώ το 1904-05 ήταν Γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο της ίδιας πόλης.

Αυτονόητο είναι ότι οι ελληνοδιδάσκαλοι ήταν περισσότεροι, σε σύγκριση με τους καθηγητές. Από τους 393, τουλάχιστον, εκπαιδευτικούς, που υπηρέτησαν στα Μέσα σχολεία της Μεσσηνίας, το 60% εντοπίσθηκε να υπηρετεί σε Ελληνικά σχολεία και το υπόλοιπο 40% να φθάνει στον ανώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης. Και αυτό, όχι μόνο γιατί τα Ελληνικά σχολεία ήταν περισσότερα, αλλά και γιατί απαιτούνταν αυξημένα προσόντα για όσους θα δίδασκαν στα Γυμνάσια, όπως περιγράφεται στο αμέσως επόμενο υποκεφάλαιο.

Με δεδομένο ότι οι βαθμοί του Ελληνοδιδασκάλου, του Καθηγητή, του Σχολάρχη ή του Γυμνασιάρχη συνδέονταν άμεσα και με το ύψος των αποδοχών τους, κρίναμε σκόπιμο να εξετάσουμε, σε αυτό το σημείο της μελέτης μας, και το θέμα της μ ι σ θ ο δ ο σ ί α ς τους. Ο μηνιαίος μισθός των ελληνοδιδασκάλων ήταν ανάλογος με την τάξη στην οποία δίδασκαν. Μέχρι το 1890, λάμβαναν 100 δραχμές για την α΄ τάξη, 130 για τη β΄ και 160 για την γ΄τάξη, το μήνα[1]. Από το 1890 και ύστερα οι αποδοχές τους αυξήθηκαν. Λάμβαναν 150, 200 και 250 δραχμές μηνιαίως. Εννοείται ότι ο Σχολάρχης, που είχε τα περισσότερα προσόντα και δίδασκε στην ανώτερη, τρίτη, τάξη του Ελληνικού σχολείου λάμβανε και το ανώτατο όριο της μισθοδοσίας, δηλαδή τις 250 δραχμές. Ο Βοηθός Ελληνοδιδασκάλου, την ίδια περίοδο, έπαιρνε 90 δραχμές[2].

Ευνόητη, φυσικά, ήταν και η μισθολογική- οικονομική υπεροχή των Καθηγητών και Γυμνασιαρχών, σε σύγκριση με τους Ελληνοδιδασκάλους και τους Σχολάρχες. Συγκεκριμένα, το 1890, ο μισθός ενός καθηγητή κυμαινόταν από 200 έως 280 δραχμές το μήνα, και του γυμνασιάρχη από 350 έως 370[3], ανάλογα φυσικά με τα χρόνια υπηρεσίας και την οικογενειακή τους κατάσταση. Αυτή ήταν μία αμοιβή περίπου διπλάσια από του αγροτικού ή του βιομηχανικού εργάτη, πράγμα που δικαιούνταν, αφού είχαν επενδύσει πολύ περισσότερα σε σπουδές, βιβλία, στέγη και φαγητό μακριά από το σπίτι τους[4].

Στις προαναφερθείσες οικονομικές απολαβές των εκπαιδευτικών μπορούν να προστεθούν και οι όποιες αποδοχές από την παροχή υπηρεσιών τους στην ι δ ι ω τ ι κ ή π ρ ω τ ο β ο υ λ ί α. Η Πολιτεία, άλλωστε, επέτρεπε τότε στους εκπαιδευτικούς του Δημοσίου μέχρι 12 ώρες ιδιωτικής διδασκαλίας, με μία ώρα τουλάχιστον διάλειμμα μεταξύ της διδασκαλίας στα ιδιωτικά σχολεία και της αντίστοιχης στα δημόσια σχολεία[5]. Στην περίπτωση της Μεσσηνίας, επισημάνθηκε μία πλειάδα εκπαιδευτικών (οι καθηγητές Γεραρής, Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος, Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος, Θεόδωρος Κουσουλάκος κ.ά.), οι οποίοι, παράλληλα με τα δημόσια Μέσα σχολεία, δίδασκαν και σε Ι δ ι ω τ ι κ ά Ε κ π α ι δ ε υ τ ή ρ ι α της πόλης της Καλαμάτας[6]. Επιπλέον, είχαν τη δυνατότητα να παραδίδουν «κ α τ΄ ο ί κ ο ν μ α θ ή μ α τ α», όχι

---

[1] Σ.Γ.Τζουμελέας – Π.Δ.Παναγόπουλος, *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια, ο.π.*, σελ.87

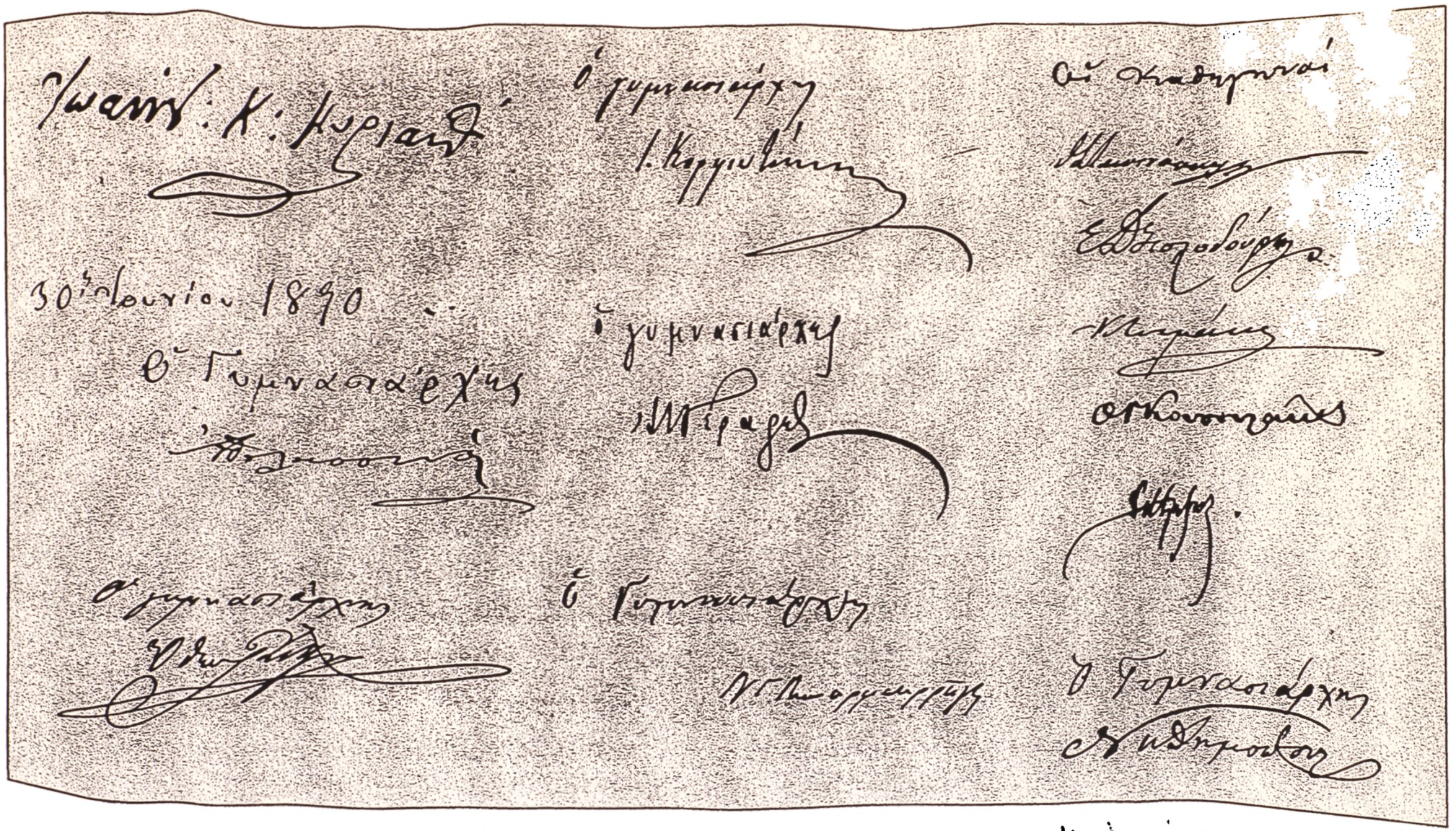
[2] Πανελλήνιος Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891*, έτος δεύτερον, εν Αθήναις εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β.Γαβριηλίδου, 1890, σελ.818

[3] Πανελλήνιος Σύντροφος, ο.π., σελ.817

[4] Καλλιόπη Γαβαλά, δ.δ., *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος-20ός αιώνας*, Αθήνα 1999, σελ. 296

[5] Β.Δ. της 18ης Αυγ. του 1856 και Β.Δ. της 16ης Οκτ. του 1870

[6] Ενδεικτικά αναφέρουμε τις περιπτώσεις των καθηγητών Αλεξάκη. Π.Θεοδωρόπουλου, Ν.Μπαρμπαρρήγου και Στασινόπουλου, οι οποίοι στα 1895 δίδασκαν και στο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο των Θ.Χριστόπουλου-Κ.Σταυρόπουλου (Εφ. *Φαραί*, 27 Αυγ.1895, φ.13, σελ.4). Επίσης, το 1896, στο ιδιωτικό σχολείο του Παναγιώτη Βεντήρη δίδασκαν οι καθηγητές Ν.Δημόπουλος, Θ.Στασινόπουλος, Αλεξάκης, Αυγ.Πολυδούρης, Π.Θεοδωρόπουλος, Θ.Κουσουλάκος, Κ.Εξαρχέας, Δ.Στασινόπουλος και Ν.Καρακλής (Εφ. *Φαραί*, 27 Οκτ.1896, φ.68, σελ.4). Το ίδιο έτος, 1896, στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη δίδασκαν ο γυμνασιάρχης Γεραρής και ο καθηγητής Δεράου (Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμβ.1896, φ.74).

Υπογραφές Γυμνασιαρχών και Καθηγητών του Γυμνασίου. Καλαμάτας

όμως σε μαθητές που ανήκαν «εις τας υπό των ιδίων διδασκο μένας τάξεις», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν καταστρατηγήθηκε επανειλημμένα η σχετική απαγορευτική διάταξη[1].

3. Προσόντα - Προϋποθέσεις διορισμού.Ελλείψεις σε διδακτικό προσωπικό

Μέχρι το 1850, απαραίτητη προϋπόθεση, που έπρεπε να πληροί ένας υποψήφι ος ελληνοδιδάσκαλος, ώστε να έχει το δικαίωμα διορισμού, ήταν το να διαθέτει το Απολυτήριο του Γυμνασίου, όπως άλλωστε είχε προβλέψει ο νομοθέτης του 1836.Σε περίπτωση που δεν το είχε, έπρεπε να περάσει από Εξετάσεις, που δίνονταν στο Σύλλογο ενός Γυμνασίου[2]. Εξετάσεις, επίσης, έδιναν σε ειδική Επιτροπή που την κατάρτιζε η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Εκπαίδευσης και όσοι επιθυμούσαν να διοριστούν Καθηγητές στα Γυμνάσια.Και στις δύο περιπτώσεις, απαραίτητο κριτήριο επιλεξιμότητας ήταν η εξαντλητική «πρακτική γύμνασις εις το ελληνικόν και λατινικόν ύφος»[3].

Μετά το 1850, οι απαιτήσεις όσον αφορά στα προσόντα των λειτουργών Μεσης Εκπαίδευσης, θεωρητικά τουλάχιστον, αυξήθηκαν.Συγκεκριμένα, οι ελληνοδιδάσκαλοι, για να αποκτήσουν το πτυχίο τους, έπρεπε να έχουν φοιτήσει στο Φιλολογικό Φροντιστήριο, δηλαδή έπρεπε να παρακολουθήσουν δύο χρόνια μαθήματα φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο και να περάσουν και από εξετάσεις, οπότε, ανάλογα με την επιτυχία τους, διακρίνονταν σε τρεις τάξεις:α. *τριτοβάθμιους*, β.*δευτεροβάθμιους* και γ.*πρωτοβάθμιους*.Στα 1895 καταργήθηκαν οι εξετάσεις για το πτυχίο του Ελληνοδιδασκάλου και διορίζονταν μόνον οι πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου. Φυσικά, με την πάροδο των χρόνων, αυξήθηκαν ο απαιτήσες και για το διορισμό των Καθηγητών.Δεν επαρκούσε, πλέον, η επιλογή τους από ειδική εξεταστική Επιτροπή. Επρεπε να έχουν πτυχίο Φιλολογίας ή τουλάχιστον δίπλωμα τελειοδίδακτου.Επιπλέον, επισημαίνουμε ότι μέχρι το 1885 οι πτυχιούχοι της Φιλολογίας και των Μαθηματικών διορίζονταν απευθείας καθηγητές Γυμνασίων, χωρίς να έχουν υπηρετήσει προηγουμένως σε Ελληνικά σχολεία.Όμως, από το 1885 και ύστερα έπρεπε να έχουν προϋπηρεσία τουλάχιστον τριών ετών σε Ελληνικά σχολεία, για να αποκτήσουν το δικαίωμα να προαχθούν σε καθηγητές Γυμνασίων[4].

---

[1] Αναρωτιόταν ο αρθρογράφος στο φύλλο της 12ης Ιουλίου 1898 της καλαματιανής εφημερίδας *Φαραί:* «Ποίον λοιπόν λόγον έχωσιν αι αθρόαι παραπομπαί των μαθητών εις την κατά Σεπτέμβριον δοκιμασίαν; Μη άραγε τας ιδιαιτέρας παραδόσεις; Δυσπίστως όμως έχομεν προς τον τοιούτον τυχόν σκοπόν, διότι ουδέν κρυπτόν ο μη εν φανερώ γενήσεται, και τότε οι θαρραλέοι καταστρατηγηματίαι των σχετικών απαγορευτικών του νόμου διατάξεων θα λάβωσι την προς τον κήπον του Παυσιλύπου άγουσαν»

[2] Στις εξετάσεις αυτές ζητούσαν :
α.Να μιλούν και να γράφουν καθαρά τη Νέα Ελληνική, να γνωρίζουν σε βάθος τη Γραμματική αυτής και την αρχαία Ελληνική, όπως διδάσκεται στα Γυμνάσια
β.Να έχουν γνώση της Λατινικής Γραμματικής και ιδίως του Ετυμολογικού μέρους και να μεταφράζουν στα Λατινικά ένα ελληνικό κομμάτι, να γνωρίζουν τη μετρική και να εξηγούν εύκολα μέρος του Καίσαρα, του Κορνήλιου Νέπωτα ή των μεταμορφώσεων του Οβίδιου
γ.Να γνωρίζουν την Αριθμητική και Γεωμετρία, τη Γεωγραφία ιδίως της Ελλάδος και Ευρώπης, την Ιερά Ιστορία και την Κατήχηση, την παλαιά και νέα Ιστορία, τα γενικότερα της Φυσικής Ιστορίας, της Ανθρωπολογίας και Ηθικής, τη Γαλλική και επιπλέον Μουσική και Ζωγραφική
(Σ.Γ.Τζουμελέα Π.Δ.Παναγόπουλου, *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, εκδ.οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1933, σελ.78)

[3] Αλέξης Δημαράς, «Εκπαίδευση», *Ι.Ε.Ε.*, τόμ.ΙΓ΄, σελ.487

[1] Οι πληροφορίες αντλούνται από το Σ.Γ.Τζουμελέα-Π.Δ.Παναγόπουλου, *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια, ο.π.*, σελ.81, 84, 86- 88.

Εκτός από το πτυχίο της Φιλοσοφικής Σχολής Αθηνών, εξίσου επαρκές για διορισμό ήταν και το π τ υ χ ί ο της Ν ο μ ι κ ή ς. Στη Μεσσηνία, επισημάνθηκε σχετική περίπτωση, του *Δημήτρη Επισκοπίδη*, που υπηρέτησε σε Ελληνικά σχολεία και Γυμνάσια του νομού.

Επίσης, με δεδομένο ότι οι εκπαιδευτικοί όφειλαν, τυπικά τουλάχιστον, να γνωρίζουν και ξ έ ν ε ς γ λ ώ σ σ ε ς[1], διαπιστώσαμε ότι κάποιοι από τους ελληνοδιδασκάλους και καθηγητές του Καταλόγου του Παραρτήματος γνώριζαν εκτός από τα *Λατινικά*, που διδάσκονταν στο Πανεπιστήμιο, και *Γαλλικά* (αναφέρονται ενδεικτικά οι *Δημήτρης Δουκάκης, Γεώργιος Καμαριώτης, Παναγιώτης Μοσχούτης, Αναστάσιος Συννωκίδης κ.ά,)*, και σπανιότατα περισσότερες από δύο γλώσσες (αναφέρεται ο *Σπυρίδωνας Δουκάκης*, ο οποίος γνώριζε *Γαλλικά, Γερμανικά και Ιταλικά*).

Φυσικά, στην πράξη,θα καταστρατηγήθηκαν πολλές από τις προαναφερθείσες προϋποθέσεις, που έπρεπε να πληροί το διδακτικό προσωπικό.Το σίγουρο όμως είναι ότι επισημάνθηκαν και περιπτώσεις, αν όχι επώνυμων λογίων, όμως ατόμων με αξιοσημείωτη μ ό ρ φ ω σ η και ή θ ο ς, βασικά προαπαιτούμενα για έναν καλό εκπαιδευτικό της εποχής.

Στη χορεία αυτών των επώνυμων εκπαιδευτικών θα συγκαταλέγαμε το Γυμνασιάρχη Καλαμάτας *Δημήτριο Πετρίδη (1863-1871)*, μετέπειτα Υπουργό Παιδείας, το Σχολάρχη Μελιγαλά και Θουρίας και Καθηγητή Γυμνασίου Καλαμάτας *Ανθιμο Παντελάκη (1889-1907)*, μετέπειτα Επίσκοπο Τρίκκης και Σταγών, και το Γυμνασιάρχη Καλαμάτας *Παναγιώτη Παπαναστασίου (1877-1884)*, πατέρα του μετέπειτα πρωθυπουργού της Ελλάδος Αλέξανδρου, που το πέρασμά του από την Καλαμάτα άφησε εποχή, επειδή διακρίθηκε για «την επιστημονική του κατάρτιση, τη διοικητική του ικανότητα και πείρα», όπως μας περιέγραψε τις αρετές του ο μαθητής του, ο Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος Ιεζεκιήλ.

Κοντά σ΄αυτούς, θα κατατάσσαμε, ενδεικτικά, και μια πλειάδα άλλων εκπαιδευτικών, που τα προσόντα τους δεν παρέλειψε να εξάρει ο τοπικός τύπος. Πρόκειται για το Γυμνασιάρχη Μεσσήνης και Καλαμάτας *Οθωνα Ρέντζο (1897-1900)*, «άνδρα πολυσπερχή εις το διοικείν και συγκρατείν την τάξιν και αρμονίαν του Γυμνασίου [Καλαμάτας], διδάσκαλον δ΄εγκυκλοπαιδικόν και ευμέθοδον, πολίτην τέλος κάλλιστον και μειλιχιώτατον»[2].Τον επίσης Καθηγητή και Γυμνασιάρχη *Νικόλαο Μπαρμπαρρήγο (1889-1905)*, «όστις και επιστημονικήν επάρκειαν έχει να επιδείξη και διοικητικής ικανότητος τα μάλιστα ευμοιρεί...και υπό θελήσεως εμφορείται»[3].Τον καθηγητή του Γυμνασίου Καλαμάτας *Δημήτριο Αντωνιάδη*, ο οποίος «κέκτηται ευρείαν παιδείαν και αυστηράν ηθικήν, αίτινες εισίν εκ των ων ουκ άνευ δια την εκπαίδευσιν της νεολαίας»[4].Το «σοφό» Γυμνασιάρχη Καλαμάτας *Νικόλαο Πετρή*, γνωστό για «την εμβρύθειαν και πολυμάθειάν του»[5]. Το *Γεώργιο Πουλάκο*, τον «ευπαίδευτο ιερέα της πόλεως [Καλαμάτας] και αξιόλογο διδάσκαλο των ιερών μαθημάτων του ενταύθα Γυμνασίου»[6].Τον Ελληνοδιδάσκαλο *Χρήστο Καλλιακούδα (1858-1861)*, του οποίου «η μεγάλη ικανότης και η άκρα επιμέλεια και ο ζήλος εισίν πασίγνωστα και

---

[1] Η διδασκαλία των ξένων γλωσσών (Αγγλικής, Γερμανικής και Ιταλικής) ήταν προαιρετική για τους διδασκομένους, αλλά υποχρεωτική για τους διδάσκοντες, σύμφωνα με την Εγκύκλιο του Υπουργού Κ.Λομβάρδου της Κυβέρνησης Τρικούπη, στις 12 Απριλίου του 1883.Δαυίδ Αντωνίου, *Τα Προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929)*, τόμος πρώτος, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ, αρ.17, Αθήνα 1987, σελ.235

[2] Εφ. *Φως*, 10 Αυγ.1900, φ.6, σελ.2

[3] Εφ. *Φως*, 10 Αυγ.1900, φ.6, σελ.2

[4] Εφ. *Πελοπόννησος*, 8 Δεκ.1861, φ.72

[5] Εφ. *Εξέτασις*, 22 Σεπτ.1872

[6] Εφ. *Πελοπόννησος*, 28 Αυγ.1871, φ.293

αναμφισβήτητα εκ των πολλών και ωραίων καρπών, ους παρήγαγεν εις το εν Νησίω υπ΄ αυ τού διευθυνόμενον Ελληνικόν σχολείον»[1].

Φυσικά, η παράθεση ανάλογων περιπτώσεων θα μπορούσε να συνεχισθεί, αν και δεν αποτελεί αυτοσκοπό μας, με κάποια δυσκολία ομολογουμένως, γιατί η ανεύρεση μορφωμένων ατόμων, και μάλιστα καταξιωμένων, κατά την εξεταζόμενη χρονική περίοδο, ήταν το μεγάλο ζητούμενο, σε μια κοινωνία όπου πλειοψηφούσαν οι «μη εγγράμματοι».

*

Εάν, όμως, η επιστημονική επάρκεια του διδακτικού προσωπικού ήταν δύσκολη υπόθεση, η ύπαρξη *κενών θέσεων στα σχολεία* ήταν ένα εύλογο παραλειπόμενο, όπως φαίνεται και στον παρακάτω Πίνακα.

Πίνακας 36

ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΛΛΗΝΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΠΟΥ ΥΠΗΡΕΤΗΣΑΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ, 1854 – 1910

Χρονολογί	Αριθμός Ελλην.σχολ.	Αριθμός Ελληνοδιδασκάλων	... ελλην/λοι ανά Ελλην.σχολ.	Αριθμός Γυμνασίων	Αριθμός Καθηγητών	... καθηγητές ανά Γυμνάσιο
1854	6	10	1,6	----	-----	----
1869	11	21	1,9	1	5	5
1874	10	22	2,2	1	5	5
1890	24	54	2,25	4	?	
1907	30	87	2,9	4	?	
1910	32	91	2,84	4	23	5,75

Πηγές: 1.Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854, του Υπουργούεπί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Π.Αργυρόπουλου, εν Αθήναις 1855
2.Υπουργείον Παδείας και Θρησκευμάτων, Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστα σιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870
3.Πίναξ Καταστατικός της εν Ελλάδι Ανωτέρας, Μέσης και Κατωτάτης Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1874, του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Ι.Βαλασό πουλου, εν Αθήναις 1875
4.Πανελλήνιος Σύντροφος, έτος Β΄1891, εν Αθήναις εκ των Καταστημάτων της «Ακροπόλε ως» Β.Γαβριηλίδου 1890
5.Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ.Σακελλαρίου 1909
6.Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911, εν Αθήναις 1912

Είναι προφανής η αδυναμία στελέχωσης των Σχολείων με επαρκές διδακτικό προσωπικό, πράγμα που επέτεινε τη δυσλειτουργία τους.Για παράδειγμα, ενώ για τα Ελληνικά σχολεία απαιτούνταν τουλάχιστον τρεις ελληνοδιδάσκαλοι, στον Πίνακα αποκαλύπτεται ότι, μέχρι το 1890, μόλις που αναλογούσαν δύο δάσκαλοι ανά Ελληνι κό σχολείο.Το ζήτημα φαίνεται ότι απασχολούσε την κοινή γνώμη της εποχής, γιαυτό και το φαινόμενο αποτελούσε προσφιλές θέμα για σχόλια στις τοπικές εφημερίδες. «Τα πλείστα των υπαρχόντων Σχολείων δέονται τριών τουλάχιστον διδασκάλων, και όμως έχουσιν ένα ή δύο» έγραφε το 1861 η καλαματιανή εφημερίδα «Πελοπόννη σος»[2].

Σε ένα συναφές κλίμα, φαίνεται ότι λειτούργησαν και τα Γυμνάσια του νομού, αν και πρέπει να παραδεχθούμε ότι η κατάσταση εκεί ήταν καλύτερη.Όπως διαπιστώνουμε και στον παραπάνω Πίνακα, ο μέσος όρος του διδακτικού προσωπικού ενός Γυ

[1] Εφ. *Πελοπόννησος*, 14 Αυγ.1861
[2] Εφ. *Πελοπόννησος*, 11 Αυγ.1861

μνασίου ήταν σαφώς μεγαλύτερος από τον αντίστοιχο ενός Ελληνικού είτε γιατί τα έτη φοίτησης στο Γυμνάσιο ήταν περισσότερα, τέσσερα, είτε γιατί απαιτείτο πιο εξειδικευμένο προσωπικό. Σε κάθε περίπτωση, η διαφοροποίηση μαρτυρεί και τη μεγαλύτερη έμφαση και προτεραιότητα που δινόταν στη στελέχωση των Γυμνασίων, σε σύγκριση με τον κατώτερο κύκλο σπουδών της Μέσης Εκπαίδευσης.Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι οι ελλείψεις, κενές θέσεις, σε διδακτικό προσωπικό δεν αποτελούσαν μία πραγματικότητα και στα Γυμνάσια, που μάλιστα δεν άφηναν αδιάφορο τον Τύπο.Διαβάζουμε στο φύλλο της 8ης Δεκεμβρίου του έτους 1861 της εφημερίδας *Πελοπόννησος*: «Έχει [το Γυμνάσιο Καλαμάτας] απόλυτον ανάγκην και του ετέρου καθηγητού της Ελληνικής γλώσσης και δια τούτο προ πολλού μετετέθη εις αυτό ο καθηγητής κ. Γ.Βακαλόπουλος, όστις όμως, ως πληροφορούμεθα, δεν θέλει να έλθη και εν τοιαύτη περιπτώσει ανάγκη να επισπευθή ο διορισμός άλλου».Κάτι ανάλογο διαβάζουμε και στο φύλλο της 11ης Οκτωβρίου του έτους 1892 της καλαματιανής εφημερίδας «Μεσσηνιακή», ότι δηλαδή «τα μαθήματα του ενταύθα Γυμνασίου [Καλαμάτας] ήρξαντο προ δέκα ημερών, και όμως καθηγητής της Γαλλικής δεν διωρίσθη έτι εν αυτώ.Η έδρα μένει κενή και οι μαθηταί στερούνται χρησιμωτάτου μαθήματος.Θα συστήσωμεν εις τον κ.Υπουργόν της Παιδείας να λάβη ταχίστην πρόνοιαν προς πλήρωσιν του κενού…».

Αυτονόητο είναι ότι, δεδομένων των εγγενών δυσκολιών της εποχής, μεγάλη δυσχέρεια σημειωνόταν και στη στελέχωση των *διευθυντικών θέσεων*, γιαυτό παρατηρήσαμε ότι, συχνά, το ρόλο του Σχολάρχη και Γυμνασιάρχη «έπαιζαν» άτομα που ασκούσαν τα αντίστοιχα «χρέη»[1], όπως ήταν ο «Σχολαρχών», ο «Γυμνασιαρχών», ή ο «Διευθύνων» (Παράρτημα ΙΙΙ:πίνακας 1).Επισημαίνουμε ότι Διευθυντές Ελληνικών σχολείων, δηλαδή Σχολάρχες, διορίζονταν, τότε, μόνον όσοι είχαν πτυχίο Φιλολογίας.

Ως διέξοδο στην προκείμενη κατάσταση πρότεινε, ήδη από το 1861, η εφημερίδα *Πελοπόννησος* έναν ταχύρρυθμο και ευέλικτο τρόπο κάλυψης των αναγκών σε διδακτικό προσωπικό. Να γίνονται, δηλαδή, διορισμοί και ατόμων που δεν πληρούσαν πλήρως τα τυπικά προσόντα, ώστε να ενισχυθεί κάπως και χωρίς μεγάλες καθυστερήσεις το σώμα των ήδη υπαρχόντων. Συγκεκριμένα, το φύλλο της 14ης Ιουλίου του 1861 της ίδιας εφημερίδας, υιοθετούσε την ακόλουθη θέση: «Λάβετε τους νοημονεστέρους και μάλλον δεδοκιμασμένους εκ των πρωτοβαθμίων Δημοδιδασκάλων και διορίσατε αυτούς Ελληνοδιδασκάλους, δυναμένους να προάγωνται ευδοκιμούντες μέχρι της θέσεως Σχολάρχου… Λάβετε τους πλέον δεδοκιμασμένους εκ των Σχολαρχών και διορίσατε αυτούς Καθηγητάς Γυμνασίων… δεν πρέπει να τίθηται φραγμός, τον οποίον να μη υπερπηδήση ο μη αξιωθείς να λάβη διδακτορικόν δίπλωμα του Πανεπιστημίου, μορφώσας όμως άλλως εαυτόν, και μάλιστα ανάγκης υφισταμένης.Πρέπει να υπάρχη ευρύ το διδασκαλικόν στάδιον ως το του υπαλλήλου».

Και πράγματι, όπως αναλύσαμε στην αρχή του παρόντος κεφαλαίου, κατά τις πρώτες δεκαετίες συγκρότησης του νέου κράτους, έγιναν σχετικές «εκπτώσεις» όσον αφορά στα προσόντα του διδακτικού προσωπικού, με πλήρη, προφανώς, επίγνωση της μειωμένης ποιοτικής απόδοσης, με απώτερο όμως στόχο την απλή λειτουργία του σχολικού μηχανισμού, εκείνη τη χρονική περίοδο, που στην πορεία, μέσα στα πλαίσια της ευρύτερης ανάκαμψης της χώρας, θα βελτιωνόταν.Δυστυχώς, έπρεπε να περάσουν αρκετές δεκαετίες, για να απαιτηθούν, από το 1895 και ύστερα, ουσιαστικότερα προσόντα διορισμού για τους ελληνοδιδασκάλους (πτυχίο Πανεπιστημίου) και να αρθρωθούν σε επίσημο κείμενο διάχυτοι, μέχρι τότε, προβληματισμοί για τον *έλεγχο και*

---

[1] Σύμφωνα με την Εγκύκλιο της 7ης Σεπτεμβρίου του 1857 «…τον ελλείποντα ή απόντα προϊστάμενον αναπληροί αυτοδικαίως, εν μεν τοις γυμνασίοις, ο αρχαιότερος των ελληνικών γραμμάτων καθηγητής, εν δε τοις ελληνικοίς σχολείοις, ο ανώτερος κατά βαθμόν διδάσκαλος, και επί ισοβαθμίοις ο κατά τον διορισμόν αρχαιότερος».Στέφανος Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις…, ο.π.*, σελ.303

την εποπτεία των λειτουργών Μέσης Εκπαίδευσης (νόμος Γ<Α΄ του 1905, «Περί συστάσεως Εποπτικού Συμβουλίου της Μέσης Εκπαιδεύσεως»), καθώς και για την *παιδαγωγική τους μόρφωση* (νόμος ΓΨΙΗ΄ του 1910, «Περί παιδαγωγικής μορφώσεως και δοκιμασίας των λειτουργών της Μέσης Εκπαιδεύσεως»).

4. Υπηρεσιακή κινητικότητα (μεταθέσεις, απολύσεις)

Ένα σοβαρό πρόβλημα που ταλάνιζε τον εκπαιδευτικό κλάδο, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ήταν *οι συχνές μετακινήσεις δασκάλων και καθηγητών* από σχολείο σε σχολείο (*μεταθέσεις, απολύσεις*),ακόμη και στα μέσα της σχολικής χρονιάς, παρά τις απαγορευτικές διατάξεις του Υπουργείου Παιδείας (νόμος ΥΗ΄ του 1871 «Περί της μη μεταθέσεως καθηγητών και διδασκάλων διαρκούντος του σχολικού έτους»)[1]. Εικόνα της έντονης αυτής υπηρεσιακής κινητικότητας σχηματίζουμε από την προσεκτική ανάγνωση του παρακάτω Πίνακα.

Πίνακας 37

ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΠΑΡΑΜΟΝΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΣΤΟ ΙΔΙΟ ΣΧΟΛΕΙΟ
1835 – 1910

Διάρκεια	Αριθμός Εκπαιδευτικών	%
έως 3 έτη	300	76,33
3 έως 5 έτη	42	10,69
5 έως 10 έτη	46	11,70
πάνω από 10 έτη	5	1,27

Πηγή: Πίνακας ... του Παραρτήματος αυτής της εργασίας

Με δεδομένο ότι η διάρκεια της εργασίας κατά την εξεταζόμενη περίοδο δεν ήταν θεσμικά κατοχυρωμένη αλλά συμπτωματική, δεν μας εκπλήσσουν τα αριθμητικά ποσά του παραπάνω πίνακα.Είναι εμφανές ότι, στη Μεσσηνία, τα ¾ των ελληνοδιδασκάλων και των καθηγητών δεν κατάφεραν να μείνουν στο ί δ ι ο σχολείο πάνω από τρία έτη.Πολλοί, μάλιστα, δεν είχαν παρά ολιγόμηνη παραμονή. Από το υπόλοιπο ¼ οι μισοί παρέμειναν από τρία έως πέντε έτη και οι άλλοι μισοί από πέντε έως δέκα έτη, με εξαίρεση πέντε μόνο μεμονωμένες περιπτώσεις που ξεπέρασαν τα δέκα έτη.

Οι τόσο συχνές μετακινήσεις από τον τόπο της υπηρεσίας, είτε αυτές αντιστοιχούσαν σε μ ε τ α θ έ σ ε ι ς είτε σε α π ο λ ύ σ ε ι ς, ήταν απότοκος, τις περισσότερες φορές, δυσαρμονίας στις σχέσεις καθηγητών – κατοίκων (ανάρμοστη διαγωγή, ανεπάρκεια γνωστική, τεταμένες σχέσεις με σχολικές εφορίες κ.ά). Ας σημειωθεί ότι εξίσου συχνό ήταν το φαινόμενο της α υ θ α ί ρ ε τ η ς - π α ρ ά ν ο μ η ς α π ο μ ά κ ρ υ ν σ ή ς τους (πολιτικές αντιπαραθέσεις, προτιμήσεις κοινοτικών παραγόντων κ.ά.).

Ενδεικτικά αναφέρουμε τις μ ε τ α θ έ σ ε ι ς του ελληνοδιδασκάλου *Παπαπλιάκα*, που μετακινήθηκε από το Α΄ Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας σε άλλο το Μάρτιο

---

[1] Απαγορεύονταν οι *Μεταθέσεις* στη διάρκεια του σχολικού έτους, *εκτός*:
α) εάν ο εκπαιδευτικός επικαλείτο λόγους *ασθένειας*,
β) εάν δύο εκπαιδευτικοί έκαναν αίτηση *αμοιβαίας μετάθεσης*, με την προϋπόθεση βέβαια ότι στην αντιμετάθεσή τους δεν αντέβαινε ο βαθμός και επομένως η μισθοδοσία τους και
γ) εάν η διαμονή ενός δάσκαλου ή καθηγητή στο σχολείο αποδεικνυόταν από τις επιτόπιες αρχές ασυμβίβαστος προς τις αξιώσεις της κοινότητας.Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ...ο.π.*, εν Αθήναις 1884, σελ.366

του 1908[1], δηλαδή στη διάρκεια του σχολικού έτους, καθώς και του καθηγητή του Γυ μνασίου Καλαμάτας *Ιωάννη Ευστρατιάδη*, για τον οποίο έγραφε ο τοπικός τύπος, το 1873: «Η μετάθεσις αύτη, γενομένη εν τω μέσω του σχολιακού έτους, όπερ είναι απη γορευμένον, και χωρίς να σταλή έτερος καθηγητής εις αντικατάστασιν του μετατεθέντος, ενεποίησεν εν τη πόλει μας αλγεινήν εντύπωσιν, ως τα μέγιστα ζημιούσα και αδικούσα τους μαθητάς του Γυμνασίου μας...»[2].Επίσης, αξίζει να αναφερθεί η περίπτωση του Σχολάρχη Πύλου *Τζετζότη*,ο οποίος το 1908 ζητούσε μετάθεση για Καλαμάτα, επειδή απειλείτο από μαθητές του, όπως διαβάζουμε στην εφημερίδα *Θάρρος*: «Ο,τι συνέβη εν Μεσσήνη εις μικροτέραν δόσιν και εν Πύλω τεκταίνεται.Ο Σχολάρχης Πύλου κ.Τζετζότης απειλείται [από μαθητές], τούτου δε ένεκεν εζήτησε την συν - δρομήν της Αστυνομίας, ήτις παρέσχεν αυτώ πέντε χωροφύλακας προς φρούρησιν της απειλουμένης ζωής του.Ο Σχολάρχης ούτος τηλεγραφεί ότι δια τους ανωτέρω λόγους αναγκάζεται να αναχωρήση εκ Πύλου και έλθη εις Καλάμας»[3].

Υπογραμμίζουμε ότι οι *αμοιβαίες μεταθέσεις* επιτρέπονταν, ακόμη και στη δι άρκεια του σχολικού έτους[4].Το γεγονός δεν άφηνε αδιάφορο τον τοπικό τύπο, όπου διαβάζουμε ότι «ο Σχολάρχης Μεθώνης κ.Δουκάκης μετατίθεται αμοιβαίως μετά του Σχολάρχου Πύλου κ.Τζιτζίνη»[5] ή ότι «εν τω Γυμνασίω Καλαμών ο καθηγητής κ.Φοίφας μετατίθεται αμοιβαίως μετά του καθηγητού του εν Πειραιεί Γυμνασίου κ.Οικονομοπούλου»[6].

Αποκαλυπτικό, επίσης, του κλίματος είναι και οι α π ο λ ύ σ ε ι ς. Για παράδειγμα, αναφέρονται: Του Σχολάρχη του Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, *Γ.Τζανετάκη*, το Νοέμβριο του 1897[7], ενώ δηλαδή είχαν αρχίσει τα μαθήματα. Του ελληνοδιδασκάλου *Αναστάσιου Χριστοδουλόπουλου*, ο οποίος ενώ υπηρετούσε στο Ελληνικό σχο λείο της Τσερνίτσας, το 1897, απολύθηκε «κριθείς ως αμελής, άτε καταγινόμενος εις ιδιωτικάς ασχολίας»[8].Του Σχολάρχη *Κωνσταντίνου Μαστοράκου*, ο οποίος το 1908 απολύθηκε από το Ελληνικό σχολείο των Αρφαρών[9].Του «διδάκτορα της Φιλοσοφικής Σχολής και Καθηγητή του ενταύθα [Καλαμάτας] Γυμνασίου *Π. Μουσχούτη*, ο οποίος επαύθη εν τω μέσω του σχολικού έτους [1870-1871]»[10], και του «πεπειραμένου και φιλόπονου καθηγητή των Γαλλικών *Ιωσήφ Λαγκάδη*, αδίκως επ΄εσχάτων [1892] απολυθέντα»[11]

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι δεν αποκλειόταν ο ε π α ν α δ ι ο ρ ι σ μ ό ς α υ τ ώ ν π ο υ α π ο λ ύ ο ν τ α ν (παράδειγμα Γ.Τζανετάκη, Π.Μουσχούτη, Κ.Μαστοράκου). Αυτό και μόνο συνιστά μία σοβαρή ένδειξη ότι οι απολύσεις, πολύ συχνά, δε γίνονταν με σωστά κριτήρια, διαφορετικά η αίτηση του απολυθέντος εκπαιδευτικού για νέο διορισμό θα έπρεπε να μένει ανενέργητη.

Στο σημείο αυτό, με αρκετή βεβαιότητα, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ο μειωμένος βαθμός σεβασμού των δικαιωμάτων του υπαλλήλου και η απουσία κατοχυρώσεώς του από την εκάστοτε εξουσία αποτελούσαν μία πραγματικότητα.Δηλαδή η εξουσία, τότε, χωρίς να αμφισβητούμε την πρόθεσή της για δικαιοσύνη, άφηνε πολλά περιθώρια για αυθαιρεσίες, με αποτέλεσμα ο εκπαιδευ-

---

[1] Εφ. *Θάρρος*, 16 Μαρτ.1908, φ.2729, σελ.3
[2] Γφ. *Πελοπόννησος*, 10 Μαρτ. 1873, φ.323
[3] Εφ. *Θάρρος*, 2 Ιουλ.1908, φ.2820, σελ.2
[4] Στέφανος Μ. Παρίσης, *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις..., ο.π.*, σελ.366
[5] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908
[6] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908
[7] Εφ. *Φαραί*, 23 Νοεμβρ.1897, φ.119
[8] Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας
[9] Εφ. *Θάρρος*, 3 Ιουλ.1908, φ.2821, σελ.3
[10] Εφ. *Πελοπόννησος*, 14 Απρ.1871, φ.286
[11] Εφ. *Μεσσηνιακή*, 11 Οκτ.1892

τικός να πέφτει θύμα, πολλές φορές, της συνολικότερης εξάρτησής του από το πλέ - γμα των τοπικών αρχών και συμφερόντων[1].Και όλα αυτά, γιατί η προσφορά εργασί - ας, ιδιαίτερα για τις χαμηλόβαθμες θέσεις, ήταν μεγάλη, και γιατί η καθιέρωση της μονιμότητας, βασικό αίτημα της εποχής, άργησε να γίνει πράξη. Μία ανεπαίσθητη βελτίωση της ισχύουσας κατάστασης σημειώθηκε το 1905, όταν, με την ψήφιση σχετι κών νόμων, οι μεταθέσεις και οι απολύσεις δασκάλων και καθηγητών περάσανε από τα χέρια του υπουργού στην αρμοδιότητα των εποπτικών συμβουλίων και θεσπίστη - καν σχετικοί περιορισμοί και κριτήρια, χωρίς όμως να επιφέρουν και κάποια σοβαρή μεταβολή[2].

5. «Εξω – εκπαιδευτική» δραστηριότητα

Παράλληλα με την εργασία στη δημόσια και ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση, αξι- οσημείωτη υπήρξε η δραστηριότητα και προσφορά αρκετών εκπαιδευτικών σε διάφο- ρους τομείς της πολιτιστικής και κοινωνικής ζωής του νομού.Τη «δράση» αυτή πρέ - πει να τη θεωρήσουμε όχι ανεξάρτητη από την ευρύτερη αποστολή του καθηγητή, συ νυφασμένη με το ρόλο του στην επαρχία ως βασικού συντελεστή προαγωγής του μορ φωτικού επιπέδου της περιοχής του.

Προς αυτή την κατεύθυνση φαίνεται ότι εργάσθηκαν στη Μεσσηνία, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, οι γυμνασιάρχες *Δημήτριος Πετρίδης*[3], *Παναγιώτης Παπανα- στασίου*[4], *Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος*[5], καθώς και οι καθηγητές *Κωνσταντίνος Ζησί - ου*[6], *Λ.Κονδύλης*[7], *Πανάρετος Κωνσταντινίδης*[8], *Νονότ*[9], *Ευάγγελος Παπαχατζής*[10], γνωστοί για τις «κοινωφελείς» διαλέξεις τους στις εκπολιτιστικές Λέσχες (« Ο Δημα- κόπουλος», ο «Δαφνών» κ.ά.) ή εμπορικούς Συλλόγους της εποχής, όπως ο «Ερμής» κ.ά., πάνω σε θέματα ηθικοθρησκευτικής και κοινωνικής φύσεως ή σχετικά με την ιστορική και αρχαιολογική έρευνα της Μεσσηνίας και της Καλαμάτας ιδιαίτερα. Το

---

[1] Στέφανος Κ.Γοντικάκης, *Η Παιδεία στην Κρήτη (1878-1889)*, Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθή - κη, Ηράκλειον Κρήτης 1992, σελ.134-141

[2] Στρατής Μπουρνάζος, «Η Εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στην *Ιστορία της Ελλάδος του 20ού αιώνα 1900-1922*, τόμος Β΄ ο Μεσοπόλεμος, εκδ.Βιβλιόραμα, σελ.219

[3] Εφ. *Πελοπόννησος*, 2 Απρ.1870, φ.266

[4] Ο Παναγιώτης Παπαναστασίου διετέλεσε Εφορος της «Σχολής του Λαού», που ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το 1884.Στα εγκαίνια μάλιστα της Σχολής, τέλη Μαίου 1884, μίλησε ο Παπαναστασίου «Περί των δικαιωμάτων και καθηκόντων του λαού». Μίμη Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχο λή του Λαού στα 1884», στο *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* του Διον.Βογόπουλου, Αθήναι 1951, σελ.129

[5] Ο Νικόλαως Μπαρμπαρρήγος, το 1900, στα εγκαίνια «του αρτισυστάντος Τμήματος των Ερασιτε- χνών της Φιλαρμονικής» εξεφώνησε «λόγον αρμόζοντα τη περιστάσει και καλλυνόμενον υπό περισσεί ας βαθυσόφων εννοιών...μετ΄απαραμίλλου δυνάμεως απαριθμήσας τα καλά τα εκ της Μουσικής απορ- ρέοντα». Εφ. *Φως*, 2 Νοεμβρ.1900, φ.30

[6] Ο Κ.Ζησίου έδωσε, το 1884, διάλεξη στην εκπολιτιστική Λέσχη «Δημακόπουλος», με θέμε «Περί Κωμωδίας». Εφ. *Ανόρθωσις*, 1 Ιαν.1884, φ.41, σελ.2-3, από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[7] Ο Δ.Κονδύλης, το Μάιο του 1894, έδωσε διάλεξη στον Εμπορικό Σύλλογο της Καλαμάτας «Ερμής», με θέμα «Περί των γνωμών αίτινες ανεξετάστως χρησιμεύουσι την κοινωνίαν». Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 15 Μαίου 1894, φ.135, σελ.7, από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[8] Εφ. *Πελοπόννησος*, 2 Απρ.1870, φ.266

[9] Εφ. *Πελοπόννησος*, 13 Ιαν.1868, φ.218

[10] Ο Ευάγγελος Παπαχατζής, το Μάρτιο του 1884, έδωσε διάλεξη στην εκπολιτιστική Λέσχη « Ο Δη- μακόπουλος», με θέμα «Περί γυναικός» και στις 27 Μαίου του ίδιου έτους, έδωσε διάλεξη στη «Σχολή του Λαού», με θέμα «Εισαγωγή εις την νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν». Μ.Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακός Σύν δεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», περ. *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον* του Διον.Βογόπουλου, Α - θήναι 1951, σελ.129

ίδιο και ο καθηγητής *Δημήτριος Δουκάκης*, δεινός ιστοριοδίφης των αρχείων των Βιβλιοθηκών Ρώμης, Βενετίας και Παρισίων, με στόχο τη συγγραφή της ιστορίας της πόλης της Καλαμάτας[1].

Επίσης, οι καθηγητές *Ιωάννης Βέσσης*[2], *Μιχαήλ Διπλαρίδης*[3], *Π.Κονδύλης*[4], *Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος*[5], διακριθέντες για την παράδοση μαθημάτων τους στη «Σχολή του Λαού» ή στη «Σχολή Απόρων Παίδων», που λειτουργούσαν τότε στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα. Το ίδιο, οι καθηγητές *Σπυρίδων Αθανασιάδης*[6], *Χρήστος Καλλιακούδας*[7], *Αλέξανδρος Καρίκουλας*[8], *Ανδρέας Σκιάς*[9], που άφησαν πλούσιο συγγραφικό και μεταφραστικό έργο, ή ο γυμνασιάρχης *Νικόλαος Πετρής*[10], ο οποίος συνεργάστηκε με τα αθηναϊκά επιστημονικά περιοδικά της εποχής, όπως η «Πανδώρα», ο «Παρνασσός» κ.ά.

Αξιοσημείωτη υπήρξε και η δράση του καθηγητή *Θεόδωρου Στασινόπουλου*, ο οποίος εκτός από τις διαλέξεις που έδωσε[11], διετέλεσε και Διευθυντής του Μετεωρολογικού Σταθμού Καλαμάτας, ενώ σ΄αυτόν οφειλόταν και η εγκατάσταση σεισμογράφου στην πόλη[12].

Πολύ σημαντικές, τέλος, υπήρξαν και οι απόπειρες οργάνωσης των σχολικών Βιβλιοθηκών από τους καθηγητές, με επιτυχία στην περίπτωση της Βιβλιοθήκης του Γυμνασίου Καλαμάτας, χάρη στις ενέργειες των γυμνασιαρχών *Γ.Τσαγγρή*, *Αγγ.Παπα*

---

[1] Παναγιώτη Γ.Σάλμα, «Πνευματική και Ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας», στο *Μεσσηνιακόν έτος 1938* του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα 1938, σελ.94-106

[2] Ο Ιωάννης Βέσσης, στις 5 Ιουνίου του 1884, έδωσε στη «Σχολή του Λαού» της Καλαμάτας διάλεξη «διδακτικωτάτη, καλλόλογο και ωφελιμωτάτη», με θέμα «Περί Χριστιανικής Ηθικής».Ιδιαίτερη εντύπωση έκανε το τελευταίο τμήμα της ομιλίας του «Περί αγωγής των παίδων». Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 10 Ιουν.1884 από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[3] Ο Μιχαήλ Διπλαρίδης το 1895-96 δίδασκε και στη Σχολή των Απόρων Παίδων (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[4] Ο Π.Κονδύλη το 1884 έδωσε διάλεξη στη σχολή του Λαού με μεγάλη επιτυχία, όπως διαβάζουμε σε εφημερίδα της εποχής: «Μετά πλείστης όσης επιτυχίας εγένετο τη παρελθούση Κυριακή εν τη Σχολή του Λαού υπό του καθηγητού κ.Π.Κονδύλη το μάθημα της Πειραματικής Φυσικής.Το συρρεύσαν πλήθος ην τόσω πολύ ώστε η Εφορεία της Σχολής ηναγκάσθη να παρακαλέση τον διδάσκοντα όπως διακόψη το μάθημα μετά διδασκαλίαν τριών τετάρτων, διότι την φόβος να πάθη τις ασφυξίαν ένεκα μάλιστα των αναπτυσσομένων οσμών των πειραμάτων, ων η επιτυχία ην πλήρης και εφ η συγχαίρομεν τω κ.καθηγητή». Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, Ιούν 1884, από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[5] «Εν τη Λαϊκή Σχολή μετά ζήλου συνεχίζουσι τας εαυτών διδασκαλίας οι κ.Θ.Στασινόπουλος έχων θέμα σειράν μαθημάτων περί Λαϊκής Αστρονομίας, και ο κ.Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος ομιλήσας περί ιστορικών ζητημάτων αφορώντων τον Μεσσηνιακόν λαόν». Περ. *Ωρίων*, έτος Α΄, 1902, αρ.φ.3

[6] Ο Σπυρίδων Αθανασιάδης ασχολήθηκε με τη συλλογή και δημοσίευση λαογραφικού υλικού. Η πληροφορία αντλείται από *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 21 Σεπτ.1857, φ.226, από τη Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[7] Εφ. *Πελοπόννησος*, 30 Μαρτ.1861, φ.38 και 1 Ιουλ.1861, φ.50, όπου διαβάζουμε ότι ο Χρήστος Καλλιακούδας «επί τέσσερα έτη ου μόνον δια της από της έδρας διδασκαλίας ωφέλησε τον τόπον, αλλά και δια της λοιπής τω όντι διδασκαλικής του συμπεριφοράς και δια συγγραμμάτων και λόγων, ους κατά καιρούς εξεφώνησεν, ετίμησεν αυτόν»

[8] Ο Αλέξανδρος Καρίκουλας, καθηγητής της Γερμανικής, μετέφρασε το «Χρονολογικόν Εγκόλπιον της Ιστορίας, ήτοι συνοπτικόν πίνακα των κυριωτέρων ιστορικών γεγονότων, πρόχειρον βοήθημα διά πάντας». Εφ. *Ακρόπολις*, 10 Απρ.1884, φ.740, από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[9] Βασ.Αρ.Παπαδόπουλου, «Η Καλαμάτα φυτώριο πνευματικών ανθρώπων», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.413

[10] Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[11] Ο Θεόδωρος Στασινόπουλος, το 1902, έδωσε διάλεξη στη Λαϊκή Σχολή Καλαμάτας.Η ομιλία-διδασκαλία του περιστρεφόταν «περί την Φυσικήν, μετά περιέργων και λίαν ενδιαφερόντων πειραμάτων». Εφ. *Φως*, 7 Μαρτ.1902, φ.165, σελ.2.

[12] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 12 Φεβρ.1963, φ.122, σελ.3

γεωργίου και Οθωνα Ρέντζου, που είχαν στόχο «να καταστή [η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου] πνευματικόν εστιατόριον ου μόνον του στενού κύκλου των καθηγητών, αλλά και παντός πολίτου...»[1].

Για τις υπηρεσίες τους τιμήθηκαν μερικοί με τον «Αργυρούν Σταυρό του Σωτήρος» ή τον «Αργυρούν Σταυρό των Ιπποτών», όπως οι *Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος*[2] *και Αναστάσιος Συννωκίδης*[3].

Δε θα αποδίδαμε, όμως, όλη την αλήθεια εάν δεν αναφέραμε και κάποια κρούσματα, έστω μεμονωμένα, ανοιχτής παραβίασης του νόμου, με κίνητρο την κερδοσκοπία, όπως την περίπτωση του ελληνοδιδασκάλου *Γ.Παπαδόπουλου*[4] και του καθηγητή *Αναστάσιου Συννωκίδη*[5], οι οποίοι εμπορεύονταν τα σχολικά είδη ή έκαναν «κατ΄ οίκον» φροντιστηριακά μαθήματα σε μαθητές της τάξης τους.

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις προαναφερθείσες περιπτώσεις ασυμβίβαστης προς το διδασκαλικό επάγγελμα συμπεριφοράς, πρέπει να παραδεχθούμε ότι περισσότερες ήταν οι υγιείς φωνές ελληνοδιδασκάλων και καθηγητών, που η όλη δράση τους λειτούργησε και σα φορέας κοινωνικού προτύπου συμπεριφοράς. Δεν είναι, ασφαλώς, τυχαίο ότι στο μικρόκοσμο της μεσσηνιακής κοινωνίας η κοινωνική τους ζωή (γιορτές[6], θάνατοι, γάμοι[7], ταξίδια, αρραβώνες, μεταθέσεις[8], απολύσεις[9], προαγωγές[10] κ.ά.) προβαλλόταν από τον τοπικό Τύπο, δείγμα ακριβώς της υψηλής θέσης τους στην κοινωνική ιεραρχία των κοινωνικοεπαγγελματικών κατηγοριών της εποχής. Τεκμήριο αυτής της διάκρισης συνιστά και το γεγονός ότι το συγκεκριμένο κοινωνικό στρώμα είχε τη δυνατότητα να συμπεριλαμβάνεται στους καταλόγους των υποψηφίων ενόρκων. Δηλαδή οι ελληνοδιδάσκαλοι και οι καθηγητές ανήκαν στους «αιρέσιμους πολίτες», που σημαίνει ότι τους αναγνωριζόταν το δικαίωμα όχι μόνο να α

---

[1] Π.Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη των Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.270-272. Μ.Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λασού στα 1884», στο *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον* του Διον.Βογόπουλου, Αθήναι 1951, σελ.131. εφ. «Φως», 10 Αυγ. 1900, φ.6

[2] Ο Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος «δια Β.Δ. προήχθη εις τον «Χρυσούν Σταυρόν του Σωτήρος» δια τας ευδοκίμους αυτού υπηρεσίας». Π.Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.277

[3] Ο Αναστάσιος Συννωκίδης τιμήθηκε με τον «Αργυρούν Σταυρό των Ιπποτών», στις 13 Ιουνίου του 1866. Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση...*, *ο.π.*, σελ.472

[4] Ο Γ.Παπαδόπουλος, όταν υπηρετούσε το 1896 στην Κυπαρισσία, «ένεκεν φιλίας προς τινα έμπορον, όστις έχει τετράδια τινα και δεν δύναται να τα εξοδεύση, επιβάλλει εις τινας μαθητάς οίτινες είναι πτωχοί να τα αγοράζωσι, καίτοι αυτοί προ ημερών καλώς τοιαύτα είχον ενδεδυμένα και ερραμένα. Επειδή δε δεν δύνανται να τα αγοράζωσι, κτυπά αυτούς, τους υβρίζει και τέλος τους εκδιώκει εκ του σχολείου, έως ότου να τα φέρωσιν». Εφ. *Ευνομία*, 1 Δεκ.1896, φ.107, σελ.3

[5] «Ο προ ετών διορισμένος ενταύθα [Καλαμάτα] σχολάρχης Συννωκίδης κατ΄έτος, παρά τα διατεταγμένα, προγυμνάζει κατ΄οίκον τους μαθητάς της τάξεώς του και άλλους, λαμβάνων παρ΄αυτών αδρά δίδακτρα. Εχει επίσης και βιβλιοπωλείον εις τον οίκον του και εμπορεύεται με τους μαθητάς όλων των τάξεων του διευθυνομένου παρ΄αυτού Ελληνικού σχολείου, πωλών αυτοίς βιβλία». Εφ. *Πελοπόννησος*, 20 Αυγ.1865, φ.155

[6] «Αύριον επί τη εορτή του Νέου Ετους δεν δέχεται επισκέψεις ο καθηγητής του ενταύθα Γυμνασίου κ.Παν.Θεοδωρόπουλος» (Εφ. *Φως*, 31 Δεκ.1900, φ.47). «Αύριον εορτήν του Αγ.Νικολάου εορτάζετο ο κ.Ν.Αθανασόπουλος, ελληνοδιδάσκαλος» (Εφ. *Φως*, 5 Δεκ.1900, φ.39, σελ.4)

[7] «Την παρελθούσαν Κυριακήν ετελέσθησαν οι γάμοι του καθηγητού του ενταύθα Γυμνασίου κ.Νικολάου Σιάτου μετά της θυγατρός του κ.Ν.Νικολοπούλου Χρυσούλας, παράνυμφος ήτον ο εξ Αθηνών προ ολίγων ημερών αφιχθείς κ.Ιω.Τομαρόπουλος, γαμβρός εξ αδελφής των νεονύμφων». Εφ. *Πελοπόννησος*, 7 Μαίου 1865, φ.148

[8] Εφ. *Φως*, 10 Αυγ.1900, όπου ανακοινώνεται η μετάθεση του γυμνασιάρχη Οθωνα Ρέντζου από το Γυμνάσιο Καλαμάτας στο Γυμνάσιο Ζακύνθου

[9] «Διωρίσθη Σχολάρχης Καλαμάτας αντί του απολυθέντος Γ.Τζανετάκη ο πρώην καθηγητής Δημ. Αλεξάκης, διδάκτωρ της Φιλολογίας» (Εφ. *Φαραί*, 23 Νοεμβρ.1897, φ.119)

[10] «Ο καλός συμπολίτης μας κ.Ν.Μπαρμπαρρήγος, όστις και επιστημονικήν κατάρτισιν έχει να επιδείξη και διοικητικής ικανότητος τα μάλιστα ευμοιρεί...προάγεται εις Γυμνασιάρχην του ενταύθα [Καλαμάτας] Γυμνασίου». Εφ. *Φως*, 10 Αυγ.1900

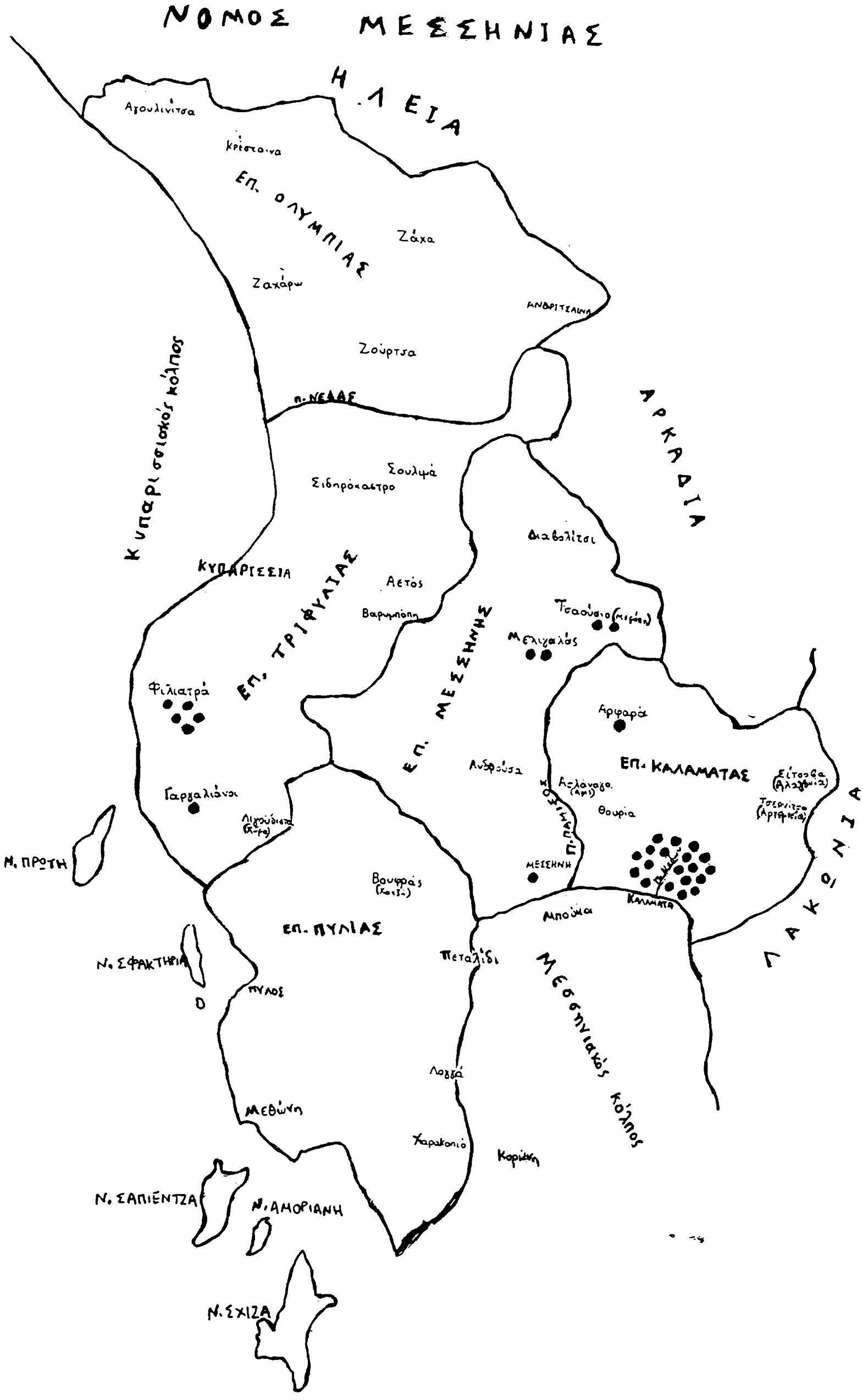
σκούν εκλογικά δικαιώματα, αλλά κυρίως να εκλέγονται για την άσκηση πολιτικών, δικαστικών και διοικητικών λειτουργημάτων, που δεν ίσχυαν ως αυτονόητα δικαιώματα για το σύνολο του πληθυσμού της χώρας[1].

*

Όπως διαπιστώνεται από τα παραπάνω οι ελληνοδιδάσκαλοι και οι καθηγητές που υπηρέτησαν στα δημόσια Μέσα Σχολεία της Μεσσηνίας - ξεχωριστή κοινωνικοεπαγγελματική κατηγορία με καλές, συγκριτικά, συνθήκες εργασίας, καλό μισθό και υψηλό κοινωνικό status -υψηλότερο των καθηγητών σε σύγκριση με των ελληνοδιδασκάλων, αφού οι πρώτοι δίδασκαν σε ανώτερης βαθμίδας σχολείο, που απαιτούσε περισσότερες γνώσεις – αποτέλεσαν ελκυστικούς πόλους μόρφωσης. Χωρίς να παραβλέπουμε την επιστημονική ανεπάρκεια πολλών, καθώς και τον ανεπαρκή αριθμό τους για την πλήρωση των κενών διδασκαλικών θέσεων στα σχολεία, εντούτοις πρέπει να παραδεχθούμε ότι και οι ελληνοδιδάσκαλοι και οι καθηγητές ως εγγράμματοι και φορείς εξουσίας, ως τοπικοί παράγοντες και κρατικοί αξιωματούχοι είχαν de facto τη δυνατότητα της πνευματικής ανάπτυξης του τόπου τους, τόσο με το καθημερινό διδασκαλικό τους έργο όσο και με τις ευρύτερες «εξω-εκπαιδευτικές» - πολιτιστικές τους παρεμβάσεις, που αναμφίβολα συνέτειναν ευρύτερα στην καλλιέργεια των πολιτών και μαθητών του νομού και στη διεύρυνση του στενού επαρχιώτικου ορίζοντα.

***

[1] Γιώργου Ν.Μητροφάνη, «Οι αιρέσιμοι πολίτες ποσοστική προσέγγιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα του 1860», περ. *Μνήμων* 18 (1996), Αθήνα 1996, σελ.27-28

Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσσηνία 1870 - 1910

ΤΕΤΑΡΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ

Η ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΜΕΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ 1870 - 1910

Εισαγωγικά

Η Ιδιωτική Εκπαίδευση στη Μεσσηνία, όπως και σε ολόκληρη την Ελλάδα, άλλωστε, ιδρυμένη και κατοχυρωμένη από συστάσεως του νεοελληνικού κράτους αποτέλεσε, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, ένα ζωντανό μηχανισμό, που «έδρασε» παράλληλα με τον κρατικό, καλύπτοντας ελλείψεις και παραλείψεις της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Το 1834, με το διάταγμα της 6/18 Φεβρουαρίου, «Περί Δημοτικών σχολείων», έγινε η πρώτη νομοθετική ρύθμιση για το ζήτημα της Ιδιωτικής Εκπαίδευσης, που πρόβλεπε ότι «και ιδιώται έχουσι το δικαίωμα να συνιστώσιν, είτε μόνοι, είτε μετ΄άλλων, δι΄ιδίων εξόδων σχολείον ή παιδοτροφείον ή άλλο τι διδακτήριον. Προς τούτο όμως θέλουν ζητεί την άδειαν της επί των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Γραμματείας της Επικρατείας».

Το 1836, με το διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου, θεμελιώθηκε η Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση, όπου προβλεπόταν ότι «...όπου η Κυβέρνησις δεν εσύστησεν Ελληνικόν σχολείον, δύνανται οι δήμοι ή ιδιώται να συστήσωσι τοιούτον, ή και τάξεις τινάς Γυμνασίου». Εκτοτε, η ύπαρξη και λειτουργία της όχι μόνο δεν αμφισβητήθηκε, συνολικά, αλλά και κατοχυρώθηκε με διάφορες, κατά καιρούς, νομοθετικές ρυθμίσεις, εδραιώνοντας έτσι την κυριαρχία της, ιδιαίτερα στον τομέα της γυναικείας Μέσης Εκπαίδευσης[1], αφού έπρεπε να φθάσουμε στον 20ό αιώνα, όπως και στη Γαλλία[2], για να εγκαθιδρυθεί Δημόσια Μέση Εκπαίδευση για τα κορίτσια.

Μέσα σε μια τέτοια εκπαιδευτική πραγματικότητα, η Μέση Εκπαίδευση των Ελληνίδων μονοπωλήθηκε, για έναν αιώνα περίπου, από την ιδιωτική πρωτοβουλία, με προεξάρχουσα τη Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, η οποία ιδρύθηκε το 1836 και συνέβαλε τα μέγιστα στην εξάπλωση και πρόοδο της γυναικείας μόρφωσης, ενώ ταυτόχρονα οι απαιτήσεις των εύπορων κοινωνικών στρωμάτων για τη βελτίωση της παρεχόμενης μόρφωσης στα αγόρια τους ικανοποιήθηκαν, επίσης από την ιδιωτική πρωτοβουλία. (Φιλεκπαιδευτική Εταιρεία, 1836/«Ελληνικόν Λύκειον» Χρ.Ευαγγελίδη, 1837, στη Σύρο/ «Λύκειο Πολίτου»[3], 1837/ «Ελληνικόν Εκπαιδευτήριον» Γρηγόρη Παπαδόπουλου, 1849 στην Αθήνα[4] κ.ά).

---

[1] Αποστόλη Ανδρέου, «Ιδιωτική Εκπαίδευση, Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (Ιστορική Προσέγγιση)», περ. *Θέσεις*, Ιούλ-Σεπτ.1987, σελ.106-108

[2] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή, ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, εκδ.Θεμέλιο, στ΄έκδ., σελ.476

[3] Αποστόλη Ανδρέου, «Ιδιωτική Εκπαίδευση..., ο.π.», σελ.σελ.100-101

[4] Αλ.Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση...*, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.118-119

Ο παρακάτω Πίνακας δείχνει το ρυθμό ίδρυσης των ιδιωτικών Μέσων σχολείων, για αγόρια και κορίτσια, στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, καθώς και το μαθητικό δυναμικό τους, από τα μέσα του 19ου αιώνα και ύστερα (Πίνακας 38), οπότε έγινε γοργότερος ο ρυθμός εξάπλωσης του ιδιωτικού σχολικού δικτύου.

Υπογραμμίζουμε: α) ότι η παράθεση των αριθμητικών στοιχείων στον Πίνακα αφορά αποκλειστικά στη Μέση Εκπαίδευση και β) ότι τα αριθμητικά αυτά στοιχεία πρέπει να αξιολογηθούν με μεγάλη επιφύλαξη, αφού δεν είχαμε τη δυνατότητα να τα διασταυρώσουμε και να τα επαληθεύσουμε, επειδή συστηματικές μελέτες για την Ιδιωτική Εκπαίδευση, ειδικά για τα αγόρια, είναι ανύπαρκτες[1].

Πίνακας 38
ΑΡΙΘΜΟΣ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΜΑΘΗΤΩΝ/ΤΡΙΩΝ
ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ, 1853 – 1910

Χρονολογία	Σύνολο Ιδιωτ.σχολ.	Σύνολο μαθητών -τριών	Σχολεία αρρένων	Αριθμός μαθητών	Σχολεία θηλέων	Αριθμός μαθητριών
1853	7					
1855	16	886	11[2]	406	5[3]	480
1869	23	1589	11	564	12	1025
1874	33	1975	18	748	15	1227
1878	30	1310	22	850	8	460
1900	16[4]	973				
1907	26[5]					
1910	41[1]					

[1] Εξαίρεση αποτελεί η εξαντλητική μελέτη της Σιδηρούλας Ζιώγου-Καραστεργίου για τα κορίτσια, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα 1830-1893*, ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ, αρ.2, Αθήνα 1986

[2] Από τα 11 Μέσα σχολεία αρρένων, τα 8 ήταν ιδιωτικά Ελληνικά σχολεία και τα 3 ιδιωτικά Γυμνάσια (1 στην Αθήνα και 2 στην Ερμούπολη, του Ι.Ν.Βαλέττα και του Π.Αντωνιάδου). Από την Εκθεση του Υπουργού Χ,.Χριστόπουλου «Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά έτος 1855-1856».

[3] Από τα 5 Ελληνικά σχολεία θηλέων, τα 3 ιδρύθηκαν στην Αθήνα και τα 2 στη Σύρο.Από Εκθεση Χ. Χριστόπουλου «Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά έτος 1855-1856»

[4] Πιο αναλυτικά κατά το **1900-1901** λειτουργούσαν ιδιωτικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης στους εξής νομούς (από *Στατιστική Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911*):

Νομοί	Αριθμός ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης
Αττικής & Βοιωτίας	9
Αχαϊας & Ηλιδος	1
Κερκύρας	1
Κεφαλληνίας	1
Λαρίσης	2
Μεσσηνίας	1
Τρικάλων	1

Από τη δική μας διερεύνηση προκύπτει ότι το 1900-1901, στη Μεσσηνία, υπήρχαν περισσότερα ιδιωτικά σχολεία μέσης βαθμίδας.

[5] Κατά το **1907-1908** υπήρχαν τα παρακάτω ιδιωτικά σχολεία μέσης Εκπαίδευσης (από *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911*):

Νομοί	Αριθμός ιδιωτικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης
Αττικής &Βοιωτίας	19
Αχαϊας & Ηλιδος	1
Κερκύρας	1
Κεφαλληνίας	1
Κυκλάδων	1
Λαρίσης	2
Μεσσηνίας	1

Από τη δική μας έρευνα προκύπτει ότι το 1907-1908, στη Μεσσηνία υπήρχαν περισσότερα από ένα ιδιωτικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης

Πηγές: 1.Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911
2.Ζιώγου-Καραστεργίου, Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893), σελ.239
3.Αποστόλης Ανδρέου, Ιδιωτική Εκπαίδευση, άρθρο στο περ. *Θέσεις*, τ.20, σελ.103-113

Από τα στοιχεία που μας παρέχει ο παραπάνω Πίνακας είναι εμφανές ότι το 1853 ο αριθμός των ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης περιοριζόταν στο μονό αριθμό 7, πράγμα που δείχνει την περιορισμένη, μέχρι τότε, δυναμική της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στο χώρο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, στο αρτιγέννητο νεοελληνικό κράτος.Αντίθετα, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, εκδηλώνεται μία σημαντική αύξηση στο ρυθμό ίδρυσης τέτοιων σχολείων, ιδιαίτερα στα μεγάλα αστικά κέντρα της επο χής (Αθήνα, Ερμούπολη, Βόλο, Λάρισα, Πάτρα, Καλαμάτα κ.ά.).Σε αυτό πρέπει να συνέβαλαν, αποφασιστικά, οι εξής παράγοντες:
α) Οι γενικότεροι ρυθμοί οικονομικής άνθησης, λόγω της σταθερότητας που υπήρξε στην πολιτική ζωή του τόπου, μετά τη μεταπολίτευση του 1862[2], γεγονός που ενίσχυσε τα διαμορφούμενα «αστικά» στρώματα, στα οποία και στηρίχθηκε η Ιδιωτική Εκπαίδευση.
β) Η πεποίθηση ότι «η εν τοις δημοσίοις καθιδρύμασι διδασκαλία δεν δύναται αναμφιβόλως να ευχαριστήση καθ΄όλα τας ποικίλας των πλουσίων περί της ανατροφής των εαυτών τέκνων απαιτήσεις, ας μόνον το ιδιωτικόν συμφέρον δύναται να υπηρετήση», όπως δήλωνε ο ίδιος ο Υπουργός Παιδείας, Χ.Χριστόπουλος, στην Εκθεσή του «Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά έτος 1855-1856».Γιαυτό και θεωρούσε «ως ευάρεστον δείγμα προόδου και ως αναγκαιοτάτην συμπλήρωσιν των δημοσίων καθιδρυμάτων την σύστασιν νέων Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων», θεωρώντας, όμως, «άφευκτον την σύντονον και αυστηράν αυτών επιτήρησιν, όπως, μη, εκ της κερδοσκοπικής φύσεως αυτών παρασυρόμενα, παρεκκλίνωσι της διαγεγραμμένης αυτοίς οδού και εκπίπτωσιν εις επιδείξεις επαγωγούς προς βλάβην των εν αυτοίς διδασκομένων».
γ) Η έλλειψη δημόσιων σχολείων «ανωτέρας» γυναικείας εκπαίδευσης.
δ) Η ανεπάρκεια του κρατικού σχολικού δικτύου Μέσης Εκπαίδευσης, όλο σχεδόν το 19ο αιώνα.Ο Πίνακας που ακολουθεί είναι ενδεικτικός της διαπίστωσης αυτής.

---

[1] Κατά το **1910-1911** υπήρχαν τα εξής ιδιωτικά σχολεία μέσης εκπαίδευσης (Στατιστική της Δη μοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911):

Νομοί	*Αριθμός ιδιωτικών σχολείων Μ.Ε.*	*Μαθητές*	*Μαθήτριες*
Αττικής & Βοιωτίας (Αθήνα, Πειραιάς)	22	1301	295
Αχαΐας & Ηλιδος (Πάτρα, Πύργος)	2	23	33
Ευβοίας (Χαλκίδα)	1		22
Ζακύνθου (Ζάκυνθος)	1		3
Κερκύρας (Κέρκυρα)	1	102	123
Κεφαλληνίας (Αργοστόλι)	2		31
Κυκλάδων (Ερμούπολη και Νάξος)	4	66	155
Λαρίσης (Λάρισα, Βόλος)	4	181	65
Μεσσηνίας (Καλαμάτα)	2	3	21
Τρικάλων (Τρίκαλα)	1		16

[2] Ν.Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Θεμέλιο, Αθήνα 1976, σελ.100

Πίνακας 39

ΑΡΙΘΜΟΣ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1855 – 1910

Χρονολογία	Σύνολο Δημόσιων Μέσων σχολείων	Σύνολο Ιδιωτικών Μέσων σχολείων	Ποσοστό % ιδιωτικών σχολ.	Ποσοστό% δημόσιων σχολ.
1855	87	16	15,53	84,47
1869	119	23	16,20	83,80
1874	154	33	17,65	82,35
1910	379	41	9,76	90,24

Πηγές: 1.Εκθεση του Υπουργού Χ.Χριστόπουλου «Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά έτος 1855-1856»
2.Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870
3. «Καταστατικός Πίναξ της εν Ελλάδι Ανωτέρας, Μέσης και κατωτάτης Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1874» του Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, Ι. Βαλασόπουλου
4.Στατιστικός Πίναξ της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911

Τα αριθμητικά στοιχεία του παραπάνω Πίνακα μαρτυρούν μιαν αλήθεια, ότι δηλαδή το 19ο αιώνα τα ποσοστά των ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης ακολούθησαν ανοδική πορεία, ενώ στις αρχές του 20ού πτωτική.Το αντιστρόφως ανάλογο παρατηρείται στα δημόσια σχολεία δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, γεγονός που δικαιολογεί εν μέρει και την ύφεση της Ιδιωτικής στις αρχές του 20ού αιώνα.

Ανάλογη ανάπτυξη και ύφεση της Ιδιωτικής Μέσης Εκπαίδευσης παρατηρούμε και στη Μ ε σ σ η ν ί α, όπως θα φανεί στη συνέχεια της εργασίας μας. Μέχρι το 1854, η Ιδιωτική Εκπαίδευση ήταν ανύπαρκτη στο νομό.Μόνο στον Πίνακα του Π. Αργυρόπουλου «Περί της εν Ελλάδι Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854» δηλώνεται η ύπαρξη ενός Ιδιωτικού Εκπαιδευτηρίου στην επαρχία Τριφυλίας, με 50 μαθητές.Το 1867 ιδρύθηκε στη μεσσηνιακή πρωτεύουσα το *Αρρεναγωγείο του Ιωάννη Ραζέλου*[1] και λίγο αργότερα, το 1871, ιδρύθηκαν, επίσης στην Καλαμάτα, δύο ακόμη «ιδιοσυντήρητα» σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης, ένα για αγόρια, του ιερέα *Γεώργιου Πουλάκου*, ο οποίος σε λίγο ίδρυσε και Ελληνικό σχολείο, και ένα για κορίτσια, της *Αικατερίνης Βενιζέλου*[2].Εκτοτε λειτούργησε ένας σημαντικός αριθμός ιδιωτικών σχολείων στοιχειώδους εκπαίδευσης[3].

Την ίδια, ακριβώς, εποχή, δηλαδή γύρω στα 1870, άρχισε να αναπτύσσεται στο νο μό και η Ι δ ι ω τ ι κ ή Μ έ σ η Ε κ π α ί δ ε υ σ η.Την πορεία της θα παρακολουθήσουμε και θα επιχειρήσουμε να αποτιμήσουμε, μέσα από τη μελέτη διάσπαρ

---

[1] Εφ. *Πελοπόννησος*, 19 Ιουλ.1867, φ.206, σελ.1
[2] Η Αικατερίνη Βενιζέλου «έως το 1870 υπηρετούσε ως Διευθύντρια του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου Καλαμάτας και [στη συνέχεια] ίδρυσε δικό της, ιδιωτικό Παρθεναγωγείο, στο οποίο συγκέντρωσε πλήθος μαθητριών μέχρι σημείου να καταστή προβληματική η λειτουργία του δημοσυντήρητου Παρθεναγωγείου από...έλλειψη μαθητριών». Μίμη Φερέτου, «Ιδρύθηκε Παιδοτροφείον εις την πόλιν της Καλαμάτας», εφ. *Θάρρος*, 29 Μαίου 1994, φ.28536, σελ.11
[3] Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικά Παρθεναγωγεία που ιδρύθηκαν στην πόλη της Κ α λ α μ ά τ α ς: Της *Μαριγώς Πολίτη (Σταθοπούλου)* (εφ. «Φως», 3 Ιουλ.1905, φ.527).Της *Ελένης Κρασακοπούλου*, το 1880 (Εφ. *Δήμος*, 28 Μαίου 1880, φ.117, στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας Συλλογή Μ.Φερέτου).Της *Αγλαΐας Ποταροπούλου*, το 1884 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου).Της *Σταυρούλας Πετρίδη*, το 1893 (Εφ. «Λαϊκή», 8 Αυγ.1893, φ.6, σελ.7, από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας στη Συλλογή Μ. Φερέτου).Της *ΟυρανίαςΡεμπού*, το 1897 (εφ. «Φαραί», 13 Ιουλ.1897, φ.101). Της *Σταυρούλας Σαλαφατίνου* (Εφ. *Φως*, 15 Απρ.1905, φ.505, σελ.1) κ.ά. Στη Μ ε σ σ ή ν η ιδρύθηκαν: Του *Παναγιώτη Ναθαναήλ*, το 1876 (Εφ. *Δήμος*, 25 Αυγ.1876.Η πληροφο ρία από ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου).Του *Γεώργιου Τσακα νίκα*, το 1890 (ΦΕΚ, αρ.φ.262, 8 Οκτ.1890, σελ.1050, από ΓΑΚ/ Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φε ρέτου). Στους Γ α ρ γ α λ ι ά ν ο υ ς: Του *Ιωάννη Ν. Ψωμόπουλου*, το 1897 (ΦΕΚ, αρ.φ.221 Γ΄, 15 Σεπτ.1897, από ΓΑΚ/Αρ χεία Ν.Μεσσηνίας, Συλλογή Μ.Φερέτου).

των στοιχείων που καταφέραμε να συγκεντρώσουμε, μιας και ολοκληρωμένο αρχείο κάποιου ιδιωτικού σχολείου δεν είχαμε την τύχη να επισημάνουμε. Το περιορισμένο εύρος αυτού του υλικού μας οδήγησε στη σύνταξη συγκεκριμένων κεφαλαίων, ικα - νών όμως να μας δώσουν το «προφίλ» της Ιδιωτικής Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσση νία.

α.Ιδρυση και λειτουργία ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσσηνία
β.Στέγαση των ιδιωτικών σχολείων
γ.Προγράμματα
δ.Κοινωνική προέλευση μαθητών/μαθητριών
ε.Διδακτικό προσωπικό
στ.Συγκεφαλαιωτικές παρατηρήσεις

α) Ιδρυση και λειτουργία ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης

Στη Μεσσηνία, η Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση συνίστατο στην ίδρυση ιδιωτικών σχολείων και σε «κατ΄οίκον» διδασκαλία[1]. «Ξένα» σχολεία, δηλαδή ιδρυμένα από αλλοδαπούς, δε λειτούργησαν, τουλάχιστον μέχρι το 1910.Ο παρακάτω Πίνακας δείχνει την εξέλιξη αυτών των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων, αρρένων και θηλέων, από το 1870 έως το 1910.

---

[1] Η «κατ΄οίκον» διδασκαλία προκύπτει από την επεξεργασία των Μαθητολογίων των δημόσιων σχολείων, συγκεκριμένα από τη στήλη «τεκμήριον εγγραφής», όπου επισημάνθηκαν περιπτώσεις μαθητών, που, μετά την «κατ΄οίκον» παρακολούθηση μαθημάτων, γραφτήκανε σε δημόσια σχολεί α του νομού.Πρόκειται για τους παρακάτω μαθητές:
1)Αλέξ.Βιτάλης του Διον., στην Α΄τάξη του Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, στα 1907, ορφανός, από Καλαμάτα, 2) Νικ.Βιτάλης του Διον., στην Α΄τάξη του Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, στα 1907, ορφανός, από Καλαμάτα, 3) Παν.Μαυρίκης του Γ., στην Α΄τάξη του Γυμνασίου Καλαμάτας, στα 1890, από Αλαγονία, 4) Αθαν.Ρότσος του Θ., στη Β΄τάξη του Α΄Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης, στα 1890, γιος κτηματικού, από το Μηλιώτι, 5) Γεώργιος Στραβοσκιάδης του Λ., στη Β΄τάξη του Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας, στα 1889, γιος γιατρού, από τη Λιγούδιστα, 6) Αλεξ.Χριστακόπουλος του Μ., στη Β΄τάξη του Α΄Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης, στα 1890, γιος κτηματικού, από Καρτερόλι
Για να εγγραφούν αυτοί οιμαθητές σε κάποιο δημόσιο ή ιδιωτικό σχολείο, έπρεπε να προσκομίσουν ορισμένα πιστοποιητικά, που θα αποδείκνυαν ότι η διδασκαλία ήταν πλήρης «κατά τε το ποιόν, το ποσόν και τον χρόνον της διδασκαλίας», ενώ ταυτόχρονα όφειλαν, τόσο οι «κατ΄οίκον διδαχθέντες» μαθητές, όσο και αυτοί που προέρχονταν από Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια, να περάσουν από καταταρκτήρι ες εξετάσεις, ώστε να είναι δυνατή η είσοδός τους στο δημόσιο Ελληνικό σχολείο ή Γυμνάσιο (Στέφ. Παρίσης, Νόμοι..., *ο.π.*, σελ.337-338, 494 και 519).
Την «κατ΄οίκον» διδασκαλία αναλάμβαναν εκπαιδευτικοί του δημοσίου, στους οποίους όμως απαγορευόταν να διδάσκουν σε μαθητές που ανήκαν «εις τας υπό των ιδίων διδασκομένας τάξεις», σύμφωνα με το διάταγμα της 18ης Αυγούστου του 1856.Διαβάζουμε κάτι σχετικό στην τοπική εφημε - ρίδα *Ευνομία*, ότι δηλαδή ο «καθηγητής της Ιταλικής και Γαλλικής κύριος Εκτωρ Σιγούρος δια δεδοκιμασμέ νης μεθοδικότητος και σχεδόν 30ετούς πείρας εγγυάται την εκμάθησιν των δύο ανωτέρω γλωσσών εντός ολίγων μηνών, με δίδακτρα συγκαταβατικά και άνευ ρεκλάμας.Παραδίδει εν ανάγκη, εις την διαμονήν των μαθητών από το λυκαυγές μέχρι μεσονυκτίου».Όμως, λόγω της σχετικής απαγόρευ - σης, που επισημάναμε προηγουμένως, στον τοπικό τύπο επίσης, προς αποφυγήν παρεξηγήσεων, διευ - κρινιζόταν ότι ο Εκτωρ Σιγούρος δε δεχόταν μαθητές «εγγεγραμμένους δια την Ιταλικήν εν τω Γυμνα - σί ω...».Επισημαίνουμε ότι ο Εκτωρ Σιγούρος υπηρέτησε ως καθηγητής της Ιταλικής στο Γυμνάσιο της Καλαμάτας, στα 1882-1884.Παράλληλα παρέδιδε και ιδιαίτερα μαθήματα.(Εφ. *Ευνομία*, 12 Νοεμ - βρ. 1895 και εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 5 Οκτ.1883, φ.2, σελ.4.Οι πληροφορίες αντλούνται από Συλλογή Μίμη Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.Παιδεία Καλαμάτας)

Πίνακας 40

ΙΔΡΥΣΗ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ 1870 - 1910

Χρονολογία	Εδρα	Ονομα Διευθυντή	Παρατηρήσεις
αρχές 1870	Καλαμάτα	Γεώργιος Πουλάκος	Ελληνικό σχολείο αρρ. Η Α΄ Γυμνασίου λειτούργησε το 1880
1884	Φιλιατρά	Αγγελος Αθανασιάδης	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1884	Γαργαλιάνοι	Δ. Κοκκώνης	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1885	Καλαμάτα	Θεοδόσ.Χριστόπουλος – Ιωάννης Παπούλιας	Ελληνικό σχολείο αρρ. Οι γυμνασιακές τάξεις το 1888.Η συνεργασία μέχρι το 1890
1886	Καλαμάτα	Μαρία Πετροπούλου	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο
πριν 1887	Μεσσήνη	Απόστολος Ανδρικόπουλος	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1887	Φιλιατρά	Μ.Γρηγοριάδης	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1887	Φιλιατρά	Δ.Κοκκώνης	Ελληνικό σχολείο αρρ. Οι γυμνασιακές τάξεις το 1888
1889	Φιλιατρά	Παν.Ι.Φιλόπουλος	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1890	Καλαμάτα	Ι.Παπούλιας	Ελληνικό σχολείο και Γυμνασιακές τάξεις
1890	Καλαμάτα	Θ.Χριστόπουλος	Ελληνικό σχολείο & Γυμνασιακές τάξεις
1891	Καλαμάτα	Ελένη Μαλαχατοπούλου	«Παρθεναγωγείο»:Ελλην σχολείο
1891	Φιλιατρά	Παν.Ι.Φιλόπουλος	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο
1892	Καλαμάτα	Κων.Σταυρόπουλος	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1892	Καλαμάτα	Κων.Λ.Κατσικανάς	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρ.
πριν 1893	Μελιγαλάς	Γεώργιος Κωτσάκης	Ελληνικό σχολείο αρρ. Οι γυμνασιακές τάξεις το 1893
αρχές 1890	Μελιγαλάς	Παν.Δ.Οικονομίδης	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1893	Καλαμάτα	Παν.Πουλάκος	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρ.
1893	Καλαμάτα	Καλλιόπη Καρώνη	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο.Η Α΄Γυμνασίου το 1897
1893	Καλαμάτα	Αλεξάνδρα Παπασταθοπούλου	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο
1894	Καλαμάτα	Ευσταθία Μιχαλακέα	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο
πριν 1895	Καλαμάτα	Παν.Βεντήρης	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρ.
1894	Τσασύσιο (Μερόπη)	Θεοδόσιος Θεοδωρόπουλος	Ελληνικό σχολείο
1895	Καλαμάτα	Θ.Χριστόπουλος – Κ.Σταυρόπουλος	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρ.
1895	Καλαμάτα	Αλεξ.Παπασταθοπούλου-Ευστ.Μιχαλακέα	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο.Διάρκεια λειτουγίας έως το 1896
1896	Αρφαρά	Βασίλης Στεφανούρης	Ελληνικό σχολείο αρρ.

1897	Καλαμάτα	Θ.Χριστόπουλος-Π.Βεντήρης	Ελληνικό σχολείο & Γυμνάσιο αρρ.
1898	Τσασύσιο (Μερόπη)	Βασίλης Στεφανούρης	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1898	Καλαμάτα	Μαρία Σταθοπούλου	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο
1899	Καλαμάτα	Χρ.Σ.Αποστολάκης	Ελληνικό σχολείο αρρ.
1900	Καλαμάτα	Δημ.Επισκοπίδης	Ελληνικό σχολείο αρρ. και γυμνασιακές τάξεις. Δεχόταν και μαθήτριες
1900	Καλαμάτα	Ανθή Χρυσικοπούλου	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο
.....[1]	Καλαμάτα	Παν.Βεντήρης	«Παρθεναγωγείο»:Ελληνικό σχολείο & γυμνασιακές τάξεις

Πηγές: 1.Τοπικός Τύπος (εφημερίδες: Φαραί, Φως, Ευνομία, Θάρρος)
2.Κ.Σοφιανός, το Νομικό Καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος 1833-1900, ΙΑΕΝ, Αθήνα 1988
3.Μαθητολόγια Μέσων σχολείων Μεσσηνίας-Στήλη «Τεκμήριον εγγραφής» (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
4. Νικόλαος Ιγγλέσης, Οδηγός της Ελλάδος, τόμ.Α΄, έτος Γ΄, 1910-11
5. περ. *Φιλιατρά* (τ.17, Νοεμβρ.1960 & τ.58-59, Απρ.-Σεπτ.1971 & τ.49, Ιαν.-Μάρτ.1969)

Από τη μελέτη του πιο πάνω Πίνακα αναδεικνύεται ότι στη Μεσσηνία, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, αναπτύχθηκε ένα δίκτυο ιδιωτικών σχολείων μέσης βαθμίδας, το οποίο εξελίχθηκε με γοργούς ρυθμούς μετά τα μέσα της δεκαετίας του 1880, με αποκορύφωμα αυτήν του 1890. Συγκεκριμένα, ιδρύθηκαν, τουλάχιστον 31 ιδιωτικά σχολεία Μέσης Εκπαίδευσης για τα οποία, δυστυχώς, δεν μπορούμε να προσδιορίσουμε τη διάρκεια λειτουργίας τους. Τα περισσότερα απ΄ αυτά πρέπει να «διήγον βίον βραχύ», γιατί ελάχιστα εμφανίζουν μία συνέχεια σε βάθος χρόνου, όπως προκύπτει από την περιδιάβασή μας στον τοπικό τύπο της εποχής.

Κάποια άλλα, προφανώς, γιατί αντιμετώπισαν οικονομικές δυσχέρειες, ενώθηκαν, στην πορεία τους, συνιστώντας ένα νέο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο με νέα επωνυμία.Σε αυτό το διάβημα προέβησαν η Αλεξάνδρα Παπασταθοπούλου με την Ευσταθία Μιχαλακέα το 1895[2], ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος με τον Ιωάννη Παπούλια το 1885[3], ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος με τον Κωνσταντίνο Σταυρόπουλο το 1895 δίδοντας την επωνυμία στο νέο εκπαιδευτήριο «Ελληνικόν Λύκειον ο Πλάτων»[4], και ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος με τον Παναγιώτη Βεντήρη το 1897[5].Φαίνεται, μάλιστα, ότι ο συνεταιρισμός μεταξύ των εταίρων - εκπαιδευτικών διασφαλιζόταν με επίσημη συμβολαιογραφική πράξη, όπως προκύπτει από ένα τέτοιο έγγραφο, «Εταιρικό»[6], των

---

[1] Το Παρθεναγωγείο αυτό επισημάνθηκε στην εφ. *Φως*, 29 Απρ.1904, φ.358, σελ.3, στη *Στατιστική Δημόσιας Εκπαίδευσης 1910-11* και στο Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, τόμ.Α΄, έτος Γ΄, 1910-11, σελ.753

[2] «Το διατης ενώσεως των Παρθεναγωγείων Ευσταθίας Μιχαλακέα και Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου συσταθέν «Πρότυπον Παρθεναγωγείον» ήρξατο από της 1ης Οκτωβρίου των τακτικών παραδόσεων αυτού». Εφ. «Ευνομία», 29 Οκτ.1895, σελ.2

[3] *Μισθωτήριο συμβόλαιο*, αρ. 15061/6 Αυγ.1885 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παναγιώτη Χαριτόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[4] Εφ. *Φαραί*, 27 Αυγ.1895, φ.13, σελ.4

[5] *Συμβόλαιο*, αρ.34724/12-8-1897 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Νικόλαου Θ.Μαντζαβάκου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας.

[6] *Εταιρικό*, αρ.34724/12-8-1897,του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Νικόλαου Θ. Μαντζαβάκου. Ευθύς παραθέτουμε μερικά χαρακτηριστικά αποσπάσματα από αυτό το «Εταιρικό»:

«...Αρχικά κεφάλαια της Εταιρείας ώσιν η προσωπική των συνεταίρων εργασία, παν δε κεφάλαιον δια την προαγωγήν της Εταιρείας θέλει καταβάλεσθαι εξ ημισείας παρ΄έκαστον των συνεταίρων κατά τας παρουσιαζομένας ανάγκας...ότι εις ουδένα των συνεταίρων επιτρέπεται να ιδρύση

Ιδιωτικό Εκπ/ριο
Παναγιώτη Βεντήρη
στην Καλαμάτα,
1910

(Φωτ: ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας,
αρχείο Π. Κουτσομητοπούλου)

Θεοδόσιου Χριστόπουλου και Παναγιώτη Βεντήρη, που πρόβλεπε τη σύσταση «Ο - μορρύθμου Εταιρείας» και καθόριζε τους όρους λειτουργίας της, τη διάρκειά της, την ίδρυση Δημοτικού, Ελληνικού σχολείου και πλήρους Γυμνασίου, καθώς και τους ό - ρους πιθανής διάλυσής της.

Την «υπερτάτην εποπτείαν» αυτών των σχολείων, είχε η Κυβέρνηση και οι διάφορες εποπτικές επιτροπές ή ο γυμνασιάρχης της περιοχής.Ο νομοθέτης άλ-λωστε του 1836 είχε προβλέψει τα σχετικά με την ίδρυση και λειτουργία τους. Συγκε κριμένα, το διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου του 1836 πρό βλεπε ότι «...ο οργανισμός αυτών χρεωστεί να είναι κατά πάντα ομοιόμορφος με τον των Ελληνικών σχολείων του κράτους και των αντιστοιχουσών τάξεων του Γυμνασί ου». Δυστυχώς, όμως, φαί-νεται ότι, κα τά καιρούς και σε αρκετές περιπτώσεις ιδιωτι κών σχολείων, σημειώθη-καν κ ρ ο ύ σ μ α τ α κ α κ ή ς λ ε ι τ ο υ ρ γ ί α ς τους (χα ριστικοί προβιβασμοί μα - θητών, κατάταξη σε ανώτερες τάξεις κ.ά.), γιαυτό και το Υ πουργείο δοκίμασε, με μί-α σειρά εγκυκλί ων[1], να περιορίσει την κερδοσκοπία – ας μην ξεχνάμε ότι οι Διευθυ-ντές των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων ήταν και επιχειρηματίες – και τις καταχρήσεις που γίνονταν σ΄ αυτά, με αμφίβολα όμως αποτελέσματα επιτυχίας.Και αυτό, είτε για - τί οι διάφορες εποπτικές επιτροπές που προέβλεπαν τα διάφορα νομοθετήματα δεν συστάθηκαν ποτέ ή έμειναν μόνο στη συγκρότησή τους, είτε γιατί η εποπτεία των γυ-μνασιαρχών και αργότερα των γενικών επιθεωρητών επί των ιδιωτικών σχολείων ή - ταν μάλλον τυπι κή.Περιορίζονταν στον τυπικό έλεγχο του μαθητολογίου και των τί-τλων εγγραφής και την επικύρωση των ενδεικτικών προαγωγής των μαθητών[2]. Τέλος, δεν έλλειψαν και οι περιπτώσεις δραστικής παρέμβασης του Υπουργείου για λόγους ήθους του Διευθυ ντή[3].Στην περίπτωση της Μεσσηνίας επι σημάναμε μία τέτοια πε - ρίπτωση.Το 1895, καταργήθηκε με υπουργική απόφαση το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Παναγιώτη Δ. Οικονομίδη, στο Μελιγαλά, λόγω «διαγωγής [του Διευθυντή] α - συμβίβαστης προς το επάγγελμα αυτού»[4].

Αξιοπρόσεκτο είναι, όπως προκύπτει από την τέταρτη στήλη του Πίνακα 40, ότι τα ιδιωτικά σχολεία αρρένων του νομού λειτούργησαν στην πλειονότητά τους ως Ελληνικά σχολεία, που συνήθως προστίθενταν στο ήδη υπάρχον Δημοτικό ή και Νη-

---

έτερον Εκπαιδευτήριον είτε ο ίδιος είτε δι΄άλλου, είτε μετ΄άλλον, καθ΄όλον το χρονικόν διάστημα της Εταιρείας ήτις ορίζεται δ ι ε τ έ ς...ότι ουδείς των συνεταίρων δύναται να απομακρυνθή της έδρας του Εκπαιδευτηρίου άνευ της συγκαταθέσεως του συνεταίρου του...ότι η α π ο υ σ ί α δεν δύναται να εί-ναι μείζων των τριάκοντα ημερών, [αλλιώς] ο εν τω Εκπαιδευτηρίω μόνον συνεταίρος δικαιούται να λάβη έτερον αναπληρωτήν εις βάρος του απουσιάζοντος συνεταίρου...ότι το δικαίωμα του δ ι ο ρ ι – σ μ ο ύ εν γένει του π ρ ο σ ω π ι κ ο ύ...ανήκει εις αμφοτέρους του συνεταίρους αδιαιρέτως και ουδ΄ έτερος δύναται άνευ συγκαταθέσεως του ετέρου ούτε να διορίζη ούτε να παύη τινά εκ των του προσω - πικού του Εκπαιδευτηρίου...ότι δια την ε π ί π λ ω σ ι ν, διασκευήν και κατάρτισιν του Εκπαιδευτη - ρίου τούτου θέλουσι χρησιμεύση τα έπιπλα και λοιπά πράγματα των τέως Εκπαιδευτηρίων...μετά δε την λή ξιν της διετίας έκαστος των συνεταίρων θέλει λαμβάνει τα έπιπλά του άτινα παρέδωκε εις την χρήσιν της Εταιρείας...ότι κατά μήνα θέλει γίνεσθαι ο λ ο γ α ρ ι α σ μ ό ς των εισπράξεων ...και ο λογαριασμός των κερδών και ζημιών...ότι πάσα παράβασις των όρων και συμφωνιών του παρόντος υποχρεώσι τον παραβάτην συνεταίρον εις αποζημίωσιν του διατηρούντος τα συμπεφωνημένα συνεταί-ρου του, προς δε και και εις την επιπλέον πληρωμήν αυτώ λόγω π ο ι ν ι κ ή ς ρ ή τ ρ α ς δραχμών δύο χιλιάδων...ότι η δ ι ά λ υ σ ι ς πάσης τυχόν παρουσθιασομένης διενέξεως θέλει γίνεσθαι δια διαιτησί-ας διοριζομένους από τούδε ως διαιτητών των κ.Δημητρίου Μπενή Ψάλτου, Γεωργίου Δικαιάκου και Γεωργίου Καραγιάννη...».

[1] Εγκύκλιοι 28 Ιαν.1861, 11 Σεπτ.1873, 4 Μαρτ.1876, 12 Αυγ.1877, 15 Σεπτ. 1884. Βλ. και άρθρο Αποστόλη Ανδρέου, «Ιδιωτική Εκπαίδευση...», ο.π., σελ.106-108

[2] Σ.Γ.Τζουμελέας Π.Δ.Παναγόπουλος, *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, εκδ.οίκος Δημη - τράκου Α.Ε., Αθήναι 1933, σελ.120-126

[3] Στην εγκύκλιο της 18ης Οκτωβρίου του 1883 «περί ιδιωτικής διδασκαλίας» φαίνεται το πνεύμα του Υπουργείου για «εκκαθάρισιν της σεμνής των διδασκάλων χορείας».

[4] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.712

Νηπιαγωγείο.Ξεκινούσαν με μία τάξη του Ελληνικού σχολείου και σταδιακά λειτουργούσαν και οι υπόλοιπες, οπότε το σχολείο γινόταν πλήρες (Ελληνικό σχολείο). Γυμνασιακές τάξεις λειτούργησαν σε πιο περιορισμένη κλίμακα.Η πρώτη γυμνασιακή τάξη σε Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων της Μεσσηνίας συστήθηκε το 1880, συγκεκριμένα στο ιδιωτικό σχολείο του ιερέα Γεώργιου Πουλάκου, στην Καλαμάτα, όπως πληροφορούμεθα από εφημερίδα της εποχής: «...συνιστάται και Α' γυμνασιακή τάξις, εν η ως και εν τω Ελληνικώ σχολείω θέλουσι διδάσκεσθαι πάντα τα υπό της Κυβερνήσεως οριζόμενα μαθήματα υπό των κ.κ.Γυμνασιάρχου και καθηγητών του ενταύθα Γυμνασίου»[1].Στα υπόλοιπα ιδιωτικά αρρένων γυμνασιακές τάξεις ή πλήρες Γυμνάσιο λειτούργησαν από το 1888 και ύστερα (Πίνακας 40).Στα Παρθεναγωγεία του νομού γυμνασιακές τάξεις λειτούργησαν μόνον σε δύο, στης Καλλιόπης Καρώνη και στου Παναγιώτη Βεντήρη.Τα υπόλοιπα λειτούργησαν στην ολότητά τους ως Ελληνικά σχολεία.Η πρώτη γυμνασιακή τάξη επισημάνθηκε στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη, γύρω στα 1897. Πρέπει να ήταν και το μοναδικό μεσσηνιακό Παρθεναγωγείο, το 19ο αιώνα, με γυμνασιακές τάξεις, πράγμα που δείχνει ότι το σχολείο αυτό πρωτοστάτησε στην κίνηση για ανώτερη εκπαίδευση των κοριτσιών της περιοχής.Αξίζει να αναφέρουμε ότι, ευρύτερα, στον ελληνικό χώρο γυμνασιακές τάξεις στα Παρθεναγωγεία λειτούργησαν με τά το 1890[2].

Όλα τα Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια που αναγράφονται στον Πίνακα 3, απευθύνονταν σε αγόρια και κορίτσια.Δεν είναι όμως δυνατό να ξέρουμε πόσα απ΄αυτά απευθύνονταν σε αγόρια και πόσα ήταν Παρθεναγωγεία.Και αυτό, γιατί διαπιστώσαμε περιπτώσεις Παρθεναγωγείων (του *Παν.Ι.Φιλόπουλου*, στα Φιλιατρά, το 1891, και του *Παναγιώτη Βεντήρη*, στην Καλαμάτα, το 1910 - και οι δύο είχαν ιδρύσει και σχολεία αρρένων), με Διευθυντές άνδρες. Πιθανότατα, όμως, από τα 31 ιδιωτικά σχολεία, που λειτούργησαν στο νομό, τα 9 ήταν Παρθεναγωγεία (*Μαρίας Πετροπούλου, Ελένης Μαλαχατοπούλου, Παν.Ι.Φιλόπουλου, Καλλιόπης Καρώνη, Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου, Ευσταθίας Μιχαλακέα, Μαρίας Σταθοπούλου, Ανθής Χρυσικοπούλου και Παναγιώτη Βεντήρη*) και τα υπόλοιπα για αγόρια.Μεικτά σχολεία, φυσικά, δεν υπήρχαν.Ολα λειτουργούσαν ως αμιγή σχολεία αρρένων ή θηλέων.Επισημάνθηκαν, βέβαια, και κάποιες περιπτώσεις συνεκπαίδευσης, όμως, λιγοστές.Ας σημειωθεί ότι η φοίτηση «αναμίξ» αγοριών και κοριτσιών απαγορευόταν, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, από το νόμο «ως πρόξενος κακών».Το θέμα, βέβαια, είχε κατά καιρούς απασχολήσει τους επιθεωρητές και το Υπουργείο, αλλά η αρνητική αυτή στάση, για να αλλάξει, έπρεπε να περάσει διάφορα στάδια.Το ζήτημα της συμφοίτησης άρχισε να αντιμετωπίζεται από μία προοδευτική σκοπιά, εδώ στην Ελλάδα, μετά το 1880[3].Στη Μεσσηνία, στοιχεία συνεκπαίδευσης επισημάνθηκαν στο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του Παναγιώτη Ι.Φιλόπουλου, στα Φιλιατρά, όπου φαίνεται ότι το 1893 φοιτούσε σ΄αυτό και ένα κορίτσι, η Βασιλική Τσερέπη[4], καθώς και στο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του Δημήτρη Επισκοπίδη, στην Καλαμάτα, όπου το 1908 δεχόταν και «μαθητρίας, αδεία της Κυβερνήσεως και εσωτερικούς μαθητάς»[5].Επίσης, στο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο θηλέων της Καλλιόπης Καρώνη,στην Καλαμάτα, φαίνεται ότι φοίτησαν και μερικά αγόρια, όπως προκύπτει από το φύλλο της καλαματιανής εφημερίδας *Ευνομία* της 17ης Ιουλίου του 1896, όπου αναγράφονται και τα ονοματεπώνυμα αυτών των μαθητών: Ν.Πολυμενάκης, Αναστ.Στρατηγόπουλος, Ανδρ.Τσιριγώτης, Αθ.Περρωτής

---

[1] Νικ.Ζερβή, «Η Καλαμάτα του περασμένου αιώνα», εφ. *Θάρρος*, 15 ιουν.1997, φ.294448, σελ.11.Γίνεται παραπομπή στην εφ. *Δήμος*, Αυγ.1880

[2] Ζιώγου-Καραστεργίου..., *ο.π.*, σελ.228

[3] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.202-203 και 284

[4] Περ. *Φιλιατρά*, τόμ.Ε΄, τεύχ.49, Ιαν.-Μάρτ.1969

[5] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908

και οι αφοί Ζαχαράκη.Δε διευκρινίζεται εάν τα αγόρια αυτά ήταν Μέσης ή Στοιχειώδους Εκπαίδευσης.Ανεξάρτητα, πάντως, απ΄αυτό, το γεγονός έχει ιδιαίτερη σημασία, γιατί μαρτυρεί την αίγλη αυτού του Παρθεναγωγείου, εφόσον το προτιμούσαν, παρόλο ότι ταυτόχρονα λειτουργούσαν ιδιωτικά αλλά και δημόσια σχολεία αρρένων.

Συνεχίζοντας την ανάγνωση του Πίνακα 3, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η γεωγραφική κατανομή των ιδιωτικών σχολείων, που αναγράφονται στον παραπάνω Πίνακα.Την πρώτη θέση σε αριθμό σχολείων φαίνεται ότι είχε η επαρχία Καλαμάτας, όπου ιδρύθηκαν 20 τέτοια σχολεία. Ακολουθούσαν η επαρχία Τριφυλίας με 6, και η επαρχία Μεσσήνης με 5.Δεν εντοπίσαμε κανένα Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο Μέσης Εκπαίδευσης ούτε στην επαρχία Πυλίας ούτε στην επαρχία Ολυμπίας[1].

Πιο αναλυτικά, στην επαρχία Καλαμάτας τα 19 σχολεία ιδρύθηκαν στην ομώνυμη πρωτεύουσά της και 1 στ΄Αρφαρά. Στην επαρχία Τριφυλίας τα 5 στα Φιλιατρά και 1 στους Γαργαλιάνους και στην επαρχία Μεσσήνης τα 2 στο Τσαούσιο (Μερόπη), άλλα 2 στο Μελιγαλά και 1 στη Μεσσήνη.Δηλαδή όλα στις πιο εύφορες πεδινές και παραλιακές ζώνες του νομού (Χάρτης), που κατά τις δεκαετίες, ιδιαίτερα, του 1880 και 1890 σημείωσαν μια μικρότερη ή μεγαλύτερη οικονομική πρόοδο.Αυτή η ακμή οφειλόταν, ασφαλώς, και στην πολιτική σταθερότητα που είχε αρχίσει να επικρατεί ευρύτερα στον ελληνικό χώρο, όπως είπαμε προηγουμένως, αλλά κυρίως στην αύξηση της παραγωγής του μαύρου χρυσού της σταφίδας και στη στα διακή ανάπτυξη της βιομηχανίας, ιδιαίτερα της μεταξουργίας και οινοπνευματοποιίας στην πόλη της Καλαμάτας, με αποτέλεσμα την ανάπτυξη και του τριτογενούς τομέα, εμπορίου, που διεξαγόταν κατά κύριο λόγο στα λιμάνια της Καλαμάτας, της Μπούκας (επίνειο της Μεσσήνης), της Αγ.Κυριακής και του Αγρίλη (επίνεια των Φιλιατρών), της Μαραθόπολης (επίνειο των Γαργαλιάνων) και της Κυπαρισσίας.

Εξίσου ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρονολογική εξέταση της ιδιωτικής ανάπτυξης στο νομό (ανά δεκαετία).Παρατηρώντας προσεκτικά τον Πίνακα 3, διαπιστώνουμε ότι στη δεκαετία του 1870 ιδρύθηκε ένα μόνο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο στην πρωτεύουσα του νομού, την Καλαμάτα, του *Γεώργιου Πουλάκου*, πιθανότατα το πρώτο και μοναδικό της Μεσσηνίας.

Στη δεκαετία του 1880 ιδρύθηκαν 9 νέα ιδιωτικά σχολεία:
Τρία (3), στην Καλαμάτα: του *Θεοδόσιου Χριστόπουλου-Ιωάννη Παπούλια* (1885), της *Μαρίας Πετροπούλου* (1886) και των *Θ.Χριστόπουλου – Ι.Παπούλια* (1887),
Τέσσερα (4), στα Φιλιατρά: των *Αγγελου Αθανασιάδη* (1884), *Μ.Γρηγοριάδη* (1887), *Δ.Κοκκώνη* (1887) , *Παν.Ι.Φιλόπουλου* (1889),
Ένα (1), στους Γαργαλιάνους, του *Δ. Κοκκώνη* (1884) και
Ένα (1), του *Απόστολου Ανδρικόπουλου* (πριν το 1887), στη Μεσσήνη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μεσσήνης, η οποία μπορεί να είχε χάσει την εποχή αυτή τη σφύζουσα ναυτιλιακή της κίνηση στο «πόρτο» της Μπούκας, σε όφελος του λιμανιού της Καλαμάτας, δεν έπαυε όμως να είναι ένα σημαντικό αγροτικό, εμπορικό κέντρο του νομού, με πληθυσμό που έφθανε τους 6325 κατοίκους στα 1889.

Το προβάδισμα, αθροιστικά,Φιλιατρών και Γαργαλιάνων , σε αυτή τη δεκαετία σχετικά με τον αριθμό των ιδιωτικών σχολείων, σε σύγκριση με της Καλαμάτας, έχει άμεση σχέση με την οι κονομική και δημογραφική άνοδο των σταφιδοφόρων περιοχών.Αρκεί να αναφερθεί ότι στα 1889 τα Φιλιατρά ήταν σε πληθυσμό η 17η πόλη της χώρας και μεγαλύτερη από όλες τις πρωτεύουσες των επαρχιών του κράτους.Αλλά και η ίδρυση Ιδιωτικού Ελληνικού σχολείου στους Γαργαλιάνους δεν μας ξενίζει.Συνάδει με την οικονομική και κατ΄ επέκταση πληθυσμιακή τους ακμή, η οποία αριθμητικά μεταφράζεται σε 3397 κατοίκους στα 1879 και σε 5528 στα 1889.Η έναρξη, ό-

---

[1] Ας σημειωθεί ότι και στην Ανδρίτσαινα λειτούργησε Παρθεναγωγείο, το οποίο περιλάμβανε σίγουρα Δημοτικό σχολείο.Δεν προέκυψε από την έρευνά μας ότι λειτούργησε και ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο.

μως, της οικονομικής παρακμής της επαρχίας Τριφυλίας, στη δεκαετία του 1890, λόγω της κρίσης της σταφίδας, σήμανε και το τέλος κάθε ιδιωτικής πρωτοβουλίας.

Στη δεκαετία του 1890 η σκυτάλη θα δοθεί στην Καλαμάτα.Στα Φιλιατρά σημειώθηκε μία μόνο νέα ίδρυση ιδιωτικού σχολείου, του Παρθεναγωγείου του *Παν.Ι.Φιλόπουλου* (1891).Αντίθετα, στην Καλαμάτα παρατηρείται μία σημαντική ανάπτυξη της Ιδιωτικής Μέσης Εκπαίδευσης.Ιδρύθηκαν 12 νέα ιδιωτικά σχολεία.Συγκεκριμένα, ιδρύθηκαν τα Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια της *Ελένης Μαλαχατοπούλου* (1891), του *Κων.Σταυρόπουλου* (1892), του *Κων.Δ.Κατσικανά* (1892), του *Παν. Πουλάκου* (1893), της *Καλλιόπης Καρώνη* (1893), της *Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου* (1893), της *Ευσταθίας Μιχαλακέα* (1894), του *Παναγιώτη Βεντήρη*, των *Θ.Χριστόπουλου – Κ.Σταυρόπουλου* (1894), των *Θ.Χριστόπουλου – Π.Βεντήρη* (1897), της *Μαρίας Σταθοπούλου* (1898) και του *Χρ.Σ.Αποστολάκη* (1899).Το γεγονός βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με την κάθετη εμπορική, βιομηχανική και πολιτισμική άνοδο της πόλης, η οποία είχε εξελιχθεί σε αξιόλογο αστικό και εμπορικό κέντρο του ελληνικού νότου και αποτελούσε πόλο έλξης ατόμων ή ομάδων, πολλαπλασιάζοντας το ανθρώπινο δυναμικό της. Την ακμή σ΄όλους τους τομείς μπορεί ν΄απόδείξει και η διακύμανση του πληθυσμού της.Ετσι, ενώ η απογραφή του 1879 σημείωνε 7609 κατοίκους, στα 1889 ο πληθυσμός έφθασε τους 10696 κατοίκους και το 1896 οι κάτοικοι της πόλης ήταν 14298.

Παράλληλα, τη δεκαετία αυτή (του 1890), ιδρύθηκαν ιδιωτικά σχολεία, και μάλιστα Μέσης Εκπαίδευσης, σε μικρότερες ή μεγαλύτερες κωμοπόλεις με καθαρά αγροτικό χαρακτήρα. Τέτοιες περιπτώσεις σημειώθηκαν στο Μελιγαλά, στ΄ Αρφαρά και στο Τσαούσιο (Μερόπη). Στο Μελιγαλά ιδρύθηκαν τα ιδιωτικά σχολεία του *Γεώργιου Κωτσάκη* (αρχές 1890) και του *Παν.Δ.Οικονομίδη* (αρχές 1890), και στ΄Αρφαρά του *Βασίλη Στεφανούρη* (1896).Φαίνεται ότι στις δύο αυτές κωμοπόλεις, που αριθμούσαν γύρω στους 1500 κατοίκους το 1896, υπήρχε πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη της ιδιωτικής πρωτοβουλίας.Ας σημειωθεί ότι στ΄Αρφαρά, μέχρι το 1903-04, το Ελληνικό σχολείο λειτουργούσε ως μονοτάξιο, που σημαίνει ότι δεν μπορούσε να καλύψει τις εκπαιδευτικές ανάγκες των κατοίκων της περιοχής.Στην καλαματιανή εφημερίδα «Φαραί» αιτιολογείται η ίδρυση του Ιδιωτικού Εκπαιδευτηρίου του Βασίλη Στεφανούρη σ΄αυτή την κωμόπολη ως εξής: «Η ίδρυσις του Εκπαιδευτηρίου τούτου προώρισται αναμφισβητήτως να πληρώση σπουδαιοτάτην έλλειψιν εν τη κωμοπόλει ταύτη και τοις πέριξ χωρίοις, αδυνατούντων των γονέων να αποστέλλωσι τα εαυτών τέκνα προς εκπαίδευσιν και τελειοτέραν μόρφωσιν εις τα λίαν απομεμακρυσμένα των χωρίων των σχολεία και λόγω τρυφεράς των τέκνων των ηλικίας και λόγω ελλείψεως επαρκών προς συντήρησιν αυτών υλικών μέσων»[1].Φαίνεται ότι το κόστος φοίτησης ενός μαθητή σε σχολείο έστω και γειτονικής πόλης (ενοίκιο, διατροφή, αγορά βιβλίων) θα ήταν το ίδιο σχεδόν δαπανηρό με την καταβολή διδάκτρων σε ιδιωτικό σχολεί ο.Τέλος, ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η ίδρυση ιδιωτικών σχολείων, και μάλιστα δύο, του *Θεοδόσιου Δ.Θεοδωρόπουλου* (1894) και του *Βασίλη Στεφανούρη* (1898), στη μικρή κωμόπολη του Τσαουσίου (Μερόπης), που το 1896 αριθμούσε μόλις 659 κατοίκους, γεγονός, φυσικά, που υποδηλώνει τα κενά και τις δυσλειτουργίες της κρατικής Μέσης Εκπαίδευσης.Αξίζει να αναφερθεί ότι στο Τσαούσιο (Μερόπη) δεν υπήρχε δημόσιο σχολείο Μέσης Εκπαίδευσης μέχρι το 1901, οπότε ιδρύθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο.

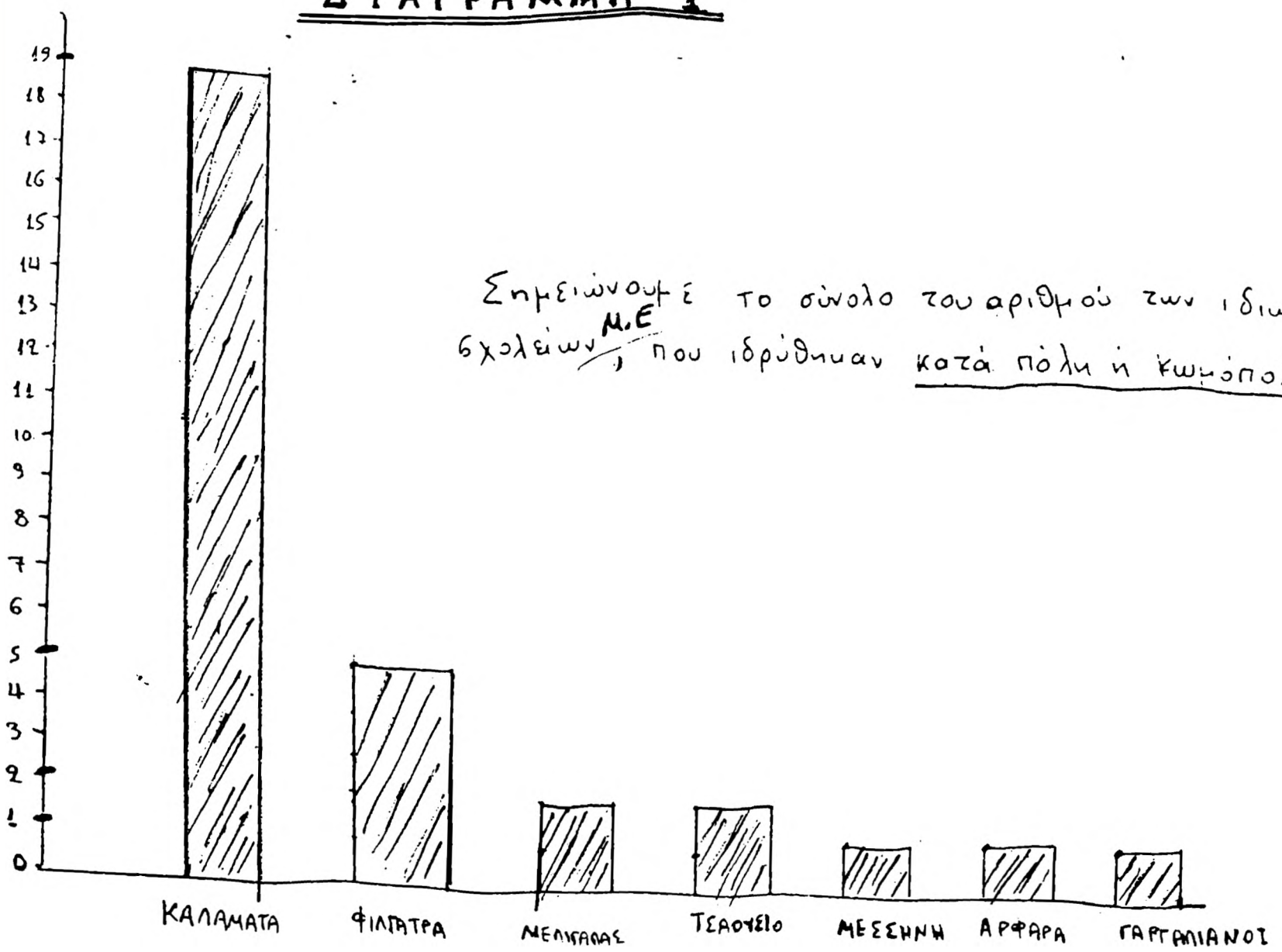
Στην καμπή του αιώνα, 1900, λιγόστεψαν οι ιδιωτικές ιδρυτικές πρωτοβουλίες, όπως και σε ολόκληρη την Ελλάδα, άλλωστε, όπως δείξαμε στην αρχή του κεφαλαίου (Πίνακας 39).Τότε ιδρύθηκαν, μόνο στην Καλαμάτα, όπου ήταν επι-

---

[1] Εφ. *Φαραί*, 6 Οκτ.1896, φ.66, σελ.3

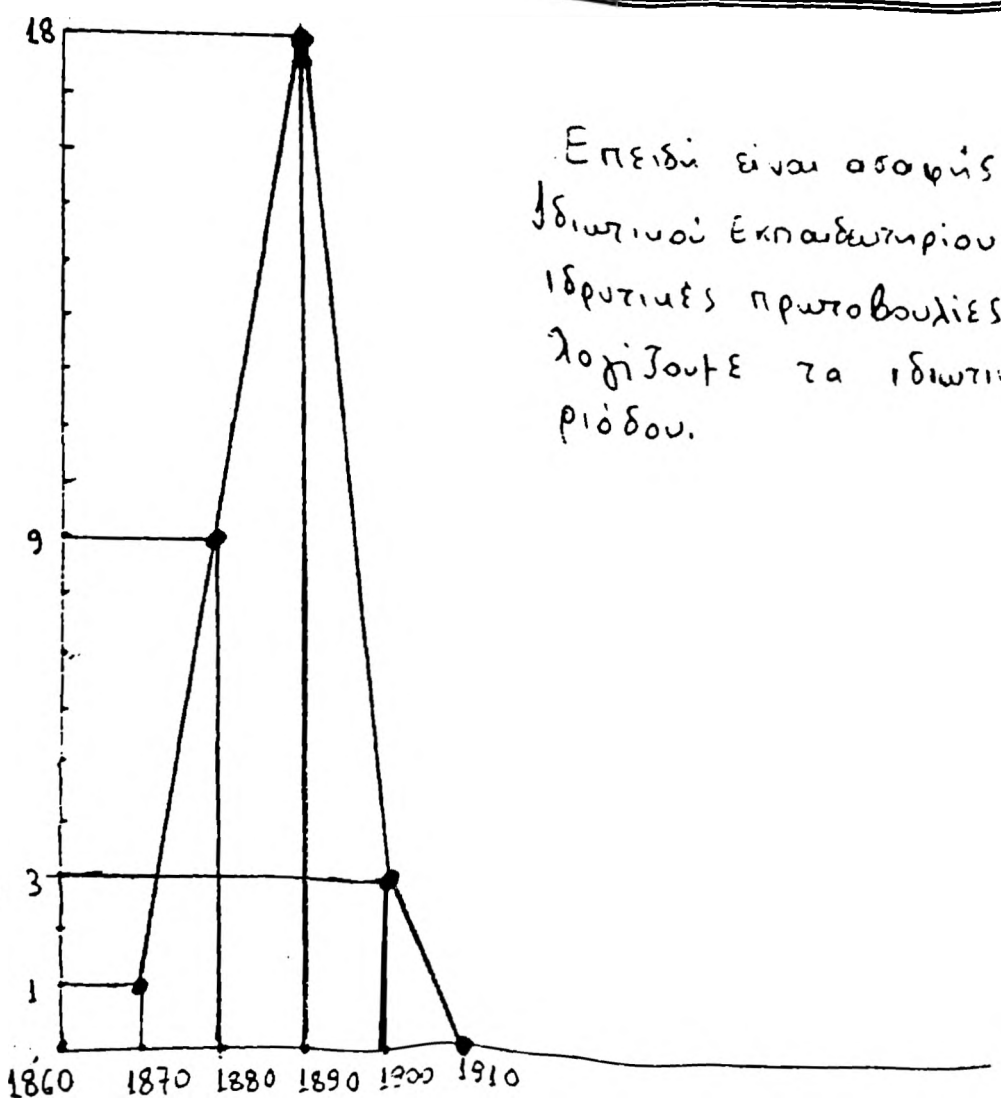
ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΣΩΝ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ 1870-1910

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 1

Σημειώνουμε το σύνολο του αριθμού των ιδιωτικών σχολείων Μ.Ε, που ιδρύθηκαν κατά πόλη ή κωμόπολη.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ 2

Επειδή είναι ασαφής η διάρκεια λειτουργίας κάθε ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου, παιρνόμε μόνο τις νέες ιδρυτικές πρωτοβουλίες ανά δεκαετία, χωρίς να συνυπολογίζουμε τα ιδιωτικά σχολεία της προηγούμενης περιόδου.

κεντρωμένη η οικονομική ζωή του νομού, το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του *Δημήτρη Επισκοπίδη* και τα Παρθεναγωγεία της *Ανθής Χρυσικοπούλου* και του *Παναγιώτη Βεντήρη*.Εκτοτε δε σημειώθηκαν νέες ιδρυτικές προσπάθειες ιδιωτικών σχολεί - ων, ούτε αρρένων ούτε θηλέων, στο νομό.Τα περισσότερα είχαν παρακμάσει ή διαλυθεί.

Στα 1910, σε ολόκληρη τη Μεσσηνία λειτουργούσαν πέντε μόνον Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια Μέσης Εκπαίδευσης, και αυτά στην Καλαμάτα. Συγκεκριμένα, συνέχιζαν τη λειτουργία τους το ιδιωτικό σχολείο Αρρένων και το Παρθεναγωγείο του *Παναγιώτη Βεντήρη*, το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του *Δημήτρη Επισκοπίδη*, το οποίο «αδεία Κυβερνήσεως δεχόταν και *μαθητρίας* και εσωτερικούς *μαθητάς*»[1], και, τέλος, τα Παρθεναγωγεία της *Μαρίας Σταθοπούλου* και της *Ανθής Χρυσικοπούλου* [2](Διαγράμματα 1,2 και 3).

Στέγαση ιδιωτικών σχολείων

Οι μαρτυρίες μας για τη στέγαση των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων Μέσης Εκ - παίδευσης της Μεσσηνίας είναι περιορισμένες και αφορούν μερικά μόνον ιδιωτικά κτίρια της Καλαμάτας, που στέγαζαν τα ιδιωτικά σχολεία των Θ.Χριστόπουλου -Ι. Παπούλια, των Θ.Χριστόπουλου – Κ.Σταυρόπουλου, των Θ. Χριστόπουλου - Π.Βε - ντήρη, του Π. Βεντήρη, του Δ.Επισκοπίδη, της Ευσταθίας Μιχαλακέα, της Αλεξάν - δρας Παπασταθοπούλου, της Ανθής Χρυσικοπούλου και της Καλλιόπης Καρώνη.

Όλα τα παραπάνω σχολεία στεγάζονταν σε χώρους που δεν είχαν σχεδιασθεί εκ των προτέρων. Δεν είχαν δηλαδή κατασκευασθεί μόνιμες κτιριακές εγκαταστά - σεις.Ας σημειωθεί ότι από το 1880, ευρύτερα στον ελληνικό χώρο, είχε αρχίσει να έρχεται σε πρώτο πλάνο μία άλλη διάσταση του ζητήματος των σχολικών εγκαταστάσεων: η ποιότητά τους.Αυτό δηλαδή που ενδιέφερε περισσότερο δεν ήταν τόσο ένα «μόνιμο» σχολικό κτίριο, όσο ένα σχολικό κτίριο «κατάλληλο»[3] .Τα σιγκεκριμένα ιδιω - τικά σχολεία της Καλαμάτας στεγάζονταν αποκλειστικά σε μισθωμένα κτίρια με διαφορετικό αρχικά προορισμό, τα οποία, καμιά φορά, διασκευάζονταν, ώστε να αντα - ποκριθούν στις σχολικές λειτουργικές ανάγκες, και επιλέγονταν με προσοχή, ώστε να πληρούν, σχετικά, τους όρους υγιεινής, όπως πρόβλεπε η εγκύκλιος του Υπουργείου της 15ης Σεπτεμβρίου του 1871: «Το οικοδόμημα, όπου πρόκειται να ιδρυθή το διδα - κτήριον, πρέπει να είναι ου μόνον στερεόν, αλλά και καταλλήλως τοποθετημένον εις μέρος δηλονότι ευάερον και αθόρυβον, να μη κείται δε πλησίον άλλου σχολείου είτε δημοσίου είτε ιδιοσυντηρήτου, να έχη δε και την απαιτου μένην ευρυχωρίαν...όπως διδάσκωνται ούτοι αστενοχωρήτως...».Σε περίπτωση μεταστέγασης του σχολείου από μία συνοικία σε άλλη απαιτείτο ιδιαίτερη προσοχή και φροντίδα, δηλαδή λήψη έγγραφης άδειας από την επιτόπια διοικητική αρχή και ακριβής καθορισμός της θέσης του νέου διδακτηρίου, ώστε το υπό μεταφοράν σχολείο να μη στεγασθεί τελικά σε

---

[1] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908

[2] Σύμφωνα με τη *Στατιστική Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1910-11* λειτουργούσαν το Παρθεναγωγείο του Παν.Βεντήρη και το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του Δημ.Επισκοπίδη.Σύμφωνα όμως με τον *Οδηγό της Ελλάδος* (τόμ.Α΄, έτος Γ΄, 1910-11, σελ.753) του Νικόλαου Ιγγλέση, λειτουργούσαν ένα ιδιωτικό εκπαιδευτήριο αρρένων, του Παν.Βεντήρη, και τρία Παρθεναγωγεία, του Παν.Βεντήρη, της Ανθής Χρυσικοπούλου και της Μαρίας Σταθοπούλου.

[3] Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929*,ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ, αρ.8, Αθήνα 1988, σελ.145

θέση όπου προϋπήρχε άλλο, γιατί αυτή η μετατόπιση μπορεί να πρόσβαλε «προκε - κτημένα δικαιώματα» άλλου[1].

Στη συνέχεια, με βάση μερικά μισθωτήρια συμβόλαια των συγκεκριμένων ιδιωτικών σχολείων της πόλης της Καλαμάτας, που είχαμε την τύχη να επισημάνουμε, σε συνδυασμό με πληροφορίες που συγκεντρώσαμε από τον τοπικό τύπο, μπορούμε να αποτυπώσουμε τη χωροταξική τους διάταξη (Σχεδιάγραμμα).Συγκεκριμένα, το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο των Θ.Χριστόπουλου - Ι.Παπούλια, το 1885, στεγάστηκε στην «πρώτη οροφή, ήτοι το αμέσως μετά το υπόγειον αρχόμενον πάτωμα» της οικίας του Χαρ.Αποστολόπουλου [Αποστολάκη], που βρισκόταν «εις την ενορίαν της Υπαπαντής... συνορευομένης [της οικίας] γύρωθεν με δρόμον και οικίαν Ιωάννου Χρυσικοπούλου», έναντι 100 δραχμών κατά μήνα[2].Το μισθωτήριο, μάλιστα, συμβόλαιο πρόβλεπε ότι ο ιδιοκτήτης υποχρεωνόταν «ίνα εις την κάτωθεν αποθηκών μη αναδίδεται δυσώδης αποφορά εκ της αποφοράς προς τοιαύτην φύσιν εχόντων πραγμάτων, ουδένα προκαλώνται κρότοι εις τα τοιαύτα τα οποία θέλουσι παρενοχλή τους μαθητάς καθόσον το μισθούμενον εκμισθούται ίνα χρησιμεύση ως σχολείον»[3]. Το 1887 το ιδιωτικό αυτό σχολείο εξακολουθούσε να στεγάζεται στην ίδια οικία, όπως προκύπτει από άλλο μισθωτήριο συμβόλαιο, σύμφωνα με το οποίο οι Διευθυντές του σχολείου μίσθωσαν «το ισόγειον και το μεσαίον πάτωμα», για ένα έτος, έναντι 160 δραχμών κατά μήνα «ήτοι το όλον δραχμών χιλίων εννεακοσίων είκοσι, 1920»[4].

Στην ίδια οικία, της Ελένης χήρας Χαρ. Αποστολάκη, στεγάστηκε το 1895 και το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο των Θ.Χριστόπουλου - Κ. Σταυρόπουλου[5].

Επίσης, στην ίδια «καταλλήλως διασκευασθησομένη» οικία των κληρονόμων του Χαρ.Αποστολάκη στεγάστηκε το 1897 και το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριοτων Θ. Χριστόπουλου – Π. Βεντήρη[6].

Ο τελευταίος, Παναγιώτης Βεντήρης, πριν συνεταιρισθεί με το Θ. Χριστόπουλο, διατηρούσε δικό του ιδιωτικό σχολείο, που το 1893, σύμφωνα με μισθωτήριο συμβόλαιο, στεγαζόταν στο ισόγειο μιας «ανωγείου οικίας» του Γεώργιου Μασουρίδη, «κειμένης...παρά τον ναόν του Αγ.Νικολάου του Φλαρίου, συνορευομένης γύρωθεν με δρόμον, με Ξανθού Πικουλάκη, με Μπαλή και δυτικώς μεθ΄οικίαν ιδίου Μασουρίδη»[7].Όμως, το 1895 μεταστεγάστηκε, όπως διαβάζουμε στον τύπο της εποχής: «Ποιούμεθα γνωστόν τοις ενδια φερομένοις ότι το ημέτερον Εκπαιδευτήριον από 1ης Σεπτεμβρίου μεταφέρεται εις την παρά την πλατείων Μαυρομιχάλη ευρύχωρον και ευάερον οικίαν των κ.αδελφών Μιχαλακέα»[8].

Στην πλατεία Μαυρομιχάλη, επίσης, κοντά στο ναϊσκο των Αγ.Ταξιαρχών[9], που σώζεται μέχρι σήμερα, στεγαζόταν το Παρθεναγωγείο της Ευσταθίας Μι-

---

[1] Στέφ.Παρίσης, *Οι Νόμοι*..., ο.π., σελ.385

[2] Η οικία αυτή βρίσκεται σήμερα επί της οδού Σταδίου, απέναντι από τις σύγχρονες εγκαταστάσεις της εφημερίδας *Θάρρος*

[3] *Συμβόλαιο*, αρ.15061/6-8-1885 του συμβολαιογράφου Καλαμών Παν.Χαριτόπουλου, ΓΑΚ/ Αρχεία Ν.Μεσσηνίας.

[4] *Συμβόλαιο*, αρ.17602/29-10-1887 του συμβολαιογράφου Καλαμών Παν.Χαριτόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[5] Εφ. *Ευνομία*, 27 Αυγ.1895, φ.47, σελ.3 και 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.4

[6] Εφ. *Φαραί*, 23 Αυγ.1897, φ.107

[7] *Συμβόλαιο*, αρ.23858/29-9-1893 του συμβολαιογράφου Καλαμών Νικ.Θ.Μαντζαβάκου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[8] Εφ. *Φαραί*, 20 Αυγ.1895, φ.12, σελ.4

[9] Ο Ναϊσκος των Αγ.Ταξιαρχών ήταν Μετόχιο της Μονής Βελανιδιάς από το 1916. Από έγγραφο του Εκπαιδευτικού Ιερατικού Συνδέσμου Καλαμών, συνημμένο στο αρ.88800/30-8-1918 συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Καλαμών Νικ.Θ.Μαντζαβάκου πληροφορούμεθα ότι:
«Η Μονή Βελανιδιάς κατέχει εν τη πόλει των Καλαμών και επί της πλατείας Μαυρομιχάλη

χαλακέα, στο αρχοντικό του Νικ.Πανταζόπουλου, του γνωστού δωρητή της Λαϊκής Σχολής Καλαμάτας[1].

Στην πλατεία Μαυρομιχάλη στεγάστηκε αρχικά και το Παρθεναγωγείο της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου[2], όμως το 1900 μεταφέρθηκε «το από επταετίας και λίαν ευδοκίμως ενταύθα λειτουργούν ιδιωτικόν Παρθεναγωγείον της δεσποινίδος Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου...εις την παρά τον Αγ.Νικόλαον ευρύχωρον και ευάερον οικίαν της Ολγας χήρας Γ.Δουζένη»[3].

Επίσης, το «νέον Παρθεναγωγείον της καλλίστης δεσποινίδος Ληθής Χρυσικοπούλου» στεγάστηκε το 1900 «εν τη παρά τον Αγ.Νικόλαον ευαέρω και ευρυχώρω οικία του Π.Κουτσομητσπούλου»[4].

Κοντά στο ναό του Αγ.Νικολάου στεγαζόταν και το Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη.Συγκεκριμένα, στην «οικία Δαμηλάτου», που βρισκόταν στην προέκταση της οδού του Αγ.Νικολάου και απέναντι του καταστήματος του κ.Β. Τζαν[5].

Τέλος, στην Ανω Πλατεία, στεγάστηκε το «Ιδιωτικόν Επιστημονικόν Ελληνικόν σχολείον» του Δημήτρη Επισκοπίδη.Διαβάζουμε στον τοπικό τύπο ότι «ως σχολείον ενοικιάσθη υπό του καθηγητού κ.Δ.Επισκοπίδη η μεγάλη οικία του κ. Λεωνίδα Κωτσέα παρά την άνω πλατείαν»[6] και ότι επειδή «δεν είναι αδιαφορον δια την ψυχικήν και σωματικήν υγείαν των μαθητών, αν ούτοι επί δίωρον ή και τρίωρον, ως συνήθως γίνεται, διδάσκονται άνευ επαρκούς διαλείμματος, εφρόντισα ίνα το ενοικιασθέν κατάστημα έχη ευρείαν αυλήν, ώ στε ελευθέρως να περιφέρωνται οι μαθηταί εν αυτή και μόνη και ουχί εν τοις οδοίς συγκοινωνούντες μετ΄άλλων παίδων αισχροβίων και κινδυνεύοντες εκ των διερχομένων υποζυγίων...»[7].

Από τα παραπάνω ερανίσματα των πληροφοριών μας στοιχειοθετούνται κάποια κριτήρια – προδιαγραφές που έπρεπε να πληρούν τα διδακτήρια.Φαίνεται, λοιπόν, ότι βασικό κριτήριο επιλογής ήταν η κεντρική θέση του κτιρίου, ώστε να περιορίζεται στο ελάχιστο η απόσταση που είχαν να διατρέξουν οι μαθητές ή μαθήτριες.Γιαυτό παρατηρούμε ότι όλα τα ιδιωτικά διδακτήρια της Καλαμάτας βρίσκονταν σε κεντρικά σημεία, εκεί όπου ήταν επικεντρωμένη η εμπορική και διοικητική ζωή της πόλης.Τα περισσότερα, όπως διαπιστώνει κανείς και στο Σχεδιάγραμμα, βρίσκονταν γύρω από την πλατεία Μαυρομιχάλη και το ναό του Αγίου Νικολάου, λιγότερα στην Ανω Πλατεία[8], ενώ στο κτίριο του Χαρ.Αποστολάκη, επί της σημερινής οδού Σταδίου, στεγάστηκαν κατά καιρούς τρία ιδιωτικά σχολεία, πράγμα που μαρτυρεί την καταλληλότητα του συγκεκριμένου κτιρίου για σχολική χρήση.

Εάν όμως η χωροθέτηση των σχολείων και η εύκολη πρόσβαση σ΄αυτά αποτελούσε βασικό πλεονέκτημα, το σίγουρο είναι ότι δεν αρκούσε μόνο αυτή η παράμετρος, γιαυτό οι Διευθυντές των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων φρόντιζαν ώστε τα κτίρια να πληρούν κι άλλους όρους, και μάλιστα τέτοιους που οι επιπτώσεις τους να είναι

Μετόχιον επονομαζόμενον «Ταξιάρχαι Μπενάκη», αποτελούμενον εκ του Ναού, μιας μικράς αποθήκης και μικρού προαυλίου συνορευόμενον ανατολικώς με πλατείαν Μαυρομιχάλη, δυτικώς με οικίαν Β.Μιχαλακέα, μεσημβρινώς με οικίαν κληρονόμων Αχιλ.Πανταζοπούλου και προς βορράν με οδόν Ταξιαρχών».

[1] Εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγ.1994, φ.28613, σελ.13, σε άρθρο του Μ.Φερέτου

[2] Εφ. *Φαραί*, 2 Ιουλ.1895, σελ.2

[3] Εφ. *Φως*, 7 Σεπτ.1900, φ.14, σελ.2 και 4

[4] Εφ. *Φως*, 21 Σεπτ.1900, φ.18, σελ.3

[5] Εφ. *Ευνομία*, 17 Σεπτ.1895, φ.49, σελ.2

[6] Εφ. *Φως*, 14 σεπτ.1900, φ.16, σελ.3

[7] Εφ *Φως*, 17 Σεπτ.1900, φ.17, σελ.4

[8] Η Ανω Πλατεία οριοθετείτο μεταξύ της Κάτω Πλατείας, σημερινής 23ης Μαρτίου, και της πλατείας Υπαπαντής

Έρος του ΣΧΕΔΙΟΥ ΠΟΛΗΣ
της ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ, έτους 1905

Εκπ/ριο Δημ. Επιθεωρήση

Εκπ/ρια α/θ. Χριστόπουλου-
Δ. Παπαϋλια.
β/θ. Χριστόπουλου
Κ. Σταυρακούλια
δ/θ. Χριστόπουλου
Π. Βενζήρη

αρθεν. Ανθής
Χρυσικοπούλου

Παρθ. Καλλιόπης
Καρώνη

Ιδία Π. Κατσαούνη

αρθεν. Ευσταθίας
Μιχαλακέα

Ν
Ο/
Ν Ε

Προύχτου

οδός περιφερειακή

Πλατεία Παπαντζή

Φραγκομαχαλεμένη

Άνω Πλατεία

Κάτω Πλατεία

Πλατεία Μαυρομιχάλη

Ναός Αγ. Νικολάου

Καλαμάτας - Κυπαρισσίας

Καλαμάτα - Μεσσήνη

Σταθμός Σ.Π.-Α.Π.

Πλατεία Ναού Ταξιαρχών

1 2 3 4 5 6 7

Οικία Αποστολάκη

όπου στεγάστηκαν τα ιδιωτικά εκθέρια των Θ. Χριστόπουλου-Ι. Παπούλια, Θ. Χριστόπουλου-Κ. Σταυρόπουλου και Θ. Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη

Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του 1902

Άρθρον Καλαμαί

θετικές στην πνευματική, ψυχική και σωματική υγεία των παιδιών.Πράγματι, όπως διαβάσαμε και παραπάνω, τα διδακτήρια ήταν «ευάερα», «ευρύχωρα» και προστα - τεύονταν από δραστηριότητες ανθυγιεινές («δυσώδης αποφορά εκ της αποφοράς προς τοι αύτην φύσιν εχόντων πραγμάτων») και θορυβώδεις («κρότους»), εξασφαλίζοντας έτσι τη διεξαγωγή των μα θημάτων μέσα σε ηρεμία και μειώνοντας στο ελάχιστο τους παθανούς περισπασμούς.Επίσης, διέθεταν και «ευρείαν αυλήν», που ο ρόλος της ήταν όχι μόνον να εξασφαλίσει σωματική υγεία στα παιδιά, αλλά και να τα αποτρα - βήξει από το δρόμο και να τα προφυλάξει από την καθημερινή ζωή («οι μαθηταί... ουχί εν τοις οδοίς συγκοινωνούντες μετ΄άλλων παίδων αισχροβίων»).Το σχολικό δη- λαδή κτίριο ως χώρος προστατευμένος από κάθε δραστηριότητα ηθικά ή φυσικά βλα- βερή.Ολος αυτός ο προβληματισμός δεν ήταν, φυσικά, νέος στην παιδαγωγική και αρ χιτεκτονική ευρωπαϊκή σκέψη.Ηδη στο De re aedificatoria ο Alberti αναφερόμενος στην καταλληλότητα των σχολείων επαναλαμβάνει τους κανόνες που εφάρμοζαν οι αρχαίοι για τα γυμναστήρια, «συμπληρώνοντάς τους όμως κυρίως σε ό,τι αφορά την επιλογή της θέσης του σχολείου μακριά από το θόρυβο, τις δυσοσμίες, τους αργόσχο- λους πολίτες και το πλήθος»[1].

Προγράμματα

Τα προγράμματα μαθημάτων και διδακτικών βιβλίων των Ιδιωτικών Εκπαιδευ τηρίων Μέσης Εκπαίδευσης, έπρεπε να «ώσι ...κατ΄είδος, κατά χρόνον διδασκαλίας και κατά τάξιν, ταυτά τοις εν τοις Δημοσίοις Εκπαιδευτηρίοις διδασκομένοις»[2].Για το λόγο αυτό οι Διευθυντές των Ιδιωτικών σχολείων, στο τέλος του σχολικού έτους όφει λαν να υποβάλουν στο Υπουργείο Παιδείας «εις την έγκρισιν της Κυβερνήσεως... το πρόγραμμα των παραδοθησομένων το επιόν χειμερινόν εξάμηνον μαθημάτων, σημει ούντες απέναντι εκάστου μαθήματος τον διδάξοντα αυτό και το διδακτικόν βιβλίον», ώστε το κράτος να «διατηρή και τα ιδιωτικά ταύτα εις ην και τα δημόσια παιδευτήρια κατάστασιν»[3].

Στην πράξη, φυσικά, τα προγράμματα των ιδιωτικών σχολείων παρουσίαζαν σοβαρές αποκλίσεις από τα αντίστοιχα της Δημόσιας Εκπαίδευσης.Υπήρχε, δηλαδή, απόσταση μεταξύ του νομοθετικού πλαισίου και της εκπαιδευτικής πραγματικότη - τας[4].Οι πηγές μας για την ανίχνευση τέτοιων προγραμμάτων, δυστυχώς, περιορίζο - νται σε ελάχιστα τοπικά περιοδικά και εφημερίδες, στα οποία, όμως αποκρυσταλλώ - νονται, σε ικανοποιητικό βαθμό, οι προσανατολισμοί της Ιδιωτικής Μέσης Εκπαίδευ- σης.

Η ανάγνωση, λοιπόν, αυτών των πηγών μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε ότι τα προγράμματα των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων του νομού για α γ ό ρ ι α εκτός από Αρχαία Ελληνικά, Νέα Ελληνικά, Ιστορία, Λατινικά, Μαθηματικά, Φυσικά, Γεωγρα-

---

[1] Η πληροφορία αντλείται από το Ελένη Καλαφάτη, *Τα σχολικά κτίρια...*, ο.π., σελ.65-66

[2] Εγκύκλιος της 15ης Σεπτ. του 1884, του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαι- δεύσεως προς τους Γυμνασιάρχας, «Περί επιτηρήσεως των Ιδιωτικών Παιδευτηρίων» (Στέφ.Παρίσης, *Νόμοι...*, *ο.π.*, σελ.517-519). Αλλωστε το διάταγμα της 31ης Δεκεμβρίου του 1836 πρόβλεπε ότι «ο ορ- γανισμός αυτών χρεωστεί να ήναι κατά πάντα ομοιόμορφος με τον των Ελληνικών σχολείων του κρά- τους και τον των αντιστοιχουσών τάξεων του Γυμνασίου, τόσον ως προς τον αριθμόν, όσον και τας α - παιτουμένας απ΄αυτόν ιδιότητας και προς την διάταξιν των μαθημάτων και των διδακτικών βιβλίων».

[3] Στέφανος Παρίσης, *Οι Νόμοι...*,ο.π., σελ.316-317 και 327

[4] Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία 1834-1914.Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολσγικές προσεγγίσεις*, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν./Γεν.Γραμ.Ν.Γενιάς 1988, σελ.19-20

φία, Γυμναστική, Μουσική και Γαλλικά[1] περιλάμβαναν και «εμπορικά μαθήματα» (π.χ.διπλογραφία)[2], στοιχείο διαφοροποίησης προς μία κατεύθυνση προοδευτική, που ταυτόχρονα αντανακλούσε και τις απαιτήσεις της εποχής.Δηλαδή το μάθημα της δι - πλογραφίας πρέπει να «λειτούργησε» και ως απότοκος των εμπορικών σχέσεων της καλαματιανής κοινωνίας με άλλα κράτη, για παράδειγμα με τη Γαλλία (μετάξι, σταφί δα κ.λ.π.). Γιαυτό στον τοπικό τύπο παρατηρούμε ότι παραδίδονταν ακόμη και ιδιαίτε ρα μαθήματα «διπλογραφίας και εμπορικής αλληλογραφίας».Διαβάζουμε σε μία δια- φημιστική αγγελία ενός καθηγητή, του Β.Οικονομίδη:«Προς τους επιθυμούντας ν΄ α - κολουθήσωσι το εμπόριον νέους διδάσκονται τα ανωτέρω μαθήματα θεωρητικώς και πρακτικώς ως και γραμμάτια, οπισθογραφήσεις, φορτωτικαί, τιμολόγια, εκκαθαρί - σεις παλαιών και νέων βι βλίων και εμπορικοί λογαριασμοί.Η εκμάθησις γενήσεται εντός δύο μηνών»[3].

Με την ίδια λογική πρέπει να «λειτούργησε» και το μάθημα των Γαλλικών.Η εκ - μάθηση δηλαδή της Γαλλικής γλώσσας θεωρείτο από την τοπική κοινωνία απαραίτη- το εφόδιο για την επαγγελματική αποκατάσταση των αγοριών της.Διαβάζουμε σε α - γγελία του Εκπαιδευτηρίου του Παναγιώτη Βεντήρη: «...προσέτι δε ποιούμεθα γνω- στόν ότι...συνεστήσαμεν δια τους βουλομένους ιδίας τάξεις και καθ΄ωρισμένας ώρας προς εκμάθησιν της τε γαλλικής γλώσσης, απαραιτήτου ούσης εν τε τη καθόλου επι- στήμη, τω εμπορίω και εν παντί κοινωνικώ επαγγέλματι»[4].Η διαπίστωση αυτή συνι- στά, αναμφίβολα, στοιχείο διαφοροποίησης των προσανατολισμών της Ιδιωτικής Εκ- παίδευσης αρρένων από την αντίστοιχη των Παρθεναγωγείων, όπου εκεί η Γαλλική γλώσσα λειτουργούσε περισσότερο ως «συρμός».

Τα προγράμματα των Π α ρ θ ε ν α γ ω γ ε ί ω ν του νομού – πληροφορίες έχουμε μόνο για της Καλαμάτας – φαίνεται ότι, ακολουθώντας το πνεύμα της εποχής τους, δεκαετία 1890, ήταν προσανατολισμένα προς μια γυναικεία μόρφωση «ευρωπαϊκή», με ξένες γλώσσες, μουσική, χορό, καλούς τρόπους, και βασισμένα στις σύγχρονες παι δαγωγικές μεθόδους της εποχής τους.Αξίζει να αναφέρουμε ότι μόλις το 1893 δημοσι εύθηκαν από το Υπουργείο Παιδείας τα πρώτα προγράμματα μαθημάτων για τα Παρ- θεναγωγεία της χώρας, που λειτουργούσαν ως τότε χωρίς ειδική νομοθετική ρύθμι- ση[5] .

Σαφή εικόνα σχηματίζουμε από πληροφορίες που είχαμε την τύχη να συγκεντρώ- σουμε, κυρίως, για το καλαματιανό Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη, το οποί- ο, μετά από πέντε περίπου χρόνια λειτουργίας του, είχε εξελιχθεί σε ένα από τα καλύ- τερα της Πελοποννήσου, κατά ομολογία της Βασίλισσας Ολγας, όταν η βασιλική οι κογένεια επισκέφθηκε την Καλαμάτα στα 1898.Ο τύπος της εποχής αναφερόμενος σ΄αυτή την επίσκεψη γράφει: «Η Α.Μ. η Βασίλισσα μετά της πριγκιπίσσης Μαρίας επεσκέφθησαν ...το παρά της δεσποινίδος Καλλιόπης Καρώνη διευθυνόμενον μέγα ιδιωτικόν Παρθεναγωγείον της πόλεως...Η Α.Μ.η Βασίλισσα κατά το δείπνον της ε- σπέρας..., απευθυνομένη προς τον παρακαθήμενον Πρόεδρον των ενταύθα Πρωτοδι- κών κ.Χρηστόπουλον απηύθυνε τα εξής: «Σήμερον κ.Χρηστόπουλε, επεσκέφθην το Παρθεναγωγείον της δεσποινίδος Καρώνη...είσθε ευτυχείς διότι έχετε ενταύθα λα -

---

[1] Μαρία Ν.Αθανασιάδη, «Συμπλήρωσις επί της ιστορίας του Γυμνασίου μας», περ. *Φιλιατρά*, τόμ.ΣΤ΄, τεύχ.58-59, Απρ.-Σεπτ.1971, σελ.101.Εφ. *Φαραί*, 18 Αυγ.1896, φ.60, σελ.4.
Εφ. *Φαραί*,27 Οκτ.1896, φ.68,σελ.3

[2] Στο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Παναγιώτη Βεντήρη είχε προσληφθεί για τη διδασκαλία της διπλο- γραφίας(διπλογραφία = σύστημα τήρησης λογιστικών βιβλίων με διπλή εγγραφή, δηλα δή με χρέωση ενός λογαριασμού και με αντίστοιχη πίστωση ενός άλλου, διπλογρφικό σύστη μα) ο καθηγητής Θ.Κου σουλάκος (Εφ. *Φαραί*, 27 Οκτ.1896, φ.68,σελ.4).

[3] Εφ. *Ευνομία*, 6 Οκτ.1896, φ.99, σελ.2

[4] Εφ. *Φαραί*, 27 Οκτ.1896, φ.68, ελ.4

[5] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.15

μπρώς κατηρτισμένον Παρθεναγωγείον το οποίον δεν απήντησα εις άλλας πόλεις της Πελοποννήσου»[1].

Από τα διδασκόμενα μαθήματα (Ελληνικά , Φυσικομαθηματικά, Ιστορία, Γεωγραφία) προνομιακή θέση κατείχε το μάθημα των Θ ρ η σ κ ε υ τ ι κ ώ ν, απηχώντας το πνεύμα της εποχής.Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι μια δημόσια – ανοικτή επιστολή προς τη Διευθύντρια του ενλόγω Παρθεναγωγείου, ενός γονέα, του Λεωνίδα Καπετανάκη, ο οποίος ζητούσε «εν ονόματι» κι άλλων γονέων «να προσλάβη...πρόσωπον ικανόν και ειδικώς δια την τοιαύτην προορισμένην διδασκαλίαν [των Θρησκευτικών]», προκειμένου να εμφυσήσει στα κορίτσια τους τα παραγγέλματα «της θείας ημών θρησκείας, ων απαράμιλλος και ανεξάντλητος είναι η σοφία, δυσθεώρητον το ύψος, ανυπέρβλητον το μεγαλείον, ανυπολόγιστος δε η χρησιμότης και η ωφέλεια εις πάντα εν γένει ανθρωπον κατ΄εξοχήν δε εις τας αδιαπλάστους έτι ταύτας υπάρξεις»[2].

Στο πρόγραμμα συμπεριλαμβανόταν και το μάθημα της Γ υ μ ν α σ τ ι κ ή ς, αναμφισβήτητα, «προοδευτικό» τεκμήριο. Σημειώνουμε ότι η Γυμναστική άρχισε να διδάσκεται στα Παρθεναγωγεία, μόλις από το 1890 και μετά, με εξαίρεση το Παρθεναγωγείο της Λασκαρίδου στην Αθήνα, η οποία είχε συμπεριλάβει το μάθημα στα προγράμματά της πολύ νωρίτερα[3].

Ενδεικτικό, επίσης, του πνεύματος που επικρατούσε στο συγκεκριμένο σχολείο είναι ότι είχε ενστερνισθεί την «προοδευτική» συνήθεια των ανοιξιάτικων ε κ δ ρ ο μ ώ ν[4], συνήθεια που είχε αρχίσει να εφαρμόζεται στα Παρθεναγωγεία της Αθήνας γύρω στα 1888[5].

Ιδιαίτερη έμφαση αποδιδόταν στις ξ έ ν ε ς γ λ ώ σ σ ε ς, προπαντός στην εκμάθηση της Γαλλικής.Προαιρετικά διδάσκονταν άλλες ξένες γλώσσες, όπως η Αγγλική από το 1898 στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη[6], ενώ στο Παρθεναγωγείο της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου εισήχθη η διδασκαλία των Γερμανικών και Ιταλικών το 1898 επίσης[7].

Δεν έλλειπαν, φυσικά, και τα μαθήματα της Μ ο υ σ ι κ ή ς (ιδιαίτερα, της φωνητικής μουσικής και του κλειδοκύμβαλου), του χ ο ρ ο ύ, της Π λ α σ τ ι κ ή ς, της Α ν θ ο κ ο μ ί α ς,[8] της Μ α γ ε ι ρ ι κ ή ς[9], της Κ ο π τ ι κ ή ς – Ρ α π τ ι κ ή ς[10], της Π υ ρ ο γ ρ α φ ί α ς[11] και της Ζ ω γ ρ α φ ι κ ή ς. Λειτουργούσε, μάλιστα, στο Παρθενα-

---

[1] Εφ. *Ευνομία*, 10 Μαϊου 1898, φ.155, σελ.3

[2] Εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.2

[3] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.224-226

[4] Στις 2 Μαϊου του 1902 το Παρθεναγωγείο της Καρώνη είχε πάει εκδρομή στο «...απέραντον κτήμα του κ.Γεωργαντάκη...Η εκδρομή ηρτύετο με ελληνικόν χορόν, με τραγούδια εύμορφα και με Γερμανικήν μουσικήν ακόμη, με θαυμάσιον αέρα και θέαν προς την παραλίαν.και έτσι τα κορίτσια μας μανθάνουν εκεί να αγαπούν την φύσιν και την ζωήν του αγρού διηνθισμένην από τους κάλυκας των ρόδων της Πρωτομαγιάς», όπως αναφέρεται στην εφ. *Φως*, 2 Μαϊου 1902, φ.177, σελ.3

[5] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.* σελ.226

[6] Εφ. *Φως*, 13 Σεπτ.1898, φ.169, σελ.4

[7] Εφ. *Ευνομία*, 27 Αυγ.1898, φ.168, σελ.3

[8] Εφ. *Ευνομία*, 13 Σεπτ.1898, φ.169, σελ.4

[9] Στο απόσπασμα άρθρου της Κ.Παρρέν, που παρατίθεται, φαίνεται η σκοπιμότητα της διδασκαλίας της μαγειρικής στα κορίτσια: «Και το θέαμα μαγειρευομένων φαγητών, εάν δεν είναι εξ ίσου καλλιτεχνικόν, ως το θέαμα θεατρικής παραστάσεως, έχει όμως αναντιρρήτως την ποίησίν του και την γραφικότητά του, αφού εκ της ζωογόνου εκείνης του πυρός εστίας εξαρτάται η υγεία και η ευμάρεια της οικογενείας κατά το πλείστον δε και η αρμονία και η ευδαιμονία και των συζύγων και των τέκνων», όπως αναφέρεται στο Ελένη Φουρναράκη, *Εκπαίδευση και Αγωγή των κοριτσιών 1830-1910*, Ι.Α.Ε.Ν./ Γ.Γ.Ν.Γ., αρ.11, Αθήνα 1987, σελ.461

[10] Εφ. *Ευνομία*, 18 σεπτ.1894, φ.1, σελ.2

[11] Εφ. *Θάρρος*, 30-9-1906

γωγείο της Καρώνη ειδική τάξη Ζωγραφικής «εν η εισί δεκταί επί συμφέρουσι διδάκτρωις και Δεσποινίδες άλλαι ως μαθήτριαι»[1].

Στο σημείο αυτό αξίζει να παραθέσουμε μερικά αποσπάσματα από τον τοπικό τύπο, επειδή προβάλλουν με ιδιαίτερη έμφαση τη συμβολή αυτών των οικιακών τεχνών στη συντήρηση και αναπαραγωγή του οικογενειακού πλούτου: «Εάν η Μουσική και η Ζωγραφική εξευγενίζουσι την ψυχήν και τα αισθήματα, η Γυμναστική και ο χορός ρωννύουσι τα σώματα ευπαγή, ευμελή και υγιά αυτά απεργαζόμενα, η χειροτεχνία, δηλαδή το κόπτειν, το ράπτειν, το ποικίλλειν (κεντάν) και το μαγειρεύειν ακόμη, είναι εκ των ων ουκ άνευ δια τας κορασίδας μιας επαρχιακής πόλεως ως αι Καλάμαι»[2].Και αλλού: «...ομού με τα γράμματα και τα χειροτεχνήματα είναι ανάγκη αι θυγατέρες των να γνωρίζουσιν από οικιακάς εργασίας και να ασχολώνται εν αυταίς, ελαττούσαι ούτω τας πολλάς και ποικίλας δαπάνας, ας ο νεώτερος βίος εν τη οικογενεία απαιτεί εν τε τη ενδυμασία και τη τροφή»[3], αλλά και σε περίπτωση που η τύχη έθετε το κορίτσι «υπεράνω υλικών αναγκών» θα μπορούσε «να ενασκήση τελεσφόρως την επί των υπηρετών εποπτείαν και τον έλεγχον»[4].

Ιδιαίτερα πρέπει να εκτιμηθεί το γεγονός ότι στο σχολείο της Καρώνη καταβάλλονταν προσπάθειες για να δοθεί μία επαγγελματική κατεύθυνση. Συγκεκριμένα:

Ι) Είχε ιδρυθεί ειδική τάξη κοπτικής – ραπτικής, όπου μπορούσαν να φοιτήσουν και απόφοιτες άλλων Παρθεναγωγείων.Γράφει καλαματιανή εφημερίδα[5] στα 1894: «Καθ΄ ας δε έχομεν πληροφορίας κατά το έτος τουτο εν ιδιαιτέρω τμήματι του αυτού Παρθεναγωγείου [Καλλιόπης Καρώνη] διευθυνομένου υπό της αδελφής της διευθυντρίας δεσποινίδος Κατίνας Καρώνη, θα διδάσκωνται εις τας αποφοίτους του αυτού ή και άλλων Εκπαιδευτηρίων, η ραπτική και η κοπτική και άλλα πρακτικά μαθήματα περί των εν τω οίκω εργασιών των δεσποινίδων εις τρόπον ώστε το τμήμα τούτο καθίστα ται πρακτική σχολή διαφόρων χρησίμων γνώσεων εις τα κοράσια». Υπογραμμίζουμε ότι ήδη από το 1886, με το Β.Δ. της 13ης Μαρτίου, το Υπουργείο είχε καθορίσει τα προσόντα των «διδασκαλισσών των εργοχείρων», δεδομένου ότι οι ώρες που αφιερώνονταν στα εργόχειρα ήταν πολλές και απαιτούνταν ειδικές γνώσεις για τη διδασκαλία τους.

ΙΙ) Εδιδε «πτυχίον διδασκαλίσσης»:Πιο αναλυτικά: Μέχρι το 1898, οι απόφοιτές του Παρθεναγωγείου της Καρώνη είχαν τη δυνατότητα να εισέρχονται απ΄ ευθείας στο Διδασκαλείο της Αθήνας.Από το 1898, όμως, και ύστερα το συγκεκριμένο Εκπαιδευτήριο είχε τη δυνατότητα να χορηγεί, το ίδιο, στις μαθήτριές του πτυχίο δασκάλας, όπως επιβεβαιώνεται από τις διαφημιστικές αγγελίες του σχολείου που δημοσιεύονταν στον τοπικό τύπο: «Ευχαρίστως αναγγέλλομεν ότι το ενταύθα Παρθεναγωγείον της κ.Καλλιόπης Καρώνη οσημέραι καταρτίζεται πληρέστερον και συμφώνως προς το νεωστί εκδοθέν πρόγραμμα του Υπουργείου τείνον να πληρώση σπουδαιοτάτην έλλειψιν δια την εκπαίδευσιν των θηλέων καθ΄ημάς όχι μόνον εν Καλάμαις αλλά καθ΄όλον τον νομόν...Κατήρτισε δε και δύο έτι τάξεις Ανωτέρου πλήρους Παρθεναγωγείου αφ΄ων χορηγείται απολυτήριον και είσοδος εις το εν Αθήναις Διδασκαλείον προς απόκτησιν διπλώματος απ΄ευθείας»[6].Και αλλού: «Όχι πλέον εις Αθήνας.Συνεπληρώθη ολόκληρον το εκπαιδευτικόν σύστημα της Μέσης Εκπαιδεύσεως συνεπεία νομίμου αδείας.Εκάστη μαθήτρια δύναται να λαμβάνη ενταύθα πτυχίον διδασκαλίσ

---

[1] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμβρ.1896, φ.25
[2] Εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλ. 1896, φ.88, σελ.2
[3] Εφ. *Ευνομία*, 18 Σεπτ.1894, φ.1, σελ.3
[4] Εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.2
[5] Εφ. *Ευνομία*, 18 Σεπτ.1894, φ.1,σελ.2
[6] Εφ. *Ευνομία*, 7 Δεκ.1897

σης»[1].Αξίζει να αναφερθεί ότι μόλις το 1892 είχε παραχωρηθεί στα Ιδιωτικά Παρθεναγωγεία το δικαίωμα να εκπαιδεύουν δασκάλες, ενώ μέχρι τότε αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο του σχολείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας[2].

Κλείνοντας αυτό το υποκεφάλαιο, θα ήταν σοβαρή παράλειψη εάν δεν αναφέραμε ότι στο τέλος της χρονιάς, κατά το μήνα Ιούνιο, γινόταν ο έλεγχος της επίδοσης των μαθητών στα μαθήματά τους, «μετά πάσης ακριβείας και αυστηρότητος και υποχρεουμένων πάντων των καθηγητών ή διδασκάλων να ώσι παρόντες εις την εξέτασιν πάντων των μαθημάτων»[3].Επίσης, δημόσια, ενώπιων Αρχών και κοινού[4], γινόταν ο έλεγχος, γενικότερα, της ποιότητας της δουλειάς του κάθε Εκπαιδευτηρίου, Αρρένων ή Παρθεναγωγείου, με διάφορες εκδηλώσεις, που μπορούσαν να διαρκέσουν και τρεις ημέρες[5], και περιλάμβαναν εξετάσεις σε γνωστικό επίπεδο, απαγγελίες, γυμναστικές επιδείξεις, αλλά και θεατρικές παραστάσεις[6], μερικές φορές μάλι-

---

[1] Εφ. *Ευνομία*, 13 Σεπτ.1898

[2] Ζώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.227

[3] Η ημερομηνία έναρξης των «ενιαύσιων εξετάσεων» καθοριζόταν από το Διευθυντή του Εκπαιδευτηρίου κατόπιν συνεννοήσεως «μετά του οικείου Γυμνασιάρχου». Στέφ.Παρίσης, *Νόμοι.., ο.π.*, σελ.327-329

[4] «Η εν τω Εκπαιδευτηρίω τούτω [του Πουλάκου] πρόοδος και πνευματική μόρφωσις των μαθητών λίαν επαινετή παρετηρήθη, κατά την ομόφωνον των κατά τας εξετάσεις παραστάντων γνώμην». Εφ. *Ευνομία*, 11 Ιουν.1895, φ.36, σελ.2

«Η ευγενής Διευθύντρια [Καρώνη] κατά τας εξετάσεις, καλεί τους γονέας και οικείους των μαθητριών, ως και πάντα φιλόμουσον, ίνα την γενομένην εργασίαν εις τον κοινόν παραδώση έλεγχον. Καθ΄ ας δε διαβεβαίωσαν ημάς, κατά τας εξετάσεις, χορός μαθητριών εντέχνως ησκημένων και αλτήρας ή κοντούς ανά χείρας πάλλουσαι εν ρυθμώ προς τον ήχον κλειδοκυμβάλου, θέλουσι καταθέλξει και ενθουσιάσει τους θεατάς». Εφ. *Ευνομία*, 18 Ιουν.1895, φ.37, σελ.3

Ενημερωτικά αναφέρουμε ότι στην Καλαμάτα, το 1898, υπήρχε ειδικό κατάστημα,το ξυλεμπορικό κατάστημα του Π.Λ.Σπυρόπουλου, που μπορούσε να προμηθεύσει κατόπιν παραγγελίας κλειδοκύμβαλα στο εργοστάσιο της Αυστρίας ENRICO BREMITG, διαφόρων ειδών και τιμών από 285 φιορίνια έως 490 φιορίνια το καθένα.Εφ. *Ευνομία*, 12 Δεκ.1898, φ.181, σελ.3.

Η πρώτη μαρτυρία για ύπαρξη πιάνου στον ελληνικό χώρο είναι του 1802.Όμως, στο δεύτερο μισό του περασμένου αιώνα είχε ολότελα καθιερωθεί: «τας κιθάρας διεδέχθη προς επίδειξιν ψευδοπολιτισμού το κλειδοκύμβαλον». Αλέξης Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, β΄ έκδ., Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14, Ε.Μ.Ν.Ε. – Μνήμων 1998, σελ.127-128

[5] «Εις σεμνήν τελετήν παρέστη την παρελθούσαν Κυριακήν εν τω νεοδμήτω μεγάρω Κατσαούνη ό,τι εκλεκτόν περιέχει η ημετέρα πόλις εξ αμφοτέρων των φύλων.Ετελούντο αι ετήσιαι εξετάσεις του Ιδιωτικού Παρθεναγωγείου της δεσποινίδος Καλλιόπης Καρώνη, αίτινες εξακολουθήσασαι και την επιούσαν και τηνμεθεπομένην επεραιώθησαν το μεσονύκτιον της παρελθούσης Τετάρτης δια της διδασκαλίας ωραίων και ηθικών δραματιδίων και κωμωδιών.Η επίδοσις και η εκ των εξετάσεων διεξαχθεισών μετά πάσης της αυστηρότητος υπό την επιτήρησιν του κ.Νομάρχου και του κ.Γυμνασιάρχου εντύπωσις υπήρξεν αρίστη». Εφ. *Φαραί*, 28 Ιουν.1898, φ.145, σελ.3.

[6] Ενδεικτικά παραθέτουμε το «Πρόγραμμα των διδαχθησομένων έργων», κατά τον Ιούνιο του 1898, στο Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη. Εφ. *Ευνομία*, 24 Ιουν.1898, φ.160, σελ.2:

Μέρος Α΄:
ΓΥΜΝΑΣΤΙΚΗ μετά μουσικής
Μέρος Β΄:
ΤΟ ΔΩΡΟΝ ΤΗΣ ΠΡΩΤΟΧΡΟΝΙΑΣ (Δράμα μονόπρακτον)
Μέρος Γ΄:
ΟΙ ΜΙΚΡΟΙ ΝΑΠΟΛΙΤΑΝΟΙ ΑΛΙΕΙΣ (Κωμωδία γαλλική εις 2 πράξεις)
Μέρος Δ΄:
Ο ΑΓΓΕΛΟΣ ΦΥΛΑΞ (Δράμα γαλλικόν εις 2 πράξεις)
Μέρος Ε΄:
ΑΙ ΜΙΚΡΑΙ ΒΡΕΤΑΝΑΙ ΚΛΩΣΤΡΙΑΙ (Κωμωδία γαλλική εις 2 πράξεις)
Μέρος ΣΤ΄:
ΤΟ ΤΡΑΠΕΖΙ (Κωμωδία μονόπρακτο)
Μέρος Ζ΄:
ΟΙ ΚΥΝΗΓΟΙ ή Η ΠΕΣΟΥΣΑ ΦΩΛΕΑ (Κωμωδία γαλλική εις 2 πράξεις)

959-10. ΚΑΛΑΜΑΙ. Πλατεία Βασιλέως Γεωργίου Β' 1934 CALAMATA Place de Roi Georg

Το κτήριο του Παναγιώτη Κατσαούνη, δεκαετίας 1890, όπου πραγματοποιούνταν συχνά «σαν ενιαύσιαι εξετάσεις», ιδιωτικών σχολείων της Καλαμάτας και θεατρικές εραστεχνικές παραστάσεις, για την οικονομική ενίσχυση της Σχολής Απόρων Παίδων. Αργότερα, στο κτήριο στεγάστηκε η Τράπεζα Αθηνών. Σήμερα δε διασώζεται. Στη θέση του βρίσκεται το κατάστημα της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος.

στα και στα Γαλλικά[1].Ολα αυτά γίνονταν, με έντονη προβολή και δημοσιότητα, γιατί οι Διευθυντές αυτών των σχολείων, που δεν έπαυαν να είναι και επιχειρηματίες, στόχευαν στην επίδειξη της δουλειάς τους, της πνευματικής και ηθικής προσφοράς τους[2] και, γενικότερα, στη διατράνωση της ανωτερότητάς τους έναντι των δημοσίων, που ήταν και ο απώτερος, άλλωστε, στόχος τους, γιατί κάτι τέτοιο θα τους εξασφάλιζε σίγουρη «πελατεία» μαθητών και μαθητριών.

Κοινωνική προέλευση μαθητών

Το μαθητικό δυναμικό των ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης, που λειτούργησαν στη Μεσσηνία, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, στάθηκε αδύνατο να το καταγράψουμε[3], αφενός, γιατί δεν έχουν διασωθεί τα Αρχεία τους, αφετέρου γιατί θεωρούμε επισφαλή τα αριθμητικά στοιχεία, που επισημάναμε[4].Παρόλα αυτά, θα επιχειρήσουμε να αποδώσουμε την κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση μερικών παιδιών που φοίτησαν σε αυτά τα σχολεία, με βάση τις μετεγγραφές τους από την Ιδιωτική στη Δημόσια Εκπαίδευση.Τα στοιχεία προέκυψαν από τη στήλη «Τεκμήριον εγγραφής» των Μαθητολογίων των δημόσιων σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης του νομού, όπου μαρτυρείται το σχολείο προέλευσης του μαθητή.Από το σύνολο αυτών των «μετεγγραφέντων» μαθητών, επιλέξαμε τους μαθητές εκείνους που προέρχονταν από τα Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια αρρένων του *Παναγιώτη Βεντήρη (*Πίνακας 41*)* και του *Βασίλη Στεφανούρη* (Πίνακας 42), επειδή το πρώτο βρισκόταν σε «αστικό» χώρο και το δεύτερο σε «αγροτικό».

---

[1] «Την προχθές δε Τετάρτην δράμα γ α λ λ ι σ τ ί παρέστησαν αι μαθήτριαι και κωμωδίαν μετά ταύτα..». Εφ. *Ευνομία*, 2 Ιουλ.1895, φ.39, σελ.3

[2] «Σήμερον (περί ώραν 8[ην] π.μ.) άρχονται αι εξετάσεις του Ιδιωτικού Εκπαιδευτηρίου του ρέκτου Διευθυντού κ.Π.Βεντήρη...Τοιαύτα ιδρύματα στενώς συνδεόμενα μετά της η θ ι κ ή ς και π ν ε υ μ α τ ι κ ή ς αναπτύξεως της νεολαίας, δέον αείποτε να επισύρωσι την προσοχήν και την εκτίμησιν ημών, οίτινες αμέτοχοι παθών, ανάγκη τον δίκαιον να απονέμωμεν έπαινον εις τους καλώς αθλούντας, τουναντίον δε να καυτηριάζωμεν μετά παρρησίας τους ραθυμούντας». Εφ. *Ευνομία*, 18 Ιουν.1895, φ.37, σ.3

[3] Περιοριζόμαστε να καταγράψουμε μερικά ονοματεπώνυμα μαθητών και μαθητριών των ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης του νομού, που συγκεντρώσαμε από τοπικά περιοδικά και εφημερίδες της εποχής. Ανάμεσά τους περιλαμβάνονται και παιδιά που ανήκαν σε γνωστές «μεγαλοοικογένειες» της περιοχής τους:
Στο *Παρθεναγωγείο της Καλλιόπης Καρώνη*, στην Καλαμάτα, φοίτησαν η Ευγενία Ψάλτη, η Μαρία Σαράβα, η Θελξινόη Στρούμπου, η Κοντέα, η Μαρία Μέξη, η Θεοφιλοπούλου, η Καραγιάννη, η Ιωάννα Μασουρίδου, η Σοφία Σταμπολτζή, η Κάβουρα, η Θέμις Μούστρη, η Μαργαρίτα Στρατηγοπούλου, η Κούτση, η Πηνελόπη Νικολοπούλου, η Βογοπούλου, η Καζαντζή, η Παπαγεωργοπούλου, η Πόταρη κ.ά. (Εφ. *Ευνομία*, 16 Ιουλ.1895, φ.41, σελ.2-3, εφ. *Φως*, 7 Απρ.1902, φ.173, σελ.2).
Στο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του*Παναγιώτη Ι.Φιλόπουλου*, στα Φιλιατρά, φοίτησαν ο Κωνσταντίνος Γ.Μποσινάκης, ο Πάνος Δ.Τσάκωνας, ο Νικόλαος Σταματόπουλος, ο Ιωάννης Λουρίδας, ο Πέτρος Βωβός, ο Γεώργιος Θ.Λάγγουρας, ο Πάνος Ν.Αναστασόπουλος, ο Διονύσιος Σταυριανόπουλος, ο Κωνσταντίνος Π.Κοκκαλιάρης, ο Επαμεινώνδας Βασιλόπουλος, ο Σπύρος Γρηγορίου, ο Χαράλαμπος Μπαρούφας, ο ΚωνσταντίνοςΘ.Γώγος, ο Αλέξιος Κανκάρης, ο Ευαγόρας Π.Ζωγράφος, ο Ιωάννης Επ. Βωβός, ο Αριστοφάνης Κάκκαβας, ο Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου, ο Χαράλαμπος Ι.Σάμπαλης κ.ά. (Περ. *Φιλιατρά*, τεύχ.17, Νοέμβρ.1960, σελ.5).

[4] Στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 επισημάναμε στη σελίδα 86, όπου δίδεται ο «Γενικός Στατιστικός Πίναξ των κατά το σχολικό έτος 1907-1908 λειτουργησάντων ιδιωτικών σχολείων της Μέσης Εκπαιδεύσεως», ότι η Μεσσηνία είχε 3 σχολεία με 76 μαθητές και 166 μαθήτριες και η Τριφυλία είχε 2 σχολεία με 20 μαθητές και 23 μαθήτριες (τότε η Μεσσηνία και η Τριφυλία ήταν δύο νομοί).Όμως, στη στη σελίδα 685, όπου αναγράφονται τα ιδιωτικά σχολεία της Στοιχειώδους Εκπαιδεύσεως κατά το 1907-1908, δίδονται ακριβώς τα ίδια αριθμητικά στοιχεία.

Πίνακας 41

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΕΓΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΠΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΟ
Π Α Ν Α Γ Ι Ω Τ Η Β Ε Ν Τ Η Ρ Η
ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1889 – 1910

	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ.	Δημός & Δημοτ. υπηρε	Στρατ.	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Αριθμός μετεγγραφ	49[1]	4[2]	29[3]	9[4]	7[5]	3	5	1	14	121
Ποσοστό %	40,49	3,30	23,97	7,44	5,78	2,48	4,13	0,83	11,57	100

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 42

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΕΓΓΡΑΦΕΝΤΩΝ ΜΑΘΗΤΩΝ ΑΠΟ ΙΔΙΩΤΙΚΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΟ
Β Α Σ Ι Λ Η Σ Τ Ε Φ Α Ν Ο Υ Ρ Η
ΣΕ ΔΗΜΟΣΙΑ ΜΕΣΑ ΣΧΟΛΕΙΑ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1898-1899

	Αγροτικό τομέας	Ορφανά	Σύνολο
Αριθμός μεττεγγραφέντων μαθητών	39	2	41
Ποσοστό %	95,12	4,87	100

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Τα αριθμητικά στοιχεία των παραπάνω δύο Πινάκων, όσο και αν είναι ελλιπή, εφόσον δε γνωρίζουμε το συνολικό μαθητικό δυναμικό κάθε σχολείου, εντούτοις μας επιτρέπουν να διαπιστώσουμε ότι οι μαθητές που φοιτούσαν σε ιδιωτικά σχολεία, που η έδρα τους βρισκόταν σε «αστικά» κέντρα, προέρχονταν όχι μόνον από μεσαία αλλά και από ανώτερα κοινωνικά στρώματα, για τα οποία η πρόσβαση σε ένα ιδιωτικό σχολείο ήταν υπόθεση εύκολη και αυτονόητη, απόρροια της κοινωνικής τους διαφοροποίησης και της συναίσθησης της ταξικής τους υπεροχής.Στα ιδιωτικά σχολεία του «αγροτικού» χώρου τα παιδιά ήταν σχεδόν αποκλειστικά γόνοι «κτηματικών», που ασφαλώς είχαν ως κίνητρο την απόκτηση ενός επαγγελματικού εφοδίου, ικανού να τους εξασφαλίσει την κοινωνική τους άνοδο.Πάντως, και στις δύο περιπτώσεις τα παιδιά φαίνεται ότι προέρχονταν από ευκατάστατες οικογένειες.Ανάλογη ήταν και η κοινωνική προέλευση των μαθητριών των Παρθεναγωγείων[6].

---

[1] Από τους 49 μαθητές, οι 48 ήταν παιδιά «κτηματικών και κτηματιών» και μόνον 1 ήταν παιδί «γεωργού».

[2] Τέκτων:1, Σανδαλοποιοί:2 και Ξυλουργός:1

[3] Εμποροι:21, Παντοπώλες: 6 και Οινοπώλες: 1

[4] Γιατροί: 4, Οδοντίατροι: 2, Δικηγόροι: 2 και Συμβολαιογράφος: 1

[5] Υπάλληλοι: 4, Δικ.Κλητήρες: 2 και Ειρηνοδίκης: 1

[6] Το 1896 επισημάνθηκε 1 μαθήτρια, η Στυλιανή Αλβανάκη του Δημητρίου, στο Γυμνάσιο της Καλαμάτας, προερχόμενη από το Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο των Θ.Χριστόπουλου-Κ.Σταυρόπουλου, κόρη γ ι α τ ρ ο ύ.

Στα 1908 και 1909, στα Γυμνάσια της Καλαμάτας και της Μεσσήνης, σημειώθηκαν 3 εγγραφές κοριτσιών, που προέρχονταν από το Παρθεναγωγείο του Παναγιώτη Βεντήρη.Από αυτές η μία, η Ευταλία Παλαμάρα του Λυκ., ήταν κόρη ελεύθερου επαγγελματία (δ ι κ η γ ό ρ ο υ), η άλλη, η Βενετία Μπρούμα του Χαρ., ήταν κόρη στρατιωτικού (α ξ ι ω μ α τ ι κ ο ύ) και η τρίτη, η Ευανθία Δουκάκη του Μ., ήταν κόρη χ ρ υ σ ο χ ό ο υ.

Συνεχίζοντας τη διερεύνηση του κοινωνικού «προφίλ» του μαθητικού πληθυσμού των ιδιωτικών σχολείων του νομού, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε και στο θέμα των δ ι δ ά κ τ ρ ω ν. Η ύπαρξή τους και μόνο έθετε αντικειμενικά ένα ταξικό φράγμα για τα παιδιά που προέρχονταν από μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες. Πράγματι, τα δίδακτρα όχι τόσο για τους «εξωτερικούς», όσο για τους «τρόφιμους» ή «ημιτρόφιμους» μαθητές ή μαθήτριες, ήταν αρκετά υψηλά[1]. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι το 1873, στο Εκπαιδευτήριο του Γεώργιου Πουλάκου στην Καλαμάτα, οι «εξωτερικοί» μαθητές πλήρωναν 240 δραχμές κάθε τριμηνία, ήτοι 80 δραχμές το μήνα, και οι «ημίτροφοι» 40 δραχμές κατά μήνα[2].Δηλαδή τα δίδακτρα για τους «εξωτερικούς» μαθητές ή μαθήτριες ήταν προσιτά και στα μικρομεσαία κοινωνικά στρώματα.Αρκεί να αναφέρουμε ότι την ίδια εποχή τα μηνιαία εισοδήματα ενός δασκάλου κυμαίνονταν από 100 έως 160 δραχμές, όπως πληροφορούμεθα από μία αναφορά, στα 1870, του Δήμαρχου Φιλιατρών (δήμος Εράνης, επαρχίας Τριφυλίας), Επαμεινώνδα Α.Παναγιώταρου, προς την τότε Κυβέρνηση, στην οποία αναφέρει: «επειδή η πόλις μου συντηρεί ένα Ελληνικόν σχολείον με δύο διδασκάλους αμοιβομένους, τον μεν με 160 δραχμάς, τον δε με 100 δραχμάς μηνιαίως...»[3].

Τελευταίο επιχείρημα στην υπόθεση προσδιορισμού του χαρακτήρα της Ιδιωτικής Εκπαίδευσης συνιστά το γεγονός ότι τα περισσότερα Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια, αρρένων και θηλέων, ήταν συγκεντρωμένα στα μεγάλα οικονομικά κέντρα του νομού, όπου εκεί ασφαλώς ήταν συγκεντωμένα και τα ανερχόμενα «αστικά» κοινωνικά στρώματα.Το γεγονός φανερώνει μία μεγάλη συνάφεια αστικής συγκέντρωσης και Μέσης Εκπαίδευσης των παιδιών στην Ιδιωτική Εκπαίδευση.Συγκεκριμένα, από τα 9 Παρθεναγωγεία, τα 8 βρίσκονταν στην Καλαμάτα και 1 στη σταφιδοπαραγωγό πόλη των Φιλιατρών.Το ίδιο και στα ιδιωτικά σχολεία αρρένων.Από τα 22 σχολεία, τα 16 ιδρύθηκαν στην Καλαμάτα, στα Φιλιατρά και στη Μεσσήνη, ενώ τα υπόλοιπα 6 σε μικρότερα οικονομικά κέντρα, με αγροτικό χαρακτήρα (2 στο Μελιγαλά, 2 στο Τσαούσιο, στη μερινή Μερόπη, 1 στα Αρφαρά και 1 στους Γαργαλιάνους).

Οι προαναφερθέντες παράμετροι θεωρούμε ότι συνιστούν αξιόπιστα τεκμήρια προσδιορισμού της «αστικής» προέλευσης των παιδιών της Ιδιωτικής Εκπαίδευσης, επομένως και του «αριστοκρατικού» της χαρακτήρα.Γιαυτό και στον τοπικό τύπο της εποχής διαβάζουμε ότι οι εξετάσεις Γυμναστικής του Παρθεναγωγείου του Παναγιώτη Βεντήρη έγιναν «παρισταμένης της α ρ ι σ τ ο κ ρ α τ ί α ς της ημετέρας [καλαματιανής] κοινωνίας]»[4].

Τέλος, το 1910, στο Β΄Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας, επισημάνθηκε 1 μαθήτρια, η Μαρία Οθωναίου του Αριστογείτονα, που προερχόταν από το Παρθεναγωγείο της Ανθής Χρυσικοπούλου, και ήταν κόρη υπαλλήλου (δ η μ ό σ ι ο υ τ α μ ί α).

[1] Στα 1851 τα μηνιαία δίδακτρα για μια «σύσσιτη» μαθήτρια στο Αρσάκειο ήταν 60 έως 79 δραχμές. Την ίδια εποχή τα μηνιαία εισοδήματα των δημοσίων υπαλλήλων ανέρχονταν σε 83 με 250 δραχμές. Την ίδια χρονιά, 1851, τα μηνιαία δίδακτρα για μια «εξωτερική» μαθήτρια του Αρσακείου ήταν από 2 έως 6 δραχμές, ανάλογα με τον κύκλο σπουδών, όπως αναφέρεται στο Ελένη Βαρίκα, *Η εξέγερση των Κυριών, η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Β΄έκδ., Κατάρτι 1996, σελ.79 και 94.

[2] Συλλογή Μίμη Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.Γεωργίου Πουλάκου

[3] Περ. *Φιλιατρά*, έτος 3, τεύχ.9, Οκτ.1958, σελ.11

[4] Εφ. *Φως*, έτος Ε΄, 29 Απρ.1904, φ.358, σελ.3

5. Διδακτικό Προσωπικό

Το διδακτικό προσωπικό, που στελέχωνε τα Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια αρρένων Μέσης Εκπαίδευσης, κατά το 19ο αιώνα, απαρτιζόταν από δημοδασκάλους, ελληνο - διδασκάλους και γυμνασιακούς καθηγητές, οι οποίοι είχαν λάβει από το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημόσιας Παιδείας σχετική άδεια, αφού, προηγουμέ - νως, είχε ληφθεί υπόψη και η εισήγηση του γυμνασιάρχη ή του σχολάρχη, που στο σχολείο τους ανήκε ο εκπαιδευτικός[1]. Στα Παρθεναγωγεία, εκτός από τους προαναφερ θέντες εκπαιδευτικούς προσλαμβάνονταν και δασκάλες, απόφοιτες των Παρθεναγω - γείων. Επιπλέον, σε όλα τα ιδιωτικά σχολεία μπορούσαν να προσλαμβάνονται και Βο-ηθοί, οι οποίοι έπρεπε να έχουν πτυχίο αναγνωρισμένο, άδεια διδασκαλίας και να μην είναι «εκ των αποβληθέντων της υπηρεσίας δι΄επίμεμπτον διαγωγήν ή δια κακούργη-μα»[2].

Στη διάκριση ενός ιδιωτικού σχολείου καθοριστική ήταν η συμβολή του Διευ-θυντή-Εκπαιδευτικού, που στο όνομά του είχε χορηγηθεί η σχετική άδεια από το Υ - πουργείο Παιδείας. Από τους πλέον επιτυχημένους Διευθυντές-Εκπαιδευτικούς των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων της Καλαμάτας θεωρούνταν από την τοπική κοινωνία η Καλλιόπη Καρώνη, ο Παναγιώτης Βεντήρης και ο Δημήτρης Επισκοπίδης. Γιαυτό και δεν ήταν τυχαίο ότι αυτά τα Εκπαιδευτήρια είχαν και τη μεγαλύτερη διάρκεια ζωής, όπως προκύπτει μέσα από τον τύπο. Ιδιαίτερα για την Καρώνη, που στο Παρθεναγω - γείο της φυσούσε πρωτοποριακό πνεύμα, έγραφε ο τύπος: «η ευφυεστάτη και αγαστή δεσποινίς Καλλιόπη Καρώνη, η έχουσα τοσαύτην ιδιοφυίαν εν τη εντέχνω διδασκα - λία, ώστε δεν θα είναι υπερβολή αν είπη τις ότι αποτελεί τον ιδανικόν τύπον του Πε - σταλότζη [Pestalozzi] και Φρέβελ [Friedrich Frobel], εμψυχούσα δια της οξυνίας και σεπτής χάριτος τας ιδέας των συστημάτων αυτών"[3].

Η Διεύθυνση του κάθε Εκπαιδευτηρίου έδινε ιδιαίτερη προσοχή στην επιλογή του διδακτικού προσωπικού, μιας και απ΄αυτό εξαρτιόταν, ως ένα βαθμό, η επιτυχής ή μη πορεία του. Για το λόγο αυτό επιζητούσαν άτομα με εγγυημένα πιστοποιητικά μόρφωσης. Ο τύπος της εποχής δίδει ανάγλυφα τη διάσταση του θέματος, όταν διαβά-ζουμε αγγελία του ιδιωτικού σχολείου του Παναγιώτη Βεντήρη, όπου αναφέρεται ότι «εν τω Εκπαιδευτηρίω ημών... διδάξουσι καθηγηταί και διδάσκαλοι γνωστοί α ν ά τ ο ν δ ι δ α σ κ α λ ι κ ό ν κ λ ά δ ο ν δια το ευμέθοδον και το ευρύ της γνώσεώς των»[4]. Και αλλού, για το προσωπικό του Παρθεναγωγείου της Καρώνη ότι «διδάσκο-νται [μαθήματα] δια διδασκαλισσών, φερουσών πτυχία ι δ ι α ζ ο ύ σ η ς και α ρ ί σ-τ η ς π α ι δ ε ύ σ ε ω ς»[5].

Τα προσόντα, βέβαια, που απαιτούνταν για το προσωπικό των ιδιωτικών σχο - λείων αρρένων, δεν ήταν τα ίδια με τους διδάσκοντες στα Παρθεναγωγεία, αφού και τα προγράμματά τους ήταν διαφορετικά. Σημειώνουμε ότι a priori υπήρχε ποιοτική διαφορά μεταξύ ενός δασκάλου και μιας δασκάλας, τόσο στη διάρκεια των σπουδών τους όσο και στο περιεχόμενό τους[6], γεγονός που αυτόματα υποβίβαζε το επίπεδο

---

[1] Στέφανος Παρίσης, *Νόμοι* ..., ο.π., σελ.285-286

[2] Λ.4ης οκτ.1863 και Λ. 11ης σεπτ.1874. Οι πληροφορίες αντλούνται από το Στέφανος Παρίσης, *Νόμοι*..., *ο.π.*, σελ.324-325 και 385

[3] Εφ. *Θάρρος*, 29 Ιουν.1997, σελ.10

[4] Εφ. *Φαραί*, 20 Αυγ.1895, φ.12, σελ.4

[5] Εφ. *Ευνομία*, 17 Σεπτ.1895, φ.49, σελ.2

[6] Σχετικά με τη *διάρκεια* των σπουδών παρατηρούμε ότι οι δάσκαλοι μετά το 1878 σπούδαζαν συνο-λικά επτά χρόνια μετά το Δημοτικό σχολείο (3 χρόνια στο Ελληνικό, 1 χρόνο στο Γυμνάσιο και 3 χρό-νια στο Διδασκαλείο), ενώ οι δασκάλες 4-6 χρόνια στο διδασκαλείο της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας. Σχετικά με το *περιεχόμενο* των σπουδών σημειώνουμε ότι το πρόγραμμα μαθημάτων του Διδασκαλεί-ου των αγοριών ήταν πιο πυκνό. Η πιο ουσιαστική, όμως, διαφορά βρισκόταν στη διδασκαλία των Παι

των Παρθεναγωγείων, μιας και η πλειοψηφία του διδακτικού τους προσωπικού ήταν δασκάλες. Ειδικότερα, στην προκατακτική τάξη ενός ιδιωτικού Ελληνικού σχολείου αρρένων δίδασκαν δημοδιδάσκαλοι, ενώ στις ανώτατες τάξεις ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές, οι οποίοι προέρχονταν κυρίως από τα δημόσια σχολεία της Καλαμάτας. Στα Παρθεναγωγεία, στην προκαταρκτική τάξη του Ελληνικού σχολείου δίδασκαν δασκάλες, απόφοιτες Παρθεναγωγείων, όπως η περίπτωση της Διευθύντριας Ευσταθίας Ρ. Μιχαλακέα[1], που είχε αποφοιτήσει από το γαλλικό Παρθεναγωγείο του Πειραιά, αλλά και των «διδασκαλισσών» Αγλαΐας Γεωργιάδου[2] και Κλεονίκης Φραγκη[3], που ήταν αριστούχες απόφοιτες του Αρσακείου Αθηνών.Στις ανώτερες τάξεις δίδασκαν ελληνοδιδάσκαλοι και καθηγητές Γυμνασίου.Για παράδειγμα, στις ανώτερες τάξεις του Παρθεναγωγείου της Καρώνη δίδαξαν ο γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Καλαμάτας Γεραρής, καθώς και οι καθηγητές Ν.Μπαρμπαρρήγος (ή Βαρβαρρήγος), Δεράου, Ν.Βασιλάκης κ.ά.Στον παρακάτω προσωπογραφικό Πίνακα παρατίθεται το διδακτικό προσωπικό - όσο καταφέραμε να εντοπίσουμε - των ιδιωτικών σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης του νομού.Δε συμπεριλαμβάνονται οι εκπαιδευτικοί Διευθυντές.

Πίνακας 43

ΔΙΔΑΚΤΙΚΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Ν. ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Ονοματεπώνυμα	**Ιδιότητα & Ειδικότητα**	**Ιδιωτικό σχολείο όπου δίδαξαν**
Αθανασιάδης Αθαν.		Ιδιωτικό σχολείο αρρ.Δ.Κοκκώνη(Φιλιατρά)
Αλεξάκης Δ.	Καθηγητής Δημοσίου	Ιδιωτικό σχολείο Παναγιώτη Βεντήρη
Αλιφέρης Γρηγόριος	Θεολόγος	Παρθεναγωγείο Αλεξ.Παπασταθοπούλου
Αντωνακοπούλου Χαρ.	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Αλεξ.Παπασταθοπούλου
Βαρβαρρήγος Νικ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη, Θ.Χριστόπουλου-Κ.Σταυρόπουλου
Βασιλάκης Νικ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Γεραρής	Γυμ/χης Καλαμάτας	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Γεωργιάδου Αγλαϊα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου & Ευσταθίας Μιχαλακέα
Γεωργιάδου Αθηνά	Ελληνικά και Γαλλικά	Παρθεναγωγείο Αλεξ.Παπασταθοπούλου
Δεράου	Φυσικομαθηματικός	Δημοσίου Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Δημητρίου Αριστέα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Δημόπουλος Ν.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Εξαρχέας Κ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Θαλασσινός Α.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Θεοδωρόπουλος Π.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήρια Παναγιώτη Βεντήρη & Θ.Χριστόπουλου-Κ.Σταυρόπουλου
Κάκκαβος Ιωάννης	Βοηθός	Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Δ.Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Καρακλής Ν.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη & Παρθεναγωγείο Αλεξ.Παπασταθοπούλου
Καρώνη Αικατερίνη	Κοπτική-ραπτική	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Καψάλης Γ.		Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Παν.Ι.Φιλόπουλου (Φιλιατρά
Κουσουλάκος Θ.	Γαλλικά & Διπλογραφία	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Κουτσογιαννόπουλος Ηλ.	Καθηγητής Δημοσίου	Παρθεναγωγείο Αλεξ.Παπασταθοπούλου
Κωνσταντέας	Γυμναστής	Εκπαιδευτήριο Αημήτρη Επισκοπίδη
Λουϊζης Ευστάθιος	Χοροδιδάσκαλος	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη

δαγωγικών και στις πρακτικές ασκήσεις διδακτικής. Σ.Ζιώγου-Καραστεργίου, *Η Μέση Εκπαίδευση...*, *ο.π.*, σελ.154-156 και άρθρο της ίδιας με τίτλο «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεία εκπαίδευση στην Ελλάδα», στο βιβλίο *Εκπαίδευση και Φύλο, ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός*, εκδ.Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999, σελ.82

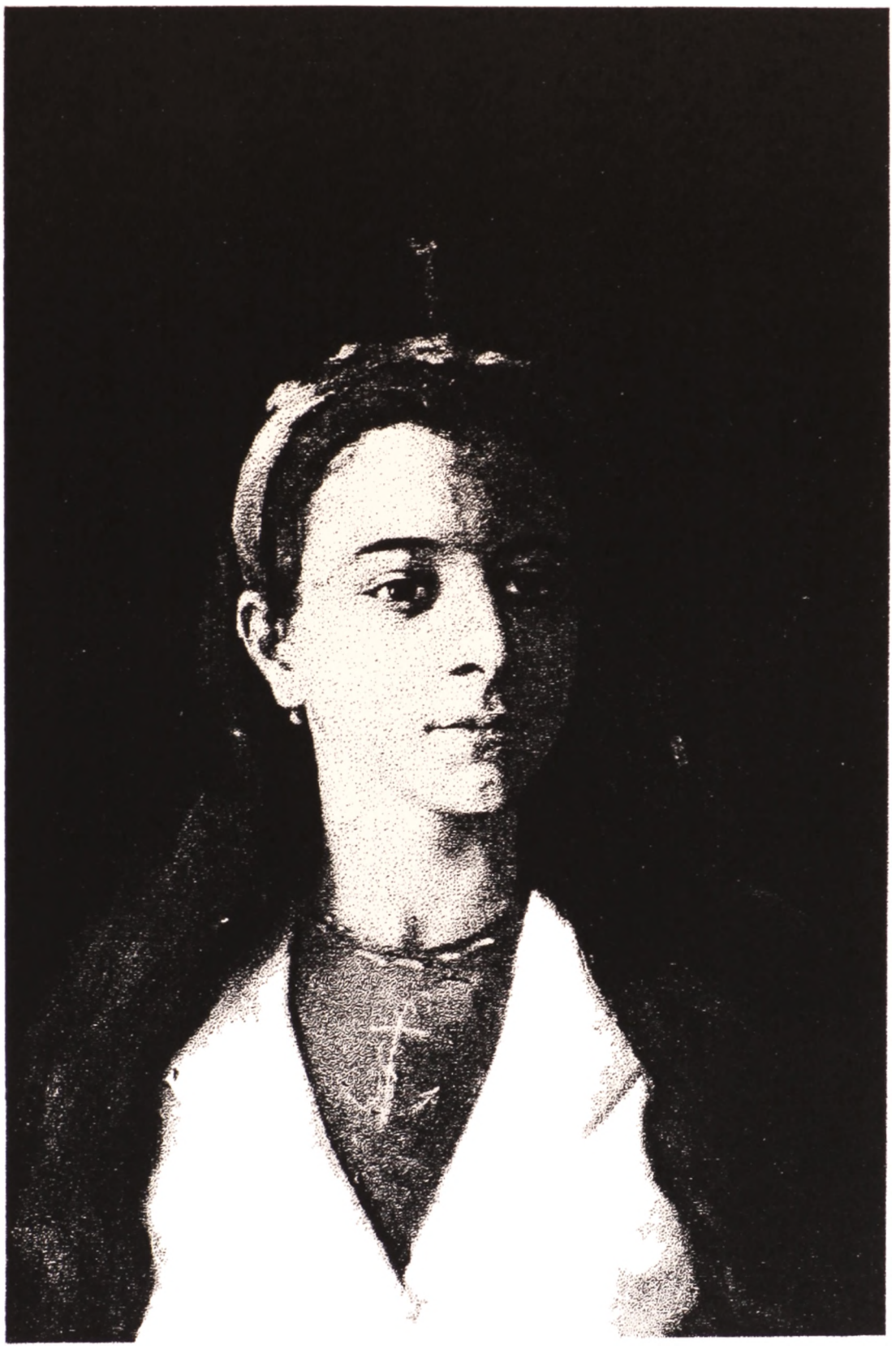
[1] Εφ. *Ευνομία*, 13 Αυγ.1895, φ.45, σελ.3

[2] Εφ. *Φαραί*, 25 Ιουν.1895, φ.4 και 5, σελ.4

[3] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμβρ.1895, φ.25, σελ.4

Καλλιόπη Καρώνη, Διευθύντρια Παρθεναγωγείου Καλαμάτας
(φωτ.: ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Σύλβιας Κουτσιάνα

Αικατερίνη Καρώνη

δασκάλα κοπτικής-ραπτικής στο Παρθεναγωγείο της αδελφής της Καλλιόπης.

(φωτ: ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας, δωρεά Σύλβιας Καυτουμάνου)

Λουμάκης Κ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Δημήτρη Επισκοπίδη
Λουπινάς Γ. του Α.	Βοηθός	Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Δ.Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Λυμνιάτου Ισιδώρα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Παναγιώτη Βεντήρη
Μαβίλ Μάρθα	Παιδαγωγός	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Μητσοτάκη Ελένη	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Μοσχούτης	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπ/ριο Θ.Χριστόπουλου-Κ.Σταυρόπουλου
Μπαμπινιώτου Σοφία	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Νικολόπουλος Σπ.		Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Παν.Ι.Φιλόπουλου (Φιλιατρά)
Παναγιωτίδου Ελένη	Δασκάλα Ελληνικών	Παρθεναγωγείο Αλεξ.Παπασταθοπούλου
Παλαμάρα Χαρίκλεια	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Αλεξ.Παπασταθοπούλου
Παπαγεωργόπουλος Βασ.		Ιδιωτ.σχολ.αρρ. Παν.Ι.Φιλόπουλου (Φιλιατρά)
Παπαδόπουλος Κων.	Βοηθός	Ιδιωτ.σχολ.αρρ. Δ.Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Παπαδόπουλος Ιωάννης	τ.Δ/ντής Υποδ/λείου	Εκπ/ριο Θ.Χριστόπουλου-Κ.Σταυρόπουλου
Παπαχριστοφίλου Διον.	Γυμναστής	Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Παν.Ι.Φιλόπουλου (Φιλιατρά)
Πατρίδης Αημ.	Βοηθός	Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Δ.Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Πέτροβιτς Ελίζα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Παναγιώτη Βεντήρη
Πολυδούρης Ευγ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Πόταρης Κ.	Καθηγητής Ελληνικών	Εκπαιδευτήριο Επισκοπίδη
Προβελέγγιος Ν.		Ιδιωτ.σχολ.αρρ. Δ.Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Πυρομάλης Αναστάσιος		Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Δ.Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Ρουμπέν Καίτη	Γαλλικά, Ζωγραφική & Προσωπογραφία	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Σακελλαρίδης Γεώργιος	Μουσικός	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη & Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Σερεμέτη Σταματίνα	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Σκοπετέας Σ.	Γυμναστής	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Σκοπέτος Π.	Καθηγητής Μαθηματικών	Εκπαιδευτήριο Επισκοπίδη
Στασινόπουλος Λ.	Καθηγητής Δημοσίου	Εκπαιδευτήριο Παναγιώτη Βεντήρη
Σταυριανόπουλος Διον.	Βοηθός	Ιδιωτ.σχολ.αρρ.Δ.Κοκκώνη (Φιλιατρά)
Τσαπέτα Ειρήνη	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Ανθής Χρυσικοπούλου
Φραγάκη Κλεονίκη	Ελληνικά και Γυμναστική	Παρθεναγωγείο Καλλιόπης Καρώνη
Χρυσικοπούλου Βασιλική	Δασκάλα	Παρθεναγωγείο Ανθής Χρυσικοπούλου

Είναι εμφανές ότι ένα μεγάλο μέρος των παραπάνω εκπαιδευτικών ήταν, παράλληλα,και εκπαιδευτικοί του δημοσίου.Σημειώνουμε ότι, σύμφωνα με το διάταγμα της 18ης Αυγούστου του 1856, η ενασχόληση των εκπαιδευτικών του δημοσίου με την ιδιωτική διδασκαλία δεν έπρεπε να ξεπερνά τις 8 ώρες την εβδομάδα, οι οποίες αργότερα αυξήθηκαν σε 12 ώρες εβδομαδιαίως, σύμφωνα με το διάταγμα της 16ης Οκτωβρίου του 1870.Επίσης, είχε καθορισθεί να μένει μία ώρα τουλάχιστον διάλειμμα μεταξύ της διδασκαλίας στα ιδιωτικά σχολεία και της αντίστοιχης στα δημόσια σχολεία[1].

Για τα «ειδικά» μαθήματα («εμπορικά μαθήματα», χορό, ζωγραφική, τοπογραφία επί υφασμάτων και πινάκων, προσωπογραφία κ.ά.), που διδάσκονταν στα ιδιωτικά σχολεία, προσλαμβάνονταν δάσκαλοι «ειδικότητας».Ετσι, συναντάμε, για παράδειγμα στο Εκπαιδευτήριο του Παναγιώτη Βεντήρη ότι για το μάθημα της διπλογραφίας είχε προσληφθεί ο καθηγητής Θ.Κουσουλάκος, ενώ στο Παρθεναγωγείο της Καρώνη το μάθημα της Ζωγραφικής το δίδασκε η Καίτη Ρουμπέν και χορό ο χοροδιδάσκαλος Ευστάθιος Λουϊζης, ο οποίος ήδη από το 1894 είχε ιδρύσει σχολή χορού στην Καλαμάτα και δίδασκε ευρωπαϊκούς χορούς[2].

---

[1] Διάταγμα της 18ης Αυγούστου του 1856

[2] Ο Ευστάθιος Λουϊζης δίδασκε ευρωπαϊκούς χορούς «υποσχόμενος εντελή εκμάθησιν αυτών εντός μηνός από της ενάρξεως, Πόλκα, Πόλκα Μαζούρκα, Σοτίς, Σοτίς Μπόστον, Βαλς Γερμανικόν, Βαλς Γαλλικόν, Καρδίλλιες και Τετράχορον».Για τη διδασκαλία καθόρισε το ποσό των 20 δρχ., που θα καταβάλλονταν μετά την εκμάθηση.Επίσης, γνώριζε στο «μουσόφιλο κοινό» ότι «παραδίδει πρακτικώς και θεωρητικώς κλειδοκύμβαλον, φυσαρμόνικαν, φλάουτο, πίφυρον, βιολίον, κιθάραν, μανδολίνον,

Χαρακτηριστικό, επίσης, της εποχής ήταν η πρόσληψη ξ έ ν ω ν δ α σ κ ά – λ ω ν, ιδιαίτερα για τη διδασκαλία ξένων γλωσσών, προ παντός της γαλλικής.Θεωρείτο μεγάλο πλεονέκτημα για το Εκπαιδευτήριο το να έχει εξασφαλίσει δασκάλα «εξ αλλοδαπής», γιαυτό αναγγελλόταν στις εφημερίδες.Διαβάζουμε μία σχετική αγγελία: «εις το Παρθεναγωγείον της Καρώνη ... μετ΄ολίγας ημέρας αφικνείται και πτυχιούχος διδασκάλισσα Ε λ β ε τ ί ς»[1].

Η παρουσία, γενικά, των «δ ι δ α σ κ α λ ι σ σ ώ ν» των Παρθεναγωγείων στην το πική κοινωνία, ήταν έντονα αισθητή, όχι μόνο στον επαγγελματικό χώρο, αλλά και στα πολιτιστικά και φιλανθρωπικά δρώμενα της πόλης της Καλαμάτας, κλονίζοντας στην πράξη με τη δημόσια παρουσία τους μια παράδοση. Αναφέρουμε την περίπτωση της Καλλιόπης Καρώνη, η οποία παρείχε «αυτοπροαιρέτως προσωπικήν διακονίαν», παραχωρώντας δωρεάν το «διδακτήριο κατάστημά» της για θεατρική παράσταση υπέρ της Σχολής των Απόρων Παίδων[2], που είχε ιδρυθεί και λειτουργούσε στην Καλαμάτα από τις αρχές του 1870[3].Και όχι μόνον αυτό.Το Δεκέμβριο του 1895 η Καρώνη ανέλαβε δωρεάν τη Διεύθυνση της Σχολής αυτής, που της ανέθεσε η Κοσμητεία[4]. Αλλά και το 1896 εξακολουθούσε να προσφέρει τις εκπαιδευτικές της υπηρεσίες στα άπορα παιδιά της πόλης[5].

Αλλά και η συμβολή τους στη βελτίωση της κοινωνικής θέσης της γυναίκας, δεν πρέπει να αγνοηθεί, όπως ήταν οι περιπτώσεις της Ευσταθίας Ρ.Μιχαλακέα και της Αγλαΐας Γεωργιάδου, οι οποίες μπορούν να συγκαταλεχθούν στις πρώτες φεμινίστριες της πόλης[6]. Αλλωστε, γύρω στα 1897 στην πόλη της Καλαμάτας είχε αρχίσει να βρίσκει απήχηση η φεμινιστική κίνηση[7], που είχε αναπτυχθεί πολύ νωρίτερα στην Αθήνα[8], αφυπνίζοντας τη γυναικεία συνείδηση και σε τοπικό επίπεδο.

Τέλος, στο προσωπικό ενός Εκπαιδευτηρίου, όχι φυσικά στο διδακτικό, συγκαταλεγόταν και ο «π α ι δ ο ν ό μ ο ς», κατά τα «ειωθότα» της εποχής.Αλλωστε, και στα Δημόσια Μέσα σχολεία εφαρμοζόταν, κατά την εξεταζόμενη εποχή, ο θεσμός των επιστατών-παιδονόμων, οι οποίοι είχαν χρέος τους να επιβλέπουν τη διαγωγή των μαθητών και εντός και εκτός του σχολείου[9].Στα Εκπαιδευτήρια της Καλαμάτας, συγκεκρι-

---

κλαρίνο, βιολοντσέλο ως και Φωνητική Μουσική».και πρόσθετε στις αγγελίες του «Δια κυρίας και δεσποινίδας κατ΄οίκον, δια κυρίους εις το χοροδιδασκαλείον!». Εφ. *Φαραί*, 17 Νοεμβρ.1896, φ.71, σελ.4 και εφ. *Θάρρος*, 21 Αυγ.1994, φ.28607, σελ.13, όπου περιέχεται άρθρο του Μίμη Φερέτου, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 [στην Καλαμάτα]».

[1] Εφ *Ευνομία*, 23 Οκτ.1894, φ.6, σελ.3

[2] εφ. *Φαραί*, 17 Δεκ.1895, φ.28, σελ.3

[3] Η Σχολή των Απόρων Παίδων λειτούργησε επί μια τεσσαρακονταετία και πλέον και πρόσφερε μεγάλες υπηρεσίες στην προσπάθεια καταπολέμησης του αναλφαβητισμού και επιμόρφωσης του λαού, όπως αναφέρεται στην εφ. *Θάρρος*, 5 Ιουν.1994, φ.28542, σελ.14, στο άρθρο του Μίμη Φερέτου, « Η Σχολή των Απόρων Παίδων και η κατασκευή της οδού Αριστομένους».

[4] Εφ. *Ευνομία*, 3 Δεκ.1895, φ.58, σελ.2

[5] Εφ. *Ευνομία*, 21 Ιουλ.1896, φ.89, σελ.2, όπου αναφέρεται ότι: «Η δεσποινίς Καλλιόπη Καρώνη, η αναλαβούσα την εκπαίδευσιν τούτων καθ΄όλον το παρελθόν σχολικόν έτος, εξετά ζουσα αυτά εις όλα τα μαθήματα προεκάλει τους παρισταμένους να απευθύνουσιν ερωτήσεις, είτε εις την αριθμητικήν, είτε εις την ιστορίαν και την ιεράν, είτε εις την γεωγραφίαν, και εις αυτό έτι το ετυμολογικόν, δίδουσα την απόδειξιν καταβληθέντων κόπων και τελειότητος, ως προς την διδασκαλίαν αυτών, άτινα προ εξ μηνών παρέλαβον εντελώς αγράμματα, με τας έξεις μάλιστα τας παρακολουθούσας, τα εγκαταλελειμένα ταύτα υπό της πατρικής και μητρικής πολλάκις προστασίας»

[6] Μ.Φερέτου, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 [στην Καλαμάτα], Ελληνογαλλικό Παρθεναγωγείο, η έλλειψη σχεδίου, η Παραλία, συλλαλητήριο για τη σταφίδα κ.άλ.», εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγ.1994, φ.28613, σελ.13

[7] Εφ. *Ευνομία*, 19 Ιαν.1897, φ.112, σελ.2

[8] Ζιώγου-Καραστεργίου, *ο.π.*, σελ.298 και 313-319

[9] Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμισις...*, *ό.π.*, τόμ.Β΄, σελ.κς΄.Στέφανος Παρίσης, *Νόμοι Ανωτέρας και Μέσης Εκπαιδεύσεως*, Αθήνα 1883, σελ.267-268

κριμένα στου Παναγιώτη Βεντήρη, είχε προσληφθεί ως επιστάτης για την εξωτερική επιτήρηση των μαθητών ο «μειλίχιος και γνωστός, ως χρηματίσας επί πενταετίαν εξω τερικός παιδονόμος» *Παναγιώτης Μπουρμπουχάκης*[1].Στου Δημήτρη Επισκοπίδη, ως «επιμελητής προσελήφθη ο ιεροσπουδαστής κ.*Κ.Αναγνωστόπουλος*»[2].Στου Παναγιώ-τη Φιλόπουλου στα Φιλιατρά, είχε προσληφθεί ως παιδονόμος, το 1889, *ο Λεωνίδας Καλοπάζαρος*[3].

Για τις οικονομικές απολαβές των εκπαιδευτικών των ιδιωτικών σχολείων, δυστυχώς, δεν έχουμε διασταυρωμένες πληροφορίες.Το μόνο που γνωρίζουμε είναι ότι ο μηνιαίος μισθός ενός δάσκαλου επαρχιακού ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου αρρένων, του Παναγιώτη Φιλόπουλου, στα Φιλιατρά το 1889, κυμαινόταν από 50 έως 60 δραχ-μές, ενώ του παιδονόμου ήταν 25 δραχμές[4].Φαίνεται ότι η αμοιβή του προσωπικού ήταν ανάλογη με την ειδικότητά τους, αλλά και το βαθμό τους, και ότι ο μισθός θα εξαρτιόταν και από την περιοχή που βρισκόταν το Εκπαιδευτήριο, αλλά κυρίως από την ανθηρότητα της «επιχείρησης».Γίνεται αυτή η επισήμανση, γιατί την ίδια περίπου εποχή, γενικότερα στον ελληνικό χώρο, οι μισθοί των δασκάλων κυμαίνονταν από 100 έως 150 δραχμές[5], ενώ των «διδασκαλισσών» από 80 έως 120 δραχμές[6].Οι μισθοί των Βοηθών σε ιδιωτικά εκπαιδευτήρια κυμαίνονταν από 80 έως 90 δραχμές. Συγκε -κριμένα, όσοι είχαν διδασκαλικό πτυχίο ή απολυτήριο ιερατικής σχολής λάμβαναν 80 δραχμές το μήνα, ενώ όσοι είχαν απολυτήριο Γυμνασίου έπαιρναν 90 δραχμές[7].

Συγκεφαλαιωτικές παρατηρήσεις

Η ανάπτυξη της Ιδιωτικής Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσσηνία, από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, οπότε ιδρύθηκε το πρώτο ιδιωτικό σχολείο Μέσης Εκπαίδευ-σης στο νομό μετά τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους, έως το 1910, οπότε τερμα τίζεται η εργασία μας, εκφράζεται με την ύπαρξη της «κατ΄οίκον διδασκαλίας» και με την ίδρυση 31 τουλάχιστον ιδιωτικών σχολείων μέσης βαθμίδας, βραχείας, όμως, δι-άρκειας ζωής.Το γεγονός μαρτυρεί ότι η Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση βρήκε στη μεσ-σηνιακή γη πρόσφορο έδαφος να αναπτυχθεί και να αναπτύξει τους στόχους της. Σε αυτό συνέβαλαν, αποφασιστικά, διάφοροι παράγοντες:

1. Οικονομικοί – Κοινωνικοί:

Η οικονομική πρόοδος, που σημειώθηκε στη Μεσσηνία, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ιδιαίτερα των σταφιδοφόρων περιοχών της, κατά το 1880 – 1890, καθώς και η βιομηχανική ανάπτυξη της πόλης της Καλαμάτας και η αυξημένη εμπορική της κί-νηση, κατά το 1890-1900, εξασφάλισαν μία οικονομική άνεση σε ευρύτερα κοινωνι κά στρώματα, απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία της Ιδιωτικής Εκπαίδευσης (δίδακτρα).Αντίθετα, στη δεκαετία του 1900, η παρακμή κάποιων οικονομικών δρα-στηριοτήτων (κρίση σταφίδας), παράλληλα, βέβαια, και με την ανάπτυξη του δημόσι-ου σχολικού δικτύου, οδήγησαν σε ύφεση την Ιδιωτική Εκπαίδευση, πράγμα που με

---

[1] Εφ. Φαραί, 27 Οκτ.1896, φ.68, σελ.3
[2] Εφ. Φως, 17 Σεπτ.1900, σελ.4
[3] Περ. *Φιλιατρά*, τεύχ.17, Νοέμβρ.1960, σελ.5
[4] Περ. *Φιλιατρά*, τεύχ.17, Νοεμβρ.1960, σελ.5
[5] Αλέξης Δημαράς, *η Μεταρρύθμισις*..., ο.π., τόμ.Α΄, σελ.290
[6] Ελένη Βαρίκα, *ο.π.*, σελ.230
[7] Στέφανος Παρίσης, *Νόμοι*..., *ο.π.*, σελ.324-325

ταφράζεται σε σημαντική μείωση του αριθμού των Ιδιωτικών Εκπαιδευτηρίων στο νομό.

2. Ελλείψεις της Δημόσιας Μέσης Εκπαίδευσης:

α) Η έλλειψη πρόβλεψης για τη γυναικεία Μέση Εκπαίδευση, από το νομοθέτη του 1836, συνέβαλε ώστε η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών του νομού να στηριχθεί αποκλειστικά στην ιδιωτική πρωτοβουλία, με την ίδρυση 9 τουλάχιστον Παρθεναγωγείων.Εξαιρούνται μερικές μεμονωμένες, «παράνομες» περιπτώσεις κοριτσιών, που από το 1892 και ύστερα φοίτησαν σποραδικά στα δημόσια Μέσα σχολεία, όπως αναλύεται σε ιδιαίτερο κεφάλαιο.

β) Η ανεπάρκεια του κρατικού σχολικού δικτύου Μέσης Εκπαίδευσης σε αρκετές περιοχές της Μεσσηνίας, συνιστά μία άλλη παράμετρο, που δικαιολογεί, τόσο την αριθμητική υπεροχή των ιδιωτικών σχολείων αρρένων έναντι των Παρθεναγωγείων, όσο και την ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων σε μικρά «αγροτικά» κέντρα του νομού (Αρφαρά, Τσαούσιο).

3. Η πεποίθηση της τοπικής κοινωνίας ότι οι υπηρεσίες της Ιδιωτικής Εκπαίδευσης, δηλαδή η «επιμέλεια και η προσπάθεια των διδασκάλων και η πρόοδος και η ηθική διαμόρφωσις των μαθητών είναι πολλώ μείζονες εις τα ιδιοσυντήρητα εκπαιδευτήρια»[1], σε σχέση με τις αντίστοιχες της δημόσιας, είναι επίσης ένας από τους παράγοντες, που δικαιολογεί την ύπαρξη ιδιωτικών σχολείων στις πόλεις του νομού, παρόλο ότι εκεί λειτουργούσαν, παράλληλα, και κρατικά σχολεία μέσης στάθμης.

*

Ο χαρακτήρας της Ιδιωτικής Μέσης Εκπαίδευσης ήταν «αριστοκρατικός», αφού «απευθυνόταν» σε παιδιά με «όμοια» κοινωνικά χαρακτηριστικά,[2] δηλαδή σε παιδιά που προέρχονταν από εύπορα κοινωνικά στρώματα, όπως επιχειρήσαμε να δείξουμε σε προηγούμενο υποκεφάλαιο, πράγμα που καθιστούσε ορατή την κοινωνική τους διαφοροποίηση.

Ανάλογοι, φυσικά, ήταν οι στόχοι και οι κατευθύνσεις της. Απέβλεπε, μέσα από τα προγράμματά της, σε μία τρίπτυχη μόρφωση: «Ηθική – Πνευματική – Πρακτική»[3], απηχώντας το πνεύμα της εποχής. Γιαυτό έδιδε ιδιαίτερη έμφαση στη *«θρησκευτική»*[4] και *«ελληνοπρεπή»*[5] αγωγή των παιδιών, στην *«ψυχής μόρφωσιν»* αλλά και στη *«σωμάτων διάπλασιν»*[6]. Η εξόχως μεγάλη βαρύτητα στην *«Ηθική Επίδοση»*[7] και *«Ηθική διαμόρφωσή»*[8] δεν μπορεί παρά να ήταν απόρροια της «ταξικής» διάκρισης, που πολύ εύγλωτα αποτυπώνεται στη διαφημιστική αγγελία ενός καλαματιανού ιδιωτικού σχολείου, του «Ιδιωτικού Επιστημονικού Ελληνικού σχολείου» του Δημήτρη Επισκοπίδη, στην Καλαμάτα, όπου αναφέρεται ότι, το 1900, ο Διευθυντής

---

[1] Η αγγελία αυτή δημοσιεύθηκε, όταν ιδρύθηκε το Αλληλοδιδακτικό σχολείο αρρένων του Γεώργιου Πουλάκου, στην πόλη της Καλαμάτας.Εφ. *Πελοπόννησος*, 28 Αυγ.1871, φ.293, σελ.2[A].

[2] Σε αγγελία για την ίδρυση, από το Γρηγόριο Παπαδόπουλο, Ιδιωτικού «Ελληνικού Εκπαιδευτηρίου» στην Αθήνα, το 1849, ομολογείται ότι «η δημοσία διδασκαλία δεν καρποφορεί πάντοτε, επειδή πολλών και ανομοίων μαθητών η συμφόρησις».Η διαπίστωση αυτή δείχνει ότι η Ιδιωτική Εκπαίδευση απευθυνόταν σε παιδία με όμοια κοινωνικά χαρακτηριστικά. Αλ.Δημαράς, *Η Μεταρρύθμιση...*, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.118-119

[3] Εφ. *Ευνομία*, 13 σεπτ.1898, φ.169, σελ.4

[4] Εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.2

[5] Αποστόλη Ανδρέου, «Ιδιωτική Εκπαίδευση...», ο.π., σελ.105

[6] Περ.*Ορίων*, Σεπτ 1901, έτος Α΄, αρ.1, σελ.8

[7] Εφ. *Ευνομία*, 13 σεπτ.1898, φ.169, σελ.4

[8] Εφ. *Πελοπόννησος*, 28 Αυγ.1871, φ.293, σελ.2[A].

αυτού του σχολείου νοίκιασε κατάστημα που είχε «ευρείαν αυλήν, ώστε ελευθέρως να περιφέρωνται οι μαθηταί εν αυτή και μόνη και ουχί εν τοις οδοίς συγκοινωνούντες μετ΄άλλων παίδων αισχροβίων...».

Με δεδομένο ότι όλα τα ιδιωτικά σχολεία του νομού, και για τα αγόρια και για τα κορίτσια, είχαν αυτές τις κοινές συνιστώσες, απομένει να προσδιορίσουμε και τις ό - ποιες διαφοροποιήσεις τους, που, ουσιαστικά, συνοψίζονται στην ποιοτική διαφορά της παρεχόμενης μόρφωσης στα αγόρια και στα κορίτσια, με επαγγελματικές και κοινωνικές επιπτώσεις.

Πιο συγκεκριμένα, τα Παρθεναγωγεία του νομού στόχευαν, αναμφισβήτητα, στη μόρφωση των κοριτσιών, όπως το απαιτούσαν, άλλωστε, οι καιροί και η τοπική κοινωνία, που ήθελε τη γυναίκα να είναι «εντός του οίκου, αλλά μεμορφωμένη», με μία «παίδευση» τέτοια ώστε να «καθίσταται αξία του υψηλού αυτής προορισμού, εγκειμένου ούτε εις την εν τω οίκω παραμονήν αυτής κυπτούσης υπό το άχθος ζωώδους αμαθείας και δουλοσύνης, ούτε εις την εκτός του οίκου δράσιν και την επιδίωξιν της ανδρικής σοφίας προς επαγγελματικήν εν τω βίω ενέργειαν».Είχε δηλαδή υιοθετηθεί η θέση της μέσης οδού, ουτε «το απαίσιον απόφθεγμα του Προυντών»[1], αλλά ούτε και οι εκκεντρικότητες «των πρεσβευόντων την αμφίβολον χει ραφεσίαν της γυναικός δρώσης εκτός του οίκου και σφετεριζομένης παν του ανδρός επιτήδευμα... [δηλαδή] εν τη μεσότητι των εκ διαμέτρου αντιθέτων γνωμών δύναται να εύρη τις τον αληθινόν της γυναικός προορισμόν»[2].Μέσα σε ένα τέτοιο κοινωνικό πλαίσιο, προετοιμάζονταν τα κορίτσια, αποκλειστικά, για τους ρόλους που τους επι φύλασσε η κοινωνία τους, δηλαδή εκείνους της «οικοδέσποινας» και της δασκάλας. Γιαυτό και τα Παρθεναγωγεία, ακολουθώντας το ρεύμα, έδιναν ιδιαίτερη βαρύτητα σε κάποια μαθήματα, όπως στη χειροτεχνία, στη μαγειρική, στο χορό, στη ζωγραφική, στους «ψιττακισμούς» της γαλλικής γλώσσας κ.ά., γιατί μ΄αυτό τον τρόπο εξασφάλιζαν στις τρόφιμές τους ένα «κοινωνικό λούστρο» σαν ένα είδος συμπληρωματικής προίκας.

Εάν, όμως, η μόρφωση των κοριτσιών είχε χαρακτήρα περισσότερο συμβολικό και διακοσμητικό, και λειτουργούσε περισσότερο σαν τεκμήριο ταξικής προέλευσης, παρά σαν εφόδιο επαγγελματικής αποκατάστασης, δε συνέβαινε το ίδιο με την ανδρική Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση. Αυτό εξάγεται όχι μόνον από την ύπαρξη μερικών μαθημάτων, ως εφοδίων επαγγελματικής κατοχύρωσης, όπως για παράδειγμα της εμπορικής αλληλογραφίας, της διπλογραφίας κ.ά, τα οποία δε συγκαταλέγονταν στα προγράμματα των Παρθεναγωγείων, αλλά και στη διαφορετική «λειτουργία» κάποιων άλλων, για παράδειγμα της γαλλικής γλώσσας, που δε λειτουργούσε ως «συρμός», όπως στα Παρθεναγωγεία.

Τέλος, ως βασικό στοιχείο διαφοροποίησης πρέπει να συνυπολογισθεί και το γεγονός ότι τα αγόρια - απόφοιτοι των ιδιωτικών σχολείων δεν έχαναν το δικαίωμά τους να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο, αφού οι απολυτήριες εξετάσεις τους διεξάγονταν σε Δημόσιο Γυμνάσιο, που το προσδιόριζε ο Υπουργός Παιδείας[3], πράγμα που δείχνει ότι το απολυτήριό τους ήταν ισότιμο με το αντίστοιχο των δημόσιων Γυμνασίων, δηλαδή έγκυρο «εισιτήριο» για το Πανεπιστήμιο. Αντίθετα το απολυτήριο του Ανώτερου Παρθεναγωγείου εξακολουθούσε να μη δίδει τη δυνατότητα στις απόφοιτές του να εγγραφούν στο Πανεπιστήμιο, που σημαίνει ότι τα κορίτσια δεν είχαν ουσιαστική εναλλακτική λύση επαγγελματικής αποκατάστασης.

---

[1] Προυντόν Πιερ Ζοζέφ (1809-1865): Γάλλος σοσιαλιστής πολιτικός, οικονομολόγος και φιλόσοφος.

[2] εφ. «Ευνομία», 7 Ιουλ.1896, φ.87, σελ.2-3

[3] Β.Δ. της 15ης Ιουνίου του 1881:«...Επιτρέπεται ίνα ο επί των εκκλησιαστικών Υπουργός προσδιορίζη το Γυμνάσιον εις ο εξετάζονται απολυτηρίους εξετάσεις σιμαθηταί των ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων».Η πληροφορία αντλείται από Στέφ.Παρίσης, *Νόμοι...*, *ο.π.*, σελ.417

Ανεξάρτητα, πάντως, από τις όποιες αδυναμίες της ιδιωτικής δραστηριότητας, εάν επιχειρούσαμε να αποτιμήσουμε την προσφορά της στο νομό, κάτω από την ισχύον - σα τότε εκπαιδευτική πραγματικότητα, ασφαλέστατα, θα βρίσκαμε το ισοζύγιό της θετικό. Και αυτό, γιατί κατάφερε να ικανοποιήσει ουσιαστικές ανάγκες της διαμορ - φούμενης αστικής κοινωνίας, που επεδίωκε για τα αγόρια της ένα καλύτερο ποιοτικά μορφωτικό αγαθό, που δεν τους το παρείχε η κρατική Μέση Εκπαίδευση, και για τα κορίτσια της τρόπους για παροχή «ανώτερης» μόρφωσης, αφού κάτι τέτοιο αποκλειό- ταν από τη Δημόσια Μέση Εκπαίδευση.Γενικά, η Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση φαίνε - ται ότι άσκησε το ρόλο που της είχε αναθέσει ο νομοθέτης ήδη από το 1836, δηλαδή «να αναπληρώνη την Δημοσίαν των Ελληνικών σχολείων και των Γυμνασί ων»[1], ενώ παράλληλα διεκδίκησε, με μεγαλύτερη ή μικρότερη επιτυχία, το δικαίωμα να ασκεί έναν ρόλο πιο λειτουργικό και ουσιαστικό, σε σύγκριση με τη δημόσια, στο πεδίο κα τάκτησης της γνώσης και της επαγγελματικής κατάρτισης, αλλά και της ανάδειξης «ηθικότερων» ατόμων.

***

[1] Διάταγμα 31ης Δεκεμβρίου του 1836

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία κατά την περίοδο 1833-1910, αντικατοπτρίζει, σε γενικές γραμμές, την ελληνική εκπαιδευτική πραγματικότητα , έτσι όπως αυτή διαμορφώθηκε από τα πρώτα μετά την Ανεξαρτησία χρόνια μέχρι το 1910, οπότε και συνέβησαν πολλές και βαθιές μεταλλαγές, ευρύτερα, στο ελληνικό δομικό σύστημα. Το αποτέλεσμα που απέρρευσε από την κατάλληλη επεξεργασία του ανέκδοτου αρχειακού υλικού (Μαθητολογίων), σε συνδυασμό με τη συγκριτική μελέτη δευτερογενών πηγών, συνοψίζεται σε κάποιες διαπιστώσεις που ήλθαν να προστεθούν σε πορίσματα συναφών μελετών, ενισχύοντάς τα ή ανατρέποντάς τα.

Σε μια πρώτη προσέγγιση διαπιστώσαμε μία ταχεία και ομοιογενή διείσδυση του σχολικού δικτύου της Δημόσιας Μέσης Εκπαίδευσης στις πέντε επαρχίες του νομού Μεσσηνίας, με την εξής όμως παρατήρηση: Οι έδρες των Ελληνικών σχολείων και ιδιαίτερα των Γυμνασίων βρίσκονταν στα μεγάλα οικονομικά κέντρα της εποχής[1], που σημαίνει ότι σ΄αυτά έφθαναν ευκολότερα όσοι μαθητές έμεναν εκεί, δηλαδή γεωγραφικά και κοινωνικά προσδιορισμένες ομάδες, γόνοι των κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων. Ο ρυθμός εξάπλωσης των Μέσων Σχολείων του νομού σημείωσε επιτάχυνση μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, και ιδιαίτερα προς τις τελευταίες δεκαετίες του (1861: 7, 1891:29, 1910:36)[2], λόγω της παρεμβολής νέων παραγόντων οικονομικοκοινωνικής υφής, που βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τις αντικειμενικές απαιτήσεις της τοπικής αλλά και της παγκόσμιας αγοράς.

Σε ένα άλλο επίπεδο που αφορά τα ποσοστά πρόσβασης των μαθητών στα Μέσα Σχολεία του νομού - τα κορίτσια, «επίσημα», αποκλείονταν από τη Δημόσια Μέση Εκπαίδευση - φάνηκε ότι τα ποσοστά αυτά ήταν πολύ υψηλά, για τα δεδομένα της εποχής, με κάποιες αποκλίσεις ανά επαρχία, ανάλογα με την οικονομική κατάσταση της καθεμιάς, το κοινωνικο-πολιτιστικό της επίπεδο, αλλά και τη δύναμη του μεταναστευτικού ρεύματος (εσωτερικού και εξωτερικού), το οποίο, ως φαίνεται, λειτούργησε για ολόκληρο το νομό ως κινητήριος μοχλός που έδωσε μεγάλη ώθηση στην ανάπτυξη της Μέσης Εκπαίδευσης στην περιοχή[3].

Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι ο κεντρικός άξονας γύρω από τον οποίο δομήθηκε η μελέτη μας, σχετικά με τους προαναφερθέντες τομείς, συγκλίνει με την κλασική πλέον στις μέρες μας μελέτη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή*, που αποδέχεται ότι «το μεγαλύτερο ποσοστό φοίτησης συναντάται στις περιοχές όπου κυριαρχεί η μικρή και μεσαία ιδιοκτησία και όπου έχει διαπιστωθεί το μεγαλύτερο ποσοστό της αγροτικής εξόδου και της μετανάστευσης»[4].Στην περίπτωση της Μεσσηνίας, η παραπάνω διαπίστωση επαληθεύτηκε με τον πειστικότερο τρόπο στην επαρχία Μεσσήνης.

Ρήγμα, όμως, στην παγιωμένη μέχρι προ τινος άποψη του Κωνσταντίνου Τσουκαλά περί «δημοκρατικοποίησης» της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης λόγω της μεγάλης και κοινωνικά ισοδύναμης πρόσβασης παιδιών στη Μέση Εκπαίδευση, προκαλεί η δική μας προσέγγιση. Και αυτό, γιατί με την τεκμηρίωσή μας, παρόλη την αβε-

---

[1] Βλέπε «Η ανάπτυξη του σχολικού δικτύου Μέσης Εκπαίδευσης στη Μεσσηνία», αυτής της εργασίας, σελ.57-64

[2] 1861: 6 Ελληνικά σχολεία και 1 Γυμνάσιο, 1891: 24 Ελληνικά σχολεία και 5 Γυμνάσια, 1910: 32 Ελληνικά σχολεία και 4 Γυμνάσια

[3] Βλέπε «Μαθητικός Πληθυσμός.Παράγοντες που επηρέασαν τη φοίτηση των μαθητών», αυτής της εργασίας, σελ.64-75

[4] Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή...*, *ο.π.*, σελ.11

βαιότητα των στατιστικών δεδομένων, προκύπτει ότι η πρόσβαση των κοινωνικών στρωμάτων στη Μέση Εκπαίδευση δεν ήταν ισοδύναμη και ότι τελικά στα Μέσα Σχολεία του νομού έφθαναν κυρίως τα παιδιά των μεσαίων και ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, δηλαδή οι γόνοι ελεύθερων επαγγελματιών, γιατρών, υπαλλήλων, κληρικών κ.ά.Σαφώς μικρότερη ήταν η προσέλευση των παιδιών των ασθενέστερων οικονομικά οικογενειών (αγροτών, βιοτεχνών κ.ά.), παρόλο ότι αριθμητικά υπερτερούσαν σε σχέση με το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού της Μεσσηνίας[1].Εύλογα παρεπόμενα αυτής της κοινωνικής διαστρωμάτωσης που παρατηρήθηκε στους κόλπους των μαθητών Μέσης Εκπαίδευσης ήταν η εγκατάλειψη σπουδών[2] και η επανάληψη τάξεων[3], με δυο λόγια η προκαθορισμένη μαθητική πορεία, για λόγους, μάλιστα, που δεν εξαρτιόνταν τόσο από τις ικανότητες του παιδιού, όσο από την ευνοϊκή ή δυσμενή επίδραση του «περιβάλλοντός» του, οικογενειακού και κοινωνικού. Όλα αυτά δείχνουν ότι οι μαθητές δεν μπορούσαν τελικά να κινηθούν έξω και πέρα από τα όρια του «αφετηριακού τους προφίλ», αλλά οι φιλοδοξίες τους και οι διαθέσεις τους καθορίζονταν, ξεκινώντας όχι από το μηδέν, αλλά σε σχέση με το κοινωνικό τους περιβάλλον και σε αναφορά με τις κοινωνικές ομάδες στις οποίες ανήκαν, ή προς τις οποίες αισθάνονταν πλησιέστερα[4].

Η «ταξική» παράμετρος υπήρξε πιο καθοριστική για τη Δημόσια Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών. Και αυτό, γιατί, με δεδομένες τις απαγορευτικές διατάξεις της εποχής για φοίτησή τους στα Δημόσια Μέσα Σχολεία, διαπιστώσαμε ότι οι πρώτες δειλές αλλά θαρραλέες περιπτώσεις καταστρατήγησης του κανόνα στο νομό προήλθαν (1892) από τους κόλπους των αστών-γονέων, που επιζητούσαν ουσιαστικά προσόντα και επαγγελματικές διεξόδους για τα κορίτσια τους[5].

Επίσης, ευνόητο είναι ότι η κοινωνική διάκριση υπήρξε ακόμη πιο έντονη στην Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση[6], αφού απαιτούσε δίδακτρα, γιαυτό και αναπτύχθηκε, περί τα τέλη του 19ου αιώνα, στα οικονομικά κέντρα του νομού, εκεί όπου ήταν συγκεντρωμένα τα ανερχόμενα αστικά στρώματα των εμπόρων, γιατρών, δημοσίων υπαλλήλων κ.ά.

Τέλος, αναζητώντας τη σχέση Κοινωνίας και Μέσης Εκπαίδευσης, διαπιστώνουμε, μέσα από τη συνολική μελέτη αυτού εδώ του πονήματος, ότι η οικονομική άνθηση της Μεσσηνίας και η παράλληλη άνοδος των αστικών της στρωμάτων, μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, είχε ανάλογη, θετική, επίδραση και στο χώρο της Μέσης Εκπαίδευσης (παράδειγμα: επαρχία Καλαμάτας), η οποία με τη σειρά της λειτούργησε ως μηχανισμός κοινωνικής ανέλιξης, προκαλώντας, σταδιακά, αλλαγές στις κοινωνικές δομές του νομού.

---

[1] Βλέπε «Κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση μαθητών» αυτής της εργασίας, σελ.76-92

[2] Βλέπε «Εγκατάλειψη σπουδών στη Μέση Εκπαίδευση» αυτής της εργασίας, σελ.92-99

[3] Βλέπε «Σχολική αργοπορία (επανάληψη τάξεων)» αυτής της εργασίας, σελ.99-101

[4] Θεόδωρος Μυλωνάς, *Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς, η Μέση Εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη*, εκδ.Γρηγόρη, σελ.171

[5] Βλέπε «Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στη Μεσσηνία, 1892-1910» αυτής της εργασίας, σελ. 105-121

[6] Βλέπε «Η Ιδιωτική Μέση Εκπαίδευση στη Μεσσηνία, 1870-1910» αυτής της εργασίας.Ιδιαίτερα την «Κοινωνική προέλευση των μαθητών», σελ.154-156

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α Ι

ΤΑ ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1835 - 1910

ΙΔΡΥΣΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ ΣΤΗ ΜΕΣΣΗΝΙΑ ΑΝΑ ΕΠΑΡΧΙΑ 1835 - 1910

α) Επαρχία Καλαμάτας

1.Το πρώτο δημόσιο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας αυτής ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το 1835, με το Β.Δ. της 25ς Μαρτίου (6 Απριλίου)[1].Ηταν όχι μόνο το πρώτο της επαρχίας αλλά και ολόκληρου του νομού και μάλιστα ένα από τα δέκα που ίδρυσε η Αντιβασιλεία σε όλη τη χώρα.Σύμφωνα με το ίδιο διάταγμα λειτούργησαν οι δύο μόνον τάξεις «δια το ενεστός έτος»[2].Ας σημειωθεί ωστόσο ότι το Μάρτιο του 1830 είχε ιδρυθεί Ελληνικό σχολείο στην Καλαμάτα, το οποίο όμως δε λειτούργησε περισσότερο από ένα τρίμηνο, οπότε και διαλύθηκε λόγω ανεπάρκειας των πόρων συντήρησής του[3].Η λειτουργία του δημόσιου Ελληνικού σχολείου συνεχίστηκε αδιάλειπτα από το 1835 μέχρι το 1895, οπότε καταργήθηκε και απολύθηκε το προσωπικό του, σύμφωνα με το Β.Δ. της 18ης Ιανουαρίου του 1895, «ένεκεν ανεπαρκούς αριθμού μαθητών»[4].Οι εναπομείναντες μαθητές του γράφτηκαν στο Β΄Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας, όπως προκύπτει από το Μαθητολόγιο του Β΄Ελληνικού σχολείου, όπου αναγράφεται ότι «μετενεγράφησαν άνευ πληρωμής τέλους μετεγγραφής εκ του καταργηθέντος Α΄ Ελληνικού σχολείου Καλαμών, δυνάμει της υπ΄αρ.1065 κι από 21 Ιανουαρίου ε.ε. διαταγής του Υπουργείου των εκκλησιαστικών».Επαναλειτούργησε το 1901, όπως αποδεικνύεται από το Μαθητολόγιο του επανασυσταθέντος σχολείου. Ο παλαιότερος Γενικός Ελεγχος του Α΄ Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας, που έχει διασωθεί, χρονολογείται από το 1889, ενώ το Μαθητολόγιό του από το 1901.

---

[1] Πρώτος Σχολάρχης διορίστηκε ο Καλλίνικος Καστόρχης και ελληνοδιδάσκαλος ο Γεώργιος Τολίδης.Το σχολείο αρχικά στεγάστηκε «εις το οικοδόμημα της διαλυθείσης γυναικείας μονής του Αγίου Κωνσταντίνου « (Μονής Καλογραιών), όπως προκύπτει από αναφορά της 20ης Σεπτεμβρίου του 1835 προς την Α.Μ., άγνωστο για πόσο χρονικό διάστημα.Πάντως, κατά το χρονικό διάστημα από 1η Νοεμβρίου 1860 έως τα τέλη του 1862 στεγάστηκε σε μισθωμένο κτίριο, που βρισκόταν στην «Ανω Πλατεία» της πόλης, ιδιοκτησίας της Ζαχαρούλας χήρας Κων.Δεληγιάννη, η οποία «ενοικίασε ολόκληρον το ανώγειον αυτής εις τον Δήμον Καλαμών ίνα χρησιμεύση ως διδακτήριον του Ελληνικού σχολείου, δια είκοσι εξ μήνας».Ως αντιπρόσωπος του Δήμου παρουσιάσθηκε ο Θεόδωρος Κ.Καρτερούλης, Δημαρχεύων Πάρεδρος Καλαμάτας.Αλλωστε για τα 10 Ελληνικά σχολεία που ιδρύθηκαν το 1835 σε διάφορες πόλεις της χώρας είχε προβλεφθεί να στεγασθούν σε «καταστήματα» τα οποία «θέλουσι προμηθεύσει αι ανήκουσαι Κοινότητες, εκάστη εις την ιδίαν πρωτεύουσαν».Από το 1862 και ύστερα το σχολείο συστεγάστηκε με το Γυμνάσιο, μετά από απόφαση του δημοτικού Συμβουλίου και για μακρό χρονικό διάστημα.Στέφανος Φίλος, *Το Χρονικό ενός θεσμού, Διοίκηση και Εποπτεία της Εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982,*εκδ. «Βιβλία για όλους, Αθήνα 1984, σελ.25. ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας,Μοναστηριακά, ΑΕΕ:εκκλ.1.1. ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, συμβόλαιο 26522/4 Νοεμβρ. 1860 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παν.Λιν.Στραβοσκιάδη . Μ.Φερέτου, «Η Παιδεία στην Καλαμάτα στην Τουρκοκρατία και μέχρι του 1835», *Μεσσηνιακά Γράμματα 1956*, σελ.503. Πότη Δ.Οικονομάκης, «Το πρώτο Νοσοκομείο, το πρώτο Γυμνάσιο και η από Τουρκοκρατίας Ελληνική Σχολή της Καλαμάτας», *Μεσσηνιακά* Γράμματα, τόμ.Β΄, Καλαμάτα 1967, σελ.435.

[2] Κ.Σοφιανός, *Το Νομικό καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητος 1833-1900,* Αθήνα 1988, τόμ.Α΄, σελ.18

[3] Ελένη Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832,*εν Αθήναις, Γραφικαί Τέχναι Χ.Παπούλια & Σία Ο.Ε. 1970, σελ.54. Μ.Φερέτου, «Η Παιδεία στην Καλαμάτα στην Τουρκοκρατία και μέχρι το 1835», Μεσσηνιακά Γράμματα 1956, σελ.500

[4] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.685

2.Σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-08, το 1836 ιδρύθηκε στην Καλαμάτα και Β΄Ελληνικό σχολείο, το οποίο όμως δεν πρέπει να λειτούργησε αμέσως, γιατί και ο Ιάκωβος Ραγκαβής αναφέρει, το 1852, ότι «εν Καλάμαις υπάρχει Σχολείον Ελληνικόν, έχον σχολάρχην και δύο διδασκάλους Β΄και Γ΄τάξεως»[1] , που σημαίνει ότι λειτουργούσε ένα μόνο ελληνικό σχολείο, και ο περιηγητής Thomas Wyse «μιλάει» για ένα μόνο Ελληνικό σχολείο, που συστεγαζόταν με τα δύο Δημοτικά, σε ένα κτίριο που «εξωτερικώς ήταν αρκετά καλό, αλλά οι εσωτερικές διευθετήσεις φτωχές και προφανώς προσωρινές.Τα σκαλοπάτια ήταν ετοιμόρροπα, οι αίθουσες χαμηλές και περιορισμένες, κακής κατασκευής και με άθλιο εξαερισμό»[2]. Σ΄αυτό το σχολείο φοιτούσαν το 1858 247 μαθητές και το 1862 243[3]. Αλλά και αργότερα, το 1875, στον Οδηγό του Μιλτιάδη Μπούκα μαρτυρείται η λειτουγία ενός «Σχολαρχείου»[4].Το σχολείο, σύμφωνα με τον οδηγό του Χ.Μακρίδη, ήταν ήδη σε λειτουργία το 1887[5], συνεχίζοντας έκτοτε αδιάλειπτα τη λειτουργία του. Το Μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1889

3.Στη Θουρία τον Ιανουάριο του 1858 λειτουργούσε, άγνωστο για πόσο χρονικό διάστημα, δημοσυντήρητο Ελληνικό σχολείο[6].Πάντως στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-08 ως «χρόνος συστάσεώς» του δηλώνεται το 1875.Αργότερα, το 1887, στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη[7] φαίνεται ότι το σχολείο λειτουργούσε.Από το Μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί, προκύπτει ότι από το 1889 η πορεία του υπήρξε ομαλή ως τριτάξιου Ελληνικού σχολείου.

4.Γύρω στα 1860 ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στο δήμο Αλαγονίας.Οι προσπάθειες σύστασής του είχαν αρχίσει ήδη από το 1855[8].Η συντήρησή του εξασφαλιζόταν από κληροδότημα του Πέτρου Γ.Δημάκη, ο οποίος με «παραχωρητήριο» συμβόλαιο του 1856[9] «παρεχώρησεν οικειοθελώς» στο Δημόσιο «μίαν οικίαν με την περιοχήν της, κειμένην εις Αθήνας...επί της Ερμαϊκής οδού...υπό τον όρον να πληρώνη το δημόσιον 5000 κατ΄έτος προς συντήρησιν ενός Αλληλοδιδακτικού και ενός Ελληνοδιδασκάλου υπηρετούντων εις τα ειρημένα σχολεία εν Αλαγωνία...».Σύμφωνα, πάντα, με το ίδιο συμβόλαιο, ως ημερομηνία έναρξης της εκτέλεσης της παραπάνω συμ-

---

[1] Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος,*εν Αθήναις 1853, τόμ.Β΄,σελ.540

[2] Εφ. *Θάρρος*, 4 Σεπτ.1994, φ.28620, σελ.10-11

[3] Ν.Ζερβή, «Πώς είδαν την Καλαμάτα οι ξένοι περιηγητές», εφ. *Θάρρος*, 11 Σεπτ.1994, φ.28626, σελ.12

[4] Μιλτιάδης Μπούκας, *Οδηγός Εμπορικός, γεωγραφικός και Ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875,* εν Αθήναις 1875, σελ.224

[5] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887,* εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.127

[6]Στο σχολείο αυτό υπηρετούσε ο ελληνοδιδάσκαλος Π.Κομνηνός, ο οποίος τον Αύγουστο του 1858 με τατέθηκε στην Υδρα. Συλλογή Μ.Φερέτου, φακ.δήμος Θουρίας, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας.Γίνεται παραπομπή στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 24 Ιαν.1858, φ.242, σελ.340 και 30 Αυγ.1858, φ.275, σελ.602

[7] Χ.Μακρίδης, *Γενικός ...Οδηγός...1887,* ο.π., έτος 1887, σελ.127

[8] Με το νόμο ΣΠΕ΄της 9ης Μαίου 1855 παραχωρήθηκε στον Πέτρο Γ.Δημάκη η χρήση και νομή «των εντός της περιφερείας του δήμου Αλαγονίας της επαρχίας Καλαμών τριών διαλελυμένων μοναστηρίων του Αγ.Ιωάννου του Προδρόμου Μελέ, της Παναγίας Σιδηροπόρτας και των Αγ.Αποστόλων μετά των κτημάτων αυτών, προς σύστασιν και συντήρησιν σχολείων, ενός Αλληλοδιδακτικού και ενός Ελληνικού».Αργότερα με το νόμο Τ S της 23ης Οκτωβρίου του 1856 «Περί κληροδοτήματος Π.Δημάκη υπέρ των εν Αλαγονία σχολείων» προχώρησε η υπόθεση σύστασης σχολείων στο δήμο Αλαγονίας.Στέφανος Παρίσης, *Νόμοι...*, ο.π., σελ.259 και 287

[9] α/α 12778 Παραχωρητήριο συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παν.Στραβοσκιάδη, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

φωνίας ορίστηκε η 1η Ιανουαρίου του έτους 1857.Η συντήρηση του σχολείου από το κληροδότημα του Δημάκη συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι το 1899[1].Σύμφωνα με τα μαθητολόγιά μας – το παλαιότερο που έχει διασωθεί χρονολογείται από το 1889 – το σχολείο λειτούργησε με δύο τάξεις μέχρι το 1899-00, οπότε έγινε τριτάξιο.Επίσης, όπως προκύπτει από το ίδιο το Μαθητολόγιο και το Γενικό Ελεγχο, κατά το σχολικό έτος 1891-92 πρέπει να διακόπηκε η λειτουργία του, γιατί δεν υπάρχουν στοιχεία γι΄ αυτή τη σχολική χρονιά, χωρίς συνάμα να γεννάται η υποψία ότι έχουν καταστραφεί οι σχετικές σελίδες.Η έδρα του σχολείου άλλοτε ήταν στην Τσερνίτσα και άλλοτε στη Σίτσοβα[2].

5.Το 1881 συστάθηκε το ελληνικό σχολείο του Α σ λ ά ν α γ α, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-08.Αρχικά το σχολείο λειτούργησε με μία μόνον τάξη, την Α΄, και το 1883 προστέθηκε και η Β΄[3].Το 1887, όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[4], το σχολείο συνέχιζε τη λειτουργία του και απ΄ότι φαίνεται η φοίτηση των μαθητών ήταν διαρκώς αυξανούμενη, γιατί την επόμενη χρονιά, το 1888, προστέθηκε και Τρίτη (ανώτερη) τάξη «...ένεκα της εν αυτοίς πληθύος των μαθητών»[5].Εκτοτε συνέχισε τη λειτουργία του ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο, όπως προκύπτει από το παλαιότερο μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί, και χρονολογείται από το 1889.

6.Το 1892 ιδρύθηκε μονοτάξιο Ελληνικό σχολείο στ΄ Α ρ φ α ρ ά[6].Όπως προκύπτει από το Αρχείο μας, το σχολείο μέχρι και το 1903-04 είχε μία μόνο τάξη, ενώ το 1904-05 προστέθηκε η Β΄και το 1907-08 και η Γ΄, οπότε λειτούργησε κανονικά ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.Το παλαιότερο Μαθητολόγιο σώζεται από το 1893.

7.Το 1909 λειτούργησε και Γ΄ Ε λ λ η ν ι κ ό σχολείο στην Κ α λ α μ ά τ α, όπως προκύπτει από το ίδιο το Μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από τη χρονιά αυτή.Εξάλλου στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-08 δεν αναφέρεται το ενλόγω σχολείο.

8.Το 1861 συστάθηκε στην Κ α λ α μ ά τ α , με το Β.Δ. της 23ης Σεπτεμβρίου, το πρώτο Γ υ μ ν ά σ ι ο της επαρχίας Καλαμάτας αλλά και ολόκληρου του νομού.Η ίδρυσή του υπήρξε αποκύημα της έντονης δραστηριοποίησης και έγκαιρης συνειδητοποίησης της ανάγκης σύστασης Γυμνασίου στην πόλη, τόσο από μεριάς τοπικών αρχόντων[7], όσο κι από μεριάς Τύπου[8] και λαού.Τελικά, οι συντονισμένες προσπάθειες της

---

[1] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.934

[2] Οι σχετικές μεταβολές εντοπίστηκαν στο Μαθητολόγιο του σχολείου.Συγκεκριμένα, από το 1889 έδρα του σχολείου ήταν η Τσερνίτσα, η οποία ήταν και η έδρα του δήμου.Αργότερα, το 1902, η έδρα του μεταφέρθηκε στην Σίτσοβα μέχρι και το 1906-07.Μάλιστα το 1904 οι κάτοικοι της Τσερνίτσας «εξαιτούνταν δι΄αιτήσεώς των προς την Νομαρχίαν την επαναφοράν του Ελληνικού σχολείου εκ Σιτσόβης εις Τσερνίτσαν», όπως διαβάζουμε στο φύλλο της 5ης Σεπτεμβρίου του 1904 της εφημερίδας *Φως*.

[3] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Αριος

[4] Χ.Μακρίδης, *ο.π.*, έτος 1887, σελ.127

[5] Κ.Σοφιανός, *ο.π.* τόμ.Α΄, σελ.411

[6] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.551. Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 15 Ιουλ.1957, φ.28, σελ.3

[7] Το 1857, το τότε Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης της Καλαμάτας, με δήμαρχο τον Ιω.Κ.Κυριακό, ανακίνησε το ζήτημα της σύστασης Γυμνασίου, καταγράφοντας σε ψήφισμα τις αρνητικές επιπτώσεις από την έλλειψη Γυμνασίου στην πρωτεύουσα του νομού «...πλείστοι των νέων αναγκάζονται να αποδημώσι και να υποστώσι δαπάνας δυσαναλόγους εις την συντήρησιν και πρόοδόν των... και ηθικήν βλάβην της νεολαίας του νομού, καθόσον, αν και πολλοί νέοι εξερχόμενοι ή απολυόμενοι εκ του Ελληνικού σχολείου...αναγκάζονται να διακόπτωσι τας σπουδάς των δι΄έλλειψιν των αναγκαίων και τοιουτοτρόπως ο νομός ούτος δεν δύναται ν΄αποκτήσει νεολαίαν κατά τας προσδοκίας του...».Πότη Δ.Οικονομάκη, «Το πρώτο Νοσοκομείο, το πρώτο Γυμνάσιο και η από Τουρκοκρατίας Ελληνική Σχολή της Καλαμάτας», *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ.Β΄, σελ.403

[8] Διαβάζουμε στην εφ. *Πελοπόννησος*, έτος Β΄, 11 Αυγ.1861, φ.56 και 4 Σεπτ.1861, φ.59: «προς τον εν Καλάμαις τύπον οφείλεται πολύς έπαινος πραγματευόμενον εν παντί σχεδόν φύλλω περί συστάσεως

τοπικής κοινωνίας ευόδωσαν και τον Οκτώβριο του 1861 έγινε επίσημα η έναρξη των μαθημάτων, στο αρχοντικό του Μπενάκη[1].Η έναρξη λειτουργίας του έθεσε τέλος στην «αποδημία» των αποφοίτων του σχολαρχείου και στη συντελούμενη μαθητική αιμορραγία του νομού σε Γυμνάσια άλλων νομών, και κυρίως στο Γυμνάσιο της Τρίπολης[2].Επίσης, η λειτουργία του σηματοδότησε και την έναρξη της πνευματικής ανάπτυξης της πόλης, με την εξωσχολική δραστηριότητα των καθηγητών του (διαλέξεις, θεατρικές παραστάσεις κ.άλ.), καθώς και με τον σχηματισμό αξιόλογης Βιβλιοθήκης[3] Όπως προκύπτει από το παλαιότερο Μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, το Γυμνάσιο λειτουργούσε από τη χρονιά εκείνη ανελλιπώς, με τέσσερις τάξεις και ήταν το πιο πολυδύναμο και το πιο εύρυθμο σε σχέση με άλλα γυμνάσια εντός και εκτός νομού.Συγκεκριμένα, από καλαματιανή εφημερίδα της εποχής πληροφορούμαστε ότι «...οι περιοδεύσαντες επιθεωρηταί εμόρφωσαν περί της προόδου του Γυμνασίου μας, σχετικώς προς όσα άλλα επεθεώρησαν, αγαθοτέραν εντύπωσιν»[4].

9.Στην επαρχία Καλαμάτας, από το 1870 μέχρι το 1910, ιδρύθηκαν 20 τουλάχιστον Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια, αρρένων και θηλέων ,(19 στην Καλαμάτα και ένα στ Αρφαρά), από τα οποία τα 8 ήταν Παρθεναγωγεία, όπως αναφέρουμε σε σχετικό κεφάλαιο και στο παράρτημα αυτής της εργασίας.

β) Επαρχία Μεσσήνης

1.Το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας αυτής, μετά την Απελευθέρωση[5], ιδρύθηκε το 1846 στο Νησί, σημερινή Μεσσήνη, με το διάταγμα της 9ης Σεπτεμβρίου, που όριζε ότι «μέχρις ότου αποφασισθή οριστικώς ο αριθμός των Ελληνικών σχολείων υπό νέου νόμου, συνιστώνται προς το παρόν νέα Ελληνικά σχολεία εις τας ακολούθους πόλεις:Μέγαρα, Αίγιναν, Γαλαξείδιον, Αταλάντην, Λοιδορίκι, Αγρίνιον, Βάλτον, Αργος, Αίγιον, Τρίκαλα, Νησίον, Κορώνην, Στεμνίτσαν, Γύθειον, Μύκονον,

---

Γυμνασίου», «Απηυδήσαμεν πλέον γράφοντες περί της συστάσεως Γυμνασίου εν Καλάμαις, του οποίου την απόλυτον ανάγκην υπεδείξαμεν εις τα προηγούμενα φύλλα».

[1] Η στέγαση του Γυμνασίου στο αρχοντικό του Μπενάκη (σήμερα στεγάζεται το αρχαιολογικό Μουσείο) ήταν προσωρινή, γιατί σε οικόπεδο του δήμου και πάνω στο μισοτελειωμένο κτίριο του νοσοκομείου «... το οποίον μετεποιήθη εις Γυμνασιακόν κατάστημα», βορείως του ναού της Υπαπαντής, στεγάστηκε, μόνιμα πλέον, μετά το 1862, το Γυμνάσιο.Σήμερα στεγάζεται το δημοτικό Ωδείο της Καλαμάτας. Πότη Δ.Οικονομάκη, «Το πρώτο Νοσοκομείο...,ο.π.», *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ.Β΄, σελ.408 και 410

[2] Διαβάζουμε στην εφημερίδα *Πελοπόννησος*, 4 Σεπτ.1861, φ.59: «...και η εν Τρπόλει αξιόλογος εφημερίς Αρκαδία αναφέρει ότι τόσον πλήθος μαθητών Μεσσηνίων εσυσσωρεύθη εις το εκείθεν Γυμνάσιον ώστε ούτε η οικία δεν τους χωρεί και προτείνει την σύστασιν Γυμνασίου εν Καλάμαις».

[3]Στα 1901 η Βιβλιοθήκη του Γυμνασίου αριθμούσε 3000 τόμους. Παν.Δ.Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμών», *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ.Α΄, Καλαμάτα 1956, σελ.270-281

[4] Πρόκειται για τους καθηγητές Πανεπιστημίου, Π.Καρολίδη, διαπρεπή ιστορικό, και Γ.Αργυρόπουλο, διάσημο φυσικομαθηματικό, οι οποίοι είχαν ορισθεί Επιτροπή για την επιθεώρηση των Γυμνασίων Καλαμάτας, Φιλιατρών, Ανδρίτσαινας, Μεσσήνης, Κυπαρισσίας, Γυθείου, Σπάρτης, Τρίπολης και Δημητσάνας. Εφ. *Φαραί*, 23 Ιουν.1896, φ.53, σελ.2 και εφ. *Φαραί*, 12 Μαϊου 1896, φ.47, σελ.3 και εφ. *Φαραί*, 19 Μαίου 1896, φ.48, σελ.3

[5] Πριν την Απελευθέρωση, κατά τον Οκτώβριο του 1829 οι κάτοικοι του Νησιού, «των οποίων τα τέκνα ήσαν κατηρτισμένα εις τα «κοινά γράμματα», ενήργησαν από κοινού μετά του εκεί διοικητού δια την ίδρυσιν Ελληνικού σχολείου, προσλαβόντες διδάσκαλον τον ιεροδιάκονον Διονύσιον Παπαϊωάννου, Αιτωλόν».Η λειτουργία του σχολείου αυτού δε διήρκεσε πάνω από ένα έτος.Όμως, το Μάρτιο του 1831 ο Ανδρούσης Ιωσήφ προσέλαβε ως ελληνοδιδάσκαλο το μοναχό Αββακούμ.Εκτοτε το σχολείο λειτούργησε με επιτυχία, σίγουρα μέχρι τον Ιούλιο του 1831, δεν αποκλείεται όμως να λειτούργησε και αργότερα.Ελένη Δ.Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832*, εν Αθήναις Γραφικαί Τέχναι Χ.Παπούλια & Σία Ο.Ε. 1970, σελ.56

Σέριφον, Κέαν, Κύθνον, Καρυστίαν.Εις τα σχολεία ταύτα θέλουσι διορισθή εις ή δύο διδάσκαλοι κατά την ανά γκην των περιστάσεων και το πλήθος των μαθητών»[1].Εκτοτε το σχολείο λειτούργησε ανελλιπώς (εκτός από το σχολικό έτος 1865-66, που δε δηλώνεται στο Μαθητολόγιο), όπως προκύπτει από την περιήγησή μας σε διάφορες πηγές[2].Από το Αρχείο μας φαίνεται ότι από το 1861 λειτουργούσε ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο αρρένων, με εξαίρεση το σχολικό έτος 1863-64, που είχε δύο τάξεις. Λείπουν τα φύλλα του έτους 1865-66.Το παλαιότερο Μαθητολόγιο του σχολείου[3], που έχει διασωθεί, χρονολογείται από το 1861.

2.Στην Ανδρούσα φαίνεται ότι λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο κατά το 1861, όπου υπηρετούσε ως βοηθός δάσκαλος ο φοιτητής φιλολογίας Κ.Καμήλος[4]. Όμως, η λειτουργία του δεν πρέπει να είχε διάρκεια, γιατί στους «Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870» του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται η λειτουργία ενός μόνον Ελληνικού σχολείου στην επαρχίας Μεσσήνης - πρόκειται για το Ελληνικό σχολείο Μεσσήνης. Γιαυτό και στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 αναφέρεται ως «χρόνος συστάσεως» του σχολείου το 1879.Πράγματι, «δια του διατάγματος από 4 Ιανουαρίου 1879 συνεστήθη Ελληνικόν σχολείον εν Ανδρούση του δήμου Εύας της Μεσσηνίας με μίαν επί του παρόντος τάξιν, την Α΄, και διωρίσθη εν αυτώ βοηθός επί μηνιαίω μισθώ δραχμών 90 ο Ι.Α.Λάιος»[5].Από τα μαθητολόγια – το παλαιότερο χρονολογείται από το 1889 - προκύπτει ότι κατά το σχολικό έτος 1889-90 λειτουργούσε μόνον η Α΄τάξη, ενώ το 1890-91 προστέθηκε η Β΄ και το 1891-92 και η Γ΄ τάξη.

3.Σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908, το Ελληνικό σχολείο του Μελιγαλά ιδρύθηκε το 1875.Αργότερα, το 1878, «συνεπληρώθη το εν Μελιγαλά της Οιχαλίας Ελληνικόν σχολείον και διωρίσθη εν αυτώ Σχολάρχης ο ελληνοδιδάσκαλος τρίτης τάξεως Ι. Δ.Κασιμάτης»[6].Εκτοτε, συνέχισε τη λειτουργία του ανελλιπώς, όπως προκύπτει από την παρουσία του σε διάφορες πηγές[7] και μάλιστα ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο, όπως διαπιστώνεται από τα ίδια τα μαθητολόγια - το παλαιότερο Μαθητολόγιο χρονολογείται από το 1889[8].Υπογραμμίζουμε το πολυδύναμο του σχολείου. Διαβάζουμε, μάλιστα, το 1892 στον περιηγητή Bickford-Smith ότι «η Μεσσηνία, η Λακωνία και η

---

[1] Η πληροφορία αντλείται από το Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.56.Και στην Επετηρίδα των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-08 δηλώνεται ως «χρόνος συστάσεως» του σχολείου το 1846.

[2] Το 1849 λειτουργούσαν στη Μεσσηνία 4 Ελληνικά σχολεία, από τα οποία το ένα ήταν της Μεσσήνης.(Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Δεκ. 1968, φ.210, σελ.3).Επίσης, το 1851 φαίνεται ότι βρισκόταν σε λειτουγία (Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά...*, ο.π., τόμ.Β΄, σελ.569)

[3] Στο Μαθητολόγιο φαίνεται και η μετονομασία της έδρας του σχολείου από Νησί σε Μεσσήνη.Στη στήλη που αναγράφεται ο τόπος διαμονής ή καταγωγής του μαθητή παρατηρείται ότι για τις περιπτώσεις παιδιών που προέρχονταν από την έδρα του σχολείου τους αναφέρεται η λέξη «Νησί» μέχρι το 1867, χρονιά που έγινε η μετονομασία.

[4] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Ανδρούσης.Παραπέμπει στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 10 Οκτ.1861, φ.425, σελ.1804

[5] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.206

[6] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.201

[7] Το 1881 το σχολείο ήταν τριτάξιο.(Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.Μελιγαλά. Παραπέμπει στην εφημερίδα «Εφημερίς των Φιλομαθών», τόμ.Δ΄, 1881, σελ.14-15).Το 1887 στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη φαίνεται η λειτουργία του (Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887,* εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.129)

[8] Αναφέρεται ότι τον Ιανουάριο του 1890 Σχολάρχης του Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά ήταν ο Ανθιμος Παντελάκης, ο μετέπειτα Μητροπολίτης Τρίκκης και Σταγών. *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

Αχαϊα-Ηλεία βρίσκονται στην κορυφή» από άποψη άριθμού μαθητών της δευτερο - βάθμιας εκπαίδευσης και ότι «τα δυο μεγαλύτερα σχολεία βρίσκονται στο Μ ε λ ι γ α λ ά (κοντά στην Ιθώμη) και στο Γύθειο[1].

4.Το 1886 ιδρύθηκε μονοτάξιο Ελληνικό σχολείο στο Δ ι α β ο λ ί τ σ ι του δήμου Ανδανίας, με το Β.Δ. της 20ης Ιανουαρίου[2].Το 1889 προστέθηκε και η Β΄τάξη[3].Το σχολείο παρέμεινε διτάξιο μέχρι το 1893, οπότε προστέθηκε και η Γ΄τάξη[4]. Το αρχείο αυτού του σχολείου δεν το επεξεργασθήκαμε, γιατί δεν το είχαμε στη διάθεσή μας.Σώζεται στο σημερινό Λύκειο Διαβολιτσίου

5.Το 1892 ιδρύθηκε στη Μ ε σ σ ή ν η και Β΄Ε λ λ η ν ι κ ό σχολείο, σύμφωνα με το Β.Δ. της 20ης Ιανουαρίου, όπου αναφέρεται ότι «εν τω εν Μεσσήνη Ελληνικώ σχολείω ενεγράφησαν μαθηταί 331, εν εκάστη δε τάξει υπέρ τους εκατόν, ένεκα του οποίου επιβάλλεται η διαίρεσις πασών των τάξεων...»[5].Από το Αρχείο μας[6] προκύπτει ότι το σχολείο λειτούργησε από τον Μάρτιο του 1909, δηλαδή κατά το σχολικό έτος 1908-09, με μία μόνο τάξη, την Γ΄, γιατί «προήλθεν εκ της διαιρέσεως της Γ΄ τάξεως του Α΄ ενταύθα Ελληνικού σχολείου».Την επόμενη σχολική χρονιά, 1909-10,

λειτούργησε κανονικά ως τριτάξιο. Το Μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1909.

6.Το 1901 συστάθηκε Ελληνικό σχολείο στον Α ρ ι σ τ ο μ έ ν η, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Από το μαθητολόγιο, που σώζεται από το 1901, προκύπτει ότι το σχολείο καθόλη τη διάρκεια λειτουργίας του ήταν μονοτάξιο και ότι σταμάτησε να λειτουργεί το 1909.

7.Επίσης, το 1901 ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στο Τ σ α ο ύ σ ι ο, σημερινή Μερόπη, όπως προκύπτει από την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Από το μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1901, φαίνεται ότι το σχολείο λειτούργησε αμέσως ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.

8.Γ υ μ ν ά σ ι ο στην πόλη της Μ ε σ σ ή ν η ς ιδρύθηκε τον Αύγουστο του 1890, το οποίο θα λειτουργούσε από τον «προσεχή» Σεπτέμβριο, σύμφωνα με το Β.Δ. της 24ης Αυγούστου «περί συστάσεως δημοτικού Γυμνασίου εν Μεσσήνη».Το σχολείο συντηρούσε ο δήμος Παμίσου.Δύο μήνες, μάλιστα, πριν από τη σύστασή του, με το νόμο ΑΩΞΑ΄ «περί προσθέτου φόρου υπέρ του δήμου Παμίσου προς ίδρυσιν και συντήρησιν δημοτικού Γυμνασίου εν Μεσσήνη», η Πολιτεία είχε επιτρέψει στο δήμο να επιβάλει πρόσθετη φορολογία στα παραγόμενα σύκα και σταφίδα της περιοχής, προκειμένου να εξασφαλισθούν οι πόροι για τη σύσταση και συντήρησή του.Εκτοτε, οσά-

---

[1] R.A.H. Bickford-Smith, *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, εκδ.Ειρμός, Αθήνα 1993, σελ.218

[2] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.342.Και στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 αναφέρεται ως «χρόνος συστάσεως» του σχολείου το 1886.

[3] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.446

[4] Κ.Σοφιανός, *ο.π*, τόμ.Β΄, σελ.630

[5] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.551 και εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 12 Νοεμβρ.1963, φ.136, σελ.2

[6] Στο *Βιβλίο Πράξεων* του Α΄Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (Πράξη Δ΄, σχ.έτος 1909-1910) διαβάζουμε: «Σήμερον τη 25η Σεπτεμβρίου του έτους 1909 εν Μεσσήνη και εν τω Γραφείω του παιδευτηρίου ο υποφαινόμενος Σχολάρχης του εν Μεσσήνη Α΄Ελληνικού σχολείου παρέδωκα εις τον Σχολάρχην του Β΄εν Μεσσήνη Ελληνικού σχολείου 29 θρανία 1,5 έως 2 μέτρων και μίαν έδραν παλαιάν.Δι΄ο συνετάχθη η παρούσα πράξις και υπεγράφη.

Ο παραδούς
Δημ.Μ.Στασινόπουλος

Ο παραλαβών
Καμαρινάκης

κις δεν επαρκούσαν οι δημοτικοί φόροι, οι πρόσθετες δαπάνες, με την άδεια της Πολιτείας, καλύπτονταν είτε με επιπλέον φόρους[1] είτε με τους πόρους του Λιμενικού Ταμείου του δήμου Παμίσου[2].Το Γυμνάσιο παρέμεινε δημοσυντήρητο τουλάχιστον μέχρι το 1905[3].Από το Αρχείο μας προκύπτει ότι το σχολείο, από το 1890-91 μέχρι και το 1893-94, ήταν διτάξιο, το 1894-95 έγινε τριτάξιο και το 1894-95 τετρατάξιο, οπότε συνέχισε ομαλά τη λειτουργία του, και μάλιστα ακολούθησε πορεία ανοδική, όσον αφορά στη φοίτηση μαθητών, καταλαμβάνοντας τη δεύτερη θέση στο νομό, μετά το Γυμνάσιο Καλαμάτας. Το Μαθητολόγιο σώζεται από το 1890.

9.Στην επαρχία Μεσσήνης, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ιδρύθηκαν 5 τουλάχιστον Ι δ ι ω τ ι κ ά Ε κ π α ι δ ε υ τ ή ρ ι α (2 στο Μελιγαλά, 2 στο Τσαούσιο, σημερινή Μερόπη, και 1 στη Μεσσήνη), όπως αναφέρουμε σε σχετικό κεφάλαιο και στο παράρτημα αυτής της εργασίας.

γ) Ε π α ρ χ ί α Ο λ υ μ π ί α ς

1.Το πρώτο Ελληνικό σχολείο της ορεινής Ολυμπίας, σύμφωνα με τον Παναγιώτη Χαραλαμπόπουλο, ήταν αυτό της Α ν δ ρ ί τ σ α ι ν α ς. [4], που ιδρύθηκε τον Σεπτέμβριο του 1852, με τον τίτλο «Ελληνικό Βασιλικό σχολείο Ανδριτσαίνης» .Η λειτουργία του επιβεβαιώνεται και από τον Ιάκωβο Ραγκαβή, σύμφωνα με τον οποίο τη χρονιά εκείνη λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο «Β΄και Γ΄τάξεως»[5].Στους «Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870» του Υπουργείου Παιδείας δηλώνονται δύο Ελληνικά σχολεία στην επαρχία Ολυμπίας, πράγμα που φανερώνει τη συνέχεια της λειτουργίας αυτού του σχολείου.Σύμφωνα , πάντως, με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 ως «χρόνος συστάσεώς» του δηλώνεται το 1876[6]. Αργότερα, το 1887, σύμφωνα με τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[1], το1889, σύμ-

---

[1] Β.Δ. της 20ης Ιανουαρίου του 1896 «περί εγκρίσεως της παρατάσεως επί τετραετίαν της προσθέτου φορολογίας επί ειδών τινων παραγομένων στο δήμο Παμίσου, προς συντήρησιν Γυμνασίου εν Μεσσήνη», αλλά και ο Ν.ΒΧΙS΄ της 8ης Ιουλίου του 1899 "περί παρατάσεως της ισχύος των νόμων και διατάγματος των αφορώντων εις την συντήρησιν του δημοτικού Γυμνασίου εν Μεσσήνη".Παράταση δόθηκε μέχρι το 31 Αυγούστου του 1901.Οι πληροφορίες αντλούνται από το Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ. 743 και 916

[2] Στο νόμο ΒΤΛ΄της 30ης Ιουλίου του 1895 δίδεται η πληροφορία ότι, εφόσον οι πόροι, που είχαν καθορισθεί με το νόμο ΑΩΞΑ΄της 4ης Ιουνίου του 1890 με πρόσθετη φορολογία του δήμου Παμίσου, δεν επαρκούσαν για τη συντήρηση του Γυμνασίου Μεσσήνης, επιτρέπεται να χορηγούνται τα απαιτούμενα για τη συμπλήρωση των αναγκαίων δαπανών του από τους πόρους του ΛιμενικούΤαμείου του ίδιου δήμου. Αυτό θα ίσχυε από 1η Σεπτεμβρίου του 1895 μέχρι 31 Αυγούστου του 1897.Επίσης, στο διάταγμα της 23ης Μαρτίου του 1898 δίδεται η πληροφορία ότι «εφόσον οι πόροι...δεν επαρκούσαν εις συντήρησιν του εν Μεσσήνη Γυμνασίου, επιτρέπεται να χορηγήται εκ του Λιμενικού Ταμείου του αυτού δήμου η προς συμπλήρωασιν απαιτουμένη δαπάνη επί δύο σχολικά έτη, ήτοι από 1η Σεπτεμβρίου 1897 έως 31 Αυγούστου 1899».Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.719 και 864. Σωκράτης Χ.Δημητριάδης, *Συλλογή των περί Εκπαιδεύσεως ιδία ισχυόντων Νόμων, Β.Διαταγμάτων, Εγκυκλίων, διαταγών κ.λ.π. από 1833-1899,* Αθήναι 1899, σελ.102

[3] ΦΕΚ, φ.174, 18 Ιουλ.1900, σελ.777 Α, όπου δίδεται η πληροφορία ότι το 1900 παρατάθηκε για μία πενταετία ακόμη η φορολογία στα παραγόμενα προϊόντα της περιοχής (σύκα και σταφίδα), για την εξασφάλιση πόρων για τη συντήρηση του Γυμνασίου Μεσσήνης.

[4] Παν.Χαραλαμπόπουλος, «Αναμνηστικό ογδοηκονταπενταετίας του Γυμνασίου Ανδριτσαίνης, 1889-90 – 1975», σελ.52

[5] Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος,* τόμ.Β΄, εν Αθήναις 1853, σελ.585

[6] Το Ελληνικό σχολείο της Ανδρίτσαινας στεγάστηκε, από το 1879, μαζί με το Δημοτικό σχολείο και το Παρθεναγωγείο, σε Κοινοτικό κατάστημα, που οικοδομήθηκε από εισφορές φιλογενών Ανδριτσάνων, σε οικόπεδο που παραχωρήθηκε δωρεάν από τον Νικόλαο Μπαμπαδήμο.Στην προσπάθεια στέγα-

φωνα με άρθρο που αφορούσε «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία»[2], το 1892, σύμφωνα με τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη του έτους 1892-93, όπου δηλώνεται ότι το σχολείο ήταν πλήρες με 100 μαθητές, καθώς και το 1910,σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911[3], φαίνεται η συνέχεια της λειτουργίας του ενλόγω Ελληνικού σχολείου.Δεν επεξεργασθήκαμε το Μαθητολόγιο του σχολείου, γιατί δεν το είχαμε στη διάθεσή μας.

2.Το 1867 συστήθηκε το Ελληνικό σχολείο της Α γ ο υ λ ι ν ί τ σ α ς, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Η λειτουργία του σχολείου δεν ήταν συνεχόμενη, γιατί το 1887, σύμφωνα με τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη, δηλώνεται ότι το σχολείο «αργεί»[4], ενώ για το 1889 έχουμε την πληροφορία ότι υπήρχε Ελληνικό σχολείο «χωρίς όμως να λειτουργεί τακτικά»[5].Το 1892 δεν λειτουργούσε, όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Χ. Μακρίδη[6].Πάντως, το 1907, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908, και το 1910, σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911, το σχολείο λειτουργούσε[7]. Το Μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

3.Την ίδια χρονιά, 1867, ιδρύθηκε και το Ελληνικό σχολείο της Ζ α χ ά ρ ω ς, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Όμως, το 1887 φαίνεται ότι «αργούσε», όπως δηλώνεται στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη[8].Το 1890 λειτουργούσε και υπηρετούσε σ΄αυτό ως δάσκαλος ο Σωκράτης Γιαννακόπουλος[9], καθώς και το 1892, με μία τάξη και 20 μαθητές, όπως δηλώνεται στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[10].Το 1907 και 1910 επίσης, όπως προκύπτει από την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908 και τη Στατιστική Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911, και μάλιστα κατείχε την πρώτη θέση στην επαρχία Ολυμπίας, από άποψη μαθητικού δυναμικού (με «εγγεγραμμένους» μαθητές 90 και 106 αντίστοιχα).Το Μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

σης των εκπαιδευτηρίων της Ανδρίτσαινας βοήθησε αποφασιστικά και ο τότε (1856) Υπουργός Παιδείας, Χαράλαμπος Χριστόπουλος, που καταγόταν από την Ανδρίτσαινα – Γενικά, το ιστορικό της ίδρυσης του σχολικού μεγάρου που στέγαζε το Σχολαρχείο, το Γυμνάσιο και τη Βιβλιοθήκη αναγράφεται στο Παν.Χαραλαμπόπουλος, «Αναμνηστικό…,ο.π.», σελ.41 και 52-53

[1] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος,* έτος 1887, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.131

[2] Το 1889 το Ελληνικό σχολείο της Ανδρίτσαινας ήταν πλήρες και είχε 100 μαθητές, Δ.Πριόβολος «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία», σελ.98 , περ. Ολυμπιακά χρονικά, τόμ. 3, Σύλλογος Ολυμπίων, Αθήνα 1972

[3] Αξιοπρόσεκτο είναι ότι το Ελληνικό σχολείο της Ανδρίτσαινας, ενώ ήταν το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας Ολυμπίας, με την πάροδο του χρόνου έχασε την αρχική κυριαρχία του και το μαθητικό δυναμικό του ελαττώθηκε δραματικά. Σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911, την πρώτη θέση κατείχαν τα ελληνικά σχολεία της Ζαχάρως και των Κρεσταίνων με «εγγεγραμμένους» μαθητές 106, τη δεύτερη θέση η Αγουλινίτσα, με 67, και την τρίτη θέση η Ανδρίτσαινα με 62 μαθητές.

[4] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος,* έτος 1887, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.131

[5] Δ.Πριόβολος «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία», σελ.98

[6] Χ.Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1892-93*, σελ.182-187

[7] Το Ελληνικό σχολείο της Αγουλινίτσας το 1910 κατείχε τη δεύτερη θέση, από άποψη μαθητικού δυναμικού, στην επαρχία Ολυμπίας, με «εγγεγραμμένους» μαθητές 67

[8] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος,* έτους 1887, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.131

[9] Πανέλληνιος Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891,* έτος Β΄, εν Αθήναις, εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β.Γαβριηλίδη, 1890, σελ.350

[10] Χ.Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1892-93*, σελ.182-187.Η πληροφορία αντλείται από το περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τεύχ.64, σελ.183

4.Το 1882 συστήθηκε το Ελληνικό σχολείο της Ζ ο ύ ρ τ σ α ς, σημερινής Κάτω Φιγαλείας, όπως προκύπτει από την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Σύμφωνα με τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη το σχολείο το 1887 «αργούσε»[1].Το 1889 λειτουργούσε με 25 μαθητές[2].Το 1890 επίσης, και υπηρετούσε σ΄αυτό ως δάσκαλος ο Σταύρος Μπεσμπέας[3], καθώς και το 1892 με 25 μαθητές, όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[4].Από το Μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1900, δηλώνεται η κανονική λειτουργία του ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.

5.Το 1886 ιδρύθηκε στα Κ ρ έ σ τ α ι ν α Ελληνικό σχολείο, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Το σχολείο δεν πρέπει να λειτούργησε αμέσως, γιατί δεν αναφέρεται στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη το 1887.Το 1889 το σχολείο λειτουγούσε με μία μόνο τάξη και 30 μαθητές[5].Το 1890 επίσης και υπηρετούσε σ΄αυτό ως δάσκαλος ο Γεώργιος Χουλουβέας[6].Το 1907 λειτουργούσε ως πλήρες τριτάξιο Ελληνικό σχολείο, που κατείχε τη δεύτερη θέση σε επίπεδο επαρχίας, από άποψη αριθμού μαθητών, μετά το σχολείο της Ζαχάρως, όπως προκύπτει από την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Η πορεία του συνεχίστηκε ανοδική, γιατί στη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911 είχε καταλάβει την πρώτη θέση, μαζί με το σχολείο της Ζαχάρως.Το Μαθητολόγιο του σχολείου δεν το επεξεργασθήκαμε, γιατί δεν το είχαμε στη διάθεσή μας.

6.Το 1904 συστήθηκε Ελληνικό σχολείο στη Ζ ά χ α, όπως προκύπτει από την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Σύμφωνα με την ίδια πηγή, το σχολείο το 1907 είχε δύο τάξεις, Α΄και Β΄, και ήταν τελευταίο στη σειρά από άποψη μαθητικού δυναμικού σε επίπεδο επαρχίας. Την ίδια θέση εξακολουθούσε να κατέχει και το 1910, σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911.Το Μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

7.Το πρώτο Γ υ μ ν ά σ ι ο της επαρχίας ιδρύθηκε στην Α ν δ ρ ί τ σ α ι ν α και ως «χρόνος συστάσεώς» του δηλώνεται το 1882 στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Το σχολείο όμως λειτούργησε από το 1889, σύμφωνα με τη μελέτη του Παναγιώτη Χαραλαμπόπουλου που στηρίχτηκε στο αρχείο του Γυμνασίου, με μία μόνο τάξη, την Α΄[7] και συστεγάστηκε με το Σχολαρχείο και τη Βιβλιοθήκη[8].Ηταν το πρώτο και μοναδικό της περιοχής για μακρό χρονικό διάστημα[9], που αποτελούσε έναν «επιβλη ικό παιδευτικό Οργανισμό...του οποίου η επίδραση στην πνευματική και κοινωνική πρόοδο της επαρχίας Ολυμπίας και των ομόρων γεωγραφικών τμημάτων υπήρξε επωφελεστάτη και τεραστία»[10].Το 1890 προστέθηκε η Β΄τάξη, με το κανονιστικό διάταγμα της 13ης Αυγού-

---

[1] Χ.Μακρίδης,*Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος,* έτος 1887, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.132

[2] Δ. Π[illegible] «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία», σελ.98

[3] Πανελλήνιος Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν...1891, ο.π.,* σελ.350

[4] Χ.Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1892-93,* σελ.182-187

[5] Δ. Π[illegible] «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία», σελ.98

[6] Πανελλήνιος Σύντροφος...1891, ο.π., σελ.350

[7] Το 1889 η Α΄τάξη του Γυμνασίου της Ανδρίτσαινας είχε 32 μαθητές, άρθρο «Τα πρώτα Ολυμπιακά σχολεία», σελ.98

[8] Παναγιώτης Χαραλαμπόπουλος, «Αναμνηστικό Ογδοηκονταπενταετίς του Γυμνασίου Ανδριτσαίνης 1889-90 - 1975», σελ.38, 41, 52-53.

[9] Δεύτερο Γυμνάσιο στην επαρχία Ολυμπίας ιδρύθηκε το 1923-24, στα Κρέσταινα.Παναγιώτης Χαραλαμπόπουλος,"Αναμνηστικό...,ο.π.,"σελ.52

[10] *ο.π.*, σελ.10

στου, το 1891-92 η Γ΄ και το 1892-93 η Δ΄τάξη[1].Το Μαθητολόγιο του Γυμνασίου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

δ)Επαρχία Πυλίας

1.Το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας, μετά την Απελευθέρωση[2] συστήθηκε στην Κορώνη, σχετικά νωρίς, το 1846, με το ίδιο διάταγμα, της 9ης Σεπτεμβρίου, που ιδρύθηκε και το Ελληνικό σχολείο του Νησίου (Μεσσήνης)[3].Η ίδια χρονολογία ως «χρόνος συστάσεως» του σχολείου δηλώνεται και στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Εκτοτε η λειτουργία του υπήρξε αδιάλειπτη, όπως μαρτυρείται στις διάφορες πηγές της εποχής[4]. Από τα Μαθητολόγιά του, που έχουν διασωθεί και χρονολογούνται από το 1889, προκύπτει ότι η λειτουργία του σχολείου συνεχίσθηκε κανονικά, χωρίς διαλείμματα, με τρεις τάξεις.

2.Το 1853 φαίνεται ότι λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο στην Πύλο, το οποίο χαρακτηριζόταν «αρτισύστατο», όπως διαβάζουμε στην αθηναϊκή εφημερίδα «Αιών»[5].Αργότερα, το 1869, εξακολουθούσε να βρίσκεται σε λειτουργία, γιατί στους «Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870» του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται ότι η επαρχία της Πύλου είχε τρία Ελληνικά σχολεία. Προφανώς επρόκειτο για τα σχολεία της Πύλου, της Κορώνης και της Μεθώνης, που ήδη είχαν συσταθεί, ενώ τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα.Το 1870 το Ελληνικό σχολείο της Πύλου είχε τρεις τάξεις, όπως προκύπτει από επιστολή πύλιου αναγνώστη στο διευθυντή μεσσηνιακής εφημερίδας, όπου διαβάζουμε ότι το 1871 ο Θεόδωρος Λυριτζής φοιτούσε «εις την Γ΄ τάξιν, την και σχολαρχείον λεγομένην, του τότε εν Πύλω τριταξίου Ελληνικού σχολείου» και ότι κατά το σχολικό έτος 1870-71 οι μαθητές της Γ΄τάξης «ανήρχοντο» σε 15 και σχο-

---

[1] «Προτάσει του Ημετέρου επί των εκκλησιαστικών και της δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργού διατάσσομεν: Συνιστώμεν και Β΄τάξιν εν τω γυμνασίω Ανδριτσαίνης.εις τον αυτόν Ημέτερον Υπουργόν ανατίθεμεν την δημοσίευσιν και εκτέλεσιν του παρόντος διατάγματος – ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α΄-Θ.ΚΑΝΑΚΑΡΗΣ».Παναγιώτης Χαραλαμπόπουλος, *Αναμνηστικό*...,σελ.52

[2] Πριν την Απελευθέρωση, τον Ιανουάριο του 1830 οι κάτοικοι της Κορώνης «επιθυμούντες την καλυτέραν εκπαίδευσιν των τέκνων των, προσέφεραν 2.757,20 γρόσια προς ίδρυσιν σχολείου ελληνικού...Το ιδρυθέν σχολείον, το μόνον ελληνικόν εις την επαρχίαν των Μεσσηνιακών Φρουρίων, ελειτούργησεν επιτυχώς, μέχρι του Δεκεμβρίου του 1832 και ίσως και επέκεινα».Ελένη Δ.Μπελιά, *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον 1828-1832,* εν Αθήναις, Γραφικαί Τέχναι Χ.Παπούλια & Σία Ο.Ε., 1970, σελ.52-53.

[3] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.56

[4] Εχουμε μαρτυρίες ότι το Ελληνικό σχολείο της Κορώνης λειτουργούσε το 1849 και ήταν ένα από τα τέσσερα Ελληνικά σχολεία που λειτουργούσαν στο νομό (εφ. «Μεσσηνιακά Νέα», 28 Δεκ.1968, φ.210, σελ.3).Επίσης, λειτουργούσε γύρω στα 1851 (Ιάκωβος Ραγκαβής, *Τα Ελληνικά..., ο.π.*,τόμ.Β΄, σελ. 576), καθώς και το 1856, γιατί μαρτυρείται ότι τότε υπηρετούσε ως ελληνοδιδάσκαλος ο Χρ. Ιωαννίδης (Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φάκ.δ.Κορώνης.Παραπέμπει στην εφ. *Εφημερίς Φιλομαθών*, 21 Σεπτ.1856, φ.178, σελ.4).Το 1863 μαρτυρείται ότι ως ιερεύς και ελληνοδιδάσκαλος τοποθετήθηκε στην Κορώνη ο Δημ. Φοίφας (εφ. «Μεσσηνιακά Νέα»,28 Απρ.1963, φ.126, σελ.3).Στους Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870 του Υπουργείου Παιδείας φαίνεται ότι η επαρχία Πυλίας είχε τρία Ελληνικά σχολεία – πρόκειται για τα σχολεία της Κορώνης, της Πύλου και της Μεθώνης, που ήδη είχαν συσταθεί, ενώ τα υπόλοιπα ελληνικά σχολεία της επαρχίας ιδρύθηκαν πολύ αργότερα.Τέλος, μαρτυρείται η λειτουργία του σχολείου στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη το 1887 (Χ.Μακρίδης, *Γενικός...έτος 1887, ο.π.*, σελ.129

[5] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φάκ.δήμος Πύλου.Παραπέμπει στην εφ. *Αιών*, 10 Ιουλ.1853, φ.1373, σελ.4Γ

λάρχης ήταν ο Α.Θ.Γρίβας[1].Το 1881 δηλώνεται η λειτουργία του σχολείου στην αθηναϊκή εφημερίδα «Φιλομαθών», με 31 μαθητές και 2 εκπαιδευτικούς[2].Επίσης, το 1887 φαίνεται η συνέχεια της λειτουργίας του σχολείου στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[3].Το 1907 ήταν τρίτο στη σειρά από άποψη μαθητικού δυναμικού, μετά τα σχολεία της Μεθώνης και της Κορώνης, σε επίπεδο επαρχίας, όπως προκύπτει από την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908, ενώ το 1910 παρουσιάζεται πρώτο σε αριθμό μαθητών σε σχέση με τα υπόλοιπα ελληνικά σχολεία της επαρχίας, σύμφωνα με τη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911.Το Μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

3.Το 1864 ιδρύθηκε στη Μεθώνη Ελληνικό σχολείο[4], σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Το 1869 το σχολείο βρισκόταν σε λειτουργία, γιατί στους «Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870» του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται ότι η επαρχία Πυλίας είχε τρία Ελληνικά σχολεία. Προφανώς επρόκειτο για τα σχολεία της Μεθώνης, της Πύλου και της Κορώνης, που ήδη είχαν συσταθεί , ενώ τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα.Επίσης, η λειτουργία του σχολείου μαρτυρείται και το 1881, σε αθηναϊκή εφημερίδα της εποχής, όπου διαβάζουμε ότι φοιτούσαν 8 μαθητές[5], και το 1887, όπως προκύπτει από τον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[6].Από το παλαιότερο Μαθητολόγιο του σχολείου που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, φαίνεται ότι μέχρι το 1900-01 λειτουργούσε με μία μόνο τάξη, την Α΄, το 1901-02 προστέθηκε η Β΄ και το 1906-07 και η Γ΄τάξη.

4.Στο Πεταλίδι φαίνεται ότι λειτουργούσε Ελληνικό σχολείο ήδη από το 1887, γιατί δηλώνεται στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[7].Από το παλαιότερο Μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, προκύπτει ότι το σχολείο λειτούργησε με μία μόνο τάξη, την Α΄, μέχρι και το σχολικό έτος 1892-93.Το 1893 το σχολείο καταργήθηκε με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου[8].Επανασυστάθηκε το 1900, με το Β.Δ. της 9ης Ιανουαρίου, και επαναλειτούργησε το σχολικό έτος 1900-01 ως μονοτάξιο.Το 1901-02 προστέθηκε η Β΄τάξη και το 1903-04 και η Γ΄, οπότε και λειτούργησε ανελλιπώς ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.

5.Το 1899 ιδρύθηκε στη Βουφράδα , σημερινό Χατζή, Ελληνικό σχολείο, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Από το Μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί από τη χρονιά ίδρυσής του, προκύπτει ότι το 1899-00 το σχολείο λειτούργησε με μία

---

[1] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 6 Νοεμβρ.1967, φ.196, σελ.3, όπου δημοσιεύεται επιστολή του Σωτήριου Λυριτζή προς το δημοσιογράφο Μίμη Ηλ.Φερέτο.

[2] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Πύλου.Παραπέμπει στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, 1881, σελ.14-15

[3] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός τηςΕλλάδος, έτος 1887,* εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.129

[4] Πρώτος Σχολάρχης ήταν ο Αθανάσιος Οικονόμου Γρίβας, που καταγόταν από τη Μεθώνη και ήταν γιος του παλαιού κληρικού και αγωνιστή του 1821 Δημητρίου ιερέα Γρίβα, γιαυτό και πρόσθετε στο επώνυμό του το «Οικονόμου».Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Μεθώνης. Παραπέμπει στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Απρ.1864, φ.521, σελ.352

[5] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Μεθώνης.Παραπέμπει στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, 1881, σελ.14-15

[6] Χ.Μακρίδης, *Γενικός ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887,* εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.129

[7] Χ.Μακρίδης, *Οδηγός...,έτος 1887,* ο.π., σελ.129

[8] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.618-619

τάξη, την Α΄, το 1901-02 προστέθηκε η Β΄ και το 1903-04 η Γ΄ τάξη, οπότε η λειτουργία του συνεχίσθηκε ομαλά .

6.Το 1902 συστήθηκε Ελληνικό σχολείο στη Λ ο γ γ ά, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως.Εκτοτε το σχολείο λειτούργησε κανονικά, όπως προκύπτει από το Αρχείο του σχολείου[1].Το Μαθητολόγιό του δεν το είχαμε στην διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

7.Το Ελληνικό σχολείο στο Χ α ρ α κ ο π ι ό συστάθηκε το 1908.Διαβάζουμε στην εφημερίδα «Θάρρος»[2]: «Το Υπουργείον εγνώρισε χθες εις την Νομαρχίαν ότι συνεστήθη Ελληνικόν σχολείον εν τω χωρίω Χαρακοπιώ του Δήμου Κολλωνίδων δημοσιευθέντος και του επί τούτω διατάγματος εν τη εφημερίδι της Κυβερνήσεως».Το σχολείο αυτό δηλώνεται στη Στατιστική Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911, με δύο τάξεις, Α΄και Β΄.

ε) Ε π α ρ χ ί α Τ ρ ι φ υ λ ί α ς

1.Το 1843 ιδρύθηκε το πρώτο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας αυτής στην Κ υ π α ρ ι σ σ ί α[3] και στην επίσημη τελετή των εγκαινίων του παρέστη και ο Μητροπολίτης (Τριφυλίας) Παΐσιος, όπως διαβάζουμε στον τύπο[4].Το 1849 ήταν ένα από τα τέσσερα Ελληνικά σχολεία του νομού, όπως πληροφορούμεθα από μεσσηνιακή εφημερίδα[5].Το 1851 λειτουργούσε στην Κυπαρισσία ελληνικό σχολείο «Β΄τάξεως», σύμφωνα με τον Ιάκωβο Ραγκαβή[6].Το 1859 υπηρετούσε στο σχολείο ως ελληνοδιδάσκαλος ο Α.Κωτσάκης, ο οποίος μάλιστα προήχθη σε Γ΄τάξης, το 1861 ο ελληνοδιδάσκαλος Ευστ. Καραλής, το 1862 ο Σ.Κυριακός, σχολάρχης, και οι Π.Ε.Ναθαναήλ και Α. Παπαδημητρίου, βοηθοί ελληνοδιδάσκαλοι, και το 1866 ο Κ.Καπετανάκης, σχολάρχης, όπως πληροφορούμεθα από την αθηναϊκή εφημερίδα «Εφημερίς των Φιλομαθών»[7].Το 1869 βρισκόταν επίσης σε λειτουργία, γιατί στους «Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870» του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται ότι στην επαρχία Τριφυλίας υπήρχαν τρία Ελληνικά σχολεία.Προφανώς επρόκειτο για τα σχολεία της Κυπαρισσίας, των Φιλιατρών και των Γαργαλιάνων, γιατί τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα. Πάντως, στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεων του 1907-1908 ως «χρόνος συστάσεως» δηλώνεται το έτος 1870.Το 1880-81 στο σχολείο φοιτούσαν 60 μαθητές και υπηρετούσαν τρεις εκπαιδευτικοί, όπως διαβάζουμε

---

[1] Το Αρχείο του Ελληνικού σχολείου Λογγάς βρίσκεται σήμερα στο Λύκειο Λογγάς.

[2] Εφ. *Θάρρος*, 28 Σεπτ.1908, φ.2895, σελ.2

[3] Στα 1843 το Ελληνικό σχολείο της Κυπαρισσίας φοιτούσαν 120 μαθητές και ως ελληνοδιδάσκαλος υπηρετούσε κάποιος Σταματόπουλος.Τα διδασκόμενα μαθήματα ήταν ανάγνωση, γραμματική, αριθμητική, φυσική, γεωγραφία, κατήχηση, ελληνική ιστορία και «ευαγγέλια της Γενεύης».Στο τέλος της σχολικής χρονιάς οι μαθητές έδωσαν εξετάσεις ενώπιον Επιτροπής, που αποτελείτο από το δήμαρχο Κυπαρισσίας Αρ.Αναστασίου, τον εφημέριο Ευστάθιο Σαμπαζιώτη, το γιατρό Φώτη Σωτηρίου και τον Αναστάσιο Μανούσο.Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Κυπαρισσίας.γίνεται παραπομπή στην εφημερίδα εφ. *Αιών*, 18 Ιουλ.1843, φ.454, σελ.3.

[4] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 27 Ιουλ.1966, φ.180, σελ.3.Γίνεται παραπομπή στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ταχύπτερος Φήμη*, 6 Μαίου 1843, φ.296, σελ.2α

[5] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 28 Δεκ.1968, φ.210, σελ.3

[6] Ιάκωβος Ραγκαβής,*Τα Ελληνικά ήτοι περιγραφή γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, εν Αθήναις 1853, τόμ.Β΄, σελ.544 και 580

[7] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Κυπαρισσίας.Παραπέμπει στην αθηναϊκή εφημερίδα *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 27 Αυγ.1859, φ.328, σελ.1028 και 10 Οκτ.1861, φ.425, σελ.1804 και 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.239 και 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1068

στον τύπο[1], ενώ το 1887 δηλώνεται στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[2].Από το παλαιότερο Μαθητολόγιο του σχολείου, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, προκύπτει ότι το Ελληνικό σχολείο της Κυπαρισσίας λειτούργησε από τη χρονιά εκείνη με τρεις τάξεις.

2.Το 1860 λειτουργούσε ήδη Ελληνικό σχολείο στα Φ ι λ ι α τ ρ ά, που συντηρούσε ο δήμος Εράνης[3].Το 1862 ως σχολάρχης υπηρετούσε ο Κ. Γ. Κωτσάκης, ενώ το 1864 ως ελληνοδιδάσκαλος ο Μ.Σταυρόπουλος, όπως πληροφορούμεθα από την εφημερίδα «Εφημερίς των Φιλομαθών»[4].Το 1870 το σχολείο εξακολουθούσε να είναι δημοσυντήρητο, όπως προκύπτει από αναφορά του τότε δημάρχου Επαμεινώνδα Α. Παναγιώταρου προς την τότε Κυβέρνηση, που αφορούσε τα σχολεία της πόλης των Φιλιατρών: «επειδή η πόλις μου συντηρεί...ένα Ελληνικόν σχολείον με δύο διδασκάλους αμοιβομένους, τον μεν με 160 δρχ. τον δε με 100 δρχ. μηνιαίως...» και επειδή «διαπιστώνει ότι η έφεσις και ροπή των κατοίκων της πόλης προς μάθησιν είναι ανωτέρα οιασδήποτε περιγραφής, παρακαλεί την Σστήν Κυβέρνησιν όπως εν τη μερίμνη της αναλάβη την παρά του Δημοσίου Ταμείου πληρωμήν...»[5].Τελικά «την συντήρησιν καθ΄ολοκληρίαν του εν Φιλιατροίς του δήμου Εράνης Ελληνικού σχολείου» θα ανελάμβανε το Δημόσιο από την 1η Ιανουαρίου του 1887, σύμφωνα με το διάταγμα της 28ης Οκτωβρίου του 1886[6].Από το παλαιότερο Μαθητολόγιο του σχολείου, που σώζεται από το 1881, προκύπτει ότι το Ελληνικό σχολείο από τη χρονιά εκείνη λειτουργούσε με τρεις τάξεις.

3.Το 1864 ιδρύθηκε το Ελληνικό σχολείο των Γα ρ γ α λ ι ά ν ω ν, όπως προκύπτει από την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Το 1869, στους «Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870» του Υπουργείου Παιδείας δηλώνεται ότι η επαρχία Τριφυλίας είχε τρία Ελληνικά σχολεία.Προφανώς επρόκειτο για τα σχολεία των Γαργαλιάνων, των Φιλιατρών και της Κυπαρισσίας, γιατί τα υπόλοιπα της επαρχίας ιδρύθηκαν αργότερα. Το 1871 λειτουργούσαν δύο τάξεις, η Α΄ και η Β΄, όπως πληροφορούμεθα από τον τύπο[7].Το 1881 μαρτυρείται σε αθηναϊκή εφημερίδα ότι στο σχολείο φοιτούσαν 40 μαθητές και υπηρετούσαν δύο εκπαιδευτικοί[8].Το 1887 το Ελληνικό σχολείο των Γαργαλιάνων δηλώνεται στον Οδηγό του Χ. Μακρίδη[9], ενώ το 1890 ήταν ήδη τριτάξιο, με σχολάρχη τον Γ.Ρουσελάτο και διδασκάλους τους Δαν.Δανιηλόπουλο και Κ.Αθανασιάδη, όπως προκύπτει από τον «Πανελλήνιο Σύντροφο»[10].Η λειτουργία του μαρτυρείται και το 1907, στην Επετηρίδα

---

[1] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Κυπαρισσίας.Παραπέμπει στη εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, 1881, σελ.14-15

[2] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887,* εν αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.129

[3] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.πόλη Φιλιατρών.Παραπέμπει στην εφημερίδα *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Οκτ.1860, φ.380, σελ.1444

[4] Συλλογή Μ.φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.πόλη Φιλιατρών.Παραπέμπει στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.240 και 1 Ιουν.1864, φ.512

[5] περ. *Φιλιατρά*, έτος 3, τεύχ.9, Οκτ.1958

[6] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.πόλη Φιλιατρών.Παραπέμπει στην αθηναϊκή εφημερίδα *Ωρα*, 1 Νοεμβρ.1886, σελ.2β

[7] Σε δημοσιευμένη επιστολή του γυμνασιάρχη Σωτήριου Λυριτζή προς το δημοσιογράφο Μίμη Φερέτο διευκρινίζεται ότι ο πατέρας του επιστολογράφου, Θεόδωρος Λυριτζής, το 1871 φοίτησε στην Γ΄ τάξη του Ελληνικού σχολείου της Πύλου, γιατί τότε το ελληνικό σχολείο της ιδιαίτερης πατρίδας του, Γαργαλιάνων, δεν είχε Τρίτη τάξη.Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 6 Νοεμβρ.1967, φ.196, σελ.3

[8] Συλλογή Μ.Φερέτου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας, φακ.δήμος Γαργαλιάνων.Παραπέμπιε στην εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, 1881, σελ.15-16

[9] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος..., έτος 1887,* ο.π., σελ.131

[10] Πανελλήνιος Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891,* έτος Β΄, εν Αθήναις, εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β.Γαβριηλίδου, 1890, σελ.350

του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908, και το 1910, στη Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1910-1911, και μάλιστα παρουσιάζεται ως το πλέον πολυδύναμο Ελληνικό σχολείο της επαρχίας Τριφυλίας, κατέχοντας την πρώτη θέση από άποψη αριθμού μαθητών. Το Μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

4.Το 1878, με το διάταγμα της 12ης Φεβρουαρίου, ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στη Λιγούδιστα, σημερινή Χώρα, «δαπάνη του δήμου [Φλεσιάδος] και διωρίσθη εν αυτώ ο Παναγιώτης Σεκουρίας...»[1].Η ίδια χρονιά ως «χρόνος συστάσεως» δηλώνεται και στην Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Το 1883, με το διάταγμα της 7ης Φεβρουαρίου, προστέθηκε και η Γ΄τάξη.Από το Μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1889, προκύπτει ότι το σχολείο συνέχισε τη λειτουργία του αδιάλειπτα ως τριτάξιο Ελληνικό σχολείο.

5.Το 1882 λειτουργούσε ήδη Ελληνικό σχολείο στον Αετό, και μάλιστα την ίδια χρονιά προστέθηκε η Β΄τάξη, όπως προκύπτει από το διάταγμα της 24ης Δεκεμβρίου[2].Το 1887 μαρτυρείται η λειτουργία του σχολείου στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[3], καθώς και το 1890 με δάσκαλο τον Αθ.Μαρέτα, όπως προκύπτει από τον «Πανελλήνιο Σύντροφο»[4].Το 1893 το σχολείο καταργήθηκε, με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου του ίδιου έτους.Το μαθητολόγιο του σχολείου δεν το είχαμε στη διάθεσή μας, γιαυτό δεν το επεξεργασθήκαμε.

6.Το ίδιο έτος,1882, ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στο Σουλιμά, σημερινό Δώριο, σύμφωνα με την Επετηρίδα του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως του 1907-1908.Το 1883 προστέθηκε και η Γ΄τάξη, « ης τα μαθήματα θέλουσιν αρχίσει μετά τον διορισμόν διδασκάλου», με το διάταγμα της 14ης Μαρτίου.Το σχολείο δεν λειτουργούσε τακτικά, όπως δηλώνεται στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη του έτους 1892-93[5].Καταργήθηκε το 1893, με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου[6], και επαναλειτούργησε λίγα χρόνια αργότερα.Από το Αρχείο μας προκύπτει ότι το 1899-00 λειτουργούσε με δύο τάξεις, την Α΄και τη Β΄, ενώ το 1900-01 προστέθηκε και η Γ΄ τάξη.Το Μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1899.

7.Το 1887, το Σιδηρόκαστρο του δήμου Αυλώνος ήταν ήδη έδρα Ελληνικού σχολείου, γιατί δηλώνεται στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη[7].Το 1890 λειτουργούσε με δάσκαλο τον Δημ.Καλογερόπουλο, όπως προκύπτει από τον «Πανελλήνιο Σύντροφο»[8].Το σχολείο δεν είχε μεγάλη διάρκεια ζωής, γιατί το 1892 επικυρώθηκε και επίσημα η κατάργησή του ως «μη λειτουργούντος προ πολλού», σύμφωνα με το διάταγμα της 28ης Φεβρουαρίου του ίδιου έτους[9].

8.Το 1888 ιδρύθηκε Ελληνικό σχολείο στη Βαρυμπόπη, σημερινό Μοναστήριο, της ορεινής Τριφυλίας, με το διάταγμα της 11ης Οκτωβρίου.Το σχολείο ήταν

---

[1] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.200
[2] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.258
[3] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887,* εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.131
[4] Πανελλήνιος Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και στατιστικόν Ημερολόγιον 1891,* έτος Β΄, εν Αθήναις, εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β.Γαβριηλίδου 1890, σελ.350
[5] Χ.Μακρίδης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1892-93,*σελ.182-187.Η πληροφορία αντλείται από το περ. *Τριφυλιακή Εστία*, τεύχ.64, σελ.181
[6] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.618-619
[7] Χ.Μακρίδης, *Γενικός Ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος, έτος 1887,* εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης», σελ.131
[8] Πανελλήνιος Σύντροφος, *Ετήσιον Πολιτειακόν, Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891,* έτος Β΄, εν Αθήναις, εκ των καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β.Γαβριηλίδου 1890, σελ.350
[9] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.552

μονοτάξιο, «συντηρούμενον εκ των τόκων των κατατεθεισών εν τη Εθνική Τραπέζη δραχμών εικοσιτεσσάρων χιλιάδων[1] υπό Αντωνίου Παπαπαναγιώτου και Κωνσταντίνου Καράμπελα, ιερέων»[2].Το 1896, με το διάταγμα της 24ης Φεβρουαρίου, προστέθηκε και Β΄τάξη στο σχολείο «όπερ συντηρείται εκ κληροδοτήματος, εφ΄όσον επαρκεί το έσοδον αυτού».[3] Από το Αρχείο μας προκύπτει ότι με δύο τάξεις λειτούργησε μέχρι και το 1905-06, ενώ το 1906-07 προστέθηκε και η Γ΄.Το παλαιότερο Μαθητολόγιο του σχολείου σώζεται από το 1901.

9.Το Ελληνικό σχολείο του Μουζακίου καταργήθηκε το 1893, με το διάταγμα της 23ης Ιουνίου[4].Υπογραμμίζουμε ότι στον Οδηγό του Χ.Μακρίδη του έτους 1887 δε δηλώνεται το ενλόγω Ελληνικό σχολείο.

10.Το 1882, με το διάταγμα της 24ης Δεκεμβρίου, συστήθηκε Γυμνάσιο στην Κυπαρισσία, «με μίαν επί του παρόντος τάξιν, ου το προσωπικόν διορισθήσεται κατόπιν, το δε ενοίκιον του καταστήματος θέλει πληρώνει ο δήμος Κυπαρισσίας»[5].Το Γυμνάσιο, όμως, δε λειτούργησε αμέσως, γιατί στους Οδηγούς του Χ.Μακρίδη των ετών 1887 και 1889 ως μοναδικό Γυμνάσιο της επαρχίας δηλώνεται το Γυμνάσιο των Φιλιατρών [6].Από το παλαιότερο Μαθητολόγιο, που έχει διασωθεί και χρονολογείται από το 1891, προκύπτει ότι το Γυμνάσιο μέχρι και το 1894 ήταν μονοτάξιο, το 1895 και 1896 λειτούργησε ως τριτάξιο, το 1897 και 1898 ως διτάξιο, το 1899 και 1900 ως τριτάξιο και από το 1901 ως τετρατάξιο.

11.Το 1885 ιδρύθηκε Γυμνάσιο στα Φιλιατρά, με το διάταγμα της 30ης Σεπτεμβρίου «περί συστάσεως εν Φιλιατροίς του δήμου Εράνης δημοσυντήρητου[7] Γυμνασίου και διορισμού καθηγητών εις αυτό»[8].Η ίδρυσή του ήταν αποτέλεσμα των ενεργειών που κατέβαλαν διάφοροι τοπικοί παράγοντες της εποχής.Αποφασιστικά συνέβαλαν το τότε δημοτικό συμβούλιο, με δήμαρχο Χρήστο Καραβίτη, ο γιατρός Γ.Δ.Πατρίδης, καθώς και ο Σωτήριος Σωτηρόπουλος, βουλευτής τότε της Τριφυλίας και μετέπειτα Υπουργός και Πρωθυπουργός[9].Το 1885 συστάθη καν τρεις γυμνασιακές τάξεις[10], όμως τελικά λειτούργησαν μόνον οι δύο, η Α΄ και η Β΄[11].Το 1886 προστέθηκε η Γ΄, ενώ το 1887 και η Δ΄ τάξη, με το διάταγμα της 22ας Νοεμβρίου του1886[12]. Από το Αρχείο μας προκύπτει ότι το Γυμνάσιο έκλεισε το 1900, οπότε οι μαθητές του κατέφυγαν στη Ζάκυνθο, στην Αθήνα και στη γειτονική Κυπαρισσία.[13] .

---

[1] Το ποσό αυτό των 24.000 δραχμών προερχόταν από το ταμείο της Ιεράς Μονής της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος.Επίσης το οίκημα που θα στεγαζόταν το σχολείο ήταν ιδιοκτησία της Μονής και είχε παραχωρηθεί στο δήμο Αετού. Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 10 Νοεμβρ.1968, φ.209, σελ.3

[2] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.414

[3] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.745

[4] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.619

[5] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.259

[6] περ. *Φιλιατρά*, έτος 16ο, τόμ.ΣΤ΄, τεύχ.63-64, Ιούλ. – Δεκ.1972

[7] Για τη συντήρηση του Γυμνασίου φαίνεται ότι συνέβαλαν, όχι μόνο ο δήμος, αλλά και οι ίδιοι οι μαθητές.Στο αρ.60 Πρακτικό της 26ης Οκτωβρίου του 1887 του Δήμου Εράνης διαβάζουμε: «Καθορίζομεν ως ακολούθως τα τέλη τα οποία θα καταβάλλωσιν οι φοιτώντες μαθηταί εις το νεοϊδρυθέν Γυμνάσιον της πόλεως.οι εκ Φιλιατρών μαθηταί δρχ. 250 ετησίως.εκαστος εξ ετέρου Δήμου δρχ.100.Της καταβολής των τελών απαλλάσσονται οι εξής:Ιωάννης Ν.Λυγούρας, Νικόλαος Ι.Μπουλαχάνης, Ιωάννης Αθ.Φουρναράκης, Δημήτριοα Γ.Παπαγεωργίου, Χαράλαμπος Αντ.Λαμπίρης, Γεώργιος Δ.Κάης και Δημήτριος Π.Χάραρης». περ. *Φιλιατρά*,έτος 4ο, τεύχ.15ο, Απρ.1960, σελ.8

[8] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.334

[9] Θ.Γ.Κ., «Η ιστορία του Γυμνασίου μας», μαθητικό περιοδικό *Λουλούδια* του Γυμνασίου Φιλιατρών, έτος Β΄, Φιλιατρά, Ιαν.-Απρ.1949, τεύχ.7

[10] Χ.Δημητριάδης, *Συλλογή των περί Εκπαιδεύσεως ιδία ισχυόντων Νόμων, Β.Διαταγμάτων, εγκυκλίων, διαταγών, κ.λ.π. από 1833-1899,* Αθήναι 1899, σελ.108

[11] Θ.Γ.Κ., «Η ιστορία του Γυμνασίου μας..., ο.π.»

[12] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.359

[13] περ. *Φιλιατρά*, έτος 11ο, τ.Δ΄, τεύχ.42-43, Σεπτ.1967

Φαίνεται ότι οι οικονομικές συνέπειες του ολέθριου σεισμού του 1886, που κατέστρεψε την πόλη και τη γύρω περιοχή, αλλά κυρίως ο οικονομικός μαρασμός των κατοίκων της σταφι δοφόρου περιοχής γύρω στα 1900 λόγω του περονόσπορου, που έπληξε τη σταφίδα, δεν επέτρεψαν τη συντήρηση και περαιτέρω λειτουργία του Γυμνασίου. Το σχολείο επανασυστάθηκε το σχολικό έτος 1914-15[1], οπότε λειτούργησε «εις το μέγαρον Διο νυσίου Βωβού, υποθηκοφύλακος, με καλόν προσωπικόν και μαθητάς από όλην σχε -δόν την Τριφυλίαν και εν μέρει την συνορεύουσαν Πυλίαν».Αυτή η διακοπή λειτουρ- γίας του Γυμνασίου από το 1900 μέχρι το 1914 εντοπίζεται και στο διασωθέντα Γενι- κό Ελεγχο, που χρονολογείται από το 1889.

12.Στην επαρχία Τριφυλίας, κατά την εξεταζόμενη περίοδο, ιδρύθηκαν και 6 Ι δ ι ω τ ι κ ά Ε κ π α ι δ ε υ τ ή ρ ι α (5 στα Φιλιατρά και 1 στους Γαργαλιάνους), ό- πως αναφέρουμε σε σχετικό κεφάλαιο και στο παράρτημα αυτής της εργασίας.

[1] Θ.Γ.Κ., «Η ιστορία του Γυμνασίου μας», μαθητικό περιοδικό *Λουλούδια* του Γυμνασίου Φιλιατρών, Φιλιατρά, Μάιος 1949, τεύχ.8, σελ.1

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ

ΠΙΝΑΚΕΣ

Πίνακας 1

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ
ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικό έτος	Αριθμός Ελλην.σχ	Αριθμός Μαθητολ	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄
1889	5	4	441	110	185	139	117
1890	5	4	462	116	170	145	147
1891	5	4	472	118	168	142	162
1892	5	4	364	91	132	99	133
1893	6	5	260	52	106	69	85
1894	6	5	261	52	103	85	73
1895	5	5	360	72	146	124	90
1896	5	5	396	79	169	112	115
1897	5	5	424	85	155	122	147
1898	5	5	400	80	155	115	130
1899	5	5	478	96	216	119	143
1900	5	5	502	100	213	149	140
1901	6	6	592	99	235	171	186
1902	6	6	691	115	286	189	216
1903	6	6	737	123	282	203	252
1904	6	6	751	125	297	208	246
1905	6	6	687	115	240	214	233
1906	6	6	640	107	254	182	204
1907	6	6	669	112	247	222	200
1908	6	6	653	109	260	209	184
1909	7	7	697	100	289	210	198
1910	7	7	660	94	253	211	196

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Επαρχίας Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 2

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικό Ετος	Αριθμός Ελλην.σγ.	Αριθμός Μαθητολ.	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄
1861	1	1	111	111	55	25	31
1862	1	1	47	47	17	19	11
1863	1	1	40	40	25	15	---
1864	1	1	50	50	23	13	14
1866[1]	1	1	49	49	22	18	9
1867	1	1	59	59	43	11	5
1868	1	1	58	58	26	26	6
1869	1	1	68	68	34	24	10
1870	1	1	84	84	47	24	13
1871	1	1	83	83	44	23	16
1872	1	1	97	97	66	18	13
1873	1	1	117	117	62	33	22
1874	1	1	117	117	45	40	32
1875	2	1	144	144	63	51	30
1876	2	1	128	128	69	32	27
1877	2	1	154	154	77	44	33
1878	2	1	131	131	51	42	38
1879	3	1	129	129	48	46	35
1880	3	1	125	125	54	37	34
1881	3	1	120	120	49	35	36
1882	3	1	149	149	67	53	29
1883	3	1	111	111	54	39	18
1884	3	1	138	138	68	45	25
1885	3	1	197	197	103	57	37
1886	4	1	227	227	103	68	56
1887	4	1	252	252	95	96	61
1888	4	1	253	253	102	82	69
1889	4	3	648	216	247	217	184
1890	4	3	708	236	270	218	220
1891	4	3	823	274	299	242	282
1892	4	3	472	157	146	168	158
1893	4	3	481	160	156	146	179
1894	4	3	237	79	74	73	90
1895	4	3	485	162	246	113	126
1895	4	3	516	172	182	188	146
1897	4	3	507	169	167	155	185
1898	4	3	443	148	181	107	155
1899	4	3	523	174	241	134	148
1900	4	3	556	185	220	191	145
1901	6	5	743	149	346	200	197
1902	6	5	806	161	359	224	223
1903	6	5	884	177	361	261	261
1904	6	5	834	167	358	222	254
1905	6	5	710	142	300	226	184
1906	6	5	597	119	302	163	132
1907	6	5	580	116	268	182	130
1908	7	6	668	111	360	171	137
1909	6	5	692	138	351	210	131
1910	6	5	709	142	317	217	175

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων επαρχίας Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[1] Δεν έχουν διασωθεί οι σελίδες του Μαθητολογίου του Ελληνικού σχολείου Νησίου του σχολικού έτους 1865-66

Πίνακας 3

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικό ετος	Αριθμός Ελλην.σχ.	Αριθμός Μαθητολ.	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄
1881	4	1	119	119	63	36	20
1882	6	1	114	114	53	43	18
1883	6	1	132	132	54	46	32
1884	6	1	167	167	66	47	54
1885	6	1	194	194	96	46	52
1886	6	1	182	182	67	69	46
1887	6	1	188	188	91	50	47
1888	6	1	167	167	70	47	50
1889	6	3	323	108	123	95	105
1890	6	3	314	105	127	95	92
1891	6	3	354	118	144	121	89
1892	6	3	248	83	83	85	80
1893	6	3	198	66	65	68	65
1894	6	3	178	59	80	40	58
1895	6	3	286	95	141	79	66
1896	6	3	222	74	76	86	60
1897	6	3	224	75	80	55	89
1898	6	3	258	86	112	70	76
1899	6	3	286	95	105	88	93
1900	6	4	348	87	141	105	102
1901	6	5	398	80	163	126	109
1902	6	5	412	82	157	136	119
1903	6	5	476	95	215	115	146
1904	6	5	477	95	208	148	121
1905	6	5	447	89	179	148	120
1906	6	5	379	76	146	117	116
1907	6	5	381	76	178	89	114
1908	6	5	414	83	170	143	101
1909	6	5	489	98	235	140	114
1910	6	5	454	91	214	127	113

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων επαρχίας Τριφυλίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 4

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικό έτος	Αριθμός Ελλην.σχ.	Αριθμός Μαθητολ.	Σύνολο Μαθητών	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄
1889	4	3	80	27	52	17	11
1890	4	3	104	35	77	17	10
1891	4	3	69	23	41	16	12
1892	4	3	82	27	56	11	15
1893	3	2	51	26	23	12	16
1894	3	2	54	27	30	13	11
1895	3	2	91	46	50	23	18
1896	3	2	82	41	40	25	17
1897	3	2	93	47	39	24	30
1898	3	2	74	37	29	14	31
1899	4	3	132	44	77	25	30
1900	5	4	162	41	94	40	28
1901	5	4	167	42	92	48	27
1902	6	4	161	40	83	53	25
1903	6	4	235	59	132	55	48
1904	6	4	255	55	109	90	56
1905	6	4	218	55	92	69	57
1906	6	4	224	56	84	73	67
1907	6	4	243	61	106	72	65
1908	6	4	226	57	99	64	63
1909	6	4	236	59	101	72	63
1910	6	4	238	60	87	80	71

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων επαρχίας Πυλίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 5

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ
ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικ έτος	Αριθμός Γυμνας.	Αριθμός Μαθητολ	Σύνολο Μαθητώ	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄	Τάξη Δ΄
1889	1	1	235	235	91	53	58	33
1890	1	1	284	284	104	77	52	51
1891	1	1	274	274	97	78	64	35
1892	1	1	288	288	103	59	78	48
1893	1	1	252	252	35	69	75	73
1894	1	1	221	221	41	57	71	52
1895	1	1	215	215	61	51	47	56
1896	1	1	225	225	73	54	56	42
1897	1	1	220	220	59	47	55	59
1898	1	1	148	148	57	23	37	31
1899	1	1	197	134	57	29	19	29
1900	1	1	229	229	94	59	35	41
1901	1	1	307	307	138	70	56	43
1902	1	1	330	330	142	86	51	51
1903	1	1	347	347	138	101	66	42
1904	1	1	324	324	132	82	72	38
1905	1	1	334	334	130	92	50	62
1906	1	1	294	294	104	76	66	48
1907	1	1	232	232	82	64	53	33
1908	1	1	275	275	94	78	60	43
1909	1	1	299	299	105	79	61	54
1910	1	1	288	288	97	81	58	52

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 6

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ
ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικ έτος	Αριθμός Γυμνας.	Αριθμός Μαθητολ	Σύνολο Μαθητώ	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄	Τάξη Δ΄
1890	1	1	143	143	89	54	--	--
1891	1	1	108	108	73	35	--	--
1892	1	1	127	127	84	43	--	--
1893	1	1	96	96	52	44	--	--
1894	1	1	80	80	36	26	18	--
1895	1	1	122	122	49	33	19	21
1896	1	1	101	101	33	28	23	17
1897	1	1	91	91	14	26	20	31
1898	1	1	133	133	34	25	33	41
1899	1	1	116	116	47	24	15	30
1900	1	1	105	105	50	27	10	18
1901	1	1	132	132	61	42	18	11
1902	1	1	198	198	95	52	32	19
1903	1	1	185	185	70	54	39	22
1904	1	1	254	254	114	55	50	35
1905	1	1	220	220	88	44	45	43
1906	1	1	183	183	65	41	37	40
1907	1	1	150	150	44	38	41	27
1908	1	1	171	171	72	38	30	31
1909	1	1	177	177	71	39	35	32
1910	1	1	169	169	54	43	30	42

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 7

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΕΙΑ, ΜΑΘΗΤΟΛΟΓΙΑ, ΜΑΘΗΤΕΣ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ
ΚΑΤΑ ΣΧΟΛΙΚΟ ΕΤΟΣ ΚΑΙ ΤΑΞΗ

Σχολικ έτος	Αριθμός Γυμνας.	Αριθμός Μαθητολ	Σύνολο Μαθητώ	«Τάση»	Τάξη Α΄	Τάξη Β΄	Τάξη Γ΄	Τάξη Δ΄
1889	2	1	111	111	44	25	28	14
1890	2	1	103	103	40	21	21	21
1891	2	2	129	65	80	19	17	13
1892	2	2	111	56	48	31	15	17
1893	2	2	104	52	25	26	30	23
1894	2	2	78	39	23	10	21	24
1895	2	2	91	46	25	30	15	21
1896	2	2	89	45	32	11	21	25
1897	2	2	78	39	27	25	4	22
1898	2	2	67	34	32	17	10	8
1899	2	2	70	35	23	26	12	9
1900	1	1	44	44	25	13	6	-
1901	1	1	70	70	27	16	11	16
1902	1	1	80	80	33	24	11	12
1903	1	1	102	102	37	28	25	12
1904	1	1	120	120	60	21	23	16
1905	1	1	94	94	31	27	15	21
1906	1	1	91	91	29	23	22	17
1907	1	1	86	86	28	19	21	18
1908	1	1	98	98	41	20	21	16
1909	1	1	130	130	49	40	22	19
1910	1	1	156	156	50	39	39	28

Πηγή: Μαθητολόγια Γυμνασίων (Κυπαρισσίας και Φιλιατρών) (ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

Πίνακας 8

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 1889 –1910

(ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ)

Σχολ έτος	Αγροτ τομέα	Βιοτε χνία	Εμπό ριο & Μετα φορές	Ελευ θέρια επαγ γέλμα τα	Δημό σιες & Δη μοτι κές Υπη ρεσίες	Στρα τιωτι κές Δυνά μεις	Κλήρ ος	Οικια κές εργασ ίες	Δε δήλω σαν επάγγ ελμα	Ορφα νά	Σύνο λο
1889	1270	59	102	37	55	9	67	---	7	213	1819
1890	1413	65	127	55	75	10	82	1	11	234	2073
1891	1550	52	145	63	62	14	78	1	11	228	2204
1892	1122	49	130	53	59	10	73	1	13	172	1682
1893	944	31	104	53	55	10	75	1	6	147	1426
1894	668	22	103	46	51	11	50	1	5	135	1092
1895	1052	50	123	58	71	13	69	1	5	196	1638
1896	1055	46	103	59	66	9	63	1	26	190	1618
1897	1058	52	119	57	73	11	66	3	3	177	1619
1898	931	53	113	60	77	13	69	1	4	175	1496
1899	1063	62	132	62	78	17	78	1	4	216	1713
1900	1218	76	138	84	92	17	90	1	5	245	1966
1901	1590	84	138	87	93	20	101	1	3	309	2426
1902	1776	92	164	81	107	28	106	1	4	345	2704
1903	1961	106	185	82	91	21	103	---	7	395	2951
1904	2011	113	211	92	91	26	105	1	2	394	3046
1905	1791	94	199	108	66	25	101	---	4	351	2739
1906	1568	93	185	103	65	21	89	---	7	314	2445
1907	1495	84	193	106	78	22	89	---	2	314	2383
1908	1591	103	209	105	77	21	90	5	2	334	2537
1909	1777	112	244	117	67	16	80	4	1	338	2756
1910	1674	111	238	119	84	26	73	3	18	347	2693

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 9

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΣΧΟΛΕΙΩΝ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 1861 – 1910

(ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ)

Σχολέτος	Αγροτ Τομέασα	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημόσιες & Δημοτικές υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Οικιακές εργασίες	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά	Σύνολο
1861	69	4	8	2	2	2	5	1	1	17	111
1862	31	1	4	1	1	1	1	--	5	2	47
1863	27	1	2	1	1	--	3	--		2	40
1864	40	---	--	1	2	1	3	--	3	2	50
1866	26	3	5	1	3	–	4	--	1	6	49
1867	28	1	6	6	5	--	7	--	1	4	59
1868	26	--	10	3	2	1	7	--	2	3	58
1869	37	--	15	3	2	1	7	–	6	3	68
1870	50	1	8	2	2	2	6	--	–	12	84
1871	47	1	12	2	3	1	4	–	1	11	83
1872	67	2	5	1	5	–	4	--	2	13	97
1873	89	4	3	1	3	–	4	–	--	13	117
1874	76	3	7	4	2	--	8	--	--	15	117
1875	101	3	5	6	4	–	12	--	2	13	144
1876	83	3	10	3	9	1	7	–	--	11	128
1877	108	4	17	3	6	--	1	--	1	15	154
1878	82	7	13	1	5	1	2	–	--	20	131
1879	78	7	9	3	7	2	2	--	--	20	129
1880	92	6	8	4	1	2	3	--	1	6	125
1881	173	11	8	6	4	1	5	--	3	28	238
1882	150	12	6	5	3	--	8	–	2	25	262
1883	166	16	6	9	4	--	7	--	53	33	243
1884	153	8	8	6	3	2	3	--	2	14	305
1885	289	4	14	11	14	1	13	--	108	42	391
1886	295	6	19	9	7	1	15	--	3	56	409
1887	321	14	23	5	11	2	12	--	1	51	440
1888	323	13	16	5	10	–	9	--	1	44	420
1889	1089	45	65	23	42	5	44	--	–	163	1482
1890	1157	44	77	31	41	6	53	--	6	164	1582
1891	1262	40	92	33	33	9	51	–	9	163	1693
1892	844	34	66	15	28	5	43	--	10	117	1165
1893	714	18	54	17	31	3	41	--	13	101	984
1894	481	13	57	19	26	6	30	1	5	89	727
1895	836	42	68	32	39	6	46	1	5	140	1215
1896	849	36	54	29	36	6	44	1	5	130	1211
1897	871	41	68	33	41	6	50	3	26	123	1239
1898	776	47	68	30	42	8	54	1	3	134	1164
1899	911	56	98	37	39	15	63	1	4	176	1400
1900	1035	70	104	45	57	9	64	1	4	199	1588
1901	1339	64	96	47	62	16	73	1	4	239	1939
1902	1444	75	118	46	68	17	71	--	2	267	2109
1903	1628	90	131	52	60	13	71	--	3	296	2347
1904	1616	93	153	55	53	19	75	1	6	295	2362
1905	1444	74	139	67	37	15	71	--	2	256	2105
1906	1288	71	131	62	33	10	65	--	2	224	1891
1907	1266	70	139	66	49	14	68	–	7	243	1917
1908	1336	80	149	57	52	14	68	5	2	252	2014
1909	1478	84	182	54	41	11	53	4	1	259	2167
1910	1390	82	171	56	51	17	51	3	18	262	2101

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

(ΠΟΣΟΣΤΑ %)

Σχολ-έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημόσ. & Δημοτ. Υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Οικιακές Υπηρεσίες	Δε δήλωσαν Επάγγελμα	Ορφανά
1861	62,16	3,60	7,21	1,80	1,80	1,80	4,50	0,90	0,90	15,32
1862	65.96	2,13	8,51	2,13	2,13	2,13	2,13		10,64	4,26
1863	67,5	2,5	5	2,5	2,5	----	7,5		7,5	5
1864	80	----	----	2	4	2	6		2	4
1866	53,06	6,12	10,20	2,04	6,12	---	8,16		2,04	12,24
1867	47,46	1,69	10,17	10,17	8,47	---	11,86		3,39	6,78
1868	44,83	----	17,24	5,17	3,45	1,72	12,07		10,34	5,17
1869	54,41	----	22,06	4,41	2,94	1,47	10,29		---	4,41
1870	59,52	1,19	9,52	2,38	2,38	2,38	7,14		1,19	14,28
1871	56,63	1,20	14,46	2,41	3,61	1,20	4,82		2,41	13,25
1872	69,07	2,06	5,15	1,03	5,15	----	4,12		---	13,40
1873	76,07	3,42	2,56	0,85	2,56	----	3,42		---	11,11
1874	64,96	2,56	5,98	3,42	1,71	----	6,84		1,71	12,82
1875	70,14	2,08	3,47	4,17	2,78	----	8,33		---	9,03
1876	64,84	2,34	7,81	2,34	7,03	0,78	5,47		0,78	8,59
1877	70,13	2,60	11,04	1,95	3,90	----	0,65		---	9,74
1878	62,60	5,34	9,92	0,76	3,82	0,76	1,53		---	15,27
1879	60,47	5,43	6,98	2,33	5,43	1,55	1,55		0,78	15,50
1880	73,6	4,8	6,4	3,2	0,8	1,6	2,4		2,4	4,8
1881	72,69	4,62	3,36	2,52	1,68	0,42	2,10		0,84	11,76
1882	57,25	4,58	2,29	1,91	1,15	---	3,05		20,23	9,54
1883	68,31	6,58	2,47	3,70	1,65	---	2,88		0,82	13,58
1884	50,16	2,62	2,62	1,98	0,98	0,66	0,98		35,41	4,59
1885	73,91	1,02	3,58	2,81	3,58	0,26	3,32		0,78	10,74
1886	72,13	1,47	4,65	2,20	1,71	0,24	3,67		0,24	13,69
1887	72,95	3,18	5,23	1,14	2,5	0,45	2,73		0,23	11,59
1888	76,90	3,09	3,81	1,19	2,38	---	2,14		---	10,48
1889	73,48	3,04	4,39	1,55	2,83	0,34	2,97		0,40	10,99
1890	73,14	2,78	4,87	1,96	2,59	0,38	3,35		0,57	10,37
1891	74,54	2,36	5,43	1,95	1,95	0,53	3,01		0,59	9,63
1892	72,45	2,92	5,67	1,29	2,40	0,43	3,69		1,12	10,04
1893	72,56	1,83	5,49	1,73	3,15	0,30	4,17		0,51	10,26
1894	66,16	1,79	7,84	2,61	3,58	0,83	4,13	0,14	0,69	12,24
1895	68,81	3,46	5,60	2,63	3,21	0,49	3,79	0,08	0,41	11,52
1896	70,11	2,97	4,46	2,39	2,97	0,50	3,63	0,08	2,15	10,73
1897	70,30	3,31	5,49	2,66	3,31	0,48	4,04	0,24	0,24	9,93
1898	66,67	4,04	5,84	2,58	3,61	0,69	4,64	0.09	0,34	11,51
1899	65,07	4	7	2,64	2,79	1,07	4,50	0.07	0,29	12,57
1900	65,18	4,41	6,55	2,83	3,59	0,57	4,03	0,06	0,25	12,53
1901	69,06	3,30	4,95	2,42	3,20	0,83	3,76	0,05	0,10	12,33
1902	68,47	3,56	5,60	2,18	3,22	0,81	3,37	---	0,14	12,66
1903	69,37	3,83	5,58	2,22	2,56	0,55	3,03	—	0,26	12,61
1904	68,42	3,94	6,48	2,33	2,24	0,80	3,18	0,04	0,08	12,49
1905	68,60	3,52	6,60	3,18	1,76	0,71	3,37	—	0,10	12,16
1906	68,11	3,75	6,93	3,28	1,75	0,53	3,44	—	0,37	11,85
1907	66,04	3,65	7,25	3,44	2,56	0,73	3,55	—	0,10	12,68
1908	66,34	3,97	7,40	2,83	2,58	0,70	3,38	0,25	0,05	12,51
1909	68,20	3,88	8,40	2,49	1,89	0,51	2,45	0,18	0,05	11,95
1910	66,16	3,90	8,14	2,67	2,43	0,81	2,43	0,14	0,86	12,47

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 10
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΓΥΜΝΑΣΙΩΝ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
1889 – 1910
(ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ)

Σχολ έτος	Αγροτ Τομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημόσιες & Δημοτικές Υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Οικιακές εργασίες	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά	Σύνολο
1889	184	14	37	14	13	4	23	--	1	50	340
1890	257	21	50	24	34	4	29	1	2	70	492
1891	287	12	53	30	29	5	27	1	1	65	510
1892	280	15	64	39	31	5	30	1	--	55	520
1893	230	13	50	36	24	7	34	1	1	46	442
1894	188	9	46	27	25	5	20	--	--	46	366
1895	214	8	55	26	32	7	23	--	--	56	421
1896	205	10	49	30	30	3	19	--	--	61	407
1897	184	11	51	24	32	5	16	--	--	54	377
1898	154	6	45	30	35	5	15	--	--	42	332
1899	159	6	39	30	39	2	15	--	--	40	330
1900	179	6	34	39	35	8	26	--	1	46	374
1901	251	20	42	40	31	4	28	--	1	70	487
1902	326	17	46	35	39	11	35	1	1	78	589
1903	328	17	55	30	32	8	32	--	1	100	603
1904	391	20	59	37	38	7	30	--	--	98	680
1905	342	20	60	42	29	10	30	--	2	95	630
1906	275	22	54	41	32	11	24	--	--	90	549
1907	228	14	54	40	29	8	21	--	--	71	465
1908	258	23	60	48	25	7	22	--	1	82	526
1909	295	24	62	63	26	5	27	--	--	79	581
1910	279	24	66	62	33	9	22	--	--	85	580

Πηγή:Μαθητολόγια Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

(ΠΟΣΟΣΤΑ %)

Σχολ. έτος	Αγροτ. τομέας	Βιοτεχ.	Εμπόρ. & Μεταφορές	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημόσ. & Δημοτ. Υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Αεργοι Οικιακές υπηρεσίες	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά
1889	54,12	4,12	10,88	4,12	3,82	1,18	6,76	----	0,29	14,71
1890	52,24	4,27	10,16	4,88	6,91	0,81	5,89	0,20	0,41	14,23
1891	56,27	2,35	10,39	5,88	5,69	0,98	5,29	0,20	0,20	12,75
1892	53,85	2,88	12,31	7,5	5,96	0,96	5,77	0,19	---	10,58
1893	52,04	2,94	11,31	8,14	5,43	1,58	7,69	0,23	0,23	10,41
1894	51,37	2,46	12,57	7,38	6,83	1,37	5,46	---	---	12,57
1895	50,83	1,90	13,06	6,18	7,60	1,66	5,46	---	---	13,30
1896	50,37	2,46	12,04	7,37	7,37	0,74	4,67	---	---	14,99
1897	48,81	2,92	13,53	6,37	8,49	1,33	4,24	---	---	14,32
1898	46,39	1,81	13,55	9,04	10,54	1,51	4,52	---	---	12,65
1899	48,18	1,82	11,82	9,09	11,82	0,61	4,55	---	---	12,12
1900	47,86	1,60	9,09	10,43	9,36	2,14	6,95	---	0,27	12,30
1901	51,54	4,11	8,62	8,21	6,37	0,82	5,75	---	0,21	14,37
1902	55,34	2,89	7,81	5,94	6,62	1,87	5,94	0,17	0,17	13,24
1903	54,39	2,82	9,12	4,98	5,31	1,33	5,31	---	0,17	16,58
1904	57,5	2,94	8,68	5,44	5,59	1,03	4,41	---	---	14,41
1905	54,29	3,17	9,52	6,67	4,60	1,59	4,76	---	0,32	15,08
1906	50,09	4,01	9,84	7,47	5,83	2	4,37	---	---	16,39
1907	49,03	3,01	11,61	8,60	6,24	1,72	4,52	---	---	15,27
1908	49,05	4,37	11,41	9,13	4,75	1,33	4,18	---	0,19	15,59
1909	50,77	4,13	10,67	10,84	4,48	0,86	4,65	---	---	13,60
1910	48,10	4,14	11,38	10,69	5,69	1,55	3,79	---	---	14,66

Πηγή: Μαθητολόγια Γυμνασίων Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 11
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ, 1889-1910
(ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ)

Σχολ έτος	Αγροτ Τομέ ας	Βιοτε χνία	Εμπό ριο & Μετα φορές	Ελευ θέρια επαγ γέλμα τα	Δημό σιες & Δη μοτι κές Υπη ρεσίες	Στρα τιωτι κές Δυνά μεις	Κλήρ ος	Οικια κές εγασί ες	Δε δήλω σαν επάγ γελμα	Ορφα νά	Σύνο λο
1889	438	27	50	19	20	6	36	--	1	77	674
1890	463	36	62	27	27	8	35	1	4	83	746
1891	457	21	69	39	28	9	35	1	8	79	746
1892	394	20	65	33	21	8	41	1	5	64	652
1893	306	12	47	27	23	9	35	1	5	48	513
1894	278	14	46	24	22	9	25	--	2	62	482
1895	346	18	52	25	33	9	26	--	1	65	575
1896	381	21	52	29	39	6	28	--	--	65	621
1897	377	32	66	28	41	8	28	1	--	66	644
1898	312	23	54	24	36	10	26	--	--	62	547
1899	357	28	67	25	35	13	27	1	1	58	612
1900	425	33	65	36	41	13	36	1	4	78	732
1901	545	39	71	34	42	16	42	1	2	108	900
1902	631	40	87	32	46	20	45	1	1	118	1021
1903	660	49	94	35	43	13	38	--	1	152	1085
1904	654	61	111	37	41	13	33	1	--	126	1077
1905	600	52	119	52	36	17	31	--	1	112	1020
1906	534	54	111	44	37	17	22	--	2	114	935
1907	493	44	124	42	36	19	27	--	2	113	900
1908	497	55	123	45	40	18	26	3	1	117	925
1909	562	58	143	53	34	10	22	3	--	114	999
1910	503	60	148	54	44	17	19	2	4	100	951

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίου επαρχίας Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

(ΠΟΣΟΣΤΑ %)

Σχολ έτος	Αγροτ τομέας	Βιοτε χνία	Εμπό ριο & Μετα φορές	Ελευθέ ρια επαγγέ λματα	Δημό σιες & Δημοτι κές Υπηρε σίες	Στρατι ωτικές Δυνά μεις	Κλήρο ς	Οικιακ ές εργασί ες	Δε δήλω σαν επάγ γελμα	Ορφα νά
1889	64,98	4,00	7,42	2,82	2,97	0,89	5,34	---	0,15	11,42
1890	62,06	4,82	8,31	3,62	3,62	1,07	4,69	0,13	0,54	11,13
1891	61,26	2,81	9,25	5,23	3,75	1,21	4,69	0,13	1,07	10,59
1892	60,43	3,07	9,97	5,06	3,22	1,23	6,29	0,15	0,77	9,81
1893	59,65	2,34	9,16	5,26	4,48	1,75	6,82	0,19	0,97	9,36
1894	57,68	2,90	9,54	4,98	4,56	1,87	5,19	---	0,41	12,86
1895	60,17	3,13	9,04	4,35	5,74	1,56	4,52	---	0,17	11,30
1896	61,35	3,38	8,37	4,67	6,28	0.97	4,51	---	---	10,47
1897	58,54	4,97	10,25	4,35	6,37	1,24	4,35	0,15	---	10,25
1898	57,04	4,20	9,87	4,39	6,58	1,83	4,75	---	---	11,33
1899	58,33	4,57	10,95	4,08	5,72	2,12	4,41	0,16	0,16	9,48
1900	58,06	4,51	8,88	4,92	5,60	1,77	4,92	0,14	0,55	10,65
1901	60,55	4,33	7,89	3,77	4,66	1,77	4,67	0,11	0,22	12,00
1902	61,80	3,92	8,52	3,13	4,50	1,96	4,41	0,10	0,10	11,56
1903	60,83	4,52	8,66	3,22	3,96	1,20	3,50	---	0,09	14,01
1904	60,72	5,66	10,31	3,43	3,81	1,21	3,06	0,09	---	11,70
1905	58,82	5,10	11,67	5,10	3,53	1,67	3,04	---	0,10	10,98
1906	57,11	5,77	11,87	4,70	3,96	1,82	2,35	---	0,21	12,19
1907	54,78	4,89	13,78	4,67	4,00	2,11	3,00	---	0,22	12,55
1908	53,73	5,94	13,30	4,86	4,32	1,94	2,81	0,32	0,11	12,65
1909	56,26	5,80	14,31	5,30	3,40	1,00	2,20	0,30	---	11,41
1910	52,89	6,31	15,56	5,68	4,63	1,79	2,00	0,21	0,42	10,51

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίου επαρχίας Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

Πίνακας 12

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΜΕΣΣΗΝΗΣ 1890 – 1910

(ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ)

Σχολ έτος	Αγροτ τομέας	Βιοτεχ νία	Εμπό ριο & Μετα φορές	Ελευθέ ρια επαγγέ λματα	Δημόσ & Δημοτι κές Υπηρε σίες	Στρατι ωτικές Δυνά μεις	Κλήρο ς	Δε δήλω σαν επάγγε λμα	Ορφαν ά	Σύνο λο
1890	642	14	39	13	29	---	27	7	79	850
1891	748	15	35	8	16	---	31	--	80	933
1892	456	13	29	3	17	2	18	7	54	599
1893	435	4	31	9	16	---	28	--	54	577
1894	214	2	29	6	16	---	19	--	31	317
1895	456	10	30	10	18	1	28	4	50	607
1896	476	7	30	9	20	1	20	2	51	616
1897	464	6	25	10	17	3	21	--	52	598
1898	410	15	32	15	21	1	22	4	56	576
1899	456	15	29	14	21	1	27	1	75	639
1900	466	15	27	21	16	1	23	--	91	660
1901	645	22	30	20	11	2	30	1	114	875
1902	741	23	35	15	27	3	31	2	127	1004
1903	777	26	46	16	18	4	39	1	142	1069
1904	783	27	52	22	15	3	42	--	144	1088
1905	680	21	40	24	6	2	37	1	120	931
1906	563	20	36	31	6	3	30	2	90	781
1907	526	17	28	31	12	1	35	--	79	729
1908	588	26	43	26	16	---	35	1	104	839
1909	618	25	50	28	15	1	28	--	103	868
1910	596	23	52	27	24	4	28	--	125	879

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίου επαρχίας Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

(ΠΟΣΟΣΤΑ %)

Σχολ έτος	Αγροτ τομέας	Βιοτεχ νία	Εμπό ριο & Μετα φορές	Ελευθέ ρια επαγγέ λματα	Δημόσ & Δημοτι κές Υπηρε σίες	Στρατι ωτικές Δυνά μεις	Κλήρο ς	Δε δήλω σαν επάγγε λμα	Ορφα νά
1890	75,53	1,65	4,59	1,53	3,41	--	3,18	0,82	9,29
1891	80,17	1,61	3,75	0,86	1,71	--	3,32	--	8,57
1892	76,12	2,17	4,84	0,50	2,84	0,33	3,00	1,17	9,01
1893	75,39	0,69	5,37	1,56	2,77	--	4,85	--	9,36
1894	67,51	0,63	9,15	1,89	5,05	--	5,99	--	9,78
1895	75,12	1,65	4,94	1,65	2,96	0,16	4,61	0,66	8,24
1896	77,27	1,14	4,87	1,46	3,25	0,16	3,25	0,32	8,28
1897	77,59	1,00	4,18	1,67	2,84	0,50	3,51	--	8,69
1898	71,18	2,60	5,55	2,60	3,64	0,17	3,82	0,69	9,72
1899	71,36	2,35	4,54	2,19	3,29	0,16	4,22	0,16	11,74
1900	70,61	2,27	4,09	3,18	2,42	0,15	3,48	--	13,79
1901	73,71	2,51	3,43	2,28	1,26	0,23	3,43	0,11	13,03
1902	73,80	2,29	3,49	1,49	2,69	0,30	3,09	0,20	12,65
1903	72,68	2,43	4,30	1,50	1,68	0,37	3,65	0,09	13,28
1904	71,97	2,48	4,78	2,02	1,38	0,27	3,86	--	13,23
1905	73,04	2,25	4,30	2,58	0,64	0,21	3,97	0,11	12,89
1906	72,09	2,56	4,61	3,97	0,77	0,38	3,84	0,26	11,52
1907	72,15	2,33	3,84	4,25	1,65	0,14	4,80	--	10,84
1908	70,08	3,10	5,12	3,10	1,91	--	4,17	0,12	12,39
1909	71,20	2,88	5,76	3,22	1,73	0,11	3,22	--	11,87
1910	67,80	2,62	5,91	3,07	2,73	0,45	3,18	--	14,22

Πηγή: Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίου επαρχίας Μεσσήνης (Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 13
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΜΑΘΗΤΩΝ
ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ
1889 – 1910
(ΑΠΟΛΥΤΟΙ ΑΡΙΘΜΟΙ)

Σχολέτος	Αγροτομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελευθέριε επαγγέλματα	Δημόσ & Δημοτικές Υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Οικιακές εργασίες	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά	Σύνολο
1889	280	14	22	15	17	1	13	--	2	70	434
1890	281	11	18	12	14	2	16	--	--	63	417
1891	331	11	31	13	13	5	12	--	3	64	483
1892	234	9	28	14	15	–	11	--	1	47	359
1893	188	7	18	16	18	1	12	--	1	41	302
1894	154	2	19	14	16	2	5	1	3	40	256
1895	204	16	27	21	23	3	9	1	--	73	377
1896	159	14	13	18	7	3	12	1	22	62	311
1897	187	10	13	14	11	--	13	2	2	50	302
1898	185	12	21	18	18	2	19	1	--	49	325
1899	205	16	20	20	16	3	15	--	1	60	356
1900	225	19	18	20	26	2	17	–	1	57	395
1901	282	15	23	28	30	3	14	--	--	73	468
1902	300	19	27	30	20	6	18	--	--	72	492
1903	367	18	34	28	25	5	18	--	4	79	578
1904	378	13	40	31	22	10	19	--	2	81	596
1905	345	13	24	31	14	6	25	--	1	83	542
1906	292	12	20	26	16	1	25	--	2	78	472
1907	282	14	25	26	19	2	20	--	--	79	467
1908	320	13	30	26	14	3	20	1	–	84	511
1909	399	21	37	29	15	5	23	--	--	90	619
1910	363	23	29	37	13	5	24	–	13	104	611

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων επαρχίας Τριφυλίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

(ΠΟΣΟΣΤΑ %)

Σχολέτος	Αγροτομέας	Βιοτεχνία	Εμπόριο & Μεταφορές	Ελευθέρια επαγγέλματα	Δημόσ & Δημοτικές Υπηρεσίες	Στρατιωτικές Δυνάμεις	Κλήρος	Οικιακές εργασίες	Δε δήλωσαν επάγγελμα	Ορφανά
1889	64,52	3,22	5,07	3,46	3,92	0,23	2,99	--	0,46	16,13
1890	67,39	2,64	4,32	2,88	3,36	0,48	3,84	--	--	15,11
1891	68,53	2,28	6,42	2,69	2,69	1,03	2,48	--	0,62	13,25
1892	65,53	2,51	7,80	3,90	4,18	–	3,06	--	0,28	13,09
1893	62,25	2,32	5,96	5,30	5,96	0,33	3,97	--	0,33	13,58
1894	60,16	0,78	7,41	5,47	6,25	0,78	1,95	0,39	1,17	15,62
1895	54,11	4,24	7,16	5,57	6,10	0,79	2,39	0,26	--	19,36
1896	51,12	4,50	4,18	5,79	2,25	0,96	3,86	0,32	7,07	19,33
1897	61,92	3,31	4,30	4,63	3,64	–	4,30	0,66	0,66	16,56
1898	56,92	3,69	6,46	5,54	5,54	0,61	5,85	0,31	–	15,08
1899	57,58	4,49	5,62	5,62	4,49	0,84	4,21	–	0,28	16,85
1900	56,96	4,81	4,56	5,06	6,58	0,51	4,30	--	0,25	14,43
1901	60,26	3,20	4,91	5,98	6,41	0,64	2,99	–	–	15,60
1902	60,97	3,86	5,49	6,10	4,06	1,22	3,66	--	--	14,63
1903	63,49	3,11	5,88	4,84	4,32	0,86	3,11	–	0.69	13,67
1904	63,42	2,18	6,71	5,20	3,69	1,68	3,19	--	0,33	13,59
1905	63,65	2,40	4,43	5,72	2,58	1,11	4,61	–	0,18	15,31
1906	61,86	2,54	4,24	5,51	3,39	0,21	5,30	–	0,42	16,52
1907	60,38	3,00	5,35	5,57	4,07	0,43	4,28	--	--	16,92
1908	62,62	2,54	5,87	5,09	2,74	0,59	3,91	0,19	–	16,44
1909	64,46	3,39	5,98	4,68	2,42	0,81	3,71	–	--	14,54
1910	59,41	3,76	4,75	6,05	2,13	0,82	3,93	–	2,13	17,02

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων και Γυμνασίων επαρχίας Τριφυλίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 14

ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ «ΑΓΡΟΤΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ» ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
κατά περιοχή καταγωγής και κοινωνικο-επαγγελματική προέλευση

1889 – 1899

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ.	Δημός & Δημοτ υπηρε	Στρατ. Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	948	24	25	16	21	4	34	--	135	1207
Επ. Μεσσήνης	1437	10	18	11	15	--	53	9	163	1716
Επ. Τριφυλίας	213	9	14	5	6	--	8	--	45	300
Επ. Πυλία	292	23	58	14	21	--	32	3	61	504
Επ.Ολυμπίας	---	--	--	--	--	--	--	--	1	1
Ν.Λακωνία	7	1	3	6	10	3	--	1	2	33
Ν.Αρκαδία	25	2	1	--	1	--	2	--	5	36
Ν.Ηλείας	2	--	--	--	--	--	--	--	--	2
Ν.Κορινθία	1	--	--	--	2	--	--	--	--	3
Ν.Αιτωλοα	-	--	--	--	--	--	--	--	1	1
Ιόνιο	--	1	--	--	--	--	--	--	--	1
Ν.Αττικής	--	--	--	--	--	--	--	--	1	1
Κυκλάδες	--	--	--	--	2	--	--	--	--	2
Ν.Εύβοιας	--	--	--	--	1	--	--	--	--	1
Κρήτη	--	1	--	--	--	--	--	--	--	1
Αγνωστο	2	--	1	--	1	--	1	4	--	9
Σύνολο	2927	71	120	52	80	7	130	17	414	3818
Ξένοι	35	5	4	6	16	3	2	1	9	81
Ποσοστό %	**1,19**	**7,04**	**3,33**	**11,54**	**20**	**42,86**	**1,54**	**5,88**	**2,17**	**2,12**

1900 – 1910

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ	Δημός & Δημοτ υπηρ	Στρατ. Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	1388	35	29	27	31	2	32	4	184	1732
Επ. Μεσσήνης	1839	24	35	37	14	--	70	1	302	2322
Επ. Τριφυλίας	767	25	37	14	8	--	32	1	168	1052
Επ. Πυλία	782	39	66	18	25	--	45	--	126	1101
Επ. Ολυμπίας	193	6	2	4	8	--	3	2	38	256
Ν.Λακωνία	11	4	5	2	9	1	2	1	3	38
Ν.Αρκαδία	16	12	4	1	3	1	2		3	42
Ν.Ηλείας	--	--	--	--	2	--	--		--	2
Ν.Κορινθία	--	--	1	--	--	--			--	1
Ν.Αιτωλοα	1	--	1	--	3	--			--	5
Ιόνιο	--	--	--	--	1	--			--	1
Ν.Αττικής	1	2	--	1	2	2			3	11
Κυκλάδες	--	--	--	--	2	--				2
Ν.Εύβοιας	--	--	--	--	1	--				1
Ν.Αργολίδας	--	--	1	--	1	1				3
Ν.Ευρυτανίας	1	--	-	--	-	--				1
Ν.Αχαίας	1	--	1	--	2	1				5
Ν.Ιωαννίνω	--	1	--	--	--	--				1
Αγνωστο	6	--	--	--	--	--			3	9
Σύνολο	5006	148	182	104	112	8	186	9	830	6585
Ξένοι	31	19	13	4	26	6	4	1	9	113
Ποσοστό %	**0,61**	**12,84**	**7,14**	**3,85**	**23,21**	**75**	**2,15**	**11,11**	**1,08**	**1.72**

Πηγή:Μαθητολόγια Ελληνικών σχολείων αγροτικού χώρου Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 15

ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Κ Α Λ Α Μ Α Τ Α Σ
κατά περιοχή καταγωγής και κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία προέλευσης
1889 – 1899

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ.	Δημός & Δημοτ υπηρε	Στρατ. Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ.	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	476	75	190	59	61	11	47	6	127	1052
Επ. Μεσσήνης	210	2	18	5	14		22		37	308
Επ. Τριφυλίας	22	2	5	---	3	1	5	1	5	44
Επ. Πυλία	51		7	12	7	1	7		19	104
Επ. Ολυμπία	--			---	1					1
Ν.Αργολίδ	---		1	1	6	1				9
Ν.Αρτας	1			–					3	1
Ν.Αττικής			1	–	2	3			3	9
Ν.Αρκαδία	19	3	5	3	1	3	4	1	6	45
Ν.Λακωνία	137	7	25	16	35	17	17	2	44	300
Ιόνιο	2	1	2	--	6				1	12
Ν.Ηλείας	1				2	2				5
Κρήτη	--	1								1
Ν.Αχαΐας	1		1			4		1		7
Ν.Εύβοιας	3	1	1		1	1				7
Ν.Κορινθία	–				1					1
Ν.Αιτωλοα	--				1	3				4
Κυκλάδες	1	2	1	3	3					10
Μ.Ασίς	–			1						1
Ν.Φθιώτιδα	--				1	4				5
Ν.Μαγνησί			1							1
Ν.Κοζάνης									1	1
Ν.Ευρυταν	1				2					3
Κύπρος						1				1
Κων/λη								1		1
Αγνωστο	1				1		1	1		4
Σύνολο	926	94	258	100	148	52	103	13	243	1937
Ξένοι	166	15	38	24	61	39	21	5	55	424
Ποσοστό	**17,93**	**15,96**	**14,73**	**24**	**41,22**	**75**	**20,39**	**38,46**	**22,63**	**21,89**

1900 – 1910

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ.	Δημός & Δημοτυπηρ	Στρατ.	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	606	142	323	67	64	35	48	4	210	1499
Επ. Μεσσήνης	263		14	18	2	2	19		42	360
Επ. Τριφυλίας	18		3	6	1	2	3		8	41
Επ. Πυλία	87	8	19	11	14		5		23	167
Επ. Ολυμπίας				1						1
Ν.Αργολίδ	1		2	1	1				2	7
Ν.Αρτας			1							1
Ν.Χίου									2	2
Ν.Αττικής		1	1	2	9	4			9	26
Ν.Αρκαδία	20	10	5	3	9	2	6		4	59
Ν.Λακωνία	231	13	29	30	38	19	11	2	53	426
Ιόνιο		1			3	4				8
Ν.Ηλείας	3				1					4
Ηπειρος		4								4
Θράκη									1	1
Ν.Αχαίας		1	3		1	3			2	10
Ν.Εύβοιας	1									1
Ν.Κορινθία			1	1	3	2				7
Ν.Λαρίσης						1				1
Ν.Βοιωτίας						2				2
Ν.Αιτωλοα	1	1			2	8			1	13
Κυκλάδες		1		4	2	1			1	9
Μ.Ασία				1						1
Ν.Τρικκάλ		1								1
Ν.Φθιώτιδα		2			3					5
Αγνωστο	5						1	1		7
Σύνολο	1236	185	401	145	153	85	93	7	358	2663
Ξένοι	257	35	42	42	72	46	17	2	75	588
Ποσοστό	**20,79**	**18,92**	**10,47**	**28,96**	**47,05**	**54,12**	**18,28**	**28,57**	**20,95**	**22,08**

Πηγή:Μαθητολόγια Μέσων Σχολείων πόλης Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 16

ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Μ Ε Σ Σ Η Ν Η Σ
κατά περιοχή καταγωγής και κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία προέλευσης
1889 - 1899

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ.	Δημός. & Δημοτ.	Στρατ. Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επαγγ.	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	108	1	16	7	8	1	11	1	13	166
Επ. Μεσσήνης	760	34	77	23	26	2	45	2	148	1117
Επ. Τριφυλίας	13	1	1		1		1		2	19
Επ. Πυλία	37	--	1		6	1	6		6	57
Επ. Ολυμπίας	--	1					1			2
Ν.Αργολίδ.	--					2				2
Ν.Ευρυταν	--			1						1
Ν.Ηλείας					1					1
Ν.Αττικής				2	1	1			1	5
Ν.Αρκαδία	4	2	3	1		1	1		2	14
Ν.Λακωνία	13	1	1	1	18				1	35
Ιόνιο					3					3
Κυκλάδες					1				1	2
Ν.Εύβοιας					2					2
Ν.Φθιώττιδ	1								1	2
Ν.Αιτωλοα					1					1
Σύνολο	936	40	99	35	68	8	65	3	175	1429
Ξένοι	18	3	4	5	27	4	1		6	68
Ποσοστό	**1,92**	**7,32**	**4,04**	**14,28**	**39,70**	**50**	**1,53**		**3,43**	**4,76**

1900-1910

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ	Δημός & Δημοτ	Στρατ. Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	134	9	16	13	12	4	5	1	24	218
Επ. Μεσσήνης	917	61	78	37	22	2	47	3	204	1371
Επ. Τριφυλίας	16	1		1	1	1			5	25
Επ. Πυλία	72	4	7	1	9		6		17	116
Επ. Ολυμπίας	1						1		2	4
Ν.Αργολ.			1		2					3
Ν.Ευρυταν					1					1
Ν.Φωκίδας			2							2
Ν.Αττικής				1	3	2			1	7
Ν.Αρκαδία	12	2	2	1	1		2		2	22
Ν.Λακωνία	34	1	4	4	7	4	1	1	2	58
Ιόνιο					1					1
Ν.Ηλείας	3			2					1	6
Ηπειρος		1							1	2
Ν.Φθιώτιδα					2					2
Ν.Αχαίας					1				1	2
Ν.Αιτωλοα					2				1	3
Ν.Κορινθία					3					3
Αγνωστο	3									3
Σύνολο	1192	79	110	60	67	13	62	5	261	1849
Ξένοι	49	4	9	8	23	6	3	1	9	112
Ποσοστό	**4,11**	**5,06**	**8,18**	**13,33**	**34,33**	**46,15**	**4,84**	**20**	**3,45**	**6,06**

Πηγή:Μαθητολόγια Μέσων Σχολείων πόλης Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 17

ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Κ Υ Π Α Ρ Ι Σ Σ Ι Α Σ
κατά περιοχή καταγωγής και κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία προέλευσης
1889 – 1899

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ	Δημός & Δημοτ.	Στρατ. Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	5	2	1	1					1	10
Επ. Μεσσήνης	2			1						3
Επ. Τριφυλίας	398	19	27	18	23	3	20	4	109	621
Επ. Πυλία	3				1				1	5
Επ. Ολυμπίας	20		1				2		4	27
Ν.Αργολ.					2	3				5
Ν.Ηλείας					1	2			1	3
Ν.Αττικής			1		1				2	4
Ν.Αρκαδία	5		4	1	2	3			2	17
Ν.Λακωνία	2		2		7	1				12
Ιόνιο					3				1	4
Κυκλάδες				1	1				1	3
Ν.Αχαΐας			2				1			3
Ν.Κορινθία				1	1			1		3
Ν.Αιτολωα	3				2		1		1	7
Αγνωστο	1								1	2
Σύνολο	439	21	38	23	44	12	24	5	123	729
Ξένοι	10		9	3	20	9	2	1	7	61
Ποσοστό	**2,28**		**23,68**	**13,04**	**45,45**	**75**	**8,33**	**20**	**5,69**	**8,37**

1900–1910

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ. & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ	Δημόσ & Δημοτ.	Στρατ. δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	6			3	2	3			1	15
Επ. Μεσσήνης	32	1	2		1		5		8	49
Επ. Τριφυλίας	460	19	45	67	32	1	30	2	138	794
Επ. Πυλία	13		1	1	8		1		5	29
Επ. Ολυμπίας	52		2	6	1		3		8	72
Ν.Αργολίδ				2						2
Ν.Αιτωλοα			1		1	1			1	4
Ν.Ηλείας	5	2		1	4				2	14
Ν.Αττικής	1	1		2	2	1				7
Ν.Αρκαδία	9	1	2	1	8	3			4	28
Ν.Λακωνία	4	1	1		3	2			1	12
Ιόνιο				1	1					2
Κυκλάδες			2		2					4
Ν.Αχαϊας	1		4						1	6
Ν.Ευρυτα				2						2
Ηπειρος		1							1	2
Ν.Φθιώτιδα	2									2
Ν.Εύβοιας					3		1			4
Ν.Χίου					1					1
Ν.Λαρίσης	1									1
Ν.Κορινθία	5		2		3					10
Αγνωστο			1				1			2
Σύνολο	591	26	63	86	72	11	41	2	170	1062
Ξένοι	28	6	12	9	28	7	1		10	101
Ποσοστό	**4,74**	**23,08**	**19,05**	**10,46**	**38,89**	**63,64**	**2,44**		**5,88**	**9,51**

Πηγή:Μαθητολόγια Μέσων Σχολείων πόλης Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 18

ΜΑΘΗΤΕΣ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Φ Ι Λ Ι Α Τ Ρ Ω Ν
κατά περιοχή καταγωγής και κοινωνικο-επαγγελματική κατηγορία προέλευσης
1 8 8 9 – 1 8 9 9

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ & Μεταφ	Ελευθ. επαγγ	Δημός & Δημοτ.	Στρατ Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δήλωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας	7		4	1					1	13
Επ. Μεσσήνης	7						2		1	10
Επ. Τριφυλίας	434	20	26	28	14	1	20	9	89	641
Επ. Πυλία	6	1	2	1			1		1	12
Επ. Ολυμπίας	5		3	1	1				3	13
Ν.Αργολίδ			1							1
Ν.Αιτωλοα							1		1	2
Ν.Ηλείας	1				4				2	7
Ν.Αττικής	1		1	3	1				2	8
Ν.Αρκαδία	8		3	4	3		1		2	21
Ν.Λακωνία	4			2	8				2	16
Ιόνιο				1	1				1	3
Κυκλάδες					1				1	2
Ν.Αχαίας			4	1	2		1		1	9
Ν.Ιωαννίνω		1								1
Ηπειρος			1							1
Ν.Καρδίτσας									1	1
Ν.Κορινθία	1		1	1	1				1	5
Σύνολο	474	22	46	43	36	1	26	9	109	766
Ξένοι	15	1	11	12	21		3		14	77
Ποσοστό	**3,16**	**4,54**	**23,9**	**27,91**	**58,33**		**11,54**		**12,84**	**10,05**

1900–1910

Τόπος	Αγροτ. τομέας	Βιοτ.	Εμπόρ & Μεταφ	Ελεύθ. επαγγ	Δημός & Δημοτ	Στρατ Δυνάμεις	Κλήρος	Δε δή Λωσαν επάγγ	Ορφανά	Σύνολο
Επ. Καλαμάτας					1					1
Επ. Μεσσήνης	3									3
Επ. Τριφυλίας	242	23	36	23	6	3	8	17	77	435
Επ. Πυλία							1			1
Επ. Ολυμπίας	4			1		1		1		7
Ν.Αχαϊας			1		2					3
Ν.Αιτωλοα						3				3
Ν.Ηλείας	1		1							2
Ν.Αρκαδία		2			2		1	1		6
Ν.Λακωνία	1		1			2		1		5
Σύνολο	251	25	39	24	11	9	10	20	77	466
Ξένοι	2	2	3		4	5	1	2		19
Ποσοστό	**0,80**	**8**	**7,69**		**36,36**	**55,55**	**10**	**10**		**4,08**

Πηγή:Μαθητολόγια Μέσων Σχολείων πόλης Φιλιατρών (Λύκειο Φιλιατρών)

Πίνακας 19

ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΚΑΤΑ ΕΠΑΡΧΙΑ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ

Σχολ.έτος	Αγροτ.τομέα	Εμπόρ.& Μεταφ.	Ελευθ.επαγγ	Δημόσ.& Δημοτ. υπηρεσ	Κλήρος	Ορφανές
1900		1				
1901		2				
1902	3	2	1		2	
1903	2	2		2	1	1
1904	3	1		5	1	
1905						1
1906	7					1
1907	4			1		1
1908	4	1	3			2
1909	7		2			2
1910	7		4			4

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης επαρχίας Τριφυλίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

Σχ.έτος	Αγροτ.	Βιοτ.	Εμπόρ & Μεταφ.	Ελευθ. επαγγ.	Δημός.& Δημοτ. Υπηρεσ	Στρατ. δυνάμεις	Κλήρος	Ορφανά
1905				1	1			
1907			1	6	1			
1908			2	6	2			
1909	1		4	8	2	1	1	2
1910	5	1	2	12				4

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης επαρχίας Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

Σχ.έτος	Αγροτ.	Βιοτ.	Εμπόρ.& Μεταφ.	Ελευθ. επαγγ.	Δημός.& Δημοτ. υπηρεσ	Στρατ. δυνάμεις	Ορφανά
1892			1				
1893				1			
1896				1			
1897	2			1			
1899	2						
1900	1			1			
1901	1			1			
1903				1			
1904				1			
1905	1		1	2	1		3
1906	2						1
1907	2						2
1908	1	1		2		2	2
1909	2	1		3		3	2
1910	1		4	9	1	1	2

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης επαρχίας Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνία)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΠΥΛΙΑΣ

Σχολ.έτος	Αγροτ. τομέας	Εμπόρ.& Μεταφ.	Ελευθ.επαγγ.	Δημόσ.&Δημοτ. υπηρεσίες
1902				1
1908				1
1909/1910	1/4	1/2	2/3	

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης επαρχίας Πυλίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πίνακας 20
ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΗ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΚΟΡΙΤΣΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΑΞΗ

Α΄ ΤΑΞΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Σχολ.έτο	Αγροτ.	Βιοτ.	Εμπόρ.& Μεταφ.	Ελευθέρ. Επαγγ.	Δημόσ. & Δημοτ. Υπηρεσ.	Κλήρος	Ορφανά
1892			1				
1897	2						
1899	2						
1900	1			1			
1901			1				
1902	1		1		1		
1905	1		1	2			3
1906	9						1
1907				1	1		1
1908	2		2	4	1		1
1909	6		5	4	1	1	3
1910	6	1	4	7	1		4

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Β΄ ΤΑΞΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Σχολ.έτο	Αγροτ.	Βιοτ.	Εμπορ. & Μεταφ.	Ελευθέρ. Επαγγ.	Δημός. & Δημοτ. Υπηρεσ.	Κλήρος	Ορφανά
1900			1				
1902	1		1			2	
1903	2		1		2		1
1904	1				1		
1906				4			
1907	9		1	1	1		2
1908				2	1		2
1909	3			5			2
1910	5		3	5			3

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Γ΄ ΤΑΞΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΣΧΟΛΕΙΟΥ

Σχ.έτος	Αγροτ.	Βιοτ.	Εμπόρ.& Μεταφ.	Ελευθέρ. Επαγγ.	Δημός.& Δημοτ. υπηρεσ	Στρατ. δυνάμεις	Κλήρος	Ορφανά
1901			1					
1903			1				1	
1904	2		1		4		1	
1905					1			1
1906	3							1
1907	1			3				
1908	7		1	1	1	1		1
1909	1			2	1			2
1910	4		1	10				2

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Α΄ ΤΑΞΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Σχολ.έτος	Αγροτ.τομέας	Βιοτεχνία	Ελευθέρ.επαγγ.	Στρατ.δυνάμεις	Ορφανά
1901	1		1		
1902	1		1		
1907			1		
1908		1	3		
1909	1		2	2	
1910	1		3	1	1

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Β΄ ΤΑΞΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Σχολ.έτος	Αγροτ.τομέας	Βιοτεχνία	Ελευθ.επαγγ.	Στρατ.δυνάμεις
1893			1	
1903			1	
1908				1
1909	1	1	1	
1910			1	

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Γ΄ ΤΑΞΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Σχολ.έτος	Ελευθέρια επαγγέλματα	Στρατιωτικές δυνάμεις
1896	1	
1897	1	
1904	1	
1909		1
1910	2	

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Δ΄ ΤΑΞΗ ΓΥΜΝΑΣΙΟΥ

Σχολικό έτος	Αγροτικός τομέας	Ελευθέρια επαγγέλματα
1905		1
1910	1	

Πηγή: Μαθητολόγια σχολείων Μέσης Εκπαίδευσης Ν.Μεσσηνίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙΙ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ
ΕΛΛΗΝΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΩΝ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ
(1835-1910)

Πίνακας 1

ΕΛΛΗΝΟΔΙΔΑΣΚΑΛΟΙ ΚΑΙ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ (1835 – 1910)

Ονοματεπώνυμο	**Βαθμός/Ειδικότητα**	**Σχολείο**	**Σχολικό έτος**
Αβραμόπουλος Βενετσάνος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1889-1890[1]
Αγγελόπουλος Ιωάννης	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1894-1895[2] 1895-1896[3]
Αγγελόπουλος Π.του Κ.	Σχολάρχης Σχλάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1874-1875 1875-1876[4]
Αγγερέτος Αντώνιος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1861[5]
ΑγιοσοφίτηςΠαν. του Α.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1900-1903[6]
Αθανασιάδης Κωνσταντίνος	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Γαργαλιάνων Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης	1890[7] 1895-1896, 1901-1904[8] 1904-1905[9]
Αθανασιάδης Σπυρ.[10]	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1857
Αθανασόπουλος Νικόλαος	Μαθηματικός Ελληνοδιδάσκαλος & Καθηγητής *Ελληνοδιδάσκαλο*	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Γυμνάσιο Καλαμάτας *Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμ*	1891-1892[11] 1894-1895 έως και 1899-1900[12] Ιούν.1898[13] 1904-1905 & 1906-1907[14]
Αιλιανός Κωνσταντίνος	Σχολαρχών Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1906-1907 1907-1912[15]
Αλβανόπουλος Κωνσταντίνος	Υποδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Νησίου (Μεσσήνης)	1862[16]
Αλεξάκης Δημήτριος[1]	Σχολάρχης/Διδάκτωρ φιλολογίας Σχολάρχης Καθηγητής	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Γυμνάσιο Καλαμάτας	1889-90 & 1891-92, 1897-98, 1898-99[2] 1890-91[3] 1906-07 έως και 1910-11[4]

[1] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό ογδοηκονταπενταετίας του Γυμνασίου Ανδριτσαίνης 1890-1975», Αθήναι 1976, σελ.47

[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[4] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[5] Εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσση - νίας)

[6] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό…, ο.π.», σελ.49 και άρθρο Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία (σχολαρχείο και γυμνάσιο Ανδριτσαίνης)», περ. *Ολυμπιακά Χρονικά*, τόμ.3, εκδ. Σύλλογος Ολυμπίων, Αθήνα 1972, σελ.101

[7] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3

[8] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βαρυμπόπης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[10] Ασχολιόταν και με τη συλλογή και δημοσίευση λαογραφικού υλικού. Εφ.*Εφημερίς των Φιλομα - θών*, 21 Σεπτ.1857, αρ.φ.226 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[12] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).

[13] Εφ. *Ευνομία*, 24 Ιουν.1898, φ.160, σελ.3, όπου διαβάζουμε: «δικαίως πάντες οι παρευρεθέντες γο - νείς [στις ετήσιες εξετάσεις] συνεχάρησαν τον διδάξαντα τα Μαθηματικά εν τη τάξει ταύτη [Γ΄Γυμνα- σίου] κ.Ν.Αθανασόπουλον δια τους κόπους ους κατέβαλε καταστήσας τα τέκνα των εξόχως ικανά»

[14] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[15] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία…, ο.π.», σελ.101

[16] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, σελ.1992 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Αλούπης Επαμεινώνδας	Σχολάρχης Καθηγητής Καθηγητής Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Κάμπου Γυμνάσιο Γυθείου Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1889-1890[5] 1893-1894, 1894-1895, 1897-1898[6] 1905[7] 1906-07 έως και 1909-10[8]
Ανδριάς Γεώργιος	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1892-1895[9]
Αναγνωστόπουλος Δημήτριος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Γαργαλιάνων	1905[10]
Αναγνωστόπουλος Φώτιος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1889-1890[11]
Αντωνιάδης Δημήτριος	Καθηγητής γαλλικής γλώσσας	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1861[12]
Αποστολάκης Χρ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κορώνης Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας Ελλην.σχολ.Λογγά Ελλην.σχολ.Λογγά	1890[13] 1890-1891[14] 1891-1892[15] 1894-95 έως και 1896-97 & 1900-01 έως και 1902-1903[16] 1897-98 & 1898-99[17] 1904-05 & 1905-06 1906-07 έως και 1910-11[18]
Αποστολίδης Γ.	Σχολαρχών	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	Πριν το 1882[19]
Αργυράκης Αγγελος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1893-94 & 1894-95[20]
Αργυράκης Βασίλειος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1889-1890[21]
Αργυριάδης Χ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1889-90, 1891-92 έως και 1896-97, 1899-00 έως και 1902-03[22]
Αργυρόπουλος Ιωάννης	Καθηγητής	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1905[23]
Αχιλλείου Ανδρέας	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1896-1897[24]
Βάγνερ Π.	Καθηγητής ξένων	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Νοέμβρ.1866[1]

[1] Καταγόταν από Καλαμάτα.Πέθανε το 1918.Τον επικήδειό του εξεφώνησε ο τότε Σχολάρχης του Α΄ Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας Βασίλειος Ηλ.Ζέρβας (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Η Βιβλιοθήκη του δωρήθηκε το 1955 στη Λαϊκή Βιβλιοθήκη της Καλαμάτας (Π. Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.279)

[2] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[3] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[4] Γενικός Ελεγχος Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[5] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση Λακωνία 19ος-20ός αιώνας*, δ.δ., Αθήνα 1999, σελ.440

[6] Καλλιόπη Γαβαλά, *ο.π.*, σελ.440

[7] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄ 1905-1906, σελ.232

[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[9] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό…, ο.π»., σελ.16

[10] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236

[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[12] Εφ. *Πελοπόννησος*, 8 Δεκ.1861, φ.72, όπου διαβάζουμε: «Καθηγητής της γαλλικής γλώσσας του ε - νταύθα Γυμνασίου εδιωρίσθη ο κ. Δ.Αντωνιάδης, όστις αφίχθη δια του ατμοπλοίου την παρελθούσαν Δευτέραν και έκαμε έναρξιν των παραδόσεών του σήμερον…κέκτηται ευρείαν παιδείαν και αυστηράν ηθικήν, αίτινες εισίν εκ των ων ουκ άνευ δια την εκπαίδευσιν της νεολαίας».

[13] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3

[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[16] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λογγά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[19] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό…, ο.π.», σελ.47. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα Ολυμπιακά Σχολεί - α…, ο.π.», σελ.101

[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[21] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[23] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231

[24] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

	γλωσσών		
Βακαλόπουλος Α.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Βουφράδος	1894-1895[2] 1893-94, 1897-98, 1904-05 έως και 1910-11[3] 1900-01 έως και 1902-03[4]
Βακαλόπουλος Γεώργιος του Α.[5]	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1861
Βαλάσης Α.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	από 4 Σεπτ.1900 έως 1 Νοεμβρ.1900[6]
Βάλλας Αλέξανδρος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδιτσαίνης	1904-1905[7]
Βαμβακερός Μιχαήλ	Διευθύνων	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1892-1893[8]
Βανάκος Αθ.	Καθηγητής Καθηγητής	Γυμνάσιο Φιλιατρών Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	Πριν το 1890[9] 1905[10]
Βαρβαρρήγος Νικ. (βλ.Μπαρμπαρρήγος)			
Βαρδούκας ή Βαρδάκας Ιωάννης	Καθηγητής/ «Ελληνιστής»	Γυμνάσιο Φιλιατρών	Πριν το 1890[11]
Βασιλάκης Γεώργιος του Δ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας-Σίτσοβας	1881[12], 1903-04, 1906-07, 1908-09 έως και 1910-11[13]
Βασιλάκης Ιωάννης του Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Αρφαρών	1897-98 & 1898-99[14] 1899-00 έως και 1905-06[15]
Βασιλάκης Νικόλαος του Π.	Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Σουλιμά	1889-1890[16] 1890[17] 1900-01 έως και 1905-06[18]
Βασιλάκης Π. του Α.	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ. Μεσσήνης Γυμνάσιο Μεσσήνης	1890-91 & 1891-92[19] 1889-90 & 1890-91[20] 1891-92, 1895-96 έως και 1897-98 και 1899-00[21]

---

[1] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, αρ.φ.611, σελ.1067 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/ Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βουφράδος (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Διορίστηκε καθηγητής με το Β.Δ. της 23ης Σεπτεμβρίου του 1861.Όμως, δεν πρέπει τελικά να άσκησε τα καθηγητικά του καθήκοντα στο Γυμνάσιο Καλαμάτας, γιατί διαβάζουμε στον τύπο της εποχής: «Δεν αφίχθη εισέτι και ο εκ του Γυμνασίου Αθηνών μετατεθείς Καθηγητής της Ελληνικής Γλώσσης κ.Γ.Βακαλόπουλος, όστις λέγουν ότι παρητήθη.Εάν λοιπόν τούτο είναι αληθές, τότε πρέπει το Υπουργείον να σπεύση να διωρίση άλλον» (εφ. «Πελοπόννησος», 4 Νοεμβρ.1861, φ.68).Και αλλού: «Εχει [το Γυμνάσιον] απόλυτον ανάγκην και του ετέρου καθηγητού της Ελληνικής γλώσσης και δια τούτο προ πολλού μετετέθη εις αυτό ο καθηγητής κ.Γ.Βακαλόπουλος, όστις όμως, ως πληροφορούμεθα, δεν θέλει να έλθη και εν τοιαύτη περιπτώσει ανάγκη να επισπευθή ο διορισμός άλλου» (εφ. *Πελοπόννησος*, 8 Δεκ.1861, φ.72)
[6] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101
[7] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.100
[8] Εφ. *Μεσσηνιακή*, 4 Οκτ.1892, φ.25, σελ.3, όπου διαβάζουμε: «Από της παρελθούσης Πέμπτης ήρξα - ντο τα μαθήματα εν τω παρ΄ημίν Γυμνασίω, υπό την έμπειρον Διεύθυνσιν του κ.Βαμβακερού»
[9] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[10] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231
[11] Καταγόταν από Πάτρα.περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1 και περ. *Φιλιατρά*, έτος 3, τεύχ.10, Ιαν.1959, σελ.9
[12] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσση - νίας)
[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σίτσοβας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Αρφαρών (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαΐου 1971, φ.243, σελ.1-2
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σουλιμά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αχρεία Ν.Μεσσήνης)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Βασιλειάδης Ιωάννης	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1876-77 έως και 1879-80 και 1881-82 έως και 1884-85[1]
Βασιλείου Κ.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1896-1897[2]
Βασιλείου Παναγιώτης	Καθηγητής Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1871[3] από 11 Ιουν.1897 έως 9 Ιουλ.1897[4]
Βασιλόπουλος Αλέξ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης	1905-1906[5]
Βαφιόπουλος Θεόδωρος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Πύλου	1862[6]
Βενιέρης Μιχαήλ	Καθηγητής	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1905[7]
Βενιζέλος Α.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Νοέμβρ.1866[8]
Βεργής Σ.	Καθηγητής Σχολάρχης Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης Α΄Ελλην.σχολ.Σπάρτης Γυμνάσιο Γυθείου	1897-98, 1899-00, 1905-06[9], 1907-08[10] 1900-1901 1910-1911[11]
Βεντηρόπουλος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1891-1892[12]
Βέσσης Ιωάννης	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1883-1884[13]
Βλαντούσης Παν.	Γυμνασιαρχών	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1897-1898[14]
Βοϊατζής Ιωάννης του Κ	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1891-92 & 1892-93[15]
Βουρλάκος Α. του Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1890-1891[16] 1891-1892[17] 1895-96, 1897-98 & 1898-99[18]
Βουτσινάς Αργύρης	Γυμνασιάρχης Διευθύνων Καθηγητής Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Φιλιατρών Γυμνάσιο Κυπαρισσίας Γυμνάσιο Κυπαρισσίας Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1891[19] 1893-94 έως και 1897-98, 1900-01, 1901-02[20] 1898-1899[21] 1903-04, 1904-05 & 1906-07[22]
Βρανάς Δημήτριος	*Γυμνασιάρχης* Ελληνοδιδάσκαλος	*Γυμνάσιο Μεσσήνης* Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1908-09[23] & 1909-10[1] 1843[2]

[1] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό…, ο.π.», σελ.16
[3] Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας
[4] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία…, ο.π»., σελ.101
[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βαρυμπόπης (ΓΑΚ/Αχρεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] Από Φιλιατρά.Εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Οκτ.1862, φ.467, σελ.214 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231
[8] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1067 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσήνης)
[10] Εφ. *Θάρρος*, 12 Ιουν.1908, φ.2803, σελ.2-3
[11] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση…, ο.π.*, σελ.443
[12] *Γενκός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Στις 5 Ιουνίου του 1884 έδωσε στη Σχολή του Λασού δάλεξη «διδακτικωτάτη, καλλόλογο και ωφελιμωτάτη», με θέμα «Περί Χριστιανικής Ηθικής».Ιδιαίτερη εντύπωση έκανε το τελευταίο τμήμα της ομιλίας του «Περί αγωγής των παίδων». Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 10 Ιουν.1884 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14]Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία…, ο.π.», σελ.101
[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[20] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] Εγινε ΓυμνασιάρχηςΜεσσήνης το 1908-09 στη θέση του μετατεθέντος Πρωτοπαπά. Εφ. *Θάρρος*, 8 Οκτ.1908, φ.2903, σελ.3

Βραχνός Θωμάς	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κορώνης	Ιούνιος 1847[3]
Γαβρεσέας	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1899-1900[4]
Γαλανός Ιωάννης	Ελληνοδιάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κορώνης	Νοέμβρ.1866[5]
Γαρδίκης Γ.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1898-1899[6]
Γεννηματάς Βασίλειος	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κορώνης Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1862[7] 1863-1864[8]
Γεραρής Ιωάννης	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1890-91, 1895-96 & 1896-97[9]
Γεωργόπουλος	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1890-1891[10] 1898-1899[11]
Γιαννόπουλος Χρ. του Δ	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1899-00 & 1900-01[12]
Γιατσαλίτσης ή Γιοτσαλίτης Μιχ.	Καθηγητής Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Φιλιατρών Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1896-1897 1897-1898[13] 1899-1900[14]
Γκιαούρης Μιχ.	Σχολαρχών	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1885[15]
Γκινόπουλος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Φιλιατρών	1907-1908[16]
Γκιοτσαλίτης Ιωάννης	Καθηγητής/ Ελληνιστής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Αύγ.1897[17]
Γουδής Δημήτριος	Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	Ιούν.1897[18] 1905[19]
Γούναρης Κωνσταντίνος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1905-1906[20]
Γρηγοράκης	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1910-1911[21]
Γρηγορόπουλος Γρ. του Χρ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1897-1898[22]
Γρίβας Αθανάσιος (Οικονόμου) (από Μεθώνη)	Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κορώνης Ελλην.σχολ.Μεθώνης Ελλην.σχολ.Νησίου Ελλην.σχολ.Πύλου	1859[23] 1863-1864[24] 1864-1865[25], 1866[1] 1871[2]

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 27 Ιουλ.1966, φ.180, σελ.2
[3] Εφ. *Αιών*, 21 Ιουν.1847, φ.789, σελ.3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας). Η οικογένεια Γαβρεσέα καταγόταν από την Καρδαμύλη
[5] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1067 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] Χαραλαμπόπουλος Παν., « Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.16
[7] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 17 Ιαν.1966, φ.172, σελ.3
[8] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιαν.1864, φ.512, σελ.875 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[9] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Το Σεπτέμβριο του 1897 «προήχθη εις Γυμνασιάρχην του εν Φιλιατροίς Γυμνασίου». Εφ. *Φαραί*, 15 Σεπτ.1897, φ.110
[14] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», 16. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101
[15] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ό.π.» σελ.100
[16] Εφ. *Θάρρος*, 3 Ιουλ.1908, φ.2821, σελ.3
[17] Εφ. *Φαραί*, 10 Αυγ.1897, φ.105, σελ.3
[18] *Βιβλίο Πράξεων* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έοτς Α΄1905-1906, σελ.231
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αχρεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 27 Αυγ.1859, φ.328, σελ.128 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[24] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Απρ.1864, φ.521, σελ.352 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[25] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Νησίου (=Μεσσήνης) (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Δαμηλάτης Μιχ. (από Λαδά Αλαγονίας)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1889-1890[3] 1890-1891[4] 1896-97 έως και 1898-99[5] 1901-02 έως και 1903-04 & 1905-06 έως και 1910-11[6]
Δανηλόπουλος Δανήλης (από Γαργαλιάνους)	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Γαργαλιάνων	1890[7]
Δανίκας	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1910-1911[8]
Δαπόντες Μενέλαος	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1863-1864[9]
Δεράου	Καθηγητής/Φυσικομα θηματικός	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1896[10]
Δερβένης Γ. του Σ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1892-1893[11]
Δημακουλέας Θεόδωρος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1889-1890[12]
Δημητρίου Ιωάννης	Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ. Πάρου Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1852[13] 1855-1856 1856-1857[14] 1861-1862[15]
Δημόπουλος Νικόλαος	Καθηγητής/Μαθηματικ Καθηγητής Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Μεσσήνης	1889-1890 1893-1894[16] 1897-98 & 1898-99[17] 1903-1904[18]
Δημόπουλος Π.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Αρφαρών	1908-09 έως και 1910-11[19]
Δημορράπτης	Σχολάρχης Ελληνοδιδάσκαλος & Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ. & Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1890-1891[20] 1891-1892[21]
Διπλαρίδης Μιχαήλ	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1895-1896[22]
Δουβαράς Χρήστος του Κ. (από Δεσσύλα Ανδα νίας)[23]	Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Γυμνάσιο Μεσσήνης	1896-1897[24] 1899-00 έως και 1902-03[1] 1905-06, 1906-07 & 1910- 11[2]

[1] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1067 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 6 Νοεμβρ.1967, φ.196, σελ.3
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιαν.1864, φ.512, σελ.275-276 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμβρ.1896, φ.105, σελ.3
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47
[14] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 13 Σεπτ.1856, φ.177, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 10 Οκτ.1861, φ.425, σελ.1804 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Τον Ιανουάριο του 1862 κατηγορήθηκε στην εφημερίδα *Πελοπόννησος* ως υπεύθυνος για την κακή λειτουργία του Ελληνικού σχολείου της Καλαμάτας (Εφ. *Πελοπόννησος*, 27 Ιαν. 1862, φ.77)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Αρφαρών (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικοί Ελεγχοι* Ελληνικού σχολείου και Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] Το 1895-96 δίδασκε και στη Σχολή Απόρων Παίδων (Συλλογή Μ.φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[23] Ο Χρ.Δουβαράς, μετά το 1920, ίδρυσε Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο στην Καλαμάτα (Συλλογή Μ.Φερέτου)
[24] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Δουκάκης Δημ. του Χρ. (από Καλαμάτα)[3]	Φιλόλογος/Σχολάρχης Καθηγητής Καθηγητής Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Γυμνάσιο Σπάρτης Γυμνάσιο Γυθείου Γυμνάσιο Καλαμάτας	1871 έως και 1873-74[4] 1884-85, 1886-87, 1887-88[5] 1888-1889[6] 1889-1890[7]
Δουκάκης Θεοφάνης (από Καλαμάτα)	Φιλόλογος/Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας Ελλην.σχολ.Μεθώνης Ελλην.σχολ.Πύλου	1891-1892[8] 1893-1894[9] 1900-1901[10] 1905-06 έως και 1907-08[11] 1908-1909[12]
Δουκάκης Σπυρίδων (από Καλαμάτα)[13]	Καθηγητής Καθηγητής Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Διευθυντής	Γυμνάσιο Σπάρτης Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Σύρου Α΄Γυμνάσιο Αθηνών Βαρβάκειο Αθηνών Α΄ Γυμνάσιο Πατρών Γυμνάσιο Πειραιά Α΄Γυμνάσιο Πατρών Πρακτικό Λύκειο Αθηνών	1878-1879, 1879-1880[14] 1882-83 1888 1890-91 1891-92 1892-93 1893-94 1894 1896
Δούκας Παναγιώτης	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	26 Απρ.1899 έως 29 Ιουν.1899[15]
Δράκος Θεμ.	Διδάσκαλος ιχνογραφία	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1861-62[16] & 1863-64[17]
Δριβελόπουλος	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1905-1906[18]
Εμμανουήλ Νικόλαος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Νησίου	1868-69 έως και 1870-71[19]
Εξαρχόπουλος Ν.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεθώνης Ελλην.σχολ.Σίτσοβας	1899-00 έως και 1904-05[20] 1905-06 & 1907-08[21]
Επισκοπίδης Δημήτριος του Ι.	Σχολάρχης	Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1874[2] 1890-1891[3]

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] Γεννήθηκε το 1856 στην Καλαμάτα.Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και γνώριζε Γαλλικά.Για πρώτη φορά διορίστηκε το 1871 στη Μεσσήνη (Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.447).Το 1900 εξακολουθούσε να είναι καθηγητής (*Ημερολόγιον των Καλαμών έτους 1900*, εκδ. Ιω.Πολυμενάκης, εκ του Τυπογραφείου της «Ευνομίας», Ιω.Πολυμενάκη, 1900, σελ.27)
[4] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.447
[6] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία...ο.π.*, σελ.447
[7] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47
[9] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908, όπου διαβάζουμε ότι «Ο Σχολάρχης Μεθώνης κ.Δουκάκης μετατίθεται αμοιβαίως μετά του Σχολάρχου Πύλου κ.Τζιτζίνη».
[13] Ο Σπυρίδων Δουκάκης γεννήθηκε στην Καλαμάτα το 1856.Σπούδασε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και γνώριζε Γαλλικά, Γερμανικά και Ιταλικά.Το 1877 αναγορεύτηκε διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής.Για πρώτη φορά διορίστηκε στο Γυμνάσιο της Σπάρτης το 1878.Το 1883 υπηρετώντας στο Γυμνάσιο της Καλαμάτας, έλαβε εκπαιδευτική άδεια και πήγε στο Παρίσι, όπου και παρέμεινε επί ένα και πλέον έτος.Το 1885, που επέστρεψε στην Καλαμάτα, μνηστεύθηκε την Μάρω Π.Σ.Κατσαούνη.Οι πληροφορίες αυτές, καθώς και οι μεταθέσεις του, που αναγράφονται στον παραπάνω πίνακα, προέρχονται από Μίμη Φερέτου, *Μεσσηνιακά Νέα 1968*, εκδ.Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.556-557.
[14] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.447
[15] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.16. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία... ο.π.», σελ.101
[16] Β.Δ.23ης Σεπτεμβρίου 1861
[17] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιαν.1864, φ.512, σελ.275-276 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Νησίου (=Μεσσήνης) (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σίτσοβας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

(από Βαρούσι Αβίας)[1]	Καθηγητής Καθηγητής Καθηγητής Καθηγητής	Γυμνάσιο Γυθείου Β Γυμνάσιο Αθηνών Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Μεσσήνης	1891-1892[4] 1892-1893[5] 1893 Νοέμβρ.1893[6]
Ευαγγελινός Λ.[7]	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1897-1898[8]
Ευστρατιάδης Ιωάννης	Καθηγητής/Μαθηματικ Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Πειραιά	1872-1873[9] Μάρτ.1873
Ζαφειρόπουλος Θ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Απρ.1864[10]
Ζαχαράκης Δημήτριος	Γυμνασιαρχών	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1889-1892[11]
Ζαχαράκης Τρυφ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Θουρίας	1897-98 & 1898-99[12]
Ζάχος Ι. του Π.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ζούρτσας	1904-1905[13]
Ζήκος Κ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ζούρτσας	1903-1904[14]
Ζηλήμων Ιωάννης	Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Γυμνάσιο Καλαμάτας	Ιούλ.1838[15] 1863-1864[16]
Ζησιμόπουλος Διονύσιος του Ε.(από Μεθώνη)	Βοηθός ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεθώνης	29 Νοεμβρ.1890[17]
Ζησίου Κωνσταντίνος	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1883-1884[18]
Ζωγράφος	*Σχολάρχης*	*Ελλην.σχολ.Μελιγαλά*	1894-1895[19]
Ζώϊος Δ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνη	1909-1910[20]
Ηλιόπουλος Δημήτριος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1887-1888[21]

[1] Γεννήθηκε το 1851.Φοίτησε στο Γυμνάσιο Καλαμάτας και σπούδασε στη Νομική Σχολή Αθηνών (Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.449).Το 1900 ίδρυσε Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο στην Καλαμάτα, στην ενορία της Υπαπαντής, το οποίο συνέχισε να λειτουργεί και μετά το θάνατό του μέχρι το 1923-24 (Εφ. *Φως*, 3 Σεπτ.1900, σελ.13)

[2] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.448

[3] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47

[4] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.448

[5] Εφ. *Εφημερίς Καλαμών*, 13 Αυγ.1892, σελ.2 και εφ. *Παλιγγενεσία*, 18 Ιουλ.1893, σελ.2 (Συλλογή Μ. Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[6] Εφ. *Λαϊκή*, 21 Νοεμβρ.1893, σελ.3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[7] Ο Ευαγγελινός Λ., το 1900, ίδρυσε Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο στην Καλαμάτα (εφ. *Φως*, 3 Σεπτ. 1900, φ.13)

[8] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[9] Εφ. *Πελοπόννησος*, 10 Μαρτ.1873, φ.323, όπου διαβάζουμε: «ο κ.Ιω.Ευστρατιάδης καθηγητής των Μαθηματικών του ενταύθα Γυμνασίου, μετατεθείς εις Πειραιά, ανεχώρησε δια του ατμοπλοίου της παρελθούσηςΤετάρτης.Η μετάθεσις αύτη, γενομένη εν τω μέσω του σχολιακού έτους, όπερ είναι απη - γορευμένον, και χωρίς να σταλή έτερος καθηγητής εις αντικατάστασιν του μετατεθέντος, ενεποίησεν εν τη πόλει μας αλγεινήν εντύπωσιν, ως τα μέγιστα ζημιούσα και αδικούσα τους μαθητάς του Γυμνασίου μας, τόσω μάλλον, όσω ο μετατεθείς καθηγητής κ.Ευστρατιάδης διαπρέπει επί ικανότητι, επιμελεία και χρηστότητι.Απαντες οι μαθηταί του Γυμνασίου ως άλλον πατέρα αγαπώντες και σεβόμενοι τον ά - ξιον καθηγητήν των κ.Ευστρατιάδην προέπεμψαν αυτόν μέχρι του ατμοπλοίου και τον αποχαιρέτησαν μετ΄απείρου σεβασμού και μεγίστης συγκινήσεως».

[10] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, Απρ.1864, φ.523, σελ.360 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

[11] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101

[12] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ζούρτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ζούρτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[15] Εφ. *Ταχ.Φήμη*, 16 Ιουλ.1838, φ.139, σελ.2 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[16] Εφ. *Εθνοφύλαξ*, 23 Σεπτ.1863, φ.349, σελ.3-4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[17] ΦΕΚ, αρ.φ.325, 7 Δεκ.1890, σελ.1276 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[18] Εφ. *Ανόρθωσις*, 1 Ιαν.1884, φ.41, σελ.2-3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας), όπου διαβάζουμε ότι ο κ.Ζησίου έδωσε διάλεξη στην εκπολιτιστική Λέσχη της Καλαμάτας «Δημακόπουλος», με θέμα «Περί Κωμωδίας»

[19] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[20] Στις 17 Απριλίου του 1910, ο καθηγητής Δ.Ζώιος τιμωρήθηκε από το Εποπτικό Συμβούλιο Μέσης Εκπαίδευσης με 50 δρχ. Εφ. *Θάρρος*, 17 Απρ.1910.

[21] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικός..., ο.π.», σελ.47

Ηλιόπουλος Λεωνίδας (από Καλαμάτα)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1889-1890[1] 1897-98 & 1898-99[2] 1892-93, 1904-05[3] 1903-04, 1906-07 έως και 1910-11[4]
Ηλιόπουλος Νικόλαος	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Πύλου Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Μεθώνης	Ιαν.1898[5] 1900-01 έως και 1902-03, 1907-08 έως και 1910-11[6] 1903-04 έως και 1905-06[7]
Θαλασσινός Α.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1889-1890[8]
Θεοδωρόπουλος Λ.	Ελληνοδιδάσκαλος Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπη Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπη	1896-97 έως και 1898-99[9] 1901-02 έως και 1904-05 1906-07 έως και 1910-11[10]
Θεοδωρόπουλος Παν. του Ι.[11]	Σχολάρχης Καθηγητής Γυμνασιάρχης	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1890-91, 1892-93, 1893-94[12] 1895[13] 1900-01[14], 1904-1905[15]
Θεοφανόπουλος Κ. του Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1889-90, 1890-91, 1892-93[16] έως και 1896-97, 1900-01[17] έως και 1902-03 1903-04, 1906-07, 1908-09 έως και 1910-11[18] 1904-05, 1905-06[19]
Θεοφανόπουλος Μενέλαος (από Βορδώνια Λακωνίας)	Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μολάων Ελλην.σχολ.Κότρωνα Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1891-1892 1892-93 έως 1894-95[20] 1905[21]
Θεοφανόπουλος Σπ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Πύλου	1890[22]
Θεοφιλόπουλος Δημήτριος (από Αλαγονία)	Ελληνοδιδάσκαλος	Σχολεία Μεσσηνίας	Γύρω στα 1890[23]

[1] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Β΄ Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Εφ. *Φαραί,* 27 Ιαν.1898, φ.126, σελ.2, όπου διαβάζουμε ότι τοποθετήθηκε στο Ελληνικό σχολείο Πύλου, ερχόμενος με μετάθεση από την Ανδρο.
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βαρυμπόπης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] Ο Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος διετέλεσε και Γενικός Επιθεωρητής Μέσης Εκπαίδευσης Αθηνών. Επίσης, στη μνήμη της αποθανούσης κόρης του Μερόπης, το ζεύγος Θεοδωροπούλου δώρισε την οικία του, που βρισκόταν στην οδό Αρεοπαγίτου, κοντά στο Ηρώδειο, όπου έγινε το «Μερόπειον» Γηροκομείο (Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 20 Νοεμβρ.1971, φ.249, σελ.1 και 3
[12] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Ο Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος το 1895 προήχθη σε καθηγητή. Εφ. *Φαραί,* 6 Αυγ.1895, φ.10, σελ.3
[14] Εφ. *Φαραί*, 6 Αυγ.1895, φ.10, σελ.3, όπου διαβάζουμε ότι ο Παναγιώτης Θεοδωρόπουλος, ο οποίος «επί πέντε έτη δίδασκε από της έδρας του Σχολάρχου, προήχθη εις καθηγητήν του Γυμνασίου». Επίσης, σε τοπική εφημερίδα διαβάζουμε: «Αύριον επί τη εορτή του Νέου Ετους δεν δέχεται επισκέψεις ο καθηγητής του ενταύθα Γυμνασίου κ.Π.Θεοδωρόπουλος» (Εφ. *Φως*, 31 Δεκ.1900, φ.47)
[15] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] Ο Θεοφανόπουλος Κ. του Γ. συναντάται να υπογράφει στις 25 Ιουνίου του 1893 και στο Γενικό Ελεγχο του Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (*Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας)
[17] Ο Θεοφανόπουλος Κ. του Γ. συναντάται το 1900-01 Σχολάρχης και στο Ελληνικό σχολείο Θουρίας (*Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] Καλλιόπης Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.,* σελ.449
[21] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231
[22] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[23] Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 20 Σεπτ.1890, φ.263, σελ.7 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνί - ας)

Θόας Χρ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1889-90 & 1890-91[1]
Ιωαννίδης Αθανάσιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1892-1895[2]
Ιωαννίδης Χ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεθώνης Ελλην.σχολ.Καρπενησίου	1905-06 έως και 1907-08[3] 1908-1909[4]
Ιωαννίδης Θεμ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1842-1843[5]
Ιωαννίδης Χρ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κορώνης	Σεπτ.1856[6]
Καλαμαράς Δημήτριος	Γυμναστής Γυμναστής	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1903-04[7] Απρ.1908[8]
Καλαμβ(π)οκίδης Δημ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Διευθύνων Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ.Πύργου Ελλην.σχολ.ΚαλαμάταςΕ Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1854-55 1855[9] 1856-57[10] 1859-60[11]
Καλιτσής Γ. του Π.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	Αύγ.1839[12]
Καλλιακούδας Χρήστος	Διευθύνων	Ελλην.σχολ.Νησίου	1858-59[13] έως και 1861[14]
Καλογερόπουλος Ιωάν νης του Γ. (από Αμμο = Μπαληάγα)	Ελληνοδιδάσκαλος Διευθύνων Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Ελλην.σχολ.Αρφαρών Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1889-1890[15] Ιούλ.1890, 1900-01[1] 1897-98, 1898-99[2] 1899-1900[3] 1901-02 έως και 1903-04[4] 1895-96, 1904-05, 1906-07 έως και 1910-11[5]

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό...ο.π.», σελ.47
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908, φ.2873, σελ.3
[5] Εφ. *Ταχ.Φήμη*, 21 Σεπτ.1842, φ.237, σελ.952 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσση νίας)
[6] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 21 Σεπτ.1856, φ.178, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[7] *Βιβλίο Πράξεων* Ελληνικού σχολείου Μεσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Εφ. *Θάρρος*, 8 Απρ.1908, φ.2748, σελ.2
[9] ΦΕΚ, αρ.φ.7, 2 Μαρτ.1855, σελ.63 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Π.Οικονομάκη, «Παλαιοί Καθηγηταί», εφ. *Σημαία*, 8 Μρτ.1953, φ.11512, όπου περιέχεται το Ενδει - κτικό του Δημήτριου Χ.Δουκάκη, υπογεγραμμένο στις 26 Ιουνίου του 1857 από τον Δ.Καλαμβοκίδη. Παρατίθεται αυτούσιο το *Ενδεικτικό:*
αριθμ.39
Ελληνικόν Σχολείον Καλαμών
Ο κύριος Δημήτριος Χ.Δουκάκης ετών 12, πατρός εμπόρου, διακούσας τα παραδιδόμενα εις την Β΄του Σχολείου τούτου μαθήματα, Ελληνικά, Αριθμητικήν, Ιεράν Ιστορίαν, Πολιτικήν και Ιεράν Γεωγρα- φίαν, Γενικήν Ιστορίαν και Γαλλικά, και δημοσία κατά το τέλος του σχολαστικού έτους εξετασθείς απή - ντησε καλώς.Η δε εν τω Σχολείω διαγωγή αυτού υπήρξε σχεδόν καλή.
Εν Καλάμαις 26 Ιουνίου 1857
Διευθύνων
Δ.Καλαμβοκίδης
[11] Εφ. *Πελοπόννησος*, 2 Ιουλ.1860, όπου διαβάζουμε ότι «οφείλεται έπαινος και εις τον Σχολάρχην κ. Καλαμβοκίδην»
[12] Εφ. *Αιών*, 30 Αυγ.1839, φ.94, σελ.3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Εφ. *Αυγή*, 3 Σεπτ.1858, σελ.2 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] Εφ. *Πελοπόννησος*, 30 Μαρτ.1861, φ.38 και 1 Ιουλ.1861, φ.50, όπου φαίνεται ότι ο τοπικό τύπος επαινούσε το Χρ.Καλλιακούδα: «Το σχολείον τούτο [Ελληνικό σχολείο Νησίου] από τετραετίας ήδη ήρξατο δεικνύον καρπούς ανωτέρους πάσης προσδοκίας, διότι έκτοτε άχρις ήδη αριθμεί 75 μαθητάς εις το Γυμνάσιον.τούτο δε ου μόνον την φιλομάθειαν των κατοίκων δεικνύει αλλά και την ικανότητα και τον άοκνον και ακάματον ζήλον του διευθύνοντος το σχολείον εκείνο κυρίου Χρήστου Καλλιακού- δα, όστις επί 4 έτη ου μόνον δια της από της έδρας διδασκαλίας ωφέλησε τον τόπον,αλλά και δια της λοιπής τω όντι διδασκαλικής του συμπεριφοράς και δια συγγραμμάτων και δια λόγων, ους κατά και ρούς εξεφώνησεν, ετίμησεν αυτόν».Η ίδια εφημερίδα (εφ.*Πελοπόννησος*, 14 Αυγ.1861, φ.56) ζητούσε από τον τότε Υπουργό Παιδείας κ.Ποτλή να διορίσει Σχολάρχη στην Καλαμάτα τον «ελληνοδιδάσκα- λον Νησίου κ.Χρ.Καλλιακούδα, του οποίου η μεγάλη ικανότης και η άκρα επιμέλεια και ο ζήλος εισίν πασίγνωστα και αναμφισβήτητα εκ των πολλών και ωραίων καρπών, ους παρήγαγεν εις το εν Νησίω υπ΄αυτού διευθυνόμενον Ελληνικόν σχολείον»
[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Καλόπουλος Γεώργιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας	1905[6]
Καμαρινάκης Ν.	Σχολάρχης	Β΄Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1908-09 έως και 1910-11[7]
Καμαριώτης Γεώργιος (από Τρίπολη)	 Καθηγητής Καθηγητής	Ναύπλιο Γυμνάσιο Σπάρτης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1846[8] 1862-63, 1870-71[9] Νοέμβρ.1866[10]
Καντής Σταύρος (από Μικρομάνη)	Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Γυμνάσιο Μεσσήνης	1899-00 & 1900-01[11] 1904-05 έως και 1906-07, 1910-11[12]
Κάος Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1896-1897 1897-1898[13] 1900-01 έως και 1902-03[14]
Καπετανάκης Κων.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	Οκτ.1866[15]
Καπετανάκης Νικ. του Δ	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1898-1899[16]
Καπέτας Ιωάννης	Βοηθός ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1880-1881[17]
Καπιτσώρης Π.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Αυγ.1875[18]
Καρακλής Νικόλαος	Γυμναστής Γυμναστής	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1889-1890[19] 1893-94 & 1897-98[20]
Καραλής Ευστ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	Οκτ.1861[21]
Καραλής Μ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεθώνης Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1899-00 & 1900-01[22] 1903-04 & 1904-05[23] 1907-08, 1908-09, 1910-11[24]
Καραμάνος Γ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Νοέμβρ.1866[25]
Καραμιχαλάκης	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1890-1891[26]
Καραμπατέας Γεώργιος (από Γαϊτσές)	Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Κότρωνα Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1899-00 έως 1901-02[1] 1904-1905[2] 1905-1906[3]

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Αρφαρών (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236
[7] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Ο Γεώργιος Καμαριώτη γεννήθηκε το 1825.Σπούδασε στο Εθνικό Πανεπιστήμιο και γνώριζε Γαλλικά και Λατινικά.Διορίστηκε για πρώτη φοράστο Ναύπλιο το 1846 (Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.452
[9] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.452
[10] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβ.1866, φ.611, σελ.1067 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Εφ. *Θάρρος*, 1 Ιουλ.1909, φ.3160, σελ.2
[13] ΦΕΚ, αρ.φ.226Γ, 19 Σεπτ. 1897 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1068 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.16
[17] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, 1881, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[18] Εφ. *Στοά*, 25 Αυγ.1875, φ.200, σελ.2-3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σοχλείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] Εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 10 Οκτ.1861, φ.425, σελ.1804 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[24] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[25] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1067 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[26] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

	Γυμνασιαρχών	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1910-1911[4]
Καρβούνης Σπυρ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1896-1897[5]
Καρδαμάκης	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1893-1894[6]
Καρίκουλας Αλέξ.	Καθηγητής Γερμανικής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1883-1884[7]
Καρόπουλος Α. του Δ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1891-1892[8]
Καρώνης Λιβ. του Δ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1891-92 & 1892-93[9]
Κασκούρας Κ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Πύλου	1905[10]
Κασσελίδης Δ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1887-1888[11]
Καστανάκης Νικόλαος	Γυμνασιαρχών	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1898-1899[12]
Καστόρχης Καλλίνικος[13]	Σχολάρχης/Αρχιμανδρίτη	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1835[14]
Κατσικέας Χρ. του Ν. (από Καλαμάτα)	Σχολάρχης/Μαθηματικ Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής Καθηγητής Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Ελλην.σχολ.Θουρίας Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Σουλιμά Ελλην.σχολ.Τσασυσίου	1890-91 & 1891-92[15] 1892-1893[16] 1894-1895[17] 1895-96, 1896-97, 1899-00[18] 1897[19] 1903-1904[20] 1904-1905[1] 1905-06 έως και 1910-11[2]

[1] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση.., ο.π.*, σελ.453, όπου αναφέρεται επιπλέον ότι ο Γεώργιος Καραμπατέας γεννήθηκε το 1870 και φοίτησε στο ιδιωτικό σχολείο του Πουλάκου στην Καλαμάτα και στο Γυμνάσιο Γυθείου.

[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[3] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[4] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία.., ο.π.»,σελ.101

[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[7] Ενώ υπηρετούσε στην Καλαμάτα μετέφρασε το «Χρονολογικόν Εγκόλπιον της Ιστορίας, ήτοι συνοπτικόν χρονολογικόν πίνακα των κυριωτέρων ιστορικών γεγονότων, πρόχειρον βοήθημα δια πάντας». Εφ. *Ακρόπολις*, 10 Απρ.1884, φ.740, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[10] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236

[11] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σοχλείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[12] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία…, ο.π»., σελ.101

[13] Ο Σχολάρχης Καλλίνικος Καστόρχης διετέλεσε αργότερα Μητροπολίτης Φθιώτιδος-Φωκίδος.Το 1824 είχε διατελέσει ελληνοδιδάσκαλος στην Τρίπολη.Το 1825 ήταν σχολάρχης στη «Δημοκρατική Σχολή» της Δημητσάνας.Το 1829 υπηρετούσε ως γραμματέας της Εκκλησιαστικής Επιτροπής, που την αποτελούσαν οι Επίσκοποι Τριπόλεως Δανιήλ, Ταλαντίου Νεόφυτος, Ανδρούσης Ιωσήφ, Αιγίνης Γεράσιμος και Δαμαλών Ιωνάς.Ως γραμματέας αυτής της Επιτροπής ο Καστόρχης συνυπογράφει και επικυρώνει το από 30 Ιανουαρίου 1829 συμφωνητικό έγγραφο των Γεράσιμου Παπαδόπουλου και Αθανάσιου Κυριακού για την ενοικίαση χώρου της Μονής Καλογραιών, που θα εκμεταλλευόταν ο δεύτερος (ΓΑΚ, Υπ.Εσωτ., φακ.68 και ΓΑΚ, Γραμμ.Εκκλησ., 30 Ιαν.1829 από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Το 1837, όταν ήταν Σχολάρχης στην Καλαμάτα, ο τότε Δήμαρχος Παναγιώτης Μπενάκης τον συγχαίρει με το εξής έγγραφο: «Παρευρεθέντες εις τας δημοσίους εξετάσεις τας οποίας κατά την 14ην τρέχοντος εκάματε, δεν δυνάμεθα κ.Σχολάρχα ν΄αποσιωπήσωμεν την ενδόμυχον χαράν την οποίαν ησθάνθημεν εις τας τόσας ευφυείς και με τόσην παρουσίαν πνεύματος απαντήσεις των μαθητών σας, ως προς τας οποίας οι παρευρισκόμενοι τοις απέτεινον ερωτήσεις. Επαινούντες τον ζήλον και επιμέλειαν, τόσον υμών, καθώς και των παρ΄υμίν διδασκάλων Τολμίδου και Πετροπούλου, και έχοντες τας πλέον χρηστάς ελπίδας περί των διδασκομένων παρακαλούμεν να δεχθήτε δι΄ημών των παρ΄ημών εκπροσωπουμένων δημοτών. Εν Καλάμαις την 16 Σεπτεμβρίου 1837. Ο Δήμαρχος Καλαμών Παν.Μπενάκης. (Εφ. *Αθηνά*, 25 Σεπτ.1837, φ.474, σελ.1955, από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).

[14] ΦΕΚ, αρ.φ.5, 31 Αυγ.1835, σελ.20 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[19] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897,* του Ιω.Πολυμενάκη, εν Καλάμαις 1897, σελ.27

[20] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Καφόπουλος	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1892-93, 1894-95, 1895-96[3] 1893-1894[4]
Καψάλης Γεώργιος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Φιλιατρών	Γύρω στα 1890[5]
Κεραμόπουλος Αντών.	*Σχολάρχης*	*Ελλην.σχολ.Ασλάναγα*	1895-96 & 1896-97[6]
Κιάππε Κ.	Καθηγητής Γαλλικώ	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1894[7]
Κισκυρέας Ιωάννης	Βοηθός ελληνοδιδάσκαλο Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Δήμου Φλεσιάδος Αλιβέρι Ν.Ευβοίας	1881[8] 1890[9]
Κοβίδης Αντώνιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Πεταλιδίου	1903-04, 1905[10], 1910-11[11]
Κόκκαλης Σωκράτης	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	20 Μαρτ.1898 έως 4 Σεπτ.1898[12]
Κολλάτος Σ.	Ελληνοδιδάσκαλος Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Αριστομένη Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1899-00 έως και 1902-03[13] 1903-04 έως και 1906-07[14] 1908-09 έως και 1910-11[15]
Κόλλιας Παναγιώτης	Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Γυμνάσιο Καλαμάτας	1897-98 έως και 1902-03[16] 1903-1904[17]
Κολλιόπουλος Γεώργιος του Π. (από Καλαμάτα)	Ελληνοδιδάσκαλος	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1891-92 έως και 1893-94, 1897-98, 1898-99[18]
Κομνηνός Παναγιώτης	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Γυμνασιάρχης	Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Υδρας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1857-1858[19] 1858-1859[20] 1873-1874[21]
Κόναρης Δημ. του Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1889-90 έως και 1904-05, 1906-07, 1907-08[22]
Κονδύλης Δ. του Α.[23]	Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Μεσσήνης	1893-1894[1] 1895-1896[2]

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σουλιμά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσαουσίου (=Μερόπης) (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαίου 1971, φ.243, σελ.1-2
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] Ο καθηγητής Κ.Κιάππε, το 1894, συμπεριλαμβανόταν ως σύμβουλος στο νεοσυσταθέν Δ.Σ. του Ποδηλατικού Συλλόγου Καλαμάτας. Εφ. *Λαϊκή*, 31 Ιουλ.1894 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος Δ΄, 1881, σελ.303 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[9] ΦΕΚ, αρ.φ.217, 28 Αυγ.1890, σελ.876 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Πεταλιδίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό…, ο.π.», σελ.16. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία…, ο.π.», σελ.101
[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Αριστομένη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 24 Ιαν.1858, φ.242, σελ.340 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 30 Αυγ.1858, φ.275, σελ.602 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας
[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] Το Μάιο του 1894 ο Δ.Κονδύλης έδωσε διάλεξη στον Εμπορικό Σύλλογο της Καλαμάτας «Ερμής», με θέμα «Περί των γνωμών αίτινες ανεξετάστως χρησιμεύουσι την κοινωνίαν».Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 15 Μαίου 1894, φ.135, σελ.7 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Κονδύλης Π.	Καθηγητής/Φυσικός	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1883-1884[3]
Κονοφάος Δ.	Καθηγητής Καθηγητής Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Κέρκυρας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1898-1899[4] 1907-1908 1908-1909[5]
Κοντόπουλος Σ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1895-1896[6]
Κορφιωτάκης Ιωάννης	Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Βόλου Αθήνα Γυμνάσιο Καλαμάτας	29 Σεπτ.1890[7] Αυγ.1893[8] Ιουλ.1905[9] Αυγ.1909[10]
Κοσμόπουλος Αντώνιος του Δ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1899-00 έως και 1904-05[11] 1905-06 έως και 1910-11[12]
Κοσμόπουλος Δημήτριος του Β. (από Αμμο)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας	1889-90, 1893-94, 1894-95[13] 1895-1896[14]
Κοτζάκης Α.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	Ιούν.1867[15]
Κοτζιάς Νικόλαος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης	1910-1911[16]
Κοτρότσος Δ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1897-98 & 1898-99[17]
Κοτσουράκος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1899-00, 1901-02 έως και 1903-04[18]
Κούβελας Δημήτριος του Π.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1881-1882[19]
Κουλόπουλος Γ. του Δ.	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Σίτσοβας Ελλην.σχολ.Θουρίας	1904-1905[20] 1906-07 έως και 1909-10[21]
Κουλούρης Νικόλαος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1900-1901[22]
Κουρτουά	Καθηγητής Γαλλικής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Νοέμβρ.1883[23]
Κούσης Ελευθέριος	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Φιλιατρών	1890[24]
Κουσουλάκος Θεόδωρος του Γ.	Καθηγητής Γαλλικής Καθηγητής	Γυμνάσιο Γυθείου Γυμνάσιο Καλαμάτας	1887-88 έως 1891-92[1] 1897-98[2], 1901-02 έως και

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, Ιούν.1884 (Συλλογή Μ.Φερέτου), όπου αναφέρεται ότι ο Π.Κονδύλης έδω - σε διάλεξη στη «Σχολή του Λαού» με επιτυχία: «Μετά πλείστης όσης επιτυχίας εγένετο τη παρελθού - ση Κυριακή εν τη Σχολή του Λαού υπό του καθηγητού κ.Π.Κονδύλη το μάθημα της Πειραματικής Φυ- σικής.Το συρρεύσαν πλήθος ην τόσω πολύ ώστε η Εφορεία της Σχολής ηναγκάσθη να παρακαλέση τον διδάσκοντα όπως διακόψη το μάθημα μετά διδασκαλίαν τριών τετάρτων, διότι ην φόβος να πάθη τις ασφυξίαν ένεκα μάλιστα των αναπτυσσομένων οσμών των πειραμάτων, ων η επιτυχία ην πλήρης και εφ η συγχαίρομεν τω κ. καθηγητή».
[4] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Εφ. *Θάρρος*, 8 Οκτ.1908, φ.2903, σελ.3
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας), όπου υπογράφει στις επανα - ληπτικές εξετάσεις του Σεπτεμβρίου.
[8] Εφ. *Λαϊκή*, 15 Αυγ.1893, φ.7, σελ.6 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] Εφ. *Φως*, 14 Ιουλ.1905, σελ.4
[10] Εφ. *Θάρρος*, 1 Αυγ.1909, φ.3186, σελ.2
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] Εφ. *Πελοπόννησος*, 21 Ιουν.1867, φ.204
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βαρυμπόπης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] Χαραλαμπόπουλος Παν., « Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σίτσοβας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.100
[23] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 30 Νοεμβρ.1883, φ.10, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[24] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1

			1903-04, 1907-08 έως και 1910-11[3]
Κουτουμάνος Αναστάσιος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας	1899-00 έως και 1902-03, 1906-07, 1908-09[4]
Κουτσογιαννόπουλος Ηλίας	Σχολάρχης	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1901-02, 1902-03, 1906-07, 1907-08, 1908-09, 1910-11[5]
Κρασσακόπουλος Βασ. του Ν.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Πύλου	1880-1881[6]
Κυπριανός Αριστείδης	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1861[7]
Κυριακός Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ.Τρίπολης	1841-1842 1842-1843[8]
Κυριακός Σ.	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	Οκτ.1862[9] 1880-1881[10]
Κυριακίδης Νικόλαος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1845-1851[11]
Κωνσταντινίδης Α.	Διευθύνων	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1899-1900[12]
Κωνσταντινίδης Ιωάννη	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεθώνης	1908-09 & 1909-10[13]
Κωνσταντινίδης Πανάρετος	Αρχιμανδρίτης/Καθηγητή Καθηγητής Καθηγητής Θρησκευτικώ	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Κεφαλληνίας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1871-1872 1872-1873[14] 1879-1880[15]
Κωνσταντόπουλος Κων.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1895-1897[1]

[1] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση...*, *ο.π.*, σελ.457
[2] Εφ. *Φαραί*, 15 Σεπτ.1897, φ.110
[3] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, 1881, σελ.33 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[7] Πρώτος Γυμνασιάρχης του Γυμνασίου Καλαμάτας.Διορίστηκε με το Β.Δ. της 23ης Σεπτεμβρίου 1861.Εγραφε γιαυτόν ο τύπος της εποχής: «Εχομεν πεποίθησιν ότι το Γυμνάσιον της Μεσσηνίας ευτυχήσαν να διευθύνεται υπό Γυμνασιάρχου σπανίου κατά την παιδείαν, την σύνεσιν και την αρετήν, οίος είναι ο κ.Κυπριανός, θα διακρίνεται μετ΄ου πολύ μεταξύ των Γυμνασίων του Κράτους» . Εφ. *Πελοπόννησος*, 4 Νοεμβρ.1861, φ.68
[8] Εφ. *Ταχ.Φήμη*, 21 Σεπτ.1842, φ.237, σελ.952 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.239 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] Εφ. *Αιών*, 15 Αυγ.1851, φ.1185, σελ.3 και εφ. «Ταχ.Φήμη», 6-9 Ιουν.1849, φ.799, σελ.3-4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας), όπου πληροφορούμαστε ότι ο Κυριακίδης διετέλεσε και ιδιαίτερος γραμματέας του Παπαφλέσσα.Το 1849, όντας Σχολάρχης, υπέβαλε στη Σχολική Εφορία Εκθεση, όπου ανέφερε: «Τα μαθήματα εδιδάχθησαν και εφέτος πλήρη κατά τας βασιλικάς διατάξεις και κανόνας...ο σφοδρώτατος χειμών διέκοψεν επί τινας εβδομάδας ακουσίως τας εργασίας των... Πέρυ - σιν οι μαθηταί της Σχολής ήσαν 83.Εφέτος μόλις συνεποσώθησαν περί τους τεσσαράκοντα... Εί ναι δε αίτιον της ολιγότητος αυτών πρώτον αι συμβάσαι περί το περυσινόν θέρος ασθένειαι καθ΄όλην την Μεσσηνίαν και τα επικρατήσαντα καθ΄όλον τούτον τον χειμώνα εν τη πόλει ταύτη πάθη των ευλογιών, δι΄α δεν ήλθον μαθηταί εκ κωμών, χωρίων...Διότι το ενταύθα Αλληλοδιδακτικόν σχολείον, το οποίον είναι η πηγή, εξ ης αρύεται η Ελληνική Σχολή, ούτε περί τον παρελθόντα Σεπτέμβριον εχορήγησεν εις την Ελληνικήν Σχολήν μαθητάς, αλλά προ τριών ετών έπεμψε μόνον πέντε. Ετερον αίτιον είναι η προ έτους σύστασις γειτονικών Ελληνικών σχολείων [ιδρύθηκαν στη Μεσσήνη, Κορώνη, Κυπαρισσία]... Του λοιπού εις την βασιλικήν και δημοτικήν αρχήν εναπόκειται η αύξησις του αριθμού των μαθητών της σχολής και η βελτίωσίς της.Εις την βασιλικήν Αρχήν εναπόκειται ή να επιδιορθωθή, ως δει, το Σχολείον, ή να ενοικιασθή οίκημα κατάλληλον εις σχολείον.Διότι άλλως και αν πληθυνθή ο αριθμός των μαθητών, δια το δυσχείμερον της θέσεώς του, μέλλουσι εξάπαντος να δια κόπτωνται τα μαθήματα καθ΄έκαστον χειμώνα και να καρκινοβατή η Σχολή».
[12] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908, φ.2873, σελ.3 και Γενικός Ελεγχος Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] Εφ. *Εξέτασις*, 2 Σεπτ.1872, φ.65, σελ.2 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] ΦΕΚ, 8 Οκτ.1879, σελ.388 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κρεσταίνης	1905[2]
Κωστόπουλος Εμμανουήλ	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	2 Απρ.1899 έως 30 Ιουλ.1899[3]
Κωτσάκης Ανδρέας (από Τριφυλία)	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	Αύγ.1859[4] 1865-66[5], 1866-67[6], 1871[7]
Κωτσάκης Κων. του Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Φιλιατρών	1862-1863[8]
Κωτσόβολος Ιωάννης (από Φιλιατρά)	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1902-03 & 1903-04[9]
Λάβδας Κ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1898-1899[10]
Λαγκάδης Ιωσήφ	Καθηγητής Γαλλικών	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1890-91[11], 1895-96[12], 1896-97[13]
Λαγοπάτης Σπυρίδων	Διδάκτωρ Θεολογίας	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	Μάρτ.1908[14]
Λαλεχός Π.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1905[15]
Λάσκαρης Κωνσταντίνος	Γυμναιάρχης	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1907-1908 έως και 1910-1911[16]
Λαστίκ Ι. (Γάλλος)	Καθηγητής Γαλλικών	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1863-1864[17]
Λελέκος Σταύρος	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Φιλιατρών	1892[18]
Λεόντιος ή Λεοντόπουλος Κων.	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1859[19] 1862[20]
Λιβιεράτος Ευστ.	Καθηγητής /Ελληνιστής	Γυμνάσιο Φιλιατρών	Πριν το 1890[21]
Λίγγρης Χαρ. του Α. (από Γορτυνία)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρου Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1854-55 Μάρτ.1855[22], 1862-63[23], 1863-64[24], 1865-66[1] 1882-83[2]

---

[1] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47
[2] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236
[3] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.100
[4] Εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 27 Αυγ.1859, φ.328, σελ.1028 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1047 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] Εφ. *Πελοπόννησος*, 21 Ιουν.1867, φ.204, σελ.2
[7] Εφ. *Πελοπόννησος*, 17 Ιουλ.1871, φ.291, σελ.2
[8] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.240 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Εφ. *Καλαματιανή*, 3 Δεκ.1895, φ.14, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Εφ. *Φαραί*, 10 Αυγ.1897, φ.105, σελ.3
[14] Εφ. *Θάρρος*, 16 Μαρτ.1908, φ.2729, σελ.3, όπου διαβάζουμε ότι το Μάρτιο του 1908 διορίστηκε στο Α΄Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας ο Σπυρίδων Λαγοπάτων, ο «εγκρατής διδάκτωρ της Θεολογίας», γιός του πρώην Δήμαρχου Τριπόλεως.
[15] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231
[16] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιαν.1864, φ.512, σελ.275-276 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.Σεπτ.1949, σελ.1
[19] Εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 2 Μαρτ.1859, φ.313, σελ.909 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.192 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσνίας)
[21] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[22] ΦΕΚ, αρ.φ.7, 2 Μαρτ.1855, σελ.63 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] Εφ. *Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.192 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[24] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιαν.1864, φ.512, σελ.875 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Λιγούρας Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης	Γύρω στα 1890[3]
Λινάρδος Α.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1906-1907[4]
Λουμάκης Κων.	Καθηγητής/Ελληνιστής Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Μεσσήνης	Αύγ.1897[5], 1901-02[6] 1910-1911[7]
Λυγδόπουλος Αθ.	Διευθύνων	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	Πριν το 1885[8]
Λυκουρέζος Ηλίας	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1897[9]
Λυριτζής Π.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1903-04 έως και 1910-11[10]
Μαγέτος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1890-1891[11]
Μάζαρης Γ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Θουρίας	1910-1911[12]
Μανωλάκος Γ.	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας-Σίτσοβας Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1901-02 & 1902-03[13] 1903-04 & 1904-05[14]
Μανωλέσος Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	Δεκ.1838[15]
Μανωλόπουλος Εμμ.	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1895-96 & 1896-97 1903-04 & 1904-05[16] 1905-06 έως και 1908-09[17]
Μανωλόπουλος Νικ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Τσασυσίου Ελλην.σχολ.Θουρίας	1899-00[18] 1902-03 & 1903-04[19] 1909-10 & 1910-11[20]
Μαρέτας Αθ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Αετού	1890[21]
Μαρκόπουλος Γεώργιος	Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Πεταλιδίου Ελλην.σχολ.Τσασυσίου	1889-90 έως και 1892-93[22] 1906-07 & 1907-08[23]
Μασουρίδης Α. Μασουρίδης Νικόλαος	*Σχολάρχης* Σχολάρχης	*Ελλην.σχολ.Μεσσήνης* Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1896-97[24] 1897-1898[25]
Μαστοράκος Κων. του Ι.	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης Ελληνοδιδάσκαλος	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Αρφαρών Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1889-1890[1] 1890[2] 1891-92 & 1892-93[3] 1899-00 έως και 1903-04[4] 1906-07 & 1907-08[5] 1910-1911[6]

---

[1] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1047 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, σελ.302 και ΦΕΚ, αρ.φ.96, 7 Σεπτ.1882, σελ.520 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαίου 1971, φ.243, σελ.1-2
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Εφ. *Φαραί*, 10 Αυγ.1897, φ.105, σελ.3
[6] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.100
[9] *Ημερολόγιον Ευνομίας έτους 1897*, του Ιω.Πολυμενάκη, εν Καλάμαις 1897, σελ.27
[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας-Σίτσοβας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] Στο Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας τοποθετήθηκε το Δεκέμβριο του 1838, μετατεθείς από τον Πύργο.Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 10 δεκ.1838, φ.182 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσασυσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Πεταλιδίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσασυσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[24] *Βιβλίο Πράξεων* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[25] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π», σελ.100

Μαστρογιαννόπουλος Π.	Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης	1905-1906 1906-07 & 1907-08[7]
Ματαράγκας Νικόλαος (από Καλαμάτα)	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1905-06 έως και 1910-11[8]
Μάτσας Κ.	Καθηγητής/Μαθηματικός	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1861[9]
Μελετόπουλος Εμμ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Χαρακοπιού	1908-09 & 1909-10[10]
Μοσχούτης Παναγιώτης (από Καλαμάτα)	Καθηγητής/Φιλόλογος Καθηγητής Καθηγητής Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Λαμίας Γυμνάσιο Κορίνθου ΓυμνάσιοΚορίνθου Γυμνάσιο Πύργου Γυμνάσιο Σπάρτης	1862[11], 1864-65[12], 1870-71[13], 1874-75, 1877-78[14] 1865-66[15] 1875-76 1878-79 1881-82 1882-83 έως 1884-85[16]
Μουρούσιας Δ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Τσαουσίου	1895-96, 1896-97, 1897-98, 1900-01[17] 1901-02 έως και 1910-11[18]
Μπακάκος Μ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Σουλιμά Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1900-01[19] 1904-05 έως και 1910-11[20]
Μπαρδόπουλος Γεώργιος (από Εύα)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Τσαουσίου Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1897-98, 1898-99, 1900-01[21] 1901-02 & 1904-05[22] 1906-07 έως και 1910-11[23]
Μπαρμπαρρήγος Νικ. του Γ. (από Μήλο)[1]	Καθηγητής Καθηγητής Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Καλαμάτας Δημητσάνα	1889-1890[2] 1898-1899[3] 1900-01 έως και 1903-04,1905-06 έως και 1909-10[4] 1904-1905[5]

[1] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Πανελλήνιος Σύντροφος Αθηνών, έτος 1891*, σελ.350 (Συλλογή μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Αρφαρών (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Το 1908 απολύθηκε από το Ελληνικό σχολείοΑρφαρών, όπου υπηρετούσε (εφ. «Θάρρος), 3 Ιουλ.1908, φ.2821, σελ.3).Είναι γνωστός και από το ανέκδοτο, όταν υπηρετούσε στα Αρφαρά. «Εν Αρφαροίς ου δύναμαι μενείν.Ει με - νείν αποθανείν».Και το Υπουργείο του απάντησε: «Μενείν και αποθανείν» (Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απ ρ.1971, φ.242, σελ.3)
[6] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Το ίδιο σχολικό έτος, 1910-11 εμφανίζεται και στο Β΄Ελληνικό σσχλείο Καλαμάτας (*Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας στα Γακ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βαρυμπόπης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] Διορίστηκε με το Β.Δ. της 23ης Σεπτεμβρίου 1861
[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Χαρακοπιού (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] Γεννήθηκε το 1832.Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή Αθηνών και γνώριζε Γαλλικά και Λατινικά. Διορίστηκε για πρώτη φορά στην Καλαμάτα το 1862 (Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση ...ο.π.*, σελ.460)
[12] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση.., ο.π.*, σελ.461
[13] Εφ. *Πελοπόννησος*, 14 Απρ.1871, φ.286, όπου διαβάζουμε ότι «επαύθη εν τω μέσω του σχολικού έτους ο διδάκτωρ της Φιλοσοφικής Σχολής και Καθηγητής του ενταύθα Γυμνασίου Π.Μουσχούτης».
[14] Μίμη Φερέτου, *Μεσσηνιακά 1968*, εκδ.Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.584
[15] Μίμη Φερέτου, *Μεσσηνιακά 1968*, εκδ.Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.584
[16] Μίμη Φερέτου, *Μεσσηνιακά 1968*, εκδ. Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.584
[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσαουσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σουλιμά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσαουσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Μπασάκος Αντώνιος (από Κάμπο Αβίας)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας Ελλην.σχολ.Κάμπου Ελλην.σχολ.Γερακίου Ελλην.σχολ.Μολάων	1889-1890[6] 1890-1891[7] 1895-1896 1904-05 & 1905-06[8]
Μπένος Αριστομένης (από Μελιγαλά)	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1889-90 & 1890-91[9]
Μπεσμπέας Σταύρος (από Εξωχώρι)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας Ελλην.σχολ.Ζούρτσας	1904-1905[10] γύρω στα 1890[11]
Μποζώνης Νικόλαος (από Κάμπο Αβίας)	Διευθύνων Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεθώνης Ελλην.σχολ.Μεθώνης	1889-90 έως και 1898-99 1905-06 έως και 1910-11[12]
Μπόνης Γεώργιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1893-94 έως και 1895-96[13]
Μπούμης Νικόλαος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	Πριν το 1870[14]
Μπουργάκος Αρ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Θουρίας	1890[15]
Μπουρίκας Νικόλαος	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1904-1905[16] 1905-06 έως και 1910-11[17]
Μυλωνόπουλος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	Δεκαετία 1880[18]
Ναθαναήλ Παν. του Ε. (από Κάμπο Αβίας)[19]	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας Ελλην.σχολ. Νησίου	Οκτ.1862[20] Αύγ.1863[21]
Νανόπουλος Κ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1895-96 έως και 1902-03[22]
Νάσκος Δ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρίτσαινας	25 Απρ.1905 έως 6 Ιουλ.1905[23]
Νονότ	Καθηγητής Γαλλικών	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1867-1868[24]
Οικονομίδης Παν. του Δ. (από Δεσύλλα)	Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Τσαουσίου Γυμνάσιο Μεσσήνης	1891-1892[25] 1902-03 & 1903-04[26] 1904-05 & 1905-06[27]
Οικονομόπουλος Α.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	Πριν το 1860[1]

---

[1] Ο Νικόλαος Μπαρμπαρρήγος «δια Β.Δ. προήχθη εις τον Χρυσούν Σταυρόν του Σωτήρος δια τας ευδοκίμους αυτού υπηρεσίας» (Π.Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.277)

[2] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[3] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[4] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[5] Εφ. *Φως*, 10 Ιουλ.1905, σελ.4

[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[7] *Πανελλήνιος Σύντροφος Αθηνών*, έτος Β΄1890, σελ.354 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

[8] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση...ο.π.*, σελ.461

[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[11] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαίου 1971, φ.243, σελ.1-2

[12] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[14] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.100

[15] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3

[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[18] Ορέστη Χρυσοσπάθη, *Ιστορία της παλαιάς Καλαμάτας*, εκδ.Νικ.Ηλιόπουλος, 1936, σελ.18

[19] Τον Αύγουστο του 1876 διατηρούσε Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο στη Μεσσήνη (Εφ. *Δήμος*, 25 Αυγ. 1876, σελ.1, από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[20] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.239 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[21] Εφ. *Ευαγγελισμός*, 12 Αυγ.1863, φ.248, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνί - ας)

[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[23] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.100

[24] Εφ. *Πελοπόννησος*, 13 Ιαν.1868, φ.218 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[25] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[26] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσαουσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[27] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

του Β.			
Οικονομόπουλος Αθ. του Γ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1908-09 & 1909-10[2]
Οικονομόπουλος Πολ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1906-1907[3]
Οικονόμου Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Βουφράδος	1889-90 & 1890-91[4] 1892-1893[5] 1899-1900[6]
Οικονόμου Πολύβιος	Ελληνοδιδάσκαλος Καθηγητής Γυμνασιάρχης	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Γυμνάσιο Κυπαρισσίας Γυμνάσιο Μεσσήνης	1891-1892[7] 1897-98 & 1898-99[8] 1903-04[9], Ιούλ.1909[10]
Παΐζης Π. του Ν.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1902-1903[11]
Παϊκόπουλος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Αρφαρών	1905-1906[12]
Παναγόπουλος Παναγιώτης	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1878-1881 και 1882-1885[13]
Πανόπουλος Δημήτριος	Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	5 Απρ.1904 έως 30 Ιουλ.1904[14] 1905[15]
Παντελάκης Ανθιμος (από Θουρία)	Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής Θρησκευτικών	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Θουρίας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1889-90, 1895-96, 1896-97[16] 1891-92 έως και 1894-95[17] 1897 έως 1907 περίπου[18]
Παντούρης Ιωάννης	Καθηγητής Ελληνικής και Λατινικής φιλολογίας Καθηγητής Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Σύρου Γυμνάσιο Καλαμάτας	1861[19] Νοέμβρ.1863[20] 1876-77[21]
Παπαγεωργίου Αγγελος	Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1894-1895[22] 1896-1897[23]
Παπαγεωργίου Β.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1890-1891[24] 1892-93 έως και 1894-95[25]

---

[1] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47

[2] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Στο φύλλο της 3ης Σεπτεμβρίου του 1908 της εφημερίδας *Θάρρος* πληροφορούμεθα ότι «εν τω Γυμνασίω Καλαμών ο καθηγητής κ.Φοίφας μετατίθεται αμοιβαίως μετά του καθηγητού του εν Πειραιεί Γυμνασίου κ.Οικονομοπούλου»

[3] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[4] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βουφράδος (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[7] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[9] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[10] Εφ. *Θάρρος*, 1 Ιουλ.1909, φ.3160, σελ.2

[11] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[12] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Αρφαρών (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[13] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47

[14] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία...,ο.π.», σελ.100

[15] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231

[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[17] Γενικός Ελεγχος Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[18] Το 1907 εξελέγη *Επίσκοπος Τρίκκης και Σταγών*, όπου υπηρέτησε επί επταετία, μέχρι το θάνατό του στις 6 Αυγούστου 1914. (εφ. «Μεσσηνιακά Νέα», 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3 και 23 Μαρτ.1963, φ.124, σελ.3

[19] Β.Δ. 23ης Σεπτεμβρίου 1861

[20] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 24 Νοεμβρ.1863, φ.508, σελ.248 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[21] Συλλογή Μ.Φερέτου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[22] Π.Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.272

[23] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101

[24] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[25] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Παπαγεωργίου Δημ.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Φιλιατρών	1899[1]
Παπαγεωργίου Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1889-1890[2]
Παπαγιαννόπουλος Αλέξανδρος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ζούρτσας	1900-01 έως και 1902-03[3]
Παπαγιαννόπουλος Παρθ.	Σχολάρχης Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1889-1890[4] 1892-1893[5]
Παπαδάκος Δ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1892-1893[6]
Παπαδημητρίου Α.	Βοηθός ελληνοδιδάσκαλο Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	Οκτ.1862[7] Οκτ.1866[8]
Παπαδημητρακόπουλος Θ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Νοέμβρ.1866[9]
Παπαδημητρακόπουλος Χ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1891-1892[10]
Παπαδιαμαντόπουλος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Τσασυσίου	1901-1902[11]
Παπαδόπουλος Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Διαβολιτσίου Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας [12] Ελλην.σχολ.Χαρακοπιού	1890[13] 1895-96, 1896-97, 1899-00 έως και 1901-02[14] 1910-1911[15]
Παπαδόπουλος Ιωάννης[16]	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1864-1865[17]
Παπαζαφειρόπουλος Παναγιώτης	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Νησίου	1849[18]
Παπαθανασόπουλος Β.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1895-1896[19]
Παπαθανασόπουλος Γ. του Α.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1891-92 έως και 1894-95[20]
Παπαϊωάννου Αθανάσιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1901-1904[21]
Παπαϊωάννου Πλούταρχος	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Φιλιατρών	1895[1]

---

[1] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[2] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ζούρτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.239 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1068 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1067 (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσασυσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[1212] Το 1896, όταν υπηρετούσε στην Κυπαρισσία, έγραφε ο τοπικός τύπος: «Ενταύθα ο ελληνοδιδάσκαλος Παπαδόπουλος, ένεκεν φιλίας προς τινα έμπορον, όστις έχει τετράδια τινα και δεν δύναται να τα εξοδεύση,επιβάλλει εις τινας μαθητάς οίτινες είναι πτωχοί να τα αγοράζωσι, καίτοι αυτοί προ ημερών καλώς τοιαύτα είχον ενδεδυμένα και ερραμένα.Επειδή δε δεν δύνανται να τα αγοράζωσι, κτυπά αυτούς, τους υβρίζει και τέλος τους εκδιώκει εκ του σχολείου, έως ότου να τα φέρωσιν.Ιδού Παιδεία!» (Εφ. *Ευνομία*, 1 Δεκ.1896, φ.107, σελ.3)
[13] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[14] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Χαρακοπιού (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] Το καλοκαίρι του 1896, ο Ιωάννης Παπαδόπουλος ίδρυσε στην Καλαμάτα «Παιδαγωγείον», όπου θα εφαρμόζονταν «αι παιδαγωγικαί αρχαί της νέας παιδαγωγικής επιστήμης, αι οποίαι είναι εν χρήσει και εν τοις εν Γερμανία παιδαγωγείοις...». (Εφ. *Φαραί*, 28 Ιουν.1896, φ.54, σελ.4 από τη Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, Σεπτ.1864, φ.537, σελ.471(Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας
[19] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.100

Παπακωνσταντίνου Β.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης	1906-07 έως και 1909-10[2]
Παπακωνσταντίνου Γ. ή Καπλάνης	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	Γύρω στα 1885[3]
Παπακωνσταντίνου Ι.	Διευθύνων	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1892-1893[4]
Παπακωνσταντόπουλος Δημήτριος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1888-1889[5]
Παπαλεωνίδας Ηλίας	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1893-94 & 1894-95[6]
Παπαναστασίου Πανα γιώτης (από Λεβίδι)	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1877-1884[7]
Παπανδρέου Γ.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Φιλιατρών	1898[8]
Παπανικητόπουλος Κ.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1893-1894[9]
Παπανικολάου Αθανάσιος	Γυμνασιαρχών	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1903-1904[10]
Παπανικολάου Δ.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1874-1875[11]
Παπαντωνόπουλος Θ.	Σχολαρχών Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1889[12] 1889-1890[13]
Παπαπλιάκας	Ελληνοδιδάσκαλος	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1907-1908[14]
Παπαπολυχρονίου	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1897-98 & 1898-99[15]
Παπασπυρόπουλος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1903-1904[16]
Παπασταθόπουλος Ευστάθιος (από Μικρομάνη)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1886[17] 1889-90 έως και 1894-95, 1899-00 έως και 1901-02, 1905-06, 1908-09 έως και 1910-11[18] 1895-96 έως και 1898-99[19] 1902-03 & 1903-04[20]
Παπασίνος Αθανάσιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1899-1900[21]
Παπαχατζής Ευάγγελος	Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1853[22] 1883-1884[1]

---

[1] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βαρυμπόπης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία...ο.π.», σελ.100
[4] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία...,ο.π.», σελ.100
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] Ο Π.Παπαναστασίου, πατέρας του μετέπειτα πρωθυπουργού Αλέξανδρου, μετατέθηκε το 1884 στον Πειραιά.Το πέρασμά του από την Καλαμάτα άφησε εποχή, καθώς παρατηρεί ο μαθητής του, ήδη Σος Μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος κ.Ιεζεκιήλ, γιατί χάρις στην επιστημονική του κατάρτιση, τη διοικητική του ικανότητα και πείρα και τις άλλες του αρετές, μπόρεσε να βάλη σε τάξη το Γυμνάσιο και τους μαθητές» (Μίμη Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* του Διον Βογόπουλου, Αθήναι 1951, σελ.129)
[8] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ. 1949, σελ.1
[9] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σοχλεία..., ο.π.», σελ.101
[11] Τον Αύγουστο του 1875, ο Δ.Παπανικολάου μετατέθηκε στον Πύργο (Εφ. *Στοά*, 25 Αυγ.1875, φ.200, σελ.2-3, από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Χαραλαμπόπουλος Παν., « Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία....ο.π.», σελ.100
[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] Το Μάρτιο του 1908 μετατέθηκε ο ελληνοδιδάσκαλος Παπαπλιάκας από το Α΄Ελληνικό σχολείο Καλαμάτας σε άλλο σχολείο (Εφ. *Θάρρος*, 16 Μαρτ.1908, φ.2729, σελ.3
[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] Συλλογή Μ.Φερέτου, φακ.Παιδεία Αριος, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία.., ο.π.», σελ.100
[22] Π.Οικονομάκη, «Παλαιοί Καθηγηταί και Δάσκαλου», εφ. *Σημαία*, 8 Μαρτ.1953, φ.11512

Παρασκευόπουλος Π.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1907-08 έως και 1910-11[2]
Πασαπόρτης Αντώνης	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1885-1887[3]
Πάστρας Π.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1890-1891[4]
Πατρίκης Παν. του Φ. (από Μεσσήνη)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1880-1881[5] 1888[6]
Παυλάκης Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας Γυμνάσιο Μεσσήνης	1889-90 έως και 1891-92[7] 1892-93 έως και 1894-95[8] 1903-1904[9]
Πελεκάνος Κωνσταντίνος	Βοηθός ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	Απρ.1879 έως Μάιο 1879[10]
Πελεκίδης Ευστράτιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	31 Ιαν. 1907 έως 9 Αυγ.1907[11]
Πετρής Νικόλαος	Γυμνασιάρχης Διευθυντής	Γυμνάσιο Καλαμάτας Βαρβάκειο Λύκ. Αθηνών	1872-1873[12] 1873-1874[13]
Πετρίδης Αθανάσιος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1885-1886[14]
Πετρίδης Δημήτριος (από Ν.Κορινθίας)	Καθηγητής Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1861[15] Νοέμβρ.1863 έως 1871[16]
Πετρόπουλος Αντώνιος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1836-1837[17]
Πετρόπουλος Διονύσιος	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1886-1887[18] 1889-1890[1]

[1] Ο Ευάγγελος Παπαχατζής το 1884 εξέδωσε το «Ετυμολογικόν της μεγάλης Γραμματικής του Κρυγέρου» (εφ. «Μεσσηνιακός Τύπος», 4 Μαρτ.1884, φ.23, σελ.3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Το Μάρτιο του 1884 έδωσε διάλεξη στην εκπολιτιστική Λέσχη «Δημακόπουλος», με θέμα «Περί γυναικός».Το ίδιο έτος, στις 27 Μαίου, έδωσε διάλεξη στη «Σχολή του Λαού», με θέμα «Εισαγωγή σει την νέαν Ελληνικήν Ιστορίαν» (Μ.Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακό Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», περ. *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον* του Διον.Βογόπουλου, Αθήναι 1951, σελ.129).Το 1894 μίλησε «Περί χριστιανικής Θρησκείας και ελληνικής παιδείας ως αιτίων της Ελληνικής Επαναστάσεως».

[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[3] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.47

[4] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[5] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄1881, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

[6] Απεβίωσε το 1888 ενώ υπηρετούσε στη Μεσσήνη (ΦΕΚ, αρ.φ.61, 13 Μαρτ.1890, σελ.234 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[7] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαίου 1971, φ.243, σελ.1-2

[8] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[9] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[10] ΦΕΚ, αρ.φ.28, 10 Μαίου 1879, σελ.197 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[11] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π», σελ.101

[12] Εφ. *Εξέτασις*, 22 Σεπτ.1872, όπου διαβάζουμε ότι «ο Γυμνασιάρχης του ενταύθα Γυμνασίου κύριος Πετρής, αφίχθη προ τινων ημερών ενταύθα και ανέλαβε τα καθήκοντά του.Παρευρεθέντες κατά τας απολυτηρίους εξετάσεις των μαθητών της τελευταίας τάξεως του Γυμνασίου τούτου και ακροασάμενοι μετά προσοχής των φιλολογικών αναλύσεων και αναπτύξεων των Ωδών του Ορατίου και της Αντιγόνης του Αισχύλου, εθαύμασαν την εμβρύθειαν κα πολυμάθειαν του σοφού τούτου Γυμνασιάρχου.Οθεν και συγχαίρομεν τους νέους Μεσσηνίου οίτινες ευτυχήσωσι να διδαχθώσι υπ΄αυτόν».Επίσης, ο Ν.Πετρής ήταν συνεργάτης επιστημονικών περιοδικών της εποχής, όπως «Παρνασσός» και «Πανδώρα», καθώς και αθηναϊκών εφημερίδων.

[13] Εφ. *Καιροί*, αρ.φ.117, 10 Ιουλ.1973, σελ.3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[14] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[15] Β.Δ. 23ης Σεπτεμβρίου 1861

[16] Η θητεία του ήταν ιδιαίτερα επιτυχημένη, γιαυτό έγραφε ο τύπος της εποχής: «Το ενταύθα Γυμνάσιον και το Σχολαρχείον διευθυνόμενα και διοικούμενα προ ετών υπό των ικανοτάτων και δραστηριοτάτων του κ.Δ.Πετρίδου Γυμναιάρχου και του κ.Ανδρέα Κωτσάκη Σχολάρχου, παρήγαγον μέχρι τούδε τους αγλαοτέρους καρπούς ως κατέδειξαν τα ευάρεστα αποτελέσματα των ενιαυσίων εξετάσεων». Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, αρ.φ.58, 24 Νοεμβρ.1863, σελ.248 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/ Αρχεία Ν.Μεσσηνίας), εφ. «Πελοπόννησος», 4 Νοεμβρ.1861, φ.68 και 23 Ιουλ.1865, φ.153, και 21 Ιουν. 1867, φ.204 και 20 Ιουν.1868, φ.227, και 2 Απρ.1870, φ.266 και 18 Ιουν.1871,φ.290 και 17 Ιουλ. 1871, φ.291

[17] Εφ. *Αθηνά*, 10 Φεβρ.1837, φ.410, σελ.1672 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[18] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πετρούνιας Ηλίας	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Σουλιμά	1906-07 έως και 1910-11[2]
Πλέσσας Π. του Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1889-90, 1891-92, 1892-93[3]
Πολίτης Γ.	Καθηγητής Γαλλικών Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Φιλιατρών[4]	1875[5] -----
Πολυδούρης Ευγένιος (από Μικρομάνη)	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης Καθηγητής Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Γυθείου	1880[6] 1891-1892[7] 1897-98 έως και 1899-00[8] 1905-06 έως 1912-13[9]
Πολυζωΐδης	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Τσαουσίου	1908-09 έως και 1910-11[10]
Πορτέλης Φ.	Καθηγητής Ιταλικής γλώσ	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1882-1883[11]
Πόταρης Κωνσταντίνος (από Ελαιοχώρι = Γιάννιτσα)	Καθηγητής Καθηγητής Γυμνασιαρχών Καθηγητής Γυμνασιαρχών Σχολάρχης	Γυμνάσιο Σπάρτης Γυμνάσιο Καλαβρύτων Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Τσαουσίου	1885-1886[12] 1889[13] 18 Φεβρ.1896 έως 11 Ιουν.1896[14] 1899-00, 1903-04, 1905-06 1908-1909[15] 1904-1905[16]
Πουλάκος Γεώργιος	Ιερέας/Ελληνοδιδάσκαλος Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Γυμνάσιο Καλαμάτας	1865-1866[17] 1870-1871[18]
Πουλόπουλος Ηλίας (από Μεσσήνη)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1889-90 έως και 1891-92, 1895-96, 1897-98, 1901-02 έως και 1907-08[19] 1896-1897[20]
Πουρναράς	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1892-1893[21]
Πρατικάκης	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1904-05 έως και 1907-08[22]
Προβελέγγιος Νικόλαος	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Θουρίας	1890-1891[23] 1891-1892[1] 1895-1896[2]

---

[1] *Μαθητολόγιο* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σουλιμά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[5] Εφ. *Στοά*, 25 Αυγ.1875, φ.200, σελ.2-3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.466
[7] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.466
[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσαουσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] Εφ. *Ανόρθωσις*, 23 Σεπτ.1883, φ.36, σελ.2-3 και εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 29 Σεπτ.1883, φ.1, σελ.3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Καλλιόπη Γαβαλα, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.466
[13] *Πανελλήνιος Σύντροφος Αθηνών, έτος 1891*, σελ.339 (Συλλογή μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό...ο.π.», σελ.16. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101
[15] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσαουσίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1047 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] Εφ. *Πελοπόννησος*, 28 Αυγ.1871, φ.293, όπου διαβάζουμε ότι «ο ευπαίδευτος ιερεύς της πόλεώς μας καιι αξιόλογος διδάσκαλος των ιερών μαθημάτων του ενταύθα Γυμνασίου Γ.Πουλάκος επανήλθεν εξ Αθηνών».
[19] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Πρωτοπαπάς Ιωάννης	Γυμνασιάρχης Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης Βαρβάκειο Αθήνας	1905[3] 1908-1909[4]
Πυρομάλλης Αν.	Καθηγητής/ελληνιστής	Γυμνάσιο Φιλιατρών	Πριν το 1890[5]
Ραγκαβόπουλος Γ.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	4 Σεπτ.1897 έως 8 Δεκ.1897[6]
Ραζέλος Πέτρος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Νησίου	1862[7]
Ρεμπότης Ξενοφών	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1894-1895[8]
Ρέντζος Οθων	Γυμνασιάρχης Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1897-98 & 1898-99[9] 1899-1900[10]
Ρηγόπουλος Παναγιώτη (από Κοντοβάζαινα)	Καθηγητής Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας Γυμνάσιο Σπάρτης	1882-1883[11] 1879-80 έως 1880-81, 1883-84 έως 1885-86[12]
Ροζάκης Π. του Α.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Πεταλιδίου	1901-02 & 1902-03[13]
Ρουσελάτος Γ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Γαργαλιάνων	1890[14]
Ρουσσάκης Ιωάννης του Σ.	Ελληνοδιδάσκαλος Καθηγητής/φιλόλογος	Ελλην.σχολ.Βαρυμπόπης Γυμνάσιο Καλαμάτας[15]	1908-09 & 1909-10[16] ———
Σαλβαράς Κ. Σάλμας Γ.	*Ελληνοδιδάσκαλος* Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	*Ελλην.σχολ.Μεσσήνης* Ελλην.σχολ.Σουλιμά Ελλην.σχολ.Ζούρτσης	Δεκ.1891[17] 1900-1901[18] 1909-1910[19]
Σαραβάνος	Καθηγητής/μαθηματικό	Γυμνάσιο Φιλιατρών	Πριν το 1890[20]
Σαραντέας Ιωάννης (από Μαντίνεια Αβίας)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεγαλόπολη Ελλην.σχολ.Πλάτσας Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1890-1891[21] Μάρτ.1897[22] 1900-01 έως και 1903-04[23]
Σαραντόπουλος Σ.	Σχολάρχης Διευθύνων Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Κυπαρισσίας	1889-1890[1] 1890-91 έως και 1892-93[2] 1895-1896[3]

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.232
[4] Εφ. *Θάρρος*, 8 Οκτ.1908, φ.2903, σελ.3
[5] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, φιλιατρά, Ιούν.-σεπτ.1949, σελ.1
[6] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.16. Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101
[7] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 14 Οκτ.1862, φ.467, σελ.2140 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Τον Αύγουστο του 1900 ο Ο - θων Ρέντζος μετατέθηκε στη Ζάκυνθο (εφ. «Φως», 10 Αυγ.1900, φ.6, σελ.2).Το 1928 ο Οθων Ρέντζος είχε ανοίξει Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο στον Πειραιά, όπως προκύπτει από διαφημιστική αγγελία, όπου διαβάζουμε: «ΠΕΙΡΑΪΚΟΝ ΛΥΚΕΙΟΝ Αρρένων και Θηλέων ΟΘΩΝΟΣ ΡΕΝΤΖΟΥ Γυμνασιάρχου, ΕΝ ΠΕΙΡΑΙΕΙ-ΠΑΣΑ ΛΙΜΑΝΙ, τετραόρωφον Μέγαρον-Ανωθι της θαλάσσης.Οικοτροφείον οικογε - νειακόν.Ημισύσσιτοι και εξωτερικοί.Επίβλεψις οικογενειακή παρά του συγκατοικούντος Διευθυντού. Περιλαμβάνει πλήρες Δημοτικόν, Ελληνικόν και Γυμνάσιον.Διδάσκουν οι άριστοι των διδασκάλων. Εγγραφαί και μαθήματα άρχονται 1 Σεπτεμβρίου». Εφ.*Καθημερινή*, 6 Σεπτ.1928
[11] Εφ. *Ανόρθωσις*, 23Σεπτ.1883, φ.36, σελ.2-3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.467-468
[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Πεταλιδίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[14] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[15] Π.Οικονομάκη, «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη..., ο.π.», σελ.272
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βαρυμπόπης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Βιβλίο Πράξεων* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Σουλιμά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] Στις 17 Απριλίου του 1910 ο ελληνοδιδάσκαλος Γ.Σάλμας τιμωρήθηκε από το Εποπτικό Συμβούλιο Μέσης Εκπαίδευσης με πρόστιμο 96 δρχ. Εφ. *Θάρρος*, 17-4-1910
[20] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[21] *Πανελλήνιος Σύντροφος Αθηνών, έτος Β΄1891*, σελ.348 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[22] ΦΕΚ, αρ.φ.70 Γ΄, 21 Μαρτ.1897, σελ.176 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1897[4]
Σαρρής Ιωάννης	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Φιλιατρών	1905[5]
Σαφιολέας (από Μάνη)	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Θουρίας	1889-1890[6]
Σιάτος Νικόλαος	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1863-64[7] & 1864-65[8]
Σιγγελάκης Ν.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας	1898-99 & 1899-00[9]
Σιγούρος Εκτωρ (από Επτάνησα)	Καθηγητής Ιταλικής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1882-1884[10]
Σιδέρης Κλ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1890-1891[11]
Σκαρπαλέζος Δημ. (από Καρδαμύλη)	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεθώνης	1863[12]
Σκαρπαλέζος Μιχ. (από Καρδαμύλη)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Πλάτσας Ελλην.σχολ.Πύλου Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1880-1881[13] & 1894-95[14] 1889-1890[15] 1890-91 & 1892-93[16]
Σκιάς Ανδρέας	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1884[17]
Σκοπετέας Σ.	Γυμναστής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1901[18]
Σκοπέτος Παναγιώτης (από Καλαμάτα)	Ελληνοδιδάσκαλος/ φυσικομαθηματικός	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1899-00 & 1900-01[19]
Σκούρας Ιωάννης	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Κορώνης Ελλην.σχολ.Θουρίας Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1890[20] 1892-93 έως και 1894-95, 1899-00, 1900-01[21] 1905-06 έως και 1909-10[22]
Σκουριώτης Δημήτριος	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Βουφράδος Ελλην.σχολ.Ζούρτσας	1903-1904[23] 1905-06 έως και 1910-11[24]
Σμυρνάκης Π.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1844[25]
Σουμάκης Σπ.	Καθηγητής Ιαταλικής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Οκτ.1883[26]
Σπαθής Ν.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	Απρ.1864 έως τέλη 1864[1]

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] ΦΕΚ, αρ.φ.171 Γ΄, 19 Ιουλ.1897 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιαν.1864, φ.512, σελ.275-276 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Εφ. *Πελοπόννησος*, 7 Μαίου 1865, φ.148
[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Ο Εκτωρ Σιγούρος παρέδιδε και ιδιαίτερα μαθήματα γαλλικής και πιάνου (Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 5 Οκτ.1883, φ.2, σελ.4, από τη Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[12] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος 1863, σελ.40 (Συυλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, έτος 1881, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[14] ΦΕΚ, αρ.φ.218 Δ΄, 29 Σεπτ.1894, σελ.555 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] Βασ.Αρ.Παπαδόπουλου, «Η Καλαμάτα φυτώριο πνευματικών ανθρώπων», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956, σελ.413, όπου πληροφορούμεθα ότι ο Ανδρέας Σκιάς εργάσθηκε και στην Εμπορική Σχολή της Χάλκης, ότι το 1910 διορίστηκε τακτικός καθηγητής των Ελληνικών Γραμμάτων στο Πανεπιστήμιο και ότι άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο.
[18] Εφ. *Φως*, 22 Απρ.1901, φ.77
[19] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[20] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[21] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[22] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βουφράδος (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[24] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ζούρτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[25] Ορέστης Χρυσοσπάθης, *Ιστορία της παλαιάς Καλαμάτας*, εκδ.Νικ.Ηλιόπουλος, 1936, σελ.18
[26] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 5 Οκτ.1883, φ.2, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

Σπανίδης Γεώργιος (από Μικρομάνη)	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Θουρίας	1880-1881[2]
Σπηλιόπουλος Ιωάννης του Γ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Πύλου	1890[3]
Σπυρόπουλος Δ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Διαβολιτσίου	1890[4]
Σπυρόπουλος Θεόδωρος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1890-91 έως και 1896-97, 1905-06 έως και 1910-11[5]
	Διευθύνων	Ελλην.σχολ.Αριστομένη	1902-1903[6]
Σταγόπουλος Παν.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Φιλιατρών	Πριν το 1890[7]
Σταθόπουλος Ευάγγελος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1892-93 έως και 1894-95[8]
	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1901-02 & 1902-03[9]
	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λογγά	1907-08 έως και 1910-11[10]
Στασινόπουλος Δημήτριος του Μ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Θουρίας	1901-02 & 1902-03[11]
	Σχολάρχης	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1903-04 & 1904-05[12]
	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1905-06 έως και 1910-11[13]
Στασινόπουλος Θεόδωρος του Μ. (από Μεσσήνη)[14]	Σχολάρχης/μαθηματικό Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Σουλιμά Γυμνάσιο Καλαμάτας	1885-1886[15] 1889-90, 1905-06 έως και 1908-09, 1910-11[16]
Σταυρόπουλος Ανδρέας	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδριτσαίνης	1898-1899[17]
Σταυρόπουλος Μ.	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Φιλιατρών	Ισύν.1864[18]
Στεφανούρης Βασίλειος	Βοηθός ελληνοδιδάσκα	Ελλην.σχολ.Θουρίας	1878-1879[19]
	Βοηθός ελληνοδιδάσκα	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1879-1881[20]
	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1889-1890[21]
	Ελληνοδιδάσκαλος	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1893-1894[22]
	Ελληνοδιδάσκαλος	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1890-91, 1900-01 έως και 1902-03[23]
	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Αρφαρών	1904-1905[1]
	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Λογγά	1906-07 έως και 1910-11[2]

---

[1] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Απρ.1864, φ.512, σελ.352 και σελ.486 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[2] Εφ.Εφημερίς των Φιλομαθών, τόμ.Δ΄, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[3] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3

[4] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3

[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Αριστομένη (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[7] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1

[8] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[10] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λογγά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[12] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[13] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[14] Ο Θεόδωρος Στασινόπουλος το 1899 ήταν Διευθυντής του Μετεωρολογικού Σταθμού Καλαμάτας και χειριστής του σεισμογράφου που υπήρχε στην πόλη (Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 12 Φεβρ.1963, φ.122, σελ.3 και καλαματιανή εφ. *Καθημερινή*, 23 Απρ.1899, φ.5, σελ.2 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Επίσης, το Νοέμβριο του 1900, σε συνεργασία με το συνάδελφό του Ν.Φοίφα, ίδρυσαν ιδιωτική σχολή εμποροϋπαλλήλων (Εφ. *Φως*, 6 Δεκ.1900, φ.672)

[15] Εφ. *Ωρα*, 7 Αυγ.1886, σελ.2 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας), όπου αναφέρεται ότι τότε, τον Αύγουστο του 1886, ο Θεόδωρος Στασινόπουλος μετατέθηκε στο Ελληνικό σχολείο της Καλαμάτας.

[16] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[17] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π»., σελ.100

[18] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιουν.1864, φ.512 (Συλλογή μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[19] ΦΕΚ, αρ.φ.28, 14 Μαίου 1879, σελ.197 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[20] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, τόμ.Δ΄, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[21] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[22] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[23] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Στραβοσκιάδης Ανδρέας του Παν.	Καθηγητής Καθηγητής Καθηγητής Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Κέρκυρας Γυμνάσιο Λάρισας Γυμνάσιο Ανδρίτσαινας	1890-91 & 1895-96[3] 1891-1892 1892-1893 1893-1894[4]
Στρίμπερ	Καθηγητής Γαλλικών	Γυμνάσιο Φιλιατρών	πριν το 1890[5]
Στυμφαλιάδης Μιλτιάδης	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1895-1896[6]
Συννωκίδης Αναστάσιος (από Τσίντσινα Λακεδαίμονος)[7]	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μονεμβασιάς Ελλην.σχολ.Νησίου Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Γυμνάσιο Σπάρτης Α΄Ελλην.σχολ.Σπάρτης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1846[8] 1861-62, 1862-63[9] 1863-64[10], 1864-65[11] 1865-66 1866-67, 1870-71 έως 1882-83[12] 1883-84[13]
Σφακιανάκης Εμμ.	Ελλ[14]ηνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1889-1890[15] 1893-1894[16]
Σφακιανάκης Ηλίας του Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Α΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1889-90, 1901-02 έως και 1904-05[17] 1891-92, 1893-94[18]
Σωτηρόπουλος Νικ.	Γυμναιάρχης	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1905-1906[19]
Τζαμαλής Αναστάσιος	Βοηθός ελληνοδιδάσκα	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	Νοέμβρ.1885[20]
Τζανετάκης Γ.	Σχολάρχης Καθηγητής	Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Γυμνάσιο Καλαμάτας	1894-95, 1895-96[21] 1903-04, 1906-07, 1908-09 έως και 1910-11[22]

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Αρφαρών (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λογγά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] Οι πληροφορίες αντλούνται από Μ.Φερέτου, *Μεσσηνιακά 1968*, εκδ. Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.604
[5] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1
[6] Χαραλαμπόπουλος Παν., «Αναμνηστικό..., ο.π.», σελ.16, όπου αναφέρεται ως μικρό όνομα το Π., ενώ στο άρθρο του Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101αναφέρεται ως μικρό όνομα το Μιλτιάδης.
[7] Ο Αναστάσιος Συννωκίδης γεννήθηκε το 1817 ή 1819.Φοίτησε στο Γυμνάσιο Ναυπλίου, σπούδασε στο Εθνικό Πανεπιστήμιο και γνώριζε Γαλλικά και Λατινικά.Τιμήθηκε με τον Αργυρούν Σταυρό των Ιπποτών στις 13 Ιουνίου του 1866 (Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.472)
[8] Καλλιόπη Γαβαλα, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.472
[9] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Νησίου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 1 Ιαν.1864, φ.512, σελ.875 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[11] Εφ. *Πελοπόννησος*, 20 Αυγ.1865,φ.155, όπου διαβάζουμε ότι «ο προ ετών διορισμένος ενταύθα Σχολάρχης Συννωκίδης κατ΄έτος παρά τα διατεταγμένα προγυμνάζει κατ΄οίκον τους μαθητάς της τάξεώς του και άλλους λαμβάνων παρ΄αυτών αδρά δίδακτρα.Εχει επίσης και βιβλιοπωλείον εις τον οίκον του κα εμπορεύεται με τους μαθητάς όλων των τάξεων του διευθυνομένου παρ΄αυτού Ελληνικού σχολείου πωλών αυτοίς βιβλία.Η διαγωγή αύτη του σχολάρχου Συννωκίδου εγένετο το παρελθόν έτος γνωστή και επισήμως εις το Υπουργείον της Παιδείας, όπερ δεν πιστεύομεν ν΄ανεχθή επί πλέον αυτήν, αλλά προς παραδειγματισμόν θέλει τον τιμωρήση δια παύσεως».
[12] Καλλιόπη Γαβαλά, *Κοινωνία και Εκπαίδευση..., ο.π.*, σελ.472
[13] Εφ. *Μεσσηνιακός Τύπος*, 5 Οκτ.1883, φ.2, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσση - νίας)
[14] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101
[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[19] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101
[20] ΦΕΚ, αρ.φ.84, 11 Νοεμβρ.1885, σελ.277 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας). Το Νοέμβριο του 1897 απολύθηκε από Σχολάρχης του Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας και στη θέση του διορίστηκε ο Δημήτρης Αλεξάκης (Εφ. *Φαραί*, 23 Νοεμβρ.1897, φ.119)
[22] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Τζετζότης	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Πύλου	1907-08[1]
Τζιτζίνης Ευάγγελος του Α.	Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λογγάς Ελλην.σχολ.Μεθώνης	1906-07[2] 1908-09 έως και 1910-11[3]
Τολ(μ)ίδης Γεώργιος	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	1835[4]
Τόμπρας Ανδρέας	Καθηγητής	Γυμνάσιο Φιλιατρών	Πριν το 1890[5]
Τραυλαντώνης Α.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1899-00[6]
Τριανταφύλλου	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1897-98 έως και 1899-00[7]
Τσαγγρής Γ.	Γυμνασιάρχης	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1885, 1891-92[8]
Τσαμαδός Νικ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Αγουλινίτσας	1905[9]
Τσαμαλούκας Γεώργιος	Καθηγητής	Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1905[10]
Τσάμης Αθ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1900-01, 1901-02[11]
Τσασυσίδης Χ. (από Κέντρο=Γαϊτσές)	Βοηθός ελληνοδιδάσκα Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ.Κάμπου	1881[12] 1893-94[13]
Τσάφος Σ. του Χ.	Σχολάρχης Σχολάρχης Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Διαβολιτσίου Ελλην.σχολ.Θουρίας Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα	1904-05[14] 1905-06[15] 1906-07 έως και 1910-11[16]
Τσουκαλάς Δημήτριος	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1906-07[17]
Τσουλόπουλος Γ.	Καθηγητής Ελληνοδιδάσκαλος	Γυμνάσιο Κυπαρισσίας Ελλην.σχολ.Βουφράδος	1895-96 έως και 1898-99[18] 1904-05 έως και 1910-11[19]
Φανουράκης	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1893-94[20]
Φιλανδριανός Δημ. (από Βέργα =Σέλιτσα)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Φιλιατρών Ελλην.σχολ.Ανδρούσης Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Θουρίας Β΄Ελλην.σχολ.Καλαμάτα Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας	1890[21] 1891-92[22] 1892-93[23] 1901-02[24] 1902-03, 1903-04[1] 1904-05, 1906-07 έως και 1909-10[2] 1910-11[3]

---

[1] Εφ. *Θάρρος*, 2 Ιουλ.1908, φ.2820, σελ.2, όπου διαβάζουμε : «Ο, τι συνέβη εν Μεσσήνη εις μικροτέραν δόσιν και εν Πύλω τεκταίνεται.Ο Σχολάρχης Πύλου κ.Τζετζότης απειλείται, τούτου δε ένεκεν εζήτησε την συνδρομήν της Αστυνομίας, ήτις παρέσχεν αυτώ πέντε χωροφύλακας προς φρούρησιν της απειλουμένης ζωής του.Ο Σχολάρχης σύτος τηλεγραφεί ότι δια τους ανωτέτω λόγους αναγκάζεται να αναχωρήση εκ Πύλου και έλθη εις Καλάμας».

[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λογγάς (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[3] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεθώνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Επίσης, σε τοπική εφημερίδα της εποχής διαβάζουμε ότι «ο Σχολάρχης Μεθώνης κ.Δουκάκης μετατίθεται αμοιβαίως μετά του Σχολάρχη Πύλου κ.Τζιτζίνη» (Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908).

[4] Στέφανος Φίλος, *Το Χρονικό ενός θεσμού, Διοίκηση και Εποπτεία της Εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982*, εκδ. «Βιβλία για όλους, Αθήνα 1984, σελ.25

[5] περ. *Λουλούδια*, έτος 2, τεύχ.9, Φιλιατρά, Ιούν.-Σεπτ.1949, σελ.1

[6] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[7] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[8] Μ.Φερέτου, «Ο Μεσσηνιακό Σύνδεσμος...ο.π.», *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* του Διον. Βογόπουλου, σελ.129

[9] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236

[10] Νικ.Γ.Ιγγλεσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231

[11] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[12] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος 1881, τόμ.Δ΄, σελ.302 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

[13] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Κάμπου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[14] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.236

[15] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[16] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[18] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[19] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Βουφράδος (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[20] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[21] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαίου 1971, φ.243, σελ.1-2

[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[23] *Γενικός Ελεγχος* Ελλην.σχολ.Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

[24] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Φιλιόπουλος Βασ. του Π.	Σχολάρχης Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Θουρίας Ελλην.σχολ.Φιλιατρών Γυμνάσιο Μεσσήνης Ελλην.σχολ.Ανδρούσης	1888-89[4] 1889-90[5] 1890-91[6] γύρω στα 1890[7] 1892-93, 1893-94, 1895-96, 1899-00[8] 1897-98, 1898-99[9]
Φοίφας Δημήτριος (από Καλαμάτα)[10]	Ιερέας/ Θεολόγος	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας Ελλην.σχολ.Πύργου Ελλην.σχολ.Κορώνης Ελλην.σχολ.& Γυμν. Καλαμάτας	1854-55 1855 1863 1859-1871
Φοίφας Νικόλαος του Δ. (από Καλαμάτα)	Σχολάρχης/φιλόλογος Σχολάρχης Σχολάρχης Καθηγητής Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα Ελλην.σχολ.Μεγαλόπολη & Ελλην.σχολ.Πύλου Ελλην.σχολ.Πόρου Γυμνάσιο Μεσσήνης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1890[11] 1891-92[12] 1892-93[13] 1896-97[14] 1905-06 έως και 1907-08[15]
Φωτόπουλος Ιωάννης	Καθηγητής	Γυμνάσιο Καλαμάτας	1889-90[16]
Χαϊδόπουλος Σωτήριος	Σχολάρχης Γυμνασιάρχης	Ελλην.σχολ.Κυπαρισσίας Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης	1895-96[17] 1904-1905[18], 1906-1910[19]
Χαλεπας Δ. του Α.	Καθηγητής	Γυμνάσιο Μεσσήνης	1903-04[20]
Χουλουβέας Γ.	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Κρεσταίνων Ελλην.σχολ.Μεσσήνης	1890[21] 1900-01 έως και 1903-04[22]
Χριστακόπουλος Αντώνιος	Σχολάρχης Καθηγητής	Ελλην.σχολ.Μεσσήνης Γυμνάσιο Καλαμάτας	1897-98, 1899-00[23] 1910-11[24]
Χριστοδουλόπουλος Αναστάσιος (από Αλαγονία)	Ελληνοδιδάσκαλος Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά Ελλην.σχολ.Τσερνίτσας	1862[25] 1897[26]

---

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Β΄Ελληνικού σχολείου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Τσερνίτσας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Θουρίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαίου 1971, φ.243, σελ.1-2
[8] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[9] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ανδρούσης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Οι πληροφορίες αντλούνται από Μ.Φερέτου, *Μεσσηνιακά 1968*, εκδ.Αριστομένης, Αθήναι 1968, σελ.617
[11] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Απρ.1971, φ.242, σελ.3
[12] ΦΕΚ, αρ.φ.20, 19 Ιουν.1891 και εφ. *Εφημερίς των Καλαμών*, 13 Αυγ.1892, φ.29, σελ.2(Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[13] Εφ. *Εφημερίς των Καλαμών*, 13 Αυγ.1892, φ.29, σελ.2 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[14] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας).Τον Ιούλιο του 1897, υπηρετώντας στο Γυμνάσιο Μεσσήνης απολύθηκε (ΦΕΚ, αρ.φ.171 γ΄, 19 Ιουλ.1897 από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[15] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[16] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[17] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Κυπαρισσίας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[18] Νικ.Γ.Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906, σελ.231
[19] Δημ.Πρίγγουρη, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία..., ο.π.», σελ.101
[20] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[21] Εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, 25 Μαίου 1971, φ.243, σελ.1-2
[22] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[23] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[24] *Γενικός Ελεγχος* Γυμνασίου Καλαμάτας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[25] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, έτος 1862, σελ.1957 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)
[26] Το 1897, υπηρετώντας στο Ελληνικό σχολείο της Τσερνίτσας, απολύθηκς «κριθείς ως αμελής, άτε καταγινόμενος εις ιδιωτικάς ασχολίας...» (από Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Χριστόπουλος Σταύρος	Ελληνοδιδάσκαλος Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας Ελλην.σχολ.Λιγούδιστας	1899-00 1904-05 έως και 1910-11[1]
Χριστόπουλος Χρ.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Ασλάναγα	1910-11[2]
Χρονέας Ι. του Α.	Σχολάρχης	Ελλην.σχολ.Μελιγαλά	1903-04, 1904-05[3]
Χρυσικόπουλος Δημ. (από Καλαμάτα)	Ελληνοδιδάσκαλος	Ελλην.σχολ.Νησίου	1866[4], 1880-81[5]
Χρυσοβέργης Παν.	Διευθύνων	Ελλην.σχολ.Χαρακοπιού	1908-09, 1909-10[6]
Χρυσοσπάθης Δημήτριο	Βοηθός ελληνοδιδάσκα	Ελλην.σχολ.Διαβολιτσίου	Νοέμβρ.1890[7]
Ψάλτης Αναγνώστης (από Καλαμάτα)	Βοηθός ελληνοδιδάσκα	Ελλην.σχολ.Καλαμάτας	Αύγ.1839[8]

[1] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Λιγούδιστας (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Ασλάναγα (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[3] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Μελιγαλά (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[4] Εφ.*Εφημερίς των Φιλομαθών*, 4 Νοεμβρ.1866, φ.611, σελ.1067-68 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[5] *Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[6] *Γενικός Ελεγχος* Ελληνικού σχολείου Χαρακοπιού (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[7] ΦΕΚ, αρ.φ.287, 16 Νοεμβρ.1890, σελ.1181 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[8] Εφ. *Αιών*, 30 Αυγ.1839, φ.94, σελ.3 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Π Α Ρ Α Ρ Τ Η Μ Α IV

ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ 1870 - 1910

ΙΔΙΩΤΙΚΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΗΡΙΑ ΜΕΣΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ Ν.ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ (1870 - 1910)

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΑΛΑΜΑΤΑΣ

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΟΥΛΑΚΟΥ

Στις αρχές της δεκαετίας του **1870**[1] ιδρύθηκε στην Καλαμάτα ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο από το Γεώργιο Πουλάκο, ιερέα και ελληνοδιδάσκαλο από το δήμο Λεύ - κτρου, ο οποίος ήδη από το 1871 είχε ιδρύσει ιδιοσυντήρητο αλληλοδιδακτικό σχο - λείο αρρένων[2]. Το 1880 προστέθηκε και η Α΄γυμνασιακή τά ξη[3], ενώ από το Σεπτέμ- βριο του 1885 λειτούργησαν οι Β΄και Γ΄τάξεις Γυμνασίου[4].

ΘΕΟΔΟΣΙΟΥ ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Θ.ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-Ι.ΠΑΠΟΥΛΙΑ, Θ.ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-Κ.ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Θ.ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-Π.ΒΕΝΤΗΡΗ

Στις 29 Ιουλίου του **1885**, ιδρύθηκε, στην Καλαμάτα, το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του Θεοδόσιου Χριστόπουλου, που περιλάμβανε Δημοτικό και δύο τάξεις Ελληνικού σχολείου[5].Ο Χριστόπουλος *συνεταιρίστηκε με τον Ιω αννη Παπούλια*, γιατί στις 6 Αυγούστου του 1885 ενοικίασαν οι δυο τους, με επίσημη συμβολαιογραφική πράξη[6], την οικία του Χαρ. Απόστολόπουλου [Αποστολάκη].Το 1888 προστέθηκαν στο Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο των Θ.Χρι στόπουλου-Ι.Παπούλια και τρεις γυμνασιακές τάξεις[7].Η συνεργασία αυτή δε διήρκεσε πολύ, γιατί κατά το σχολικό έτος 1890-1891 παρουσιάζονται εγγρα φές μαθητών στο Μαθητολόγιο του Γυμνασίου Μεσσήνης, που προέρχονταν είτε από το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Ι.Παπούλια είτε του Θ. Χρι- στόπουλου, που σημαίνει ότι οι δυο πρώην «εταίρου» είχαν, τώρα, ο καθένας δικό του σχολείο.

Το **1890**, στο ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Θ. Χριστόπουλου, που λειτουργούσε χωρίς συνεταίρο, προστέθηκαν και τρεις τάξεις του Γυμνασίου υπό την επιτήρηση του γυμνασιάρχη Καλαμάτας[8] .Το σχολείο δεχόταν και οικοτρό φους[9].Το 1893 στις

---

[1] Στη στήλη *Τεκμήριον Εγγραφής* του Μαθητολογίου του Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης, στα 1875 ε - πισημάνθηκε εγγραφή μαθητή, που προερχόταν από το Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο του Πουλάκου.Πρό- κειται για τον Παναγιώτη Μιχαλόπουλο του Δημ, από Ασλάναγα, ο οποίος γράφτηκε στη Β΄τάξη του Ελληνικού σχολείου Μεσσήνης.

[2] Μίμη Φερέτου, «Ιδρύθηκε Παιδοτροφείον εις την πόλιν των Καλαμών», εφ. *Θάρρος*, 29 Μαϊου 1994, φ.28536, σελ.11

[3] Νικ.Ζερβή, «Η Καλαμάτα τον περασμένο αιώνα», εφ. *Θάρρος*, 15 Ιουν.1997, φ.29448, σελ.11.Γίνεται παραπομπή στην εφ. *Δήμος*, Αυγ.1880

[4] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.333

[5] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.329

[6] *Μισθωτήριο συμβόλαιο,* αρ. 1506/6 Αυγ.1885 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Παν.Χαριτόπουλου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας

[7] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.380 και 408

[8] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ. 489

[9] Εφ. *Εφημερίς των Καλαμών*, 20 Αυγ.1892, φ.31, σελ.31 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/ Αρχεία Ν. Μεσσηνίας)

αίθουσές του παρακολουθούσαν μαθήματα τα παιδιά της Σχολής Απόρων Παίδων, η οποία είχε ιδρυθεί στην πόλη ήδη από το 1871[1].

Το **1895**, ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος *συνεταιρίστηκε με τον Κωνσταντίνο Σταυρόπουλο,* ιδρύοντας Εκπαιδευτήριο με την επωνυμία Ελληνικόν Λύκειον ο «Πλάτων». Περιλάμβανε Δημοτικό, Ελληνικό σχολείο και Γυμνάσιο[2].Το 1896 προστέθηκε στην Εταιρεία και ο «εγνωσμένης παιδαγωγικής ικανότητος και μακράς διδασκαλικής πείρας κ.Ιωάννης Παπαδόπουλος, τέως Διευθυντής Υποδιδασκαλείου»[3]. Τότε δίδαξαν οι καθηγητές *Μοσχούτης, Α. Αλεξάκης, Θεοδωρόπουλος, Μπαρμπαρρήγος και Στασινόπουλος*[4].Ο τύπος της εποχής θεωρούσε σημαντική την προσφορά του Εκπαιδευτηρίου, γιαυτό έγραφε: «αι ωφέλειαι αίτινες επιγίγνονται εις τον τόπον δεν διέλαθον τους πολλούς, οι ο ποίοι αμέριστον παρέσχον και θέλουσι παράσχη υποστήριξιν εις τους οτρηρούς Διευθυντάς, εις ων την παιδείαν και την πείραν πολλοί του τόπου μας οφείλονται επιστήμονες»[5].Το σχολείο εξακολουθούσε να στεγάζεται στην οικία της Ελένης χήρας Χαρ.Αποστολάκη[6].Η συνεργασία ήταν βραχύβια, μόνο για το σχολικό έτος 1895-1896. Αυτό προκύπτει από μία διαφημιστική αγγελία, τον Ιούνιο του 1897, όπου αναφέρεται μόνον το ονοματεπώνυμο του Χριστόπουλου. Διαβάζουμε ότι «σήμερον ήρξαντο αι προφορικαί εξετάσεις του άρι στα ενταύθα λει τουργούντος ιδιωτικού εκπαιδευτηρίου του κ. Θεοδόσιου Χριστόπουλου»[7].

Το Σεπτέμβριο του **1897**,ο Θεοδόσιος Χριστόπουλος *συνεταιρίστηκε με τον Παναγιώτη Βεντήρη*, όπως προκύπτει από τον τοπικό τύπο που αναφέρει ότι «τα υπό την Διεύθυνσιν ημών τέως δύο εν Καλάμαις Ιδιωτικά Εκπαιδευτήρια, προς τον σκοπόν της αρτιωτέρας εκπληρώσεως του προορισμού αυτών, συνε χωνεύθησαν εις εν» Εκπαιδευτήριο που περιλάμβανε Δημοτικό, Ελληνικό σχο λείο και Γυμνάσιο πλήρες. Δεχόταν «μαθητάς εσωτερικούς, οικοτρόφους και ημισίτους, με επιμελητείαν κατάλληλον και προσωπικώς ηγγυημένην» και θα στεγαζόταν στην «καταλλήλως διασκευασθησομένη» οικία των κληρονόμων του Χαρ.Αποστολάκη[8].Το 1898-1899 ο Χριστόπουλος είχε αναλάβει και τη γενική εποπτεία-διδασκαλία της Σχολής Απόρων Παίδων, που αριθμούσε 58 μαθητές, και στεγαζόταν δωρεάν στο Εκπαιδευτήριο των Θ.Χριστόπουλου-Π. Βεντήρη[9].

ΜΑΡΙΑΣ ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ

Το **1886**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Παρθεναγωγείο της Μαρίας Πετροπούλου, που περιλάμβανε πλήρες Ελληνικό σχολείο[10].

ΙΩΑΝΝΗ ΠΑΠΟΥΛΙΑ, Ι.ΠΑΠΟΥΛΙΑ-Θ.ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Ι.ΠΑΠΟΥΛΙΑ-Π.ΒΕΝΤΗΡΗ

Στη **δεκαετία του 1880**, ιδιωτικό σχολείο ίδρυσε και ο Ιωάννης Παπούλιας, όπως αναφέραμε και προηγουμένως.Αρχικά, 1885, συνεταιρίστηκε με τον Θεοδόσιο Χριστόπουλο.Γύρω στα 1890 είχε μόνος του ιδιωτικό εκπαιδευτήριο. Το 1892-1893 συνεταιρίστηκε με τον Παναγιώτη Βεντήρη[11], όμως για πολύ μικρό χρονικό διάστημα.

---

[1] Εφ. *Λαϊκή*, 1 Αυγ.1893, φ.5, σελ.5 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] Εφ. *Φαραί*, 27 Αυγ.1895, φ.13, σελ.4
[3] Εφ. *Ευνομία*, 5 Αυγ.1896, φ.91, σελ.2.
[4] Εφ. *Ευνομία*, 27 Αυγ.1895, φ.47, σελ.3
[5] Εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.4
[6] Εφ. *Ευνομία*, 27 Αυγ.1895, φ.47, σελ.3 και 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.4
[7] Εφ. *Φαραί*, 29 Ιουν.1897, φ.99, σελ.3
[8] Εφ. *Φαραί*, 23 Αυγ.1897, φ.107
[9] Εφ. *Καθημερινή*, 29 Απρ.1899, φ.8, σελ.2 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/ Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[10] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.349
[11] Εφ. *Λαϊκή*, 4 Ιουλ.1893, φ.1, σελ.4 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Το Εκπαιδευτήριο του Παπούλια εξακολουθούσε να λειτουργεί και το 1896, γιατί τον Αύγουστο του ίδιου έτους, όπως πληροφορού μεθα από τον τύπο της εποχής, είχε α-νεβεί ο Διευθυντής του στην Αθήνα για να επιλέξει και προσλάβει καθηγητές των Μα-θηματικών και Γαλλικών[1].

ΕΛΕΝΗΣ ΜΑΛΑΧΑΤΟΠΟΥΛΟΥ

Το **1891**, χορηγήθηκε στην Ελένη Μαλαχατοπούλου άδεια σύστασης ιδιοσυ-ντήρητου Παρθεναγωγείου, που θα περιλάμβανε Δημοτικό, με τέσσερις τάξεις, και πλήρες Ελληνικό σχολείο[2].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Κ.ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-Θ.ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Το **1892**, συστάθηκε στην Καλαμάτα το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρέ-νων του Κωνσταντίνου Σταυρόπουλου, που περιλάμβανε Δημοτικό σχολείο, με τέσ-σερις τάξεις, και πλήρες Ελληνικό σχολείο[3].Το 1895-1896 *συνεταιρίστηκε με τον Θε -οδόσιο Χριστόπουλο*, όπως αναφέραμε προηγουμένως.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Δ.ΚΑΤΣΙΚΑΝΑ

Το **1892**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα και το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Κωνσταντίνου Δ.Κατσικανά, που περιλάμβανε Δημοτικό, Ελληνικό σχολείο και Γυ -μνάσιο[4].

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΠΟΥΛΑΚΟΥ

Το **1893,** ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο και Γυμνάσιο αρρένων του Παναγιώτη Πουλάκου[5].

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑΣ ΠΑΠΑΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΕΥΣΤΑΘΙΑΣ ΜΙΧΑΛΑΚΕΑ

Το **1893**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα και το ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο θη λέων της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου[6], που ήδη περιλάμβανε Δημοτικό και στεγαζόταν στην πλατεία Μαυρομιχάλη[7].Το 1893 δίδασκαν η δασκάλα *Χαρίκλεια Αντωνακοπούλου* από την Καλαμάτα και ο καθηγητής Ν.Καρακλής[8] .Το 1895 συγχω-νεύθηκε με το Παρθεναγωγείο της Μιχαλακέα, όπως πληροφορούμεθα από καλαμα-τιανή εφημερίδα: «Το δια της ενώσεως των Παρθεναγωγείων Ευσταθίας Μιχαλακέα και Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου συσταθέν «Πρότυπον Παρθεναγωγείον» ήρξατο από της 1ης Οκτωβρίου των τακτικών παραδόσεων αυτού.Εν αυτώ πλην των Ελληνι -κών μαθημάτων, διδα χθησομένων υπό του προσωπικού αμφοτέρων των Παρθεναγω-γείων και της ευμαθεστάτης *Αγλαΐας Γεωργιάδου* αριστούχου και βραβευμένης δα -σκαλίσσης, διδαχθήσονται η γαλλική εν εντελεία, μουσική, ιχνογραφία, ραπτική και

---

[1] Εφ. *Νέα Εφημερίς*, 31 Αυγ.1896, σελ.6 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)
[2] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.542
[3] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.575
[4] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.579
[5] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.629
[6] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.622
[7] Εφ. *Φαραί*, 2 Ιουλ. 1895, σελ.2
[8] Εφ. *Λαϊκή*, 25 Ιουλ.1893, φ.4, σελ.7 (Συλλογή Μ.Φερέτου στα ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

άπαντα τα είδη των εργοχείρων»[1].Η συνεργασία αυτή δε διήρκεσε παρά μόνον ένα έτος, γιατί διαβάζουμε σε εφημερίδα της 14ης Ιουλίου του 1896 ότι «... ήρξαντο την παρελθούσαν Κυριακήν 7ην αρξαμένου αι εξετάσεις του υπό την Διεύθυνσιν της αξι - οτίμου και ευπαιδεύτου Δεσποινίδος Αλεξάνδρας Παπαστα θοπούλου Ιδιωτικού Παρθεναγωγείου...»[2]. Το 1896 προσλήφθηκε για τη δι δασκαλία των Ελληνικών και της Γαλλικής η δασκάλα *Αθηνά Γεωργιάδου*[3]. Το 1897 δίδασκε σ΄αυτό η δασκάλα *Χαρί - κλεια Παλαμάρα*[4].Το Παρθεναγωγείο λειτουργούσε και το 1904[5], καθώς και το 1905, οπότε δίδασκαν οι καθηγη τές *Ηλίας Κουτσογιαννόπουλος* και *Γρηγόριος Αλιφέρης*[6]. Το 1900, στεγαζόταν «εις την παρά τον Αγ.Νικόλαον ευρύχωρον και ευάερον οικίαν της Ολγας χήρας Γ.Δουζένη»[7].

ΚΑΛΛΙΟΠΗΣ ΚΑΡΩΝΗ

Το **1893**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο θη - λέων της Καλλιόπης Καρώνη, με τρεις τάξεις[8].Το Παρθεναγωγείο περιλάμβανε ήδη Νηπιαγωγείο[9] και Δημοτικό.Το 1897 λειτούργησε η πρώτη γυμνασιακή τάξη, όπως πληροφορούμεθα από εφημερίδα της εποχής: «Αι της πρώτης γυμνασιακής τάξεως μα- θήτριαι κατεδείχθησαν πολύ ανώτεραι των αρρένων εν τω Γυμνασίω μας συναδέλ - φων των, εφ ω και ιδιαίτερον απονέμομεν έπαινον προς τον διδάξαντα εν τη τάξει ταύ- τη του Παρθεναγωγείου καθηγητήν κ. Ν. Βαρβαρρήγον»[10].Το Εκπαιδευτήριο δεχόταν «εσωτερικές» ή «ημιεσωτερι κές» μαθήτριες[11].Το 1898, το Παρθεναγωγείο είχε τη δυ νατότητα να δίνει στις μαθήτριές του πτυχία «διδασκαλισσών».Ενδιαφέρον παρουσιά ζει η διαφημιστική αγγελία του σχολείου το 1898, όπου φαίνονται τα τμήματα που λει τουργούσαν, γιαυτό την παραθέτουμε αυτούσια[12].

ΙΔΙΩΤΙΚΟΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΝ ΕΝ ΚΑΛΑΜΑΙΣ
Διεθύντρια:ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΑΡΩΝΗ

Εκπαίδευσις αρτία κατά τα νεώτερα πρότυπα Εκπαιδευτήρια
Ο χ ι π λ έ ο ν ε ι ς Α θ ή ν α ς
Συνεπληρώθη ολόκληρον το εκπαιδευτικόν σύστημα της Μέσης Εκπαιδεύσεως συνεπεία νομί- μου αδείας.Εκάστη μαθήτρια δύναται να λαμβάνη ενταύθα πτυχίον διδασκαλίσσης.
Δ έ χ ε τ α ι
Οικοτρόφους με λίαν συγκαταβατικάς τιμάς ανεπιδέκτους συναγωνισμού.
Τροφή – Υπνος – Περιποίησις – Καθαριότης – Θέρμανσις – Μελέτη
Πάντα κατ΄αυστηρόν υγιεινόν σύστημα
Εκτός της τελείας διδασκομένης Γαλλικής και Ζωγραφικής

[1] Εφ. *Ευνομία*, 29 Οκτ.1895, σελ.2.
[2] Εφ. *Ευνομία*, 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.4
[3]Ε φ. *Φαραί*, 24 Νοεμ.1896, φ.72, σελ.3
[4] Εφ. *Φαραί*, 29 Σεπτ.1893, φ.112, σελ.3
[5] Εφ. *Φως*, 5 Σεπτ.1904, φ.395, σελ.3, όπου ανακοινώνεται ότι *«Ηρξαντο αι εγγραφαί του υπό την Διεύ - θυνσιν της Δος Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου Ιδιωτικού Παρθεναγωγείου»*
[6] Εφ. *Φως*, 3 Ιουλ.1905, φ.527
[7] Εφ. *Φως*, 7 Σεπτ.1900, φ.14, σελ.2 και 4
[8] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.589
[9] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμ.1895, φ.25, σελ.4
Επισημαίνεται ότι Νηπιαγωγεία οργανωμένα με πρωτοβουλία της «Ενώσεως των Ελληνίδων» λειτούρ - γησαν από το 1897 με τη φροντίδα της Αικατερίνης Λασκαρίδου.Το κράτος δεν πρόβαινε ακόμη στην ίδρυσή τους, όπως αναφέρεται στο Αλέξης Δημαράς, *Η Μεταρρύθμισις...* ,ο.π., τόμ.Β΄, σελ.κγ΄
[10] Εφ. *Φαραί*, 28 Ιουν. 1898, φ.145, σελ.3
[11] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμ.1895, φ.25, σελ.4
[12] Εφ. *Ευνομία*, 13 Σεπτ.1898, φ.169, σελ.4

Π ρ ο σ ε τ έ θ η
Η διδασκαλία της Αγγλικής γλώσσης
Θ α δ ι δ α χ θ ώ σ ι ν
Προσέτι η Πλαστική και Ανθοκομία, μαθήματα υποδειχθέντα υπό της προόδου.Εκτός της Κοπτικής και Ραπτικής καταστάσης αναγκαιοτάτης δια πάσαν οικογένειαν.
Α ν έ λ α β ε
Και την διδασκαλίαν της Μαγειρικής προσληφθείσης της καταλλήλου προς τούτο
Ε π λ ο υ τ ί σ θ η
Το Παρθεναγωγείον δια πολλών ειδών μεταβάσης εις Αθήνας της Διευθυντρίας προς τον σκοπόν τούτον.Ητοι Χαρτών – Εικόνων – Εργαλείων και άλλων αφορώντων την πραγματικήν κατανόησιν πολλών μαθημάτων
Ε γ γ υ ά τ α ι
Επίδοσιν Ηθική – Πνευματικήν – Πρακτικήν
Αι εγγραφαί ήρξαντο από της 17ης Αυγούστου.Τα μαθήματα άρχονται οριστικώς την 2 Σεπτεμβρίου.
Εν Καλάμαις τη 18 Αυγούστου 1898
Η ΔΙΕΥΘΥΝΣΙΣ

Το σχολείο στεγαζόταν στην «οικία Δαμηλάτου», που βρισκόταν στην προέκταση της οδού του Αγ.Νικολάου και απέναντι του καταστήματος του κ.Β. Τζαν[1].

Το διδακτικό του προσωπικό φαίνεται ότι ήταν πολύ προσεκτικά επιλεγμένο. Δίδαξαν η ίδια η *Καλλιόπη Καρώνη*, η οποία εφάρμοζε σύγχρονες μεθόδους παιδαγωγικής (Pestalozzi και Frobel)[2], οι δασκάλες *Σταματίνα Σερεμέτη* και *Ελένη Μητσοτάκη*, "τας οποίας η Καρώνη μετεκάλεσεν εξ Αθηνών"[3], οι *Σοφία Μπαμπινιώτου* και *Αριστέα Δημητρίου*[4], η αδελφή της Καλλιόπης, *Αικατερίνη Καρώνη*, που είχε αναλάβει τη διδασκαλία της κοπτικής και ραπτικής[5], καθώς και η αριστούχος του Αρσακείου *Κλεονίκη Φραγάκη*[6], που δίδασκε Ελληνικά στην προκαταρκτική τάξη του Ελληνικού σχολείου και Γυμναστική.Το 1902, Γυμναστής του Παρθεναγωγείου ήταν ο *Σ. Σκοπετέας*[7].Στις ανώτερες τάξεις τη διδασκαλία των Ελληνικών είχε αναλάβει ο γυμνασιάρχης της Καλαμάτας *Γεραρής*, ενώ των Φυσικομαθηματικών ο καθηγητής *Δεράου*[8].Αλλοι καθηγητές που δίδαξαν στο Εκπαιδευτήριο ήταν οι *Ν.Μπ(β)αρμπαρρήγος* και *Ν.Βασιλάκης*[9].Μουσική δίδαξε ο *Γεώργιος Σακελλαρίδης*[10] και χορό ο χορωδιδάσκαλος *Ευστάθιος Λουϊζης*, ο οποίος είχε ιδρύσει από το 1894 σχολή χορού στην επάνω πλατεία της Καλαμάτας (κατάστημα Σταμπολτζή)[11].Τα Γαλλικά διδάσκονταν από την *Καίτη Ρουμπέν*, η οποία ανήκε "εις έγκριτον εν Γαλλία οικογένειαν παρ΄η έτυχεν επιμελημένης αγωγής και ανωτέρας πνευματικής παιδείας και κατέχουσα εκ μητρικής ανατροφής, εκ σχολικής μαθήσεως και φιλολογικής μελέτης την γαλλικήν γλώσσαν, θα μεταδίδη εν τη δυνάμει της αντιλήψεως και της πεφωτισμένης αυτής μεθόδου τας λεπτότητας της προσωδίας και των ιδιωτισμών της γαλλικής γλώσσης, ης η εκμάθησις εκ μέρους των μαθητριών θα είναι εν τη πληρότητι αυτής"[12]. Η ίδια δίδασκε και Ζωγραφική, Προσωπογραφία καιΤοπογραφία επί υφασμάτων και πινάκων [13].

---

[1] Εφ. *Ευνομία*, 17 Σεπτ.1895, φ.49, σελ.2
[2] Εφ. *Θάρρος*, 29 Ιουν.1997, σελ.10.Γίνεται παραπομπή στην εφ. *Επαρχιακή Εφημερίς*, 19 Ιουλ.1891, φ.63
[3] Εφ. *Ευνομία*, 7 Δεκ.1897, φ.138, σελ.2
[4] Εφ. *Φαραί*, 2 Ιουλ.1895, φ.5, σελ.3
[5] Εφ. *Ευνομία*, 18 Σεπτ.1894, φ.1, σελ.2
[6] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμ.1895, φ.25, σελ.4
[7] Εφ. *Φως*, 7 Απρ.1902, φ.173, σελ.2
[8] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμ.1895, φ.25, σελ.4
[9] Εφ. *Φαραί*, 2 Ιουλ.1895,φ.5, σελ.3
[10] Εφ. *Φως*, 7 Απρ.1902, φ.173, σελ.2
[11] Εφ. *Φαραί*, 17 Νοεμ.1896, φ.71, σελ.4 και άρθρο Μίμη Φερέτου, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894 [στην Καλαμάτα]» ,εφ. *Θάρρος*, 21 Αυγ.1994, φ.28607, σελ.13
[12] Εφ. *Ευνομία*, 15 Οκτ.1895, φ.52, σελ.3
[13] Εφ. *Φαραί*, 27 Νοεμ.1896, φ.25

Το σχολείο συμμετείχε και σε διάφορες εξωσχολικές εκδηλώσεις, γιαυτό η καλαματιανή εφημερίδα "Ευνομία" συγχαίρει τη Διευθύντριά του "...δια τους κόπους ους κατέβαλλεν καταρτίσασα τον καλλίφωνος εκ κορασίων του Παρθεναγωγείου χορόν, όστις έψαλλε τη Αγία και Μεγάλη Παρασκευή τον Επιτάφιον της εκκλησίας του Αγ.Νικολάου"[1].

Για το μαθητικό δυναμικό αυτού του καινοτόμου για την εποχή του – από τα καλύτερα της Πελοποννήσου[2] - Παρθεναγωγείου, δυστυχώς, δεν έχουμε επαρκή στοιχεία, γιαυτό αξίζει να αναφέρουμε έστω μερικά ονοματεπώνυμα μαθητριών, που εντοπίστηκαν σε τοπική εφημερίδα του 1895, όπως: Μαρία Μέξη, Θεοφιλοπούλου, Μαρία Σαράβα, Θελξινόη Στρούμπου, Κοντέα, Καρα γιάννη, Ευγενία Ψάλτη, Ιωάννα Μασουρίδου, Σοφία Σταμπολτζή, Κάβουρα, Θέμις Μούστρη, Μαργαρίτα Στρατηγοπούλου και Κούτση[3]. Επίσης, το 1902, στην "ανωτέρα" τάξη του σχολείου φοιτούσαν οι δεσποινίδες Πηνελόπη Νικολοπούλου, Βογοπούλου, Καζαντζή, Παπαγεωργοπούλου, Πόταρη κ.άλ.[4]όλες από γνωστές καλαματιανές οικογένειες.

Το **1894**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα Παρθεναγωγείο, με τέσσερις τάξεις Δημοτικού και τρεις Ελληνικού σχολείου, από την Ευσταθία Ρ.Μιχαλακέα, κόρη μεγαλέμπορου, που είχε αποφοιτήσει από το Γαλλικό Παρθεναγωγείο του Πειραιά[5], των αδελφών του τάγματος Saint Tosph de l΄ apparition[6].Στο σχολείο της δίδαξε η καλαματιανή παιδαγωγός *Αγλαϊα Γεωργιάδου*, που ήταν αρι στούχος απόφοιτος του Αρσακείου Αθηνών.Οι δύο αυτές δασκάλες ήταν από τις πρώτες φεμινίστριες της πόλης[7].Στο σχολείο διδασκόταν, φυσικά, και το μάθημα των Γαλλικών, όπως πληρορούμεθα από τοπική εφημερίδα: "Δια την διδασκαλίαν της Γαλλικής θέλω συστήσει,καθ΄ ορισθησομένην βραδύτε ρον ώραν, μίαν μεν τάξιν δια τας αποφοίτους νεάνιδας, τας επιθυμούσας την εντελή της γαλλικής γλώσσης εκμάθησιν, ετέραν δε δι΄άρρενας, άγοντας ηλικί αν μέχρι 14 ετων"[8].Το 1895, *συγχωνεύθηκε με το Παρθεναγωγείο της Αλεξάνδρας Παπασταθοπούλου*[9], όπως αναφέραμε και προηγουμένως. Η συνεργασία, όμως, δε διήρκεσε παρά μόνον ένα έτος[10].Το Παρθεναγωγείο στεγάστηκε στο αρχοντικό του Νικόλαου Πανταζόπουλου, του γνωστού δωρητή της Λαϊκής Σχολής Καλαμάτας[11].

---

[1] Εφ. *Ευνομία*, 12 Απρ.1898, φ.152, σελ.2
[2] Εφ. *Ευνομία*, 10 Μαϊου 1898, φ.155, σελ.3
[3] Εφ. *Ευνομία*, 16 Ιουλ.1895, φ.41, σελ.2-3
[4] Εφ. *Φως*, 7 Απρ.1902, φ.173, σελ.2
[5] Χαρίκλεια Σκιά-Πανοπούλου, δ.δ., *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο.Η περίπτωση της Καλαμάτας*, Καλαμάτα 1998, σελ.128.Παραπέμπει στην εφ. *Καλαματιανή*, 26 Σεπτ.1895, φ.1, σελ.4Β
[6] Εφ. *Ευνομία*, 13 Αυγ.1895, φ.45, σελ.3
[7] Εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγ.1994, φ.28613, σελ.13, όπου περιέχεται άρθρο του Μίμη Φερέτου
[8] Εφ. *Ευνομία*, 13 Αυγ.1895, φ.45, σελ.3
[9] Εφ. *Ευνομία*, 29 Οκτ.1895, φ.54, σελ.3
[10] Εφ.*Ευνομία*, 14 Ιουλ.1896, φ.88, σελ.4
[11] Εφ. *Θάρρος*, 28 Αυγ.1994, φ.28613, σελ.13, όπου περιέχεται άρθρο του Μίμη Φερέτου

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ ΒΕΝΤΗΡΗ
Π.ΒΕΝΤΗΡΗ-Θ.ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΥ

Στις **αρχές της δεκαετίας του 1890**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο αρρένων του Παναγιώτη Βεντήρη.Το Εκπαιδευτήριο περιλάμβανε ήδη Δημοτικό σχολείο.Το 1895 προστέθηκαν οι Β΄και Γ΄τάξεις του Γυμνασίου[1], ενώ την επόμενη χρονιά, 1896, λειτούργησε και η Δ΄ γυμνασιακή τάξη, όπως προκύπτει από τον τοπικό τύπο: «Γνωρίζομεν ότι κατ΄ απαίτησιν πολλών μαθητών συνεστήσαμεν προς ευκολίαν αυτών και τετάρτην τάξιν Γυ μνασίου, εν η θέλουσι διδάσκεσθαι τα αυτά μαθήματα, οία και εν τη του Γυμνα σίου»[2].Το 1897, συγχωνεύθηκε με το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Θεοδόσι ου Χριστόπουλου[3], για μικρό χρονικό διάστημα, γιατί στη δεκαετία του 1900 το σχολείο λειτουργούσε υπό τη Διεύθυνση του Παναγιώτη Βεντήρη[4]. Το1896, το διδακτικό προσωπικό του Εκπαιδευτηρίου απαρτιζόταν από πέντε καθηγητές για τη διδασκαλία των Ελληνικών, έναν για τα Μαθηματικά, τρεις ελληνοδιδασκάλους, δυο δημοδιδασκάλους και έναν ειδικό της Γαλλικής γλώσσας[5].Επίσης, προβλεπόταν ότι «ιδιαιτέρως θέλει διδαχθεί και Φωνητική Μουσική».Πρόκειται για τους *Α.Θαλασσινό*, *Ν.Δημόπουλο*, *Θ.Στασινόπουλο*, *Δ.Αλεξάκη*, *Ευγ.Πολυδούρη*, *Π.Θεοδωρόπουλο*, *Κ.Εξαρχέα*, *Δ.Στασινόπουλο*, *Ν. Καρακλή* και *Θ.Κουσουλάκο*[6].Ο τελευταίος ήταν κάτοχος τεσσάρων γλωσσών και είχε προσληφθεί για τη διδασκαλία της Γαλλικής γλώσσας και της δι πλογραφίας[7].Το Εκπαιδευτήριο δεχόταν και οικοτρόφους: «...οίτινες θέλουσι διδάσκεσθαι ιδιαιτέρως την γαλλικήν γλώσσαν»[8].Επίσης, φρόντιζε και για την εξωτερική επιτήρηση των μαθητών, γιαυτό είχε προσληφθεί ως επιστάτης – παιδονόμος ο *Παναγιώτης Μπουρμπουχάκης*[9]. Στεγαζόταν, το 1893, στο ισόγειο μιας «ανωγείου οικίας» του Γεώργιου Μασουρίδη, κοντά στο ναό του Αγίου Νικολάου του Φλαρίου[10].Το Σεπέμβριο του 1895 μεταφέρθηκε σε κτή ριο της πλατείας Μαυρομιχάλη, όπως προκύπτει από τον τύπο της εποχής: «Ποιούμεθα γνωστόν τοις ενδιαφερομένοις ότι το ημέτερον Εκπαιδευτήριον από 1ης Σεπτεμβρίου μεταφέρεται εις την παρά την πλατείαν Μαυρομιχάλη ευρύχωρον και ευάερον οικίαν των κ. αδελφών Μιχαλακέα»[11].

Στη δεκαετία του 1900 το Εκπαιδευτήριο του Παναγιώτη Βεντήρη λειτουργούσε και ως *Παρθεναγωγείο*[12], το οποίο περιλάμβανε Νηπιαγωγείο, Δημοτι κό, Ελληνικό σχολείο και Γυμνάσιο.Εκεί, εκτός από τα βασικά μαθήματα, διδά σκονταν τα οικοκυ-

---

[1] Εφ. *Φαραί*, 20 Αυγ.1895, φ.12, σελ.4
[2] Εφ. *Φαραί*, 17 Νοεμ.1896, φ.71, σελ.4
[3] Εφ. *Φαραί*, 23 Αυγ.1897, φ.107
[4] Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, τόμ.Α΄,έτος Γ΄, 1910-11, σελ.753
[5] Εφ. *Φαραί*, 18 Αυγ.1896, φ.60, σελ.4
[6] Εφ. *Φαραί*, 27 Οκτ.1896, φ.68, σελ.4
[7] Εφ. *Φαραί*, 27 Οκτ.1896, φ.68, σελ.3
[8] Εφ. *Φαραί*, 18 Αυγ.1896, φ.60, σελ.4
[9] Εφ. *Φαραί*, 27 Οκτ.1896, φ.68, σελ.3
[10] *Συμβόλαιο*, αρ.23858/29-9-1893 του συμβολαιογράφου Καλαμάτας Νικ.Θ.Μαντζαβάκου, ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας
[11] Εφ. *Φαραί*, 20 Αυγ.1895, φ.12, σελ.4
[12] «Την πρωίαν της παρελθούσης Κυριακής εις την ευρείαν αίθουσαν του κ.Ερ.Τσαν, παρισταμένης της αριστοκρατίας της ημετέρας κοινωνίας, εγένοντο αι γυμναστικαί εξετάσεις του Παρθεναγωγείου του κ.Βεντήρη» (Εφ. *Φως*, 29 Απρ.1904, φ.358, σελ.3).

ρικά, ραπτική και σιδέρωμα, τα καλλιτεχνικά, ιχνογραφία, καλλιγραφία, ζωγραφική, πυρογραφία, πλαστική, φωνητική, κλειδοκύμβαλο κ.ά.[1].Στεγαζόταν στην «ευρύχω - ρον, ευάερον και ευήλιον οικίαν των αδελφών Αποστολάκη»[2] και στο διδακτικό του προσωπικό συμπεριλαμβάνονταν οι δα σκάλες Ισιδώρα Λυμνιάτου, Ελίζα Πέτρο - βιτς[3], Μάρθα Μαβίλ, Γ.Σακελλαρί δης[4] κ.ά.

Στη συνείδηση της τοπικής κοινωνίας είχε περάσει ότι το Εκπαιδευτήριο του Βε - ντήρη διέθετε «καινοτόμους παιδαγωγούς» και ότι επιτελούσε διπλήν εργασίαν: ψυχής μόρφωσιν και σωμάτων διάπλασιν»[5].Η λειτουργία του συνε χιζόταν και το 1910[6] .

ΒΑΣΙΛΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥΡΗ

Το **1896**, ιδρύθηκε στην κωμόπολη των *Αρφαρών* Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων από τον έμπειρο ελληνοδιδάσκαλο Βασίλη Στεφανού ρη, που περιλάμβανε πλήρες Ελληνικό σχολείο υπό την επιτήρηση του γυ μνασιάρχη Καλαμάτας[7].

ΜΑΡΙΑΣ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ

Το **1898**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Παρθεναγωγείο της Μαρίας Σταθοπού- λου,[8] το οποίο εξακολουθούσε να λειτουργεί και στα 1910[9].

ΧΡ.Σ.ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ

Το **1899**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Χρ. Σ.Αποστολάκη, το οποίο περιλάμβανε πλήρες Δημοτικό και Ελληνικό σχολείο, υπό την επιτήρηση του γυμνασιάρχη Καλαμάτας[10].

ΔΗΜΗΤΡΗ ΕΠΙΣΚΟΠΙΔΗ

Το **1900**, ιδρύθηκε στην Καλαμάτα το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του Δημήτρη Επισκοπίδη, που περιλάμβανε πλήρες Ελληνικό σχολείο[11] και είχε την προ - σωνυμία «Ιδιωτικόν Επιστημονικόν Ελληνικόν Σχολείον Δ.Επισκοπίδου»[12]. Διαβά - ζουμε στην καλαματιανή εφημερίδα *Φως* σχετικά με την ί δρυση και λειτουργία του σχολείου: «Εν τη μεγάλη οικία κ.Λ.Κωτσέα, παρά την Ανω Πλατείαν, τα εν τω σχο - λείω τούτω του οποίου ωρισμένως τα μαθήμα τα άρξονται τακτικώς από της προσε - χούς Δευτέρας 18 ισταμένου μηνός, θα δι δάξωσι οι καθηγηταί κ.κ.*Κ.Λουμάκης* τα Ελ- ληνικά της Τρίτης τάξεως, *Κ.Πότα ρης* τα της Δευτέρας, *Δ.Επισκοπίδης* τα της Πρώ - της, *Θ.Κουσουλάκος* τα Γαλλι κά, *Π.Σκοπέτος* τα Μαθηματικά, *Π.Κωνσταντέας* την Γυμναστικήν και Μουσι κήν. Επιμελητής δε προσελήφθη ο ιεροσπουδαστής κ.*Κ.Ανα- γνωστόπουλος*.Τα δε βοηθητικά μαθήματα διδάσκει ο Δ.Επισκοπίδης και αν τις άλλος

---

[1] Εφ. *Θάρρος*, 30 Σεπτ.1906
[2] περ. *Ωρίων*, έτος Α΄, αρ.1, Καλαμάτα 1901, σελ.8
[3] Εφ. *Θάρρος*, 9 Μαϊου 1907
[4] περ. *Ωρίων*, έτος Α΄, αρ.1, Καλάμαι 1901, σελ.8
[5] περ. *Ωρίων*, έτος Α΄, αρ.1, Καλάμαι 1901, σελ.8
[6] Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος*, τόμ.Α΄, έτος Γ΄, 1910-11, σελ.753
[7] Εφ. *Φαραί*, 6 Οκτ.1896, φ.66, σελ.3 και Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.803
[8] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, σελ.862
[9] Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός...,ο.π.*, 1910-11, σελ.753
[10] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.923
[11] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.962
[12] Εφ. *Φως*, 17 Σεπτ.1900, σελ.4

είναι ανάγκη»[1]. Το 1901, ιδρύθηκε από τον Επισκοπίδη το Εκπαιδευτήριο «Παλλάδιον», το οποίο περιλάμβανε Γυμνάσιο, Πλήρες Δημοτικό και Νηπιαγωγείο[2]. Το 1908, εκτός από «εσωτερικούς» μαθητές, το Εκπαιδευτήριο δεχόταν και «μαθητρίας, αδεία της Κυβερνήσεως»[3].Το σχολείο συνέχιζε να λειτουργεί και το 1910, με τρεις μαθητές και μια μαθήτρια, όπως προκύπτει από τη Στατιστική Δημόσιας Εκπαίδευσης του 1910-11. Η λειτουργία του συνεχίστηκε και μετά το θάνατο του Δ.Επισκοπίδη, μέχρι και το 1925, με τη φροντίδα της θυγατέρας του Αγλαΐας Επισκοπίδη. Στεγαζόταν απέναντι από την Υπαπαντή, στη γωνία με το δρόμο προς Αγιάννη.
ΑΝΘΗΣ ΧΡΥΣΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Το **1900**, ιδρύθηκε στην *Καλαμάτα* Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο θηλέων, με τρεις τάξεις, από την Ανθή Χρυσικοπούλου.Το Παρθεναγωγείο αυτό ήδη περιλάμβανε Δημοτική σχολή θηλέων.Στις εξετάσεις του 1905 δόθηκε μεγάλη χοροεσπερίδα στην αίθουσα του τότε Κακουργοδικείου Καλαμάτας (στη Φρα γκόλιμνα) και το «τετράχορον» διηύθυνε η Βούλα Φλέσσα[4].Το 1908 περιλάμ βανε και Νηπιαγωγείο. Το ίδιο έτος δίδασκαν οι δασκάλες *Ειρήνη Τσαπέτα* και *Βασιλική Χρυσικοπούλου*[5].Το 1900, στεγαζόταν «εν τη παρά τον Αγ.Νικόλαον ευαέρω και ευρυχώρω οικία του Π. Κουτσομητοπούλου»[6].Το σχολείο εξα κολουθούσε να λειτουργεί και το 1910[7].

***

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΕΣΣΗΝΗΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Στα μέσα της **δεκαετίας του 1880**, στη Μεσσήνη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μεσσήνης, λειτουργούσε Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο, με μία μόνο τάξη, την Α΄, υπό τη Διεύθυνση του Απόστολου Ανδρικόπουλου.Η χρονολογία πρκύπτει από τη στήλη «Τεκμήριον Εγγραφής» του Μαθητολογίου του Ελλη νικού σχολείου Μεσσήνης, γιατί, κατά το σχολικό έτος 1887-88, σημειώθηκαν στη Β΄τάξη του Ελληνικού σχολείου της Μεσσήνης εγγραφές μαθητών που προέρχονταν από το ιδιωτικό σχολείο του Απόστολου Ανδρικόπουλου.Το 1899, προστέθηκε και η Β΄τάξη.Το σχολείο λειτουργούσε υπό την επιτήρηση του σχολάρχη του Ελληνικού σχολείου της Μεσσήνης[8].

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΩΤΣΑΚΗ

Στις **αρχές της δεκαετίας του 1890**, στο *Μελιγαλά*, πρωτεύουσα του δή μου Οιχαλίας, λειτουργούσε Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο αρρένων υπό τη Διεύθυνση του Γεωργίου Κωτσάκη.Στα 1893 προστέθηκε στο Εκπαιδευτήριό του και η Α΄ γυμνασιακή τάξη[9].

---

[1] Εφ. *Φως*, 17 Σεπτ.1900, σελ.4
[2] Εφ. *Θάρρος*, 3 Απρ.1940, σελ.4
[3] Εφ. *Θάρρος*, 3 Σεπτ.1908
[4] Εφ. *Φως*, 3 Ιουλ.1905, φ.527
[5] Εφ. *Θάρρος*, 7 Σεπτ.1908, φ.2877, σελ.3
[6] Εφ. *Φως*, 21 Σεπτ.1900, φ.18, σελ.3
[7] Νικόλαος Ιγγλέσης, *Οδηγός...*, *ο.π.*, σελ.1910-11, σελ.753
[8] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.441
[9] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.630

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Δ.ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗ

Στις **αρχές της δεκαετίας του 1890**, στο *Μελιγαλά*, λειτουργούσε το Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο του Παναγιώτη Δ.Οικονομίδη, όπως προκύπτει από τη στήλη «Προέλευση» του Μαθητολογίου του Γυμνασίου Καλαμάτας, γιατί, κατά το σχολικό έτος 1895-96, σημειώθηκαν εγγραφές μαθητών στην Α΄τάξη του Γυμνασίου Καλαμάτας, που προέρχονταν από το ιδιωτικό σχολείο του Οικονομίδη.Το 1895, το Εκπαιδευτήριο του Οικονομίδη καταργήθηκε λόγω «δια γωγής ασυμβίβαστης προς το επάγγελμα αυτού»[1].

ΘΕΟΔΩΡΟΥ Δ.ΘΕΟΔΩΡΟΠΟΥΛΟΥ

Το **1894,** στο *Τσαούσιο (Μερόπη)* ιδρύθηκε το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο του Θεόδωρου Δ.Θεοδωρόπουλου, που περιλάμβανε τετρατάξιο Δημοτικό και πλήρες Ελληνικό σχολείο, υπό την επιτήρηση του γυμνασιάρχη Καλαμάτας[2].

ΒΑΣΙΛΗ ΣΤΕΦΑΝΟΥΡΗ

Το **1898**, στο *Τσαούσιο* επίσης, ιδρύθηκε πλήρες Ελληνικό σχολείο υπό τη Διεύθυνση του Βασίλη Στεφανούρη και την επιτήρηση του γυμνασιάρχη Μεσσήνης[3].

***

ΕΠΑΡΧΙΑ ΤΡΙΦΥΛΙΑΣ

Δ.ΚΟΚΚΩΝΗ

Το **1884**, στους *Γαργαλιάνους* ιδρύθηκε Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο με μία μόνο τάξη, την Α΄, υπό τη Διεύθυνση του Δ.Κοκκώνη.Το 1885 προστέθηκε η Β΄ τάξη και το 1889 και η Γ΄. Το Εκπαιδευτήριο βρισκόταν υπό την επιτήρηση του σχολάρχη του Ελληνικού σχολείου Γαργαλιάνων[4].

ΑΓΓΕΛΟΥ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ

Το **1884,** στα *Φιλιατρά*, ιδρύθηκε από τον ιερέα Αγγελο Αθανασιάδη Ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο με μία μόνο τάξη, την Α΄.Στις 21 Νοεμβρίου του ίδιου έτους προστέθηκαν οι Β΄και Γ΄τάξεις.Το σχολείο βρισκόταν υπό την άμεση επιτήρηση του σχολάρχη του Ελληνικού σχολείου Φιλιατρών[5].

---

[1] Υ.Α.7686 Υ.Ε.Δ.Ε., 3 Ιουλίου 1895, Περί άρσεως χορηγηθείσης αδείας [υπ΄αρ.13881/28 Ιουλ.1894 (ΥΕΔΕ)] συστάσεως Ιδιωτικού Εκπαιδευτηρίου στο Μελιγαλά εις τον Παναγιώτην Δ.Οικονομίδη, λόγω διαγωγής ασυμβίβαστης προς το επάγγελμα αυτού.Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.712

[2] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σε΄.667

[3] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Β΄, σελ.878

[4] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.309, 333 και 441

[5] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.316

Μ.ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΗ

Το **1887**, στα *Φιλιατρά* ιδρύθηκε από τον Μ.Γρηγοριάδη ιδιωτικό Ελληνικό σχολείο με δύο τάξεις, Α΄και Β΄.Το Εκπαιδευτήριο βρισκόταν υπό την επιτήρηση του γυμνασιάρχη Φιλιατρών[1].

Δ.ΚΟΚΚΩΝΗ

Το **1887**, στα *Φιλιατρά* ιδρύθηκε από το Δ.Κοκκώνη το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων, με την επωνυμία «Κάδμος»[2], που περιλάμβανε πλήρες Δημοτικό και μια τάξη Ελληνικού σχολείου[3].Στα 1888 προστέθηκαν οι Β΄και Γ΄τάξεις του Ελληνικού σχολείου[4].Το σχολείο βρισκόταν υπό την επιτήρηση του γυμνασιάρχη Φιλιατρών.Δίδαξαν σ΄αυτό οι Αναστ.Πυρομάλης, Ν.Προβελέ γγιος και Αθαν. Αθανασιάδης.Ως βοηθοί του διδακτικού προσωπικού υπηρέτη σαν οι απόφοιτοί του Γ.Α. Λουπινάς, Διον.Σταυριανόπουλος, Κων.Επ.Παπαδό πουλος, Δημ.Πατρίδης και Ιω. Κάκκαβος.Μαθήματα που διδάσκονταν ήταν τα Αρχαία, τα Νέα, η Ιστορία, τα Φυσικά, η Γεωγραφία, τα Λατινικά και τα Γαλλικά[5].

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Ι.ΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ

Το **1889**, ιδρύθηκε στα *Φιλιατρά* το Ιδιωτικό Εκπαιδευτήριο αρρένων του Παναγιώτη Ι.Φιλόπουλου, το οποίο περιλάμβανε τέσσερις τάξεις Δημοτικού και πλήρες Ελληνικό σχολείο, υπό την επιτήρηση του γυμνασιάρχη Φιλιατρών[6].Στα 1889 φοιτούσαν οι παρακάτω μαθητές:Κωνσταντίνος Γ.Μποσινά κης, Πάνος Δ.Τσάκω - νας, Νικόλαος Σταματόπουλος, Ιωάννης Λουρίδας, Πέτρος Βωβός, Γεώργιος Θ.Λά - γγουρας, Πάνος Ν.Αναστασόπουλος, Διονύσιος Σταυριανόπουλος, Κωνσταντίνος Π. Κοκκαλιάρης, Επαμεινώνδας Βασιλόπου λος, Σπύρος Γρηγορίου, Χαράλαμπος Μπαρούφας, Κωνσταντίνος Θ. Γώγος, Αλέξιος Κανκάρης, Ευαγόρας Π.Ζωγράφος, Ιωάν - νης Επ.Βωβός, Αριστοφάνης Κάκκαβας, Κωνσταντίνος Κωνσταντίνου, Χαράλαμπος Ι.Σάμπαλης κ.άλ.Το ίδι ο έτος φαίνεται ότι έγιναν οι εξής προσλήψεις διδακτικού προσωπικού: του Γ. Καψάλη, για να διδάσκει στην Α΄και Β΄τάξη του Ελληνικού σχολεί - ου αντί 50 δρχ., του Βασ.Παπαγεωργίου αντί 60 δρχ., του Σπ.Νικολόπουλου αντί 60 δρχ. κατά μήνα, του Λεων.Καλοπάζαρου ως παιδονόμου αντί 25 δρχ. κατά μήνα και του Διον.Παπαχριστοφίλου για τη Γυμναστική.Επίσης, το ενοίκιο του Εκπαιδευτηρίου ήταν, κατά την ίδια χρονιά (1889), 80 δρχ.[7]Το σχολείο λειτούργησε μέχρι το 1893[8].

Το **1891**, ο Παναγιώτης Φιλόπουλος ιδρυσε και Παρθεναγωγείο, το οποίο περιλάμβανε τέσσερις τάξεις Δημοτικού και Ελληνικό σχολείο[9].

---

[1] Κ.Σοφιανός, *ο.π.*, τόμ.Α΄, σελ.367
[2] Μαρία Ν.Αθανασιάδη, *Συμπλήρωσις επί της ιστορίας του Γυμνασίου μας,* περ. «Φιλια - τρά», τόμ.Στ΄,τεύχ.58-59, Απρ.-Σεπτ.1971, σελ.101
[3] Κ.Σοφιανός, ο.π., τόμ.Α΄, σελ.385
[4] Κ.Σοφιανός, ο.π., τόμ.Α΄, σελ.411
[5] Μαρία Ν.Αθανασιάδη,*Συμπλήρωσις*...,ο.π., σελ.101
[6] Κ.Σοφιανός, ο.π., τόμ.Α΄, σελ.445
[7] περ. «Φιλιατρά», τεύχ.17, Νοέμ.1960, σελ.5
[8] περ. «Φιλιατρά», τόμ.Ε΄, τεύχ.49, Ιαν.-Μάρτ. 1969
[9] Κ.Σοφιανός, ο.π., τόμ.Β΄, σελ.533

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

α) Μαθητολόγια[1] (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας):

1.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Ανδρούσης* 1889-1890 έως 1910-1911
2.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Αριστομένη* 1901-1902 έως 1910-1911
3.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Αρφαρών* 1892-1893 έως 1910-1911
4.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Ασλάναγα* 1889-1890 έως 1910-1911
5.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Βαρυμπόπης (Μοναστηρίου)* 1901-1902 έως 1910-1911
6.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Βουφράδος (Χατζή)* 1899-1900 έως 1910-1911
7.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Θουρίας* 1889-1890 έως 1910-1911
8.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Ζούρτσας* 1900-1901 έως 1910-1911
9.*Μαθητολόγιο* Α΄Ελληνικού Σχολείου *Καλαμάτας* 1901-1902 έως 1910-1911
10.*Γενικός Ελεγχος* Α΄Ελληνικού σχολείου *Καλαμάτας* 1889-1890 έως 1900-1901
11.*Μαθητολόγιο* Β΄Ελληνικού σχολείου *Καλαμάτας* 1889-1890 έως 1910-1911
12.*Μαθητολόγιο* Γ΄Ελληνικού σχολείου *Καλαμάτας* 1909-1910 και 1910-1911
13.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Κορώνης* 1889-1890 έως 1910-1911
14.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Κυπαρισσίας* 1889-1890 έως 1910-1911
15.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Λιγούδιστας (Χώρας)* 1889-1890 έως 1910-1911
16.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Μεθώνης* 1889-1890 έως 1910-1911
17.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Μελιγαλά* 1889-1890 έως 1910-1911
18.*Μαθητολόγιο* Α΄Ελληνικού σχολείου *Μεσσήνης* 1861-1862 έως 1910-1911
19.*Μαθητολόγιο* Β΄Ελληνικού σχολείου *Μεσσήνης* 1908-1909 έως 1910-1911
20.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Πεταλιδίου*1889-1890 έως 1892-1893 & 1900-1901 έως 1910-1911
21.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Σουλιμά (Δωρίου)* 1899-1900 έως 1910-1911
22.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Τσαουσίου (Μερόπης)* 1901-1902 έως 1910-1911
23.*Μαθητολόγιο Τσερνίτσας-Σίτσοβας* 1889-1890 έως 1910-1911
24.*Μαθητολόγιο* Ελληνικού σχολείου *Φιλιατρών*[2] 1881-1882 έως 1910-1911

---

[1] Σε κάθε φύλλο Μαθητολογίου, στο επάνω αριστερό μέρος αναγράφεται το όνομα του σχολείου, ενώ δεξιά το σχολικό έτος.Επίσης, κάθε φύλλο Μαθητολογίου είναι χωρισμένο σε στήλες:
1. «Αύξων αριθμός», 2. «Ονομα μαθητού», 3.«Τόπος γεννήσεως ένθα αναγράφεται και το θρήσκευμα, εάν τυγχάνη ετερόδοξος», 4.«Ηλικία», 5. «Επάγγελμα πατρός», 6. «Χρόνος εγγραφής», 7. «Τάξις εν η ενεγράφη», 8.«Τεκμήριον εγγραφής», 9. «Ονομα κηδεμόνος», 10. «Αριθμός και χρονολογία διπλοτύπου εγγραφής», 11. «Ονομα ταμίου ή εισπράκτορος», 12. «Παρατηρήσεις».
Από το σχολικό έτος 1892-93 και εξής υπάρχουν επικολλημένα και χαρτόσημα.
Το τέλος κάθε σχολικού έτους κλείνει, με υπογραφή, ο Διευθυντής ή Διευθύνων το Σχολείο.
[2] Το Μαθητολόγιο του Ελληνικού σχολείου Φιλιατρών απόκειται σήμερα στο Λύκειο Φιλιατρών

25.*Μαθητολόγιο* Γυμνασίου *Καλαμάτας* 1889-1890 έως 1910-1911
26.*Μαθητολόγιο* Γυμνασίου *Κυπαρισσίας* 1891-1892 έως 1910-1911
27.*Μαθητολόγιο* Γυμνασίου *Μεσσήνης* 1890-1891 έως 1910-1911
28.*Μαθητολόγιο* Γυμνασίου *Φιλιατρών*[3] 1889-1890 έως 1900-1901

β) Συμβολαιογραφικά αρχεία (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

1.Αρχείο συμβολαιογράφου Καλαμάτας *Παναγιώτη Χαριτόπουλου*
2.Αρχείο συμβολαιογράφου Καλαμάτας *Νικόλαου Θ.Μαντζαβάκου*
3.Αρχείο συμβολαιογράφου Καλαμάτας *Παναγιώτη Λιν.Στραβοσκιάδη*
4.Αρχείο ειρηνοδίκη Νησίου *Ηλία Γ.Βεργόπουλου*

γ) Συλλογή Μίμη Φερέτου (ΓΑΚ/Αρχεία Ν.Μεσσηνίας)

Η Συλλογή δίδει πληροφορίες για *Μεσσήνιους Αγωνιστές του ΄21*, καθώς και για διάφορες *πόλεις και χωριά της Μεσσηνίας του 19ου αιώνα*. Επίσης, περιλαμβάνει *Βιογραφίες επιφανών Μεσσηνίων*, που έζησαν περί τα τέλη του 19ου αιώνα-αρχές του 20ού.

***

2. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΕΣ & ΑΠΟΓΡΑΦΕΣ

*Π.Αργυρόπουλου, *Πίναξ της εν Ελλάδι Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1854*, εν Αθήναις 1855

*Χ.Χριστόπουλου, *Περί της καταστάσεως της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως κατά έτος 1855-1856*

*Στατιστική της *Γεωργίας του 1864*

*Υπουργείον Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, *Πίνακες παριστάνοντες την αριθμητικήν κατάστασιν Μέσης και Ανωτέρας Εκπαιδεύσεως 1869 και 1870*

*Ι.Βαλασόπουλου, Υπουργού επί των Εκκλησιαστικών, *Καταστατικός Πίναξ της εν Ελλάδι ανωτέρας, Μέσης και κατωτάτης Εκπαιδεύσεως κατά το έτος 1874*

*Υπουργείον των Εσωτερικών, Υπηρεσία Απογραφής, *Στατιστικά Αποτελέσματα της Γενικής Απογραφής του Πληθυσμού κατά την 27 Οκτωβρίου 1907*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1909

**Επετηρίς του Υπουργείου των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1907-1908*, εν Αθήναις, τύποις Π.Δ.Σακελλαρίου 1909

[3] Το Μαθητολόγιο του Γυμνασίου Φιλιατρών απόκειται σήμερα στο Λύκειο Φιλιατρών.

*Μ.Χουλιαράκη, Ε.Μακρή, Ε.Γριτσοπούλου, Μ.Γκεβέτση, Α.Αγιοπετρίτη, Στατιστικαί Μελέται 1821-1971, *Η Στατιστική κατά τα 150 έτη από της παλιγγενεσίας της Ελλάδος,* υπό Ε.Κ.Κ.Ε., Αθήναι 1972

*Χουλιαράκης Μιχαήλ, *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, τόμος Α΄, Αθήναι 1973, 1974 και τόμος Β΄Αθήναι 1975

*Υπουργείον των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως, τμήμα Γ΄, Γραφείον Στατιστικής, *Στατιστική της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως 1910-1911*, εν Αθήναις 1912

*Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας, Διεύθυνσις Στατιστικής, *Γεωργική Απογραφή του έτους 1911*, Αθήναι, εκ του τυπογραφείου Ηλ.Παπαπαύλου

**Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων της Ελλάδος, τ.35, Νομός Μεσσηνίας*, έκδοσις της Κεντρικής Ενώσεως Δήμων και Κοινοτήτων της Ελλάδος, Αθήναι 1962

***

3. ΤΟΠΙΚΟΣ ΤΥΠΟΣ

Εφημερίδες

Εφημ.*Εξέτασις,* 1870-1872
Εφημ.*Ευνομία,* 1894-1900
Εφημ.*Θάρρος,* 1899 κ.εξ.
Εφημ.*Μεσσηνιακά Νέα,* 1955-1977
Εφημ.*Μεσσηνιακή,* 1892-1893
Εφημ.*Μεσσηνιακός Τύπος,* 1883-1886
Εφημ.*Πελοπόννησος,* 1860-1874
Εφημ.*Φαραί,* 1895-1900
Εφημ.*Φως,* 1900
Εφημ.*Σημαία,* 1914 κ.εξ.

Περιοδικά

Διδαχή, μηνιαίον εκκλησιαστικόν περιοδικόν της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας, 1946 κ.εξ.
Ελληνική Επιθεώρησις, 1909
Ιθώμη, περιοδική έκδοσις Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, 1973 κ.εξ.
Λουλούδια [περιοδικό Γυμνασίου Φιλιατρών], 1949
*Μεσσηνιακά Γράμματα,*3 τόμοι:[τόμ.Α΄], Καλαμάτα 1956 / τόμ.Β΄, Καλαμάτα 1967
Μεσσηνιακόν έτος 1938, Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, έκδοσις ετήσια, τόμος πρώτος, Καλαμάτα
Τριφυλιακή Εστία,
Φιλιατρά, περιοδική έκδοσις της Αδελφότητος των εν Αθήναις Φιλιατρινών η «Ερά-νη», 1957 κ.εξ.
Ωρίων, 1902

4.ΕΜΠΟΡΙΚΟΙ ΟΔΗΓΟΙ ΚΑΙ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ 19ου –αρχών 20ού αιώνα

ΒΟΓΟΠΟΥΛΟΥ ΔΙΟΝ., *Μεσσηνιακόν Ημερολόγιον*, Αθήναι 1951, έκδ.εφημερίδας «Ηχώ της Μεσσηνίας»

ΕΥΝΟΜΙΑΣ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ έτους 1897, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εν Καλάμαις 1897

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟΝ Καλαμών έτους 1900, εκδ.Ιω.Πολυμενάκης, εκ του τυπογραφείου της «Ευνομίας» Ιω.Πολυμενάκη, 1900

ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΝΙΚ.Γ., *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Α΄1905-1906

ΙΓΓΛΕΣΗΣ ΝΙΚ.Γ., *Οδηγός της Ελλάδος*, έτος Γ΄ 1910-1911

ΚΟΥΣΟΥΛΙΝΟΥ ΟΔΗΓΟΣ 1900

ΚΤΕΝΑΒΕΑ ΣΤΡΑΤΟΥ, *Μεσσηνιακή Επετηρίς 1908*, εν Αθήναις

ΜΑΚΡΙΔΗΣ Χ., *Γενικός ετήσιος Οδηγός της Ελλάδος μετά ημερολογίου και πλείστων πρακτικών γνώσεων, έτος 1887*, εν Αθήναις, εκ του Τυπογραφείου «Ο Παλαμήδης»

ΜΑΚΡΙΔΗΣ Χ., *Οδηγός της Ελλάδος έτους 1899*

ΜΠΟΥΚΑΣ ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ, *Οδηγός Εμπορικός Γεωγραφικός και Ιστορικός των πλείστων κυριοτέρων πόλεων της Ελλάδος του έτους 1875*, εκδιδόμενος κατ΄έτος, έτος Α΄, εν Αθήναις 1875

ΠΑΝΕΛΛΗΝΙΟΣ ΣΥΝΤΡΟΦΟΣ, *Ετήσιον Πολιτειακόν Οικονομολογικόν και Στατιστικόν Ημερολόγιον 1891*, έτος δεύτερον, εν Αθήναις, εκ των Καταστημάτων της «Ακροπόλεως» Β.Γαβριηλίδου 1890

***

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΑΒΔΕΛΑ ΕΦΗ, «Μισθωτές σχέσεις και φυλετικός καταμερισμός της εργασίας: οι γυναίκες Δημόσιοι Υπάλληλοι στην Ελλάδα, στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», *Μνήμων 11,* 1987, σελ.234-246

ΑΒΔΕΛΑ ΕΦΗ, *Δημόσιοι υπάλληλοι γένους θηλυκού.Καταμερισμός της εργασίας κατά φύλα στον δημόσιο τομέα, 1908-1955,* Ιδρυμα έρευνας και παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1990

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Οι Απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1986

ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ «Φυσικές συνθήκες, κοινωνικές συνθήκες: η ελιά, η μουριά και το αμπέλι την ώρα της βιομηχανίας», *Δελτίο της Εταιρίας Σπουδών*, τ.11

ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ ΜΑΡΙΑ Ν. « Συμπλήρωσις επί της Ιστορίας του Γυμνασίου μας», *Φιλιατρά,* τόμ.ΣΤ΄, τεύχ.58-59, Απρ.Σεπτ.1971, σελ.101

ΑΛΕΞΟΠΟΥΛΟΣ Δ.Α., «Η ιστορία των τραμ της Καλαμάτας», *εφ. «Νέα»,* 14 Απρ.1952

ΑΝΑΣΤΑΣΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ Α., *Ιστορία της Ελληνικής Βιομηχανίας 1840-1940*, τόμ.Α΄:1840-1884 και τόμ.Β΄: 1885-1922, Ελληνική Εκδοτική Εταιρεία Α.Ε., Αθήναι 1947

ΑΝΔΡΕΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΗΣ, «Ιδιωτική Εκπαίδευση.Προσανατολισμός, διάρκειες και τομές (ιστορική προσέγγιση)», περ. *Θέσεις,* Ιούλ.-Σεπτ.1987

ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΔΑΥΙΔ, *Τα προγράμματα της Μέσης Εκπαίδευσης (1833-1929),* τόμ.Α΄, τόμ.Β΄, τομ.Γ΄, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ.17, Αθήνα 1987, 1988, 1989

ΑΝΩΝΥΜΟΥ, *Πραγματεία σύντομος Περί της πρωτευούσης επαρχίας Τριφυλίας,* εν Φι - λιατροίς, τύποις Αντ.Αθ.Μιχαλακέα, 1892
ΒΑΡΙΚΑ ΕΛΕΝΗ, *Η Εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, Β΄έκδοση Κατάρτι 1996
BELLE HENRI, *Ταξίδι στην Ελλάδα 1861-1874*, Μέρος Δ΄, *Ταύγετος-Μάνη-Καλαμάτα-Κορώνη-Ναβρίνο-Μεσσήνη-Καρύταινα-Ανδρίτσαινα-Καλάβρυτα*, μετάφραση Λίνα Σταματιάδη, Αθήνα, Ιστορητής 1996
ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα, η κοινωνική ενσωμάτωση της Γεωργίας,* Κατάρτι β΄έκδοση, Αθήνα 1975
ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Το Σταφιδικό Ζήτημα», *Ι.Ε.Ε.*, τόμ.ΙΔ΄, σελ.67
ΒΕΡΡΑΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, *Πόλη και Βιομηχανία.Τα Μεταξουργεία της Καλαμάτας*, εργασία μεταπτυχιακού σεμιναρίου, Ρέθυμνο 1995
ΒΕΡΡΑΡΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ, *Εμπορευματικές καλλιέργειες και ιδιοκτησιακό καθεστώς στη Δυτ.Πελοπόννησο το 19ο αιώνα, η περίπτωση του δήμου Κυπαρισσίας 1830-1871*, μεταπτυχιακή εργασία Φιλοσοφικής Σχολής Ρεθύμνου, Καλαμάτα 1998
BICKFORD-SMITH R.A.H., *Η Ελλάδα την εποχή του Γεωργίου του Α΄*, εκδ.Ειρμός, Αθήνα 1993
ΒΟΓΟΠΟΥΛΟΣ ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ, «Ξεδίπλωμα αναμνήσεων Ντουάνα», *Μεσσηνιακά Γράμματα»*, Καλαμάτα 1956
ΓΑΒΑΛΑ ΚΑΛΛΙΟΠΗ, *Κοινωνία και Εκπαίδευση, Λακωνία 19ος-20ός αιώνας*, δ.δ., Αθήνα 1999
ΓΕΩΡΓΟΥΝΤΖΟΣ ΠΑΝ.Κ., «Η Οικονομική κατάστασις της Μεσσηνίας προ 200 ετών», περ. *Ιθώμη*,σελ.14/38-16/40
ΓΛΗΝΟΣ Δ., *Ενας άταφος νεκρός,* Αθήνα 1925
ΓΟΝΤΙΚΑΚΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ Κ., *Η Παιδεία στην Κρήτη (1878-1889),* Δήμος Ηρακλείου-Βικελαία Βιβλιοθήκη, Ηράκλειον Κρήτης 1992
ΔΑΛΑΚΟΥΡΑ ΚΑΤΕΡΙΝΑ, «Γενικά για τα σχολεία της δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης στη Θεσσαλονίκη και το οργανωτικό πλαίσιο του ανώτερου Παρθεναγωγείου Θεσσαλονίκης», *Συμπόσιο: Τα Ελληνικά Σχολεία στη Θεσσαλονίκη κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας,* Κέντρο Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, 1994, σελ.212-235
ΔΗΜΑΡΑΣ ΑΛΕΞΗΣ, «Κοινωνία και Πολιτισμός από το 1833 έως το 1881, Εκπαίδευση», *Ιστορία του Ελληνικού Εθνους,* τόμος ΙΓ΄, Εκδοτική Αθηνών ,Αθήναι 1977
ΔΗΜΑΡΑΣ ΑΛΕΞΗΣ, «Οι Κυβερνήσεις Τρικούπη και τα Εκπαιδευτικά», από το βιβλίο *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του, πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες,* επιμέλεια: Καίτη Αρώνη-Τσίχλη και Λύντια Τρίχα, εκδ.Παπαζήση
ΔΗΜΑΡΑΣ ΑΛΕΞΗΣ, *Η Μεταρρύθμιση που δεν έγινε (τεκμήρια ιστορίας),* Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, τόμ.Α΄: 1821-1894 και τόμ.Β΄: 1895-1967, Ερμής, Αθήνα 1973
ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ ΣΩΚΡΑΤΗΣ Χ., *Συλλογή των περί Εκπαιδεύσεως ιδία ισχυόντων Νόμων, Β.Διαταγμάτων, Εγκυκλίων, διαταγών κ.λ.π. από 1833-1899,* Αθήναι 1899
ΖΕΡΒΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Η Καλαμάτα τον περασμένο αιώνα», *εφ. Θάρρος,* 28 Σεπτ. 1997, φ.29533, σελ.10-11
ΖΕΡΒΗΣ ΝΙΚΟΣ, «Ο sir Thomas Wyse στην Καλαμάτα (1858).Το μεταξουργείο του Fournaire", εφ. *Θάρρος*, 25 Σεπτ.1994
ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ, *Η Μέση Εκπαίδευση των κοριτσιών στην Ελλάδα (1830-1893),* Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ.2, Αθήνα 1986
ΖΙΩΓΟΥ-ΚΑΡΑΣΤΕΡΓΙΟΥ ΣΙΔΗΡΟΥΛΑ, «Η εξέλιξη του προβληματισμού για τη γυναικεί α εκπαίδευση στην Ελλάδα», στο βιβλίο *Εκπαίδευση και Φύλο, ιστορική διάσταση και σύγχρονος προβληματισμός,* εκδ.Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1999

ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ ΝΙΚΟΣ , «Αναπαραγωγή και Εκπαίδευση στην Ελλάδα-Μια άλλη υπόθεση», από το βιβλίο *«Νεοελληνική Κοινωνία, Ιστορικές και Κριτικές Προσεγγίσεις»*, επιμέλεια και εισαγωγή Θ.Σακελλαρόπουλος, τεύχη Πολιτικής Οικονομίας, ειδική έκδοση 2, εκδ.Κριτική, Αθήνα 1993

ΚΑΛΑΦΑΤΗ ΕΛΕΝΗ, *Τα σχολικά κτίρια της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης 1821-1929,* ΙΑΕΝ/ΓΤΝΓ, αρ.8, Αθήνα 1988

ΚΑΜΠΑΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, «Η σηροτροφία εν Καλάμαις», *Ελληνική Επιθεώρησις*, Οκτ. 1909

ΚΛΕΙΩΣΗΣ ΧΡΗΣΤΟΣ Π., *Ιστορία της Τοπικής Αυτοδιοικήσεως,* Αθήναι 1977

ΚΟΡΑΣΙΔΟΥ ΜΑΡΙΑ *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους. Φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19ο αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, 29, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995

ΚΟΡΔΑΤΖΗ-ΠΡΑΣΣΑ ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ, δ.δ., *Η Εκπαίδευση στις Κυκλάδες κατά την Καποδιστριακή περίοδο (1828-1832),* Αθήνα 1996

ΚΟΡΥΛΛΟΣ Χ.Π. και ΘΕΟΧΑΡΗΣ ΣΤ., *Πεζοπορία από Πατρών εις Καλάμας*

ΚΟΤΤΟΥ ΛΙΖΑ, «Η Εκπαίδευση των Ελληνίδων από το 1830 έως σήμερα», από το βιβλίο της Ζωής Φράγκου *Γύρω από το Παιδί,* Αθήνα 1930

ΚΟΥΛΟΥΡΗ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, Ιστορία και γεωγραφία στα Ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προσεγγίσεις, Αθήνα, Ι.Α.Ε.Ν./Γεν.Γραμ.Ν.Γενιάς 1988

ΚΟΥΤΣΗΣ ΗΛΙΑΣ Α., «Εμπόριον-Βιομηχανία», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938* του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα 1938

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, *Για την Εκπαίδευση.Πραγματικότητες και Προοπτικές,* εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1990

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Τα Μαθητολόγια ως πηγή κοινωνικής ιστορίας.Ένα δείγμα: Κωνσταντινούπολη 1884-1891», Σύλλογος Κωνσταντινουπολιτών Πόλη και Παιδεία «Ουκ εισέτι εάλω και εάν εάλω η Πόλις», *Ελληνικά Γράμματα* 1997, σελ.177-187

ΚΡΕΜΜΥΔΑΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, «Μια προσπάθεια για την ίδρυση Σαπουνοποιίας στην Κορώνη στο ΙΗ΄αιώνα», Μ.Φερέτου, *Μεσσηνιακά 1968*, εκδ. Αριστομένης, Αθήναι 1968

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ ΑΝΕΣΤΗΣ, «Το Λιμάνι της Καλαμάτας», περ. *Επτά Ημέρες* της εφ. ¨Καθημερινή¨, 18 Νοεμβρ.2001

KONSTANTINIDI ANESTI, D.E.A., *Recherches sur le port de Calamata, Paris 1985*

ΚΥΡΙΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΙΩΡΓΟΣ και ΝΤΟΝΑΤΕΛΛΑ, "Κτίρια και Αρχιτεκτονικές επιρροές", περ. *Ιστορικά* της εφ. "Ελευθεροτυπία", 6 Σεπτ.2001

ΛΕΦΑΣ ΧΡ., *Ιστορία της Εκπαιδεύσεως,* Οργανισμός εκδόσεως σχολικών βιβλίων, εν Αθήναις 1942

ΜΑΝΣΟΛΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Πολιτειογραφικαί πληροφορίαι περί Ελλάδος,* εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, εν Αθήναις 1867, Εισαγωγή Θ.Βερέμη-Σ.Παπαγεωργίου-Κ.Παπαθανασοπούλου, Βιβλιοπωλείο Διονυσίου Νότη Καραβία, Αθήνα 1980

ΜΑΝΣΟΛΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Απογραφικαί πληροφορίαι περί των εν Ελλάδι ατμοκινήτων Βιομηχανικών Καταστημάτων*, εν Αθήναις, εκ του Εθνικού Τυπογραφείου, 1876

ΜΑΝΣΟΛΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, *Απογραφικαί Πληροφορίαι περί Γεωργίας κατά το έτος 1875*

ΜΗΤΡΟΦΑΝΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ Ν., «Οι αιρέσιμοι πολίτες ποσοστική προσέγγιση της κοινωνικής διαστρωμάτωσης στην Ελλάδα του 1860», *Μνήμων* 18 (1996), σ.27-28

ΜΙΧΑΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ, «Κοινωνιολογία και Εκπαίδευση, προσεγγίσεις στην κοινωνιολογική διερεύνηση της εκπαίδευσης και της εκπαιδευτικής πράξης», *Παιδαγωγική και Εκπαίδευση αρ.26, Διεύθυνση σειράς: Π.Δ.Ξωχέλλης-Ν.Π.Τερζής-Α.Γ.Καψάλης,* εκδοτικός οίκος αδελφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1990

ΜΟΣΧΟΥΤΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, «Ο Εμπορικός Σύλλογος, η ανάπτυξις και η δράσις του», Στράτου Κτεναβέα, *Μεσσηνιακή Επετηρίς έτους 1908*, εν Αθήναις, εκ των τυπογραφικών εργοστασίων «Αυγής Αθηνών» Αποστολοπούλου
ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ, *Πάτρα 1828-1860,Μια ελληνική πρωτεύουσα στον 19ο αιώνα*, δεύτερη έκδοση, εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1995
ΜΠΑΜΠΟΥΝΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Ν., *Η Γραμματεία των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως και η εκπαιδευτική πραγματικότητα κατά την καποδιστριακή περίοδο*, δ.δ., Αθήνα 1998
BANKS OLIVE, *Η Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης,* εκδ.Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1987
ΜΠΕΛΙΑ ΕΛΕΝΗ Δ., *Η Εκπαίδευσις εις την Λακωνίαν και την Μεσσηνίαν κατά την Καποδιστριακήν περίοδον (1828-1832),* Γραφικαί Τέχναι Χ.Παπούλια & Σια Ο.Ε., εν Αθήναις 1970
ΜΠΙΤΣΑΝΗΣ ΗΛΙΑΣ, *Σελίδες από την Ιστορία της Μεσσήνης (Νησί) μέχρι το 1900,* (αδημοσίευτη εργασία), Καλαμάτα, Μάρτιος-Αύγουστος 1996
ΜΠΙΤΣΑΝΗΣ ΗΛΙΑΣ, *100 χρόνια Ολυμπιακοί αγώνες και η ιστορία του «Μεσσηνιακού»*, (αδημοσίευτη εργασία), Καλαμάτα, Μάρτιος 1996
ΜΠΟΥΖΑΚΗΣ ΣΗΦΗΣ, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821-1998),* εκδ.Gutenberg, 3η έκδ., Αθήνα 2001
ΜΠΟΥΡΝΑΖΟΣ ΣΤΡΑΤΗΣ, «Η Εκπαίδευση στο ελληνικό κράτος», στην *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα 1900-1922. Οι Απαρχές*, τόμ.Α΄, μέρος 2ο, εκδ.Βιβλιόραμα
ΜΥΛΩΝΑΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Ν., *Η Αναπαραγωγή των Κοινωνικών Τάξεων μέσα από τους σχολικούς μηχανισμούς.Η Μέση Εκπαίδευση στο χωριό και στην πόλη,* εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα 1982
ΝΟΥΤΣΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, *Ιστορία της εκπαίδευσης και Ιδεολογία, όψεις του Μεσοπολέμου,* εκδ. Ο Πολίτης, Αθήνα 1990
ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ ΠΟΤΗΣ Δ., «Το πρώτο Νοσοκομείο, το πρώτο Γυμνάσιο και η από Τουρκοκρατίας Ελληνική Σχολή της Καλαμάτας», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, τόμ. Β΄, Καλαμάτα 1967
ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ ΠΟΤΗΣ Δ., «Η Λαϊκή Βιβλιοθήκη Καλαμών», περ. *Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956
ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ ΠΟΤΗΣ Δ., «Παλαιοί Καθηγηταί και Δάσκαλοι», εφ. *Σημαία*, 8 Μαρτ. 1953, φ.11512
ΠΑΓΑΝΗΣ ΧΑΡ., «Σύλλογος Φιλοπροόδων Φιλιατρών κύτταρο πολιτιστικής αναπτύξεως στην Τριφυλία», περ.*Πελοποννησιακά*, παρ.18, Πρακτικά Γ΄Τοπικού Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών (Φιλιατρά-Γαργαλιάνοι 24-26 Νοεμβρίου 1989), Αθήναι 1991
ΠΑΛΑΜΑΣ ΚΩΣΤΗΣ, «Η πανήγυρις της Κυπαρισσίας», περ. *Μη Χάνεσαι* του Βλάση Γαβριηλίδη
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΣ και ΒΙΔΑΛΗ ΜΑΡΙΑ (μετάφραση), *Οι Κληρονόμοι, οι φοιτητές και η κουλτούρα*, Ινστιτούτο του Βιβλίου-Μ.Καρδαμίτσα, Αθήνα 1993
ΠΑΝΤΕΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΣ Σ. *Ο Εξηλεκτρισμός της Ελλάδας.Από την ιδιωτική πρωτοβουλία στο κρατικό μονοπώλιο (1889-1956)*, Μορφωτικό Ιδρυμα της Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991
ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΛΕΥΤΕΡΗΣ, *Οι Ελληνικοί σιδηρόδρομοι (1882-1910),* Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990
ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ Β.Α. , «Η Βυρσοδεψία άλλοτε στην Καλαμάτα», περ. Πρακτικά του Γ΄Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών (Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985, Αθήναι 1987-1988

ΠΑΡΙΣΗΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ Μ., *Ανωτέρα και Μέση Εκπαίδευσις ήτοι Συλλογή των διεπόντων την Ανωτέραν και Μέσην Εκπαίδευσιν Νόμων, Β.Διαταγμάτων και εγκυκλίων του επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως Υπουργείου από του 1833-1884,* εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου ο «Παλαμήδης», 1884
ΠΙΖΑΝΙΑΣ ΠΕΤΡΟΣ, *Μισθοί και εισοδήματα στην Ελλάδα 1842-1923.Το παράδειγμα των υπαλλήλων της Εθνικής Τράπεζας,* Αθήνα 1985
ΠΟΛΙΤΗΣ ΑΛΕΞΗΣ, *Ρομαντικά χρόνια, Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, β΄έκδ., Θεωρία και Μελέτες Ιστορίας 14, Ε.Μ.Ν.Ε.-Μνήμων 1998
ΠΟΥΚΕΒΙΛ, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Πελοπόννησος*, Αθήνα 1997
ΡΑΓΚΑΒΗΣ ΙΑΚΩΒΟΣ Ρ., *Τα Ελληνικά, ήτοι περιγραφή Γεωγραφική, Ιστορική, Αρχαιολογική και Στατιστική της Αρχαίας και Νέας Ελλάδος*, εις 3 τόμους, τόμ.Β΄, εν Αθήναις, εκ του τυπογραφείου Κ.Αντωνιάδου, 1853
ΠΡΙΓΓΟΥΡΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Τα πρώτα Ολυμπιακά Σχολεία (Σχολαρχείο και Γυμνάσιο Ανδριτσαίνης)». περ.*Ολυμπιακά Χρονικά,* τόμ.3, εκδ.Σύλλογος Ολυμπίων, Αθήνα 1972
ΠΥΡΓΙΩΤΑΚΗΣ Γ., «Ξεκίνησε σωστά το εκπαιδευτικό σύστημα», *Επιστημονικό Βήμα,* εκδ.Δ.Ο.Ε., τ.2, Δεκ.1983, Γενάρης-Φλεβάρης΄84
ΡΕΠΟΥΛΗΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Υπουργός επί των Εσωτερικών, *Μελέτη μετά Σχεδίου Νόμου περί Μεταναστεύσεως*, εν Αθήναις 1912
ΡΗΓΙΝΟΣ ΜΙΧΑΛΗΣ, «Η ανάπτυξη της Βιομηχανίας», Θέματα Ελληνικής Οικονομικής Ιστορίας (18ος-20ός αιώνας), Πανεπιστημιακές σημειώσεις, Αθήνα 1992
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ ΜΙΧΑΗΛ Β., *Η Πελοπόννησος κατά την δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821),* Αθήνα 1978
ΣΑΚΚΗΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α., *Η Εκπαίδευση στις Νοτιοδυτικές Κυκλάδες κατά την Α΄ Οθωνική περίοδο (1833-1843),* Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1997
ΣΑΛΜΑΣ Γ. , «Πνευματική και Ψυχαγωγική ζωή της Καλαμάτας», περ. *Μεσσηνιακόν έτος 1938* του Συλλόγου προς Διάδοσιν των Γραμμάτων, Καλαμάτα
ΣΒΟΡΩΝΟΣ ΝΙΚΟΣ Γ., *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, Βιβλιογραφικός Οδηγός Σπύρου Ασδραχά*, Θεμέλιο, ιγ΄ έκδοση, Αθήνα 1992
ΣΚΙΑ-ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ, δ.δ., *Ανάλυση της διαδικασίας της πολιτιστικής ανάπτυξης σε τοπικό επίπεδο.Η περίπτωση της Καλαμάτας,* Καλαμάτα 1998
ΣΚΙΑΔΑΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΣ, *Ιστορικό Διάγραμμα των Δήμων της Ελλάδος 1833-1912, σχηματισμός-σύσταση-εξέλιξη-πληθυσμός-εμβλήματα,* εκδ.οίκος «Μικρός Ρωμηός ΕΠΕ», Αθήνα 1994
ΣΟΦΙΑΝΟΣ ΚΩΣΤΑΣ, *Το Νομικό Καθεστώς της παιδικής ηλικίας και της νεότητας 1833-1900*, δύο τόμοι, ΙΑΕΝ/ΓΓΝΓ αρ.16, Αθήνα 1988
ΣΥΝΑΡΕΛΛΗ ΜΑΡΙΑ, *Δρόμοι και Λιμάνια στην Ελλάδα 1830-1880,* Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ιδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989
ΣΩΦΡΟΝΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, «Καλαμάτα και Τραμ», περ. *Ιστορικά* της εφ. «Ελευθεροτυπία», 6 Σεπτ.2001
ΤΖΑΝΗ ΜΑΡΙΑ, *Σχολική επιτυχία:Ζήτημα ταξικής προέλευσης και κουλτούρας,* εκδ.Γρηγόρη, Αθήνα 1983
ΤΖΟΚΑΣ ΣΠΥΡΟΣ, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους, Οδοιποτικό στον 19ο αιώνα,* εκδ.Θεμέλιο, 1999
ΤΖΟΥΜΕΛΕΑΣ Σ.Γ., ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΣ Π.Δ., *Η Εκπαίδευσή μας στα τελευταία 100 χρόνια*, εκδ.οίκος Δημητράκου Α.Ε., Αθήναι 1933
ΤΣΕΡΠΕΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Μ., *Ιστορία της πόλεως Μεσσήνης*, β΄έκδ., έκδοση Δημοτικής Βιβλιοθήκης Μεσσήνης, Μεσσήνη 1998
ΤΣΙΜΠΙΔΑΡΟΣ Π., «Η παληά Καλαμάτα», περ.*Μεσσηνιακά Γράμματα*, Καλαμάτα 1956

ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922),* ε΄έκδοση, Θεμέλιο 1987
ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ, «Πολιτική των Κυβερνήσεων και Προβλήματα από το 1881 ως το 1895», *Εκπαίδευση*, Ι.Ε.Ε., τόμ.ΙΓ΄
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Ιδρύθηκε Παιδοτροφείον εις την πόλιν της Καλαμάτας», εφ. *Θάρ - ρος*, 29 Μαϊου 1994, φ.28536, σελ.11
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Η Παιδεία στην Καλαμάτα στην Τουρκοκρατία και μέχρι το 1835», περ.*Μεσσηνιακά Γράμματα,* Καλαμάτα 1956
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Ο Μεσσηνιακός Σύνδεσμος και η Σχολή του Λαού στα 1884», *Μεσσηνιακό Ημερολόγιο* Διονύσιου Βογόπουλου, Αθήναι 1951
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Το Παμμεσσηνιακό Συλλαλητήριο των σταφιδοπαραγωγών κατά του Χ.Τρικούπη, η έναρξη της σταφιδικής κρίσης στα 1880», εφ. *Θάρρος*, 3 Ιουλ. 1994, φ.28566, σελ.12
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Η κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική κίνηση το 1894», εφ. *Θάρρος*, 21 Αυγ.1994, φ.28607, σελ.13
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Η ίδρυση του Εμπορικού Συλλόγου της Καλαμάτας», εφ. *Θάρρος,* 24 Απρ.1994, φ.28.509
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Ο Δικηγορικός Σύλλογος Καλαμάτας και η δράση του», εφ. *Μεσσηνιακά Νέα*, φ.11-18, 20,22,27,28,30
ΦΕΡΕΤΟΣ ΜΙΜΗΣ, «Καλαμάτας Εμπορικό Επιμελητήριο», περ. *Μεσσηνιακά 1968,* εκδ. Αριστομένης, Αθήναι 1968
ΦΙΛΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΜΙΧ., *Το Χρονικό ενός θεσμού, η διοίκηση και η εποπτεία της εκπαίδευσης κατά την τελευταία 150/ετία 1832-1982*, εκδόσεις «Βιβλία για όλους», Αθήνα 1984
ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, *Εκπαίδευση και Αγωγή των Κοριτσιών, Ελληνικοί Προβληματισμοί (1830-1910),* ένα Ανθολόγιο, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ.11, Αθήνα 1987
ΦΟΥΡΝΑΡΑΚΗ ΕΛΕΝΗ, «Σωματική Αγωγή των δύο φύλων στην Ελλάδα του 19ου αιώ – να», περ. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, *Οι Χρόνοι της Ιστορίας για μια ιστορία της παιδικής ηλικίας και της νεότητας*, Αθήνα, 17-19 Απρ.1997, ΙΑΕΝ/ ΓΓΝΓ, αρ.33, Αθήνα 1998
ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΑΝΝΑ *Εκπαιδευτική Μεταρρύθμιση και φιλελεύθεροι διανοούμενοι. Αγονοι αγώνες και ιδεολογικά αδιέξοδα στο μεσοπόλεμο*, έβδομη έκδοση, Κέδρος, Αθήνα 1990
ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ ΑΝΝΑ, *Κοινωνιολογία της Εκπαίδευσης, θεωρίες για την κοινωνική ανισότητα στο σχολείο,* εκδ.Παπαζήση, Αθήνα 1985
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΠΟΥΛΟΣ ΠΑΝ., «Αναμνηστικό ογδοηκονταπενταετίας του Γυμνασίου Ανδριτσαίνης 1889 – 1975»
ΧΑΡΙΤΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ, *Το Παρθεναγωγείο του Βόλου,* Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αρ.20, Αθήνα 1989
ΧΑΡΟΝΤΑΚΗΣ Δ., «Οι καλαματιανοί ποτοποιοί», εφ. Βήμα, 10 Οκτ.1999
ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Η εξέλιξη μιας παραδοσιακής επιχείρησης στο α΄ μισό του 19ου αιώνα», από το βιβλίο *Το Μεταξουργείο της Αθήνας,* επιμέλεια Χριστί - νας Αγιαντώνη και Μαρίας Χριστίνας Χατζηιωάννου, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1995
ΧΑΤΖΗΙΩΑΝΝΟΥ ΜΑΡΙΑ ΧΡΙΣΤΙΝΑ, «Καλαματιανοί έμποροι», περ. *Επτά Ημέρες* της εφημερίδας «Καθημερινή», 18 Νοεμβρ.2001
ΧΑΤΖΗΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ ΘΕΟΦΑΝΗΣ Δ., *Ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης 1821-1986*, εκδόσεις Δημ.Ν.Παπαδήμα, Αθήνα 1986

HADZIIOSSIF CHRISTOS, *Class Structure and Class Antagonism in Late Nineteenth Century Greece*, Greek Society in the Making, 1863-1913:Realities, Symbols and Visions, ed.Philip Carabott
HOBSBAWM E.J, *Η εποχή των επαναστάσεων 1789-1848,* Μορφωτικό Ιδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992
HOBSBAWM E.J., *Η εποχή του κεφαλαίου 1848-1875*, M.I.E.T., Αθήνα 1994
ΧΟΥΡΜΟΥΖΗ ΕΛΕΝΗ, «Το Σταφιδικό Ζήτημα», *Ι.Ε.Ε.*, τόμ.ΙΔ΄, σελ.170-171
ΧΡΥΣΟΣΠΑΘΗΣ ΟΡΕΣΤΗΣ, *Ιστορία της Παλαιάς Καλαμάτας,* εκδ.Νικ.Ηλιόπουλος, Καλαμάτα 1936
ΨΥΧΟΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ Κ., *Προίκες, φόροι, σταφίδα και ψωμί.Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα 1995

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
Τηλ. 92 01 001

ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
002000069956